

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

UNIVERSITY OF TRAVANCORE
TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 154

SARASVATĪKANTHĀBHARAṆA

OF

ŚRĪ BHOJADEVA

with the commentary Hṛdayabhāṣiṇī of
Nārāyaṇa Daṇḍanātha.

Part IV.

EDITED BY

Mīmāṃsakarātna, Mīmāṃsāvisāraḍa, Vedaśiromani,

V. A. RAMASWAMI ŚĀSTRĪ, M. A.

Professor of Sanskrit, University College,

*Honorary Director, University Manuscripts Library,
Trivandrum.*

TRIVANDRUM :

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1948.

CONTENTS.

	Pages.
Preface	i—iv
Introduction	v—xxii
प्रस्तावना	1—16
Text	1—301
Appendices :—	
I. सूत्रानुक्रमणी	1—47
II. तद्धितप्रत्ययानुक्रमः (चतुर्थोऽध्यायः)	1—21
III. „ (पञ्चमोऽध्यायः)	1—21
IV. षडहरणानुक्रमणी (चतुर्थोऽध्यायः)	1—53
V. „ (पञ्चमोऽध्यायः)	1—52
VI. हृदयहृदिषु दृष्टव्याक्यानि	1—3
VII. Suggestions	1—8
VIII. गठभेदाः	1—7
IX. शुद्धिपत्रम्	1—7

PREFACE.

The fourth part of Bhoja's *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, containing chapters V and VI, with Daṇḍauātha Nārāyaṇa's commentary is now issued as No. 154 of the Trivandrum Sanskrit Series, in continuation of Nos. 117, 127 and 140.

The author of *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* is the famous Bhoja of Dhar of the Paramara dynasty. Indian History records that he was a great warrior who had to fight with many rival princes like Jayasīma II Chalukya of Kalyani, Indradatta, a feudatory of the Gaṅgas of Kalinga and the rulers of North Konkan. He was able to conquer Kanauj. He triumphed over Bimbadeva I Solanki but was defeated by the joint efforts of Someśvara I of Kalyani, Bimbadeva of Anhilwad and Lakṣmīkarna of Tripuri. The original capital of the Paramaras was Dhara (Dhar in Dhar State, Central India), which was remodelled by Bhoja. His chief minister was one Rohaka. His generals Kulacandra, Sada and Surāditya contributed much to the expansion of his kingdom which extended from Banswara to Nasik and from Kaira to Bilha.

Bhoja's geneology as known from historical works is as follows :

Upendra (founder of the Paramara dynasty)

Vairisimha I

Siya I

Vākpatirāja I

Vairisimha II (first half of the 10th century)

(Harṣa) Siya II (948-974 A. D.) (Patron of Dhana-
pāla, the author of the Prākṛt diction-
ary. It was he who made Ujjain the
chief city.)

Vākpatirāja II Muṇja (974-995 A. D.) (A good poet and
patron of Padmagupta, author of
Navasāhasāṅkacarita and of Dhanika
and Dhanāñjaya, the joint authors of
Daśarūpaka.)

Sindhiraṇja Navasāhasāṅka (995-1010 A. D.)

BHOJA (1010-1055 A. D.)

Jayasimha (1055-1065 A. D.)

As he was a renowned warrior, so was he a great patron of art and learning, and a distinguished author of many works on diverse subjects. The following works are known to be his though it is probable that some of them are the productions of scholars under his patronage who passed them on in the name of their royal patron.

1. Literature : *Śālikathā*, *Śṛṅgāramañjarī*, *Viśṛāṇ-
tavidyāvinodā* ;
2. Literary Criticism : *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* and
Śṛṅgārasaptasatī ;
3. Grammar : *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* ;
4. Nighaṇṭu : *Sahyamānāmamālikā*, *Amaravyākhyā* ;
5. Dharmaśāstra : *Rājamārtāṇḍa*, *Yuktikalpataru*,
Vyavahārasamuccaya, *Ratnāvalī* ;

6. Jyauṭiṣa : *Rājamṛgāṅka*, *Vidvajanavallabhā*,
Bhujabalanibādhā, *Prasādcintā-*
mani ;

7. Yoga : *Yogasūtravṛtti* ;

8. Vaidya : *Rājamṛgāṅka*, *Cārucāryā*, *Āyurveda-*
sarvasva ;

9. Technical Sciences : *Samarāṅkaśāstradhāra*, *Śāli-*
hoṭronnaya ;

10. Śaiva : *Tattvapraśāsa* ;

11. Dhanurveda : *Koṇḍamaṇḍana* ;

12. Music : Exact name not known.

The *Rāmāyaṇacampu* or *Bhojēcampu* is believed to be written by this Bhoja, but the colophons in the printed editions declare its author as a native and king of the Vidarbhas which is identical with modern Berar. *Sarasvatīkanṭhābharana* is a common name for two important works of Bhoja, one a great grammatical work and the other a work on literary criticism ; the work on grammar is also known by the name *Śabdānuśāsana*, as expressed by the author himself in his commentary on the *Yogasūtras* :

शब्दानुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता ।

वृत्तिं राजमृगद्वसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके ॥

It is said that in addition to these works, Bhoja's *Paṇḍ Hall*, one of his cowherds and a few scholars of his court bore the name or title of *Sarasvatīkanṭhābharana* (the necklace of Goddess *Sarasvatī*).

The commentator *Daṇḍanātha Nārāyaṇa*, generally known as *Daṇḍanātha* or *Nātha* is certainly earlier than *Mādhavācārya* (middle of the 14th century) the author of *Dhātuvṛtti* which contains several quotations from the work. *Daṇḍanātha* quotes several sections from *Mugdhabodha* (vide Sanskrit Introduction) of *Bopadeva* who flourished during the latter part of the 13th century. *Daṇḍanātha* may, therefore, be taken to have flourished during the first half of the 14th century.

The editorial work of this volume was originally entrusted to Paṇḍit A. Yajnaswami Sarma, Vyākaraṇa Mahopādhyaya and then to Paṇḍit K. S. Mahadeva Sāstri, Vyākaraṇa Mahopādhyaya, when the former was transferred to H. H. the Maharaja's Sanskrit College, Trivandrum. Several Anukramanīs were prepared by them for useful reference: the Sūtrānukramaṇī, the Pratyayānukramaṇī, the Udāharaṇānukramaṇī, etc. A Sanskrit Introduction has been written to the work by Paṇḍit Mahadeva Sāstri emphasising the importance of Vyākaraṇa as a chief accessory of the Vedas and as a guide to all students of Sanskrit language. The special features of Sarasvatīkaṇṭhābharapa such as the recasting of several Pāṇinīyan sūtras, the change of order in the sūtras, the additional elements introduced in the body of the sūtras to make them more comprehensive, etc., have been explained in this Introduction. I have supplemented it with mine own in English tracing the History of Sanskrit grammar from the time of Pāṇini to that of Bhoja and explaining the special features of each work known so far. I have great pleasure in recording my sincere thanks to Paṇḍits A. Yajnaswami Sarma and K. S. Mahadeva Sāstri for their co-operation and help in bringing out this work.

University Mss. Library,
Trivandrum, 27-1-1948]

V. A. Ramaswami Sāstri,
Honorary Director.

INTRODUCTION.

The systematic study of grammar forms an important part of the study of Sanskrit in all ages in India. The study of the Vedas is not complete without the study of their accessories—the six *Vedāṅgas* of which *Vyākaraṇa* is the most important. Nearly 2500 years ago flourished Bhagavān Pāṇini, the son of Dākṣiṇ and ancestor of Vyādi, the author of *Saṅgraha*³; and he composed the great work *Aṣṭādhyāyī* which gave him the unique honour of being regarded as the greatest grammarian of India. No doubt he has drawn on the works of several of his predecessors in the field—Śākalya, Śākaṭyana, Āpīśali, Gārgya, Galava, Cakra-varmaṇa, Sphoṭāyana, Bhāradvāja, Kāśyapa, Śauraka, etc., all of whom are mentioned in the *Aṣṭādhyāyī*. Some others he mentions by the title *Ācāryas*. He has also borrowed some technical terms like *pratyāhāras* and *anubandhas* from their works. In fact the main work of Pāṇini consists in the systematisation of the rules with reference to the grammatical changes of words which were current during his time. His sūtras pre-suppose the *dhātupāṭha* and *gaṇapāṭha* which many believe are his own productions. Some opine that they are pre-Pāṇiniyan works which are made use of by him⁴. He does not belong to the rank of extremists among grammarians like Yāska who try to give some kind of etymology in all instances and establish the *vyutpattipakṣa*. Śākaṭyana who is supposed to be the author of *Uṇādi sūtras* tries to explain all words by giving some derivation

1. Vide *Mahabhāṣya* Paspāśhnikā, 'प्रचानं च पदस्त्रोतु स्याकरणम् ।
2. 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीणुप्रस्य पाणिनेः'—*Mahabhāṣya*, I-1-20.
3. 'शौमया खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः' *Mahabhāṣya*, II-2-66.
4. Vide 'Pāṇini—His place in Sanskrit Literature' by T. Goldstucker, pp. 88, 141; 'The structure of *Aṣṭādhyāyī*' by Pawate, pp. 5-31, 86-88, 110-114; 'Lectures on Patañjali's *Mahabhāṣya*' by Dr. P. S. Subrahmanya Sastri, Vol. I, A. U. S. S. No. 9 Intr., pp. xvii-xv.

or other. That is why Pāṇini observes 'उणादयो बहुलम्' which signifies that they may be accepted or rejected. As far as possible, he explains the peculiar changes of the Vedic language too though he uses the word 'बहुल' in some sūtras like 'व्यत्ययो बहुलम्, बहुलं ह दति' in those instances where generalisation or systematisation is absolutely impossible. It is rather very unfortunate that the modern student of Sanskrit grammar omits to study the *śvaraprakriyā* and *Vaidika prakriyā* of the Pāṇinian system since they are of little use to understand the classical Sanskrit.

All sūtras are very brief, suggestive and free from any kind of repetition. In this point Pāṇini's sūtras are the greatest and it is said that 'the saving of half of a mātrā would give a grammarian the same pleasure even as at the birth of a son—'अर्धमात्रालाभेन पुत्रास्तव मयन्त ईवाकर्णा' : So the sūtras freely borrow words from other sūtras and sometimes even full sūtras from the previous ones and this process is known as 'अनुवाचि', if words are borrowed from a succeeding sūtra the process is known as 'अपवर्प'. Sometimes words are borrowed from sūtras not immediately preceding and then it is known as 'गृह्यन्तुति'. This indicates the brevity and economy of words in a sūtra. The suggestiveness of the sūtras is borne out by what is technically known as 'ज्ञापन' in Pāṇinian system. There are many *gnapaka sūtras* in the *Aṣṭādhyāyī*, for example, the sūtra 'स्तो स्तुना स्तु' which enjoins the assimilative change to स्तु of the sound s and the *tavarga* when it is in close association with sounds ś and *cavarga*. Here there is *yathāsaṅkhyā* between the *śhānu* and the *adāna* and not between the *śhānu* and the *numitta*. This is suggested by the sūtra 'ज्ञात्' which negates the same to a *tavarga* preceded by the spirant ś. If there be *yathāsaṅkhyā* between the *śhānu* and the *numitta*, there is no possibility of operating स्तु to the *tavarga* preceded by ś. So also the word 'सप्तस' in the sūtra 'ह्रस्वद्वितसमासाद्य' is spoken of for

niyama (restriction of the *prātipadika saṁjñā*) to the combinations like sentences, all of which have got *prātipadika saṁjñā* by the अर्थवत्सुत्र. Some sūtras are known as, suggestive of certain *paribhāṣās* or rules of interpretation accepted in the *Vyākaraṇa Śāstra*. The separate mention of the two roots *rāj* and *bhrāj* in the sūtra—‘अथर्वस्वमुजमृजयवराजत्राजच्छाजयः’ though *rāj* is found in the body of *bhrāj*, suggests the general rule ‘अथर्वद्रग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणम्’; since the part *rāj* within *bhrāj* does not convey any sense, *bhrāj* which conveys the sense of shining cannot include the root *rāj* (to shine). Instances can be multiplied to indicate the suggestive aspect of the Pāṇini’s sūtras. But it should also be stated that there are also sūtras which are difficult to understand without a proper commentary. So says Patañjali in his *Bhāṣya* : ‘आख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणम्’; the sūtras cannot be declared unauthoritative in that they are enigmatic or doubtful; their full significance can be made out by a reference to their commentaries.

Not only had the extreme brevity of the sūtras made them very difficult to understand but their arrangement in a particular order complicated the system very much. For the sake of *anuvṛtti* Pāṇini had to study many unconnected sūtras together. The two sūtras ‘विप्रतिपेधे परं कार्यम्’ and ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ explain fully the importance of the order of the sūtras in which they are studied. If in the *sapāda-saptādhyāyī* there be any conflict between one sūtra and another in one instance, the latter sūtra is to be applied (by the sūtra विप्रतिपेधे परं कार्यम्); and if there be a conflict between a sūtra in the *sapāda-saptādhyāyī* and another in the *tripādī* of the eighth adhyāya or between two sūtras in the *tripādī* itself, the latter is to be rejected (by the sūtra ‘पूर्वत्रासिद्धम्’) and the former is to be applied.

into vogue after Pāṇini. Both Kātyāyana⁶ and Patañjali⁷ refer to Vyāḍi, the author of *San̄graha* containing one lakh of granthas (32 syllables). He is known as *Nāksāyana* and is likely to be a descendent of Pāṇini. Patañjali refers to him in the *paspasāhnika* of the *Mahābhāṣya* and states that he has discussed in detail in his work *San̄graha* the question of चण्डनित्यत्वं, the eternal nature of Śabda. He is also known as the author of many *paribhāṣās*. Some take *San̄grahakāra* and the *Vārttikakāra* to be contemporaries.

The *Vārttikas*, some believe, contain only adverse criticism on Pāṇini's sūtras. A close study of Patañjali's *Mahābhāṣya* which is an elaborate and critical commentary on both the sūtras and the *vārttikas* would convince the readers that the *vārttikas* do in many instances explain the full scope of the sūtras by starting discussions in the forms of *pūrvapakṣas* and *siddhāntas*. Hence there are many *pūrvapakṣa-vārttikas* and many *siddhānta-vārttikas* under each sūtra which involves a long discussion. Thus they are defined : उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि इव वार्तिकम् । It must be said, therefore, that "the object of the *vārttikas* is then no other than this, without bias or prejudice, to discuss such objections as might be raised to the rules of Pāṇini's grammar and on the one hand to justify Pāṇini by defending against unfounded criticism and on the other to correct, reject and add to, the rules laid down by him where defence and justification were considered possible."⁸ It is believed that during Pāṇini's time Sanskrit was even a spoken language and that to explain many new

6. 'द्रव्याभिधानं व्यादिः' वार्तिक on I. 2. 64.

7. 'शोभना सन्त दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः' II. 3. 26.

'सङ्ग्रहे एतद्व्याख्यानस्य परीक्षितम् ।' *Mahābhāṣya, Paspasāhnika*.

'सङ्ग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहे नित्यवर्थादवाचिनो ग्रहणमिति ।' *Mahābhāṣya, Paspasāhnika*.

8. Fide Dr. Keilhorn's '*Kātyāyana and Patañjali*' p. 43.

changes that might have been introduced into the language between the time of Pāṇini and that of Kātyāyana the latter might have naturally introduced some emendations to the sūtras or completely replaced them by his *vārttikas*. For example, the optional rule of nasalisation 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' has been emended with reference to suffixes by the *vārttika*—'प्रत्यये भाषायां नित्यम्': that nasalisation is to take place *always* in the instances of suffixes (like *mayat*) in the languages spoken by people (*eg.* तन्मयं, निन्मात्रम्).

If Kātyāyana had supplemented Pāṇini's sūtras to explain the new changes in the Sanskrit during his time, Patañjali also did the same to account for those that had been newly introduced since the time of Kātyāyana. We can assume that Sanskrit was a spoken language during the times of Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali and it is now an admitted fact that Sanskrit ceased to be a spoken language only by the time of the advent of Christian era. This fact would give the most satisfactory explanation of the well-known maxim among the grammarians—'यद्येतरं मुनीनां प्राच्यम्'—of the three grammarians, Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali, the last is the greatest authority since he was able to account for all changes introduced during the time of Pāṇini and Kātyāyana better than those two Ācāryas.

Patañjali's *Mahābhāṣya* is the best of the *Bhāṣya* works in Sanskrit. It deals with grammar but its beautiful language and critical method of explanation are beyond parallel. It is an exhaustive and original commentary on both the *sūtras* and the *vārttikas*. In many places he introduces his own *īstis* and either declares both the *sūtras* and *vārttikas* as superfluous or introduces some emendation. Most of the *parihāṣās* are explained by him as being suggested from the *sūtras* or the *vārttikas*.

"एतज्ज्ञापयस्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा—'व्याख्यानतो विरोधमिति परिनिहि सन्देहादव्युत्पन्न' इति ।" (प्रत्याहारादिकं—कण्) ।

The very fact that Sanskrit had become merely a literary written language after the time of Patañjali and that he, as the greatest commentator on these sūtras of Pāṇini and the vārtukas of Kātyāyana, was able to systematise all the changes in that language, gave him a rare and honourable position as a grammarian, which even Pāṇini and Kātyāyana do not enjoy. All later writers on Pāṇinian system considered him to be the highest authority—'द्योतरं श्रुतीनां प्रामाण्यम्'—and they were not able to express or establish any view which went against the authority of the Bhāṣyakara. Among the Bhāṣyakaras in Sanskrit he alone is generally known as the Mahā-bhāṣyakara, and his work alone is given the name *Mahābhāṣya*. Now it has become a proverb in Sanskrit among the grammarians 'महाभाष्यं वा पाठनीयम् नहीराज्यं वा शासनीयम्' that the study and the teaching of Mahābhāṣya are equivalent to the ruling of a kingdom as an independent sovereign.

One important doctrine of the grammarians is शब्द-निर्यत्व—*Eternity of Sound*. Patañjali says that this had been very zealously pleaded and established by Vyāḍi, in his *Sangraha*. Kātyāyana had elucidated this aspect of *śabda* very clearly in his opening vārtika — 'निदो शब्दार्थसम्बन्धे', that the *śabda* is *nitya*, its *artha* viz., *śruti* is *nitya* and their relation is also *nitya*. In this respect this vārtika stands on a par with the Jaimini sūtra: 'औपनिषत्सु शब्दस्वायेन सम्बन्ध' (I 1 5). While commenting on this vārtika Patañjali waxes eloquent with regard to the meaning and significance of the word 'निदो' that it means *nitya* and signifies *maṅgala* at the beginning of the śāstra: —

“मङ्गलार्थम् । मङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रीयस्य मङ्गलार्थे सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरुल्याणि च भवन्ति आयुष्मत्तुल्याणि च । अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युः ॥”

Patañjali also speaks of *śabda-nityatta* in many places. In the *paspasāhnikā* he describes the nature of *śabda* :

“येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलकुटसुरविधाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः”—

Śabda is that on whose manifestation the correct knowledge of the object which has dewlap, tail, hump, hoof, horns, etc., is produced. The eternal *śabda*, according to the *Vaiyākaraṇas*, is the *spōṭa*, the manifested *śabda*. The manifesting agents of *śabdas* are *dhvanis* which are produced by the speaker on a proper adjustment of his vocal organs. While commenting on the *taparāsūtra* he speaks of two kinds of *dhvanis*, the *prākṛta-dhvani* and the *vaikṛta-dhvani*, which manifest the *spōṭa-śabda* --

“ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिश्च खलु लक्ष्यते ।

अस्यो महाश्च केषाञ्चिदुभयं तत्त्वमादतः ॥”

It is the *Prākṛta-dhvani* that when experienced by the *śrotrendriya* (ear) manifests the true *śabda* which when fully manifested is capable of conveying its *artha*. The properties like *ह्रस्वत्व*, *दीर्घत्व* belong to the *prākṛta-dhvani* and they are superimposed on the *spōṭa-śabda* as is a general practice that the properties of the manifestor are superimposed on the manifested object. The properties like *drutatva* and *vilambitatva* belong to the *vaikṛta-dhvani* and they are also alike superimposed on the *spōṭa*.

The doctrine of *spōṭa*⁹ is further elaborated by *Bhartṛhari* (7th century) in his *Vākya-padīya*. Between *Paṇinī* and *Bhartṛhari* there was no prominent writer on *Paṇinī's* grammar so far known and it can be even said from a study of *Vākya-padīya* that there was lack of care and enthusiasm among scholars to study grammar, particularly the *Mahābhāṣya*, which is known as *सिद्धन्तलिङ्गबुद्धि*; on the other hand, there was general enthusiasm to study logic under the guidance of some *Ācāryas* like *Baiji*, *Saṅkha* and

9. Vide the author's paper on 'The Doctrine of *Sphoṭa*'—*Annamalai University Journal* Vol. I. No. 2. pp. 231—30; Vol. II. No. I. pp. 109—19.

Haryakṣa whom Bhartṛhari characterises as दुष्कृतकौतुसारिणः— followers of dry logic and blames them as responsible for the complete neglect of the study of grammar. It is Candrācārya or Candragomin, the author of *Cāndra Vyākaraṇa*, who revived the study of the Pāṇiniyan system after many years. It is said that he got some *āgama-grantha*, probably the *Mahābhāṣya* itself, at the mountain Trikutā- cf. 'पर्वतादारमं रुक्म'.

३.

Bhartṛhari who is believed to have flourished in the former half of the seventh century, is probably the earliest commentator on the *Mahābhāṣya*. His work *Tripādī*, as the name goes, contains the commentary on the first three pādas of *Mahābhāṣya*. It is still unpublished and preserved in fragments in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. His other great work is *Vākya-pādīya* which is in verses with the author's own commentary in prose. It deals with in the first kanda, called Brahmakāṇḍa, the doctrine of *sphoṭa*. *Śabda* in the form of *sphoṭa* is the ultimate reality and is even considered the cause of this universe. *Śabda* is equated with the Upaniṣadic Brahman. It creates, preserves and destroys the phenomenal world at Its will with Its supreme power called *Kālasakti* which can be equated with the Advaitin's *Māyā* or *Ālīdyā*. It is the realisation of this *Śabdabrahman* that is considered to be the highest bliss or *mokṣa* :—

अनादिनिघर्नं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्तेतऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

The authoritativeness of the Vedas on supernatural human values like *dharma* and *mokṣa* and their superiority to other pramāṇas (authorities) like *pratyakṣa* and *anumāna*, and the manifold aspects of *śabda* as manifest and the manifested are the important topics on which Bhartṛhari, as a *śabda-monist*, waxes eloquent.

On the authority of It-sing, the Chinese traveller, some believe that Bhartṛhari was a Buddhist and so it was argued that he was different from the author of the *Subhāṣita-triśaṭī* on the assumption that the latter ought to be a Hindu. It has already been proved beyond doubt that the author of *Vākyapadīya* cannot be a Buddhist and that he may be identified with the author of the three centuries¹⁰.

To the middle of the 7th century belonged Jayāditya who wrote the famous commentary *Kāśikā* on Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī* in collaboration with Vāmana. Jayāditya and his *Kāśikā* are mentioned by It-sing. Jayāditya's collaborator Vāmana must be a different person from his namesake, the author of *Kāvya-lankāra-sūtras* and their *vṛtti* for the latter quotes verses from Māgha's *Śiśupālavadha*, which refers to *Nyāsa*, a commentary on the entire *Kāśikā-vṛtti*.

Next to *Mahābhāṣya Kāśikā-vṛtti* is the most authoritative commentary on Pāṇini's sūtras and some *vārtikas* of Kātyāyana. It is most popular among students of Sanskrit grammar. Even today the beginners of Sanskrit grammar study *Kāśikā* in North India as a text book, though in the south, Bhaṭṭoji Dīkṣita's *Siddhāntakaumudī* has replaced it since it is an easier commentary with a subject-wise arrangement of the sūtras. The popularity of this work cannot be better evidenced than by its two authoritative commentaries, *Nyāsa* by Jinendrabuddhi and *Padamañjarī* by Haradatta, the former belonging to the 9th century and the latter to the 12th. These works gave the students of grammar a great relief and stimulus for the study of Pāṇinian sūtras, especially when they were not in a position, in their initial stages, to follow and appreciate the most masterly yet in-

10. Vide the writer's article 'Bhartṛhari a Buddhist? Proceedings and Transactions of the All India Oriental Conference, VIII, Mysore, 1937; and 'Bhartṛhari — a Pre Śākara Advaitin' — Proceedings and Transactions of the All India Oriental Conference, IX, Trivandrum, 1939.

volved method of argumentation adopted in the *Mahābhāṣya* in spite of its simple, majestic and beautiful style in the form of questions and answers. The *Kāśikārṭti*, though an independent commentary on the sūtras, follows the *Mahābhāṣya* at every stage, omits the long discussions under several sūtras.

Though Bhartṛhari has commented on the three pādas of *Mahābhāṣya* and added much to the authoritativeness of the work as an original and critical commentary on the sūtras of Pāṇini and the vārttikas of Kaṣyapa, yet a systematic study of the work became possible only in the 11th century when Upādhyāya Kaiyata, son of one Jaiyāta, wrote his brief, popular and analytic commentary on it, called *Pradīpa*. He pays great homage to Hari or Bhartṛhari who is spoken of as having built a dam to cross the deep ocean of the *Bhāṣya* and says that he has written in his commentary only the essence of Bhartṛhari's work :—

‘तथापि हरिवद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।

क्रममाणः सैनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पशुवत् ॥’

(*Pradīpa-verse 7*).

II

It has already been observed that the study of the Pāṇinian sūtras along with the vārttikas and the *Bhāṣya* thereon had become very difficult that not only new commentaries were written on them, but new systems of grammar based on the works of the Trio of the grammarians (मुनित्रये) with the sūtras simpler in form and technique came into existence. Of such systems the *Cāndra-vyākaraṇa* is the earliest. Its author Candragomin flourished in the beginning of the 6th century and is reported to be the teacher's teacher of Bhartṛhari, the author of *Vākyapadīya*. He was also responsible for the popularisation of the study of the Pāṇinian system in the North, particularly the *Mahābhāṣya*, which was in vogue only among the Southerners, during

his time, owing to the overstudy of the dry logic of Baiji, Saubhava and Haryakṣa. He is known throughout as a Buddhist and his system which contains the *sūtras* with his own *vṛtti* was very popular in India, in Tibet and other countries where Buddhism prevailed. A few translations of this work appeared in the Tibetan language about 1600 A. D. His system omitted the *vaidika-prakriyā*, introduced some modifications in the fourteen *Mahāvāra-sūtras* by simplifying the *sūtras* 'हयवरट्' and 'रुण्' into one *sūtra* हयवरण् and replaced some Pāṇiniyan *pratyāhāres* by his own. His system has been made use of by the authors of the *Kāśikāvṛtti*¹¹.

There are other systems of grammar by Jain writers, *Jainendra-vyākaraṇa* by one Pūjyapāda, *Śabdānuśāsana* by Jaina Śakāṭayana and *Śabdānuśāsana* by Hemacandra. The *Jainendra-vyākaraṇa* is as old as the *Uāndra-vyākaraṇa* and it refers to Iśvarakṛṣṇa, the author of the *Sāṅkhyakārikās* (4: 3 A.D.) and is presupposed by *Kāśikāvṛtti* of the 7th century. It attempts to condemn the Pāṇiniyan *sūtras* and the *vārttikas* of Kātyāyana. It retains the Pāṇiniyan *pratyāhāras* though it omits the *vaidika-prakriyā*.

It has two commentaries, one by Abhayānandī (c. 750 A. D.) and the other called *Śabdārṇavacandrikā* by Somadeva¹².

Jaina Śakāṭayana's *Śabdānuśāsana* is again a compilation from the works of Pāṇini, Kātyāyana, Patañjali, Candragomin and Pūjyapāda. Many Pāṇiniyan *sūtras* are incorporated in this work by Śakāṭayana without any change. His work has four *adhyāyas* of four *pādas* each. He has given thirteen *pratyāhāra-sūtras* and following the suggestion of Kātyāyana omitted the vowel and assigned therein a place to *ayogavāhas*. He has also omitted the

11. vide Dr. S. K. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammar*, pp. 57-62.

12. *ibid*, pp. 62-68.

vaidic section. This author is also credited with the authorship of another work, *Amoghavṛtti*. It has two good commentaries, (1) *Nyāsa*, (quoted in *Mādhaviya-Dhātuvṛtti*), by Prabhācandrācārya, and (2) *Cintāmaṇi* by Yaśavarman¹².

Hemacandra's *Śabdānuśāsana* is another work which contains important matter on the subject drawn from the works of all his predecessors. He has also written a commentary on the sūtras, *Śabdānuśāsana-Bṛhadvṛtti*. His work has eight adhyāyas of four pādas each. His date is about 1100 A. D. He wrote his *Śabdānuśāsana* at the request of king Jayasimha who died in 1143 A.D. He wrote his *Yogasāstra* to please Kumārapāla, the nephew and successor of Jayasimha. The last adhyāya of his work deals exclusively with the *Prākṛt* languages which were then in the most flourishing condition. Like his predecessors he has also written his *Dhātupāṭha*, *Uṇādisūtras*, *Liṅgūnuśāsana*, *Gaṇapāṭha* and *Paribhāṣāpāṭha*.

Another independant school known as *Kātantra*, *Kaumāra* or *Kālāpa* was started by one Sarvavarman about 800 A. D. or a little earlier. The *Kātantra*-grammar was not the creation of a school, but was rather meant to satisfy a real popular need; and looking to the intrinsic merits of the work itself, as also to the host of commentators that have been attracted towards it, it is clear that the work must have served its purpose pretty well, at least for a time¹⁴. The work has four parts: सन्धि, नाम, आख्यात and कृत्. Some commentators like Durgasimha say that the last section is by a later author. Here also the *vaidika-prakriyā* is omitted. Some pratyāharas are dispensed with in the work and simpler *saffhādas* like *svara*, *vyāñjana* and *saṁdāsa* are used in their places. There is the topical arrangement of sūtras instead of the artificial one of Pāpini.

There is another school of grammar known as the *Sārasvata* school which flourished about 1250 A. D. It is said that this school rose and came to prominence under the patronage of some Muhammadan rulers of India who felt it necessary to promote the study of Sanskrit. This system is both brief and simple. It is conjectured by some that the author of the sūtras of the *Sārasvata* grammar is one Narendracārya. Anubhūtiavarūpācārya is known as having arranged the *Sārasvata-sūtras* in a better and logical order. He is earlier than one Pañjarāja (1450 A. D.) the earliest commentator on *Sārasvata-sūtras*. There are other commentaries on this work: (1) Amṛtabhāratī's *Subodhikā*, about the 15th century, which mentions Narendra, (2) Kāc-mendra's commentary (about the 16th century) which also mentions Narendra, (3) Candrakīrti's *Subodhikā* or *Dīptikā* (16th century). It has several other commentaries which show the popularity of the work at the particular period to meet the need of the times. It has even attracted some early European scholars like Wilkins who attempted to write Anglo Sanskrit grammars. By the appearance of *Siddhāntakaumudī* in the field, it has lost all its popularity and has very little following.

Bopadeva's *Mugdhabodha* (13th century) was another attempt on the model of the *Kātantra*. He presumed Pāṇini's pratyāhāras but omitted the vedic peculiarities. The striking feature in this work is the new method of illustrations giving only the names of Hari, Hara and other Gods. He has dispensed with the *its* or indicator sounds adopted in the Pāṇiniyan system; so his pratyāhāras have become very difficult to understand. His system was never popular though it enjoyed currency in its original place just before the rise of the Maratha power, which however, gave a fresh stimulus for the revival of Pāṇiniyan system all over India. Like other systems many commentaries and digests on this work were produced and the most prominent commentary is that of Rāmānandakavāgīśa,

a profound logician and grammarian of the 16th or 17th century. B padevi's other work is *Kavikalpadūma* which contains a list of roots arranged according to their endings. He has also written a commentary on it which contains numerous quotations from early works¹⁵

A similar attempt but of a more exhaustive character has been made by King Bhoja in his famous *Sarasvatī kanthābharana* which may be considered a brilliant success among the imitators of Pāṇini. The most noteworthy feature of the work is that it contains the carefully unified result of the author's comparative study of the unique Trio of the grammarians and their commentators before his time and the imitations of Pāṇini, such as the *Candra*. Just like the *Aṣṭādhyāyī*, this work has eight adhyayas and it has not omitted the *Vaśīka prakāśana*. But to make his system easier to follow, Bhoja has copied Pāṇinian sūtras in many places and has composed many sūtras containing the sum-total result of the Pāṇinian sūtras, Katyāyana's Varttikas the Ganapāṭha, etc. The Pāṇinian sūtra, 'प्रपरावसमन्ववनिर्दुर्व्याङ्म्यधिप्रतिपदुपात्यवि-सूदमप' (S. K. Pt I, p 39 - I 1 127) by incorporating into the sūtra all the *nipāṭas* beginning with प्र studied by Pāṇini in his *Ganapāṭha*. Some of the well known *paribhāṣās* and *nyāyas* are included among the sūtras. The well known definition of *apavāda* or *bādhaka* is given as a sūtra: 'देन नाप्राप्ते यो विधितरम्यते स तस्य बाधक' (I 2 107) and the superiority of the *apavāda śāstra* to the *utsarga* is explained by the sūtra 'उत्तमापवादोऽपवादो विधिर्वलीयान्'. The same is again explained by another sūtra 'निरवकाश सावकाशात्' (I 2 110) on the ground of the *niravakāśatva*. Similarly the superiority of the *nitya śāstra* to the *anitya śāstra* and that of the *antaranga* to the *bahiranga* is explained by the sūtras 'वञ्चजित्यमनित्यात्' (I 2. 108), 'अतरङ्ग बहिरङ्गात्' (I 2 109) and 'असिद्ध बहिरङ्गमतरङ्गे' (I 2 84). Such well.

known rules do not find a place in the Pāṇiniyan sūtras though in certain instances the Vārttikakāra has supplimented them by his vārttikas. The *paribhāṣā* 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्' has been incorporated as a sūtra 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' (I. 2.132) with the omission of the latter part of the *paribhāṣā*. Similarly the well-known nyāya is incorporated as a sūtra: सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः which is already illustrated by the word 'समास' in the sūtra 'कृतादित-समासाश्च'. The maxim 'गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' (I. 2.86) is another sūtra and the necessity to adopt it is suggested by the part तम in the word सावक्तमं in the Pāṇinisūtra 'सावक्तमं करणम्'. Such instances can be multiplied to prove that what Pāṇini and his followers used to explain by *śāṣṇ* or suggestiveness, Bhoja explained by *separate sūtras* in order to make his system easily understood by all. Though he also adopts the *anuvṛtti* process as found in the Pāṇiniyan sūtras he does not make his system very much complicated.

His subject-wise arrangement of the sūtras into Adhyāyas and Pādas is as follows :

Adhyāya	Pāda	Subject
I	i	Samjñās
"	ii	Paribhāṣās
"	iii-iv }	Kṛt-pratyayas
II	i-iv }	
III	i	Vibhakti-pratyayas
"	ii-iii	Samāsas
"	iv	Strī-pratyayas
IV	i-iv }	Taddhita-pratyayas
V	i-iv }	
VI	i-iv }	Padakāryas including sandhi, aluk-samāsa and samāsaś- raya vidhi
VII	i-iv }	
VIII	i-iv	Vaidika and Svara prakriyās.

Even on a cursory glance of Bhoja's arrangement of sūtras given above by thorough subject-matter basis one would feel very much relieved of the heavy burden that one has to bear in the study of Pāṇiniyan sūtras which may be more scientific from the point of view of the conception of sūtras. Pāṇini has studied all the lakāra-pratyayas (personal suffixes) in the third adhyāya together with their substitutes *tip*, *tas*, *jhi* etc., *se* for *thās*, etc., but a few others in the seventh adhyāya under the *anṅādhikāra*. Similarly the case-affixes *su*, *au*, *jas*, etc., are studied in the fourth adhyāya but a few substitutes for them like *aiś* for *bhīś* are given in the seventh adhyāya. Bhoja, however, studies them all in one place, in the III adhyāya. Patañjali himself questions the propriety of Pāṇini studying a few suffixes in the III adhyāya and the rest in the VII adhyāya; and after a due discussion he concludes that much is not gained by Pāṇini by putting a few in the *anṅādhikāra* since the so-called uses of the *anṅādhikāra* can be even otherwise achieved: Cf.

“ज्ञानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि ! अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं सम्प्रसारणदीर्घत्वे । लिङ्येत्वे प्रयोजनम् । अतो भिन्न ऐस्त्वे प्रयोजनम् । लुङादि-
प्वङाद्यौ प्रयोजनम् । इयङुवङ्युप्पदस्मच्चातङामिनुङानेमुकेह्रस्वमिदीर्घमित-
त्त्वानि । . . . . नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् ? अर्थवद्ब्रह्म-
प्रत्ययग्रहणान्यां सिद्धम् । अर्थवद्ब्रह्मप्रत्ययग्रहणान्यामेवैतानि सिद्धानि ।
कचिदर्थवद्ब्रह्मे नानर्थक्ये'त्येवं न भविव्यति । कचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य
नेति ।” (*Mahābhāṣya*, VI. 4-1).

More instances of Bhoja's attempts at deviation from and simplification of the Pāṇiniyan arrangement of sūtras are given in the Sanskrit Introduction.

A more commendable attempt of Bhoja is his justification of such usages as would require grammatical sanction especially when they are rejected as unscientific and false by the Bhāṣyakāra and the Vṛttikāra, but which were accepted by great poets and other writers in Sanskrit. In such instances he follows the Kātantra system of grammar which

had already advanced in this direction. The formation आग्नेयः in the sense of अग्रायी देयता धर्म स्थालीपात्रः is objected to by the Vṛtukāra on the ground that there is no provision for पुंवङ्गात् । So the popular formations 'वसितः, जपितः, आश्वसितः, विधामः' are also objected to. Similarly the forms दृढमक्तिः, दृढमक्तिः, cannot be called correct in as much as the word मक्ति finds a place in the *priyādi gaṇa* and as such the forms दृढ and दृष्ट in the compound cannot have *puṃradbhāva* when they are followed by the word मक्ति । But Bhoja, following Kātantra system, makes special attempts to form these words in the following sūtras : 'हे आग्रायी', 'अपिबभ्याश्वसिबभसिभ्यश्च', 'विश्वमेवा', 'मक्ती च कर्मसाधनायाम्' ।

The formation of words परेवनि in the alternate sense of पूर्वतरे परतरे वा अहनि, परारि in the alternate sense of पूर्वतरे परतरे वा संवत्सरे, परत् in the alternate sense of पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा संवत्सरे by separate sūtras 'पूर्वतरपरतराभ्यामेवविः परश्च', 'आरिः संवत्सरः', 'पूर्वाहुच', 'परात्' (V. 3. 30-33) are very interesting, especially when these words are explained in the Bhāṣya in a restricted sense पूर्वस्मिन्महनि, पूर्वतरे संवत्सरे, पूर्वस्मिन् संवत्सरे respectively. Again certain formations like हिमेष्टुः in the sense 'हिमं च सहते', are explained by Bhoja in the opposite sense ; cf. हिमात्सहते चेष्टुः (V. 2-226). All these deviations and departures from the Bhāṣya and other texts are the results of his over-anxiety of and care for making his system up-to-date by incorporating all changes of words both phonetic and semantic from the times of those Ācāryas to his day. In this respect Bhoja has done a signal service to the cause of Sanskrit language and its grammatical literature.

Thus king Bhoja's Śabdānuśāsana, otherwise known as *Sarasvatikanṭhābharaṇa*, is an able, popular and very successful compendium of all grammatical rules in Sanskrit available in his time. That his work was well received is attested by the statement of the great Kerala poet and grammarian Melputtūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri who makes the following observations in his works :

दृष्ट्वा शास्त्रगणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीमुतः

प्रोचे तस्य तु विच्युतानि कतिचित् कात्यायनः प्रोक्तवान् ।
तद्भ्रष्टान्यदत्पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं कचि-

श्लोकात् प्राक्तनशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजादय ॥

(अपाणिनीयप्रमाणता)

पाणिन्युक्त प्रमाणं न तु पुनरपरं चन्द्रभोजादिसूत्रं

केऽप्याहुस्तल्लघिष्ठं न सलु बहुविदामस्ति निर्मूलप्राक्यम् ।

बह्वर्त्ताकारभेदो भवति गुणवशात्पाणिनेः प्राक्तनं वा

पूर्वोक्तं पाणिनिश्चाप्यनुवदति विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः ॥

(प्रक्रियासर्वस्वम्)

V A RAMASWAMI SASTRI.

॥ श्रीः ॥

प्रस्तावना ।

तुरीयोऽयं भागः श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृताया हृदयहारिण्या-
स्त्यया वृत्त्या समुद्दीपितस्य श्रीभोजदेवविरचितस्य सरस्वतीकण्ठाभरणस्य ।
भागे चास्मिन् प्रत्येकं पादचतुष्टयीपरिमितौ पञ्चमपद्याध्यायौ परिपूर्णौ । तत्र
पञ्चमेऽध्याये तुरीयाध्यायप्रपञ्चितावशिष्टस्तद्धितैरुद्देशः, समासान्तविधयः,
षष्ठे चाध्याये सन्धिकार्याणि, अलुक्समासः, समासाश्रयविधयः, अङ्ग-
कार्यैरुद्देशश्च सङ्गृह्यन्ते । समायोजिता चान्ते काचित् सूत्राणां तद्धित-
प्रत्ययानामुदाहरणादीनामप्यनुक्रमणी सौकर्याय ।

इह खलु निखिलपुरुषार्थमूलत्वेनाम्नातस्य परब्रह्मणो निःश्वसितस्य
शब्दात्मकस्य वेदस्योपकारकतयाङ्गत्वेन परिगणितेषु शिक्षादिषु प्रहस्वयि
व्याकरणमेव प्रधानं भवति । तथाच महाभाष्यं — ‘प्रधानं च पदस्वरेषु
व्याकरणं, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति’ इति । प्रधान्यं च
व्याकरणस्य ‘मुखं व्याकरणं स्मृतम्’ इति वचनाद् यथा शरीरावयवेषु अन्न-
पानादिप्रवेशनद्वारा शरीरनिर्वाहकत्वाद् मुखस्य, एवं शब्दार्थोभयप्रतिपत्ति-
साधनतया वेदस्वरूपनिर्वाहकत्वेन मुखस्थानीयत्वात् । व्याकरणं हि नाम
व्याक्रियन्ते विशेषेण प्रकृतिप्रत्ययादिविभागरूपतया साधुतया बोध्यन्तेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या पदप्रदार्थावगमद्वारा वाक्यवाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुतया वेदार्थनिर्णायकं
भवति । न अन्यद्वहे व्याकरणात् शब्दार्थप्रतिपत्तिसाधनं किमपि । तथाह्यभि-
युक्ताः —

“ शब्दार्थसम्बन्धनिमित्ततत्त्वं

वाच्याविशेषेऽपि च, साध्वसाधुन ।

साधुप्रयोगानुचितांश्च शिष्यान्

न वेद यो व्याकरणं न वेद ॥”

इति । किञ्चार्थज्ञानमन्तरा केवगानुपूर्वापठमात्रेण न किमपि फलमुत्पद्यते ।

“स्थाणुरयं भारहारः किलाम्-
 दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
 योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते
 नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥”

“एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्
 भवति ।”

“यदधीतमविज्ञतं* निगदेनैव शब्धते ।

अनन्नाविव शुक्लेधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥”

इत्यादिभिः प्रमाणशतैरर्थज्ञानपूर्वकाध्ययनस्यैवाभ्युदयहेतुत्वस्मरणात् ।

किञ्च न केवलं पदपदार्थज्ञानमेव व्याकरणाध्ययनस्य फलम्, अपि तु
 वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्त्वमन्त्रैस्तद्विहितकर्मोपधानेन स्वर्गादिसुखप्राप्तिः उपनि-
 षदर्थज्ञानेन परमपुरुषार्थावाप्तिश्च । तथाच वाक्यपदीयम् —

“आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ॥”

प्राप्तरूपविभागाया यो वाचिः परमो रसः ।

यत् तत् पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाज्ञसः ॥

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥

तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥

यथार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिबन्धनाः ।

तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या परायणम् ॥

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणा नामजिह्वा राजपद्मति ॥

* “चिन्तयति । अथाह — दसस्वरत्वाद् अर्थापरिज्ञानाद् वा” इति
 केपदा.

अत्रातीतविपर्यासः केवलमनुपश्यति ।

छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्मा छन्दोमयी तनुम् ॥

....

यदेकं प्रक्रियाभेदेर्वहुधा प्रविभज्यते ।

तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ॥” (का. १. श्लो० ११-२२.)

इति । उक्तं च —

“शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥” (पदमञ्जरी-

Page 9. Benares edition)

इति । एवञ्च पदपदार्थावगमहेतुतया परम्परया परमपुरुषार्थप्रापकतया ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पङ्क्तो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्च’ इत्यागमाच्चाध्येयं व्याकरणमिति स्थितम् ।

अपिच, ‘अपदं न प्रयुज्जीत’ इति वाक्येनापरिनिष्ठितस्य शब्दस्य प्रयोगनिषेधात्, ‘न स्लेच्छित्तवै नापमापितवै स्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः’ इत्यादिश्रुत्यापशब्दभाषणप्रतिषेधात्,

“दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनास्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥”

इति शिक्षावचनेनापशब्दभाषणे प्रत्यवायदर्शनात्, ‘यदधीतम् —’ इत्यादिना वचनेन निगदपाठस्यानर्थक्यश्रवणात्,

“यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥”

‘एकः शब्दः —’ इत्यादिना साधुशब्दज्ञानस्य प्रयोगस्य चाभ्युदयहेतुत्व-श्रवणात्,

“यश्च व्याकुस्ते वाचं यश्च गीमांसतेऽध्वस्म् ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ॥” (पदमञ्जरी- Page 9.)

इत्यादिवचनेन श्रेयोहेतुत्वप्रतिपादनात्, ‘चत्वारि श्रृङ्गाः’ इति मन्त्रे शब्दपरि-ज्ञातुर्महादेवत्वश्रवणाच्च शब्दसाधुत्वज्ञानस्यात्यन्तोपेक्षितत्वात्, किं बहुना

“उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।

प्रदीप्तं सर्वसां विद्यानां यदवस्थितम् ॥” (पदमञ्जरी- Page 13.)

गहनतया दुर्ज्ञेयार्थतया चाध्येतृजनानुग्रहाय कुणिप्रभृतिभिराचार्यैः 'सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो. वृत्तिः' इति लक्षणलक्षितं वृत्तिसंज्ञितं विवरणमकारि । न्यादिनाम्ना-
चार्येण लक्षणग्रन्थपरिमितमष्टाध्यायीविवरणात्मकं सङ्ग्रहारण्यं च ग्रन्थरत्नं
व्यरचि । एवं, कात्यायनीयवार्तिकेनोपबृंहितं विवरणादिभिश्च समुद्दीपितं
पाणिनीयं तन्त्रं सर्वतो लब्धप्रचारं प्रावर्तत ।

अथ च गच्छति काले जनानामालस्यदोषाद् वेदवेदाङ्गाध्ययनविमुखतया
च सङ्ग्रहेऽस्तं प्राप्ते पाणिनीयमपि तन्त्रं विनष्टकल्पमवर्तिष्ट । तदात्वे च
परमकृपालुर्मगवान् पतञ्जलिराचार्यो जीर्णप्रायं प्राणिनीयं दर्शनमुद्धर्तुकामः
सङ्ग्रहप्रतिपादितान् निखिलनप्यर्थान् सङ्गृह्य न्यायजटिलैर्वाक्यैः

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

संपद्वानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”

“यद् विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत् स्फुटम् ।

वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्टं च भाष्यकृत् ॥”

इति लक्षणलक्षितं महाभाष्यग्रन्थं विरचय्य शिष्यान्ध्यापयामास । अथास्मिन्नपि
कालवशेन दुर्दशां नीते ग्रन्थमात्रावस्थिते चन्द्रादिभिराचार्यैर्महाभाष्यमनुल्गन्धा-
नैरेव त्वं त्वं व्याकरणं विरचय्य महाभाष्येण सह प्रवर्तितमासीत् ।*

* “प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।

सम्प्राप्य वैयाकरणान् संप्रदेऽस्तमुपाशते ॥

छतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदक्षिणा ।

सर्वेषां न्यायार्थज्ञानां महाभाष्ये निदम्बने ॥

शलब्धनाथे गाम्भीर्यानुष्ठान इव सौष्टवात् ।

तस्मिन्मृतपुद्गलां नैवावास्थित निश्चयः ॥

पैलिसौभवद्वयैः शृण्वतर्कानुसारिभिः ।

आर्यं विप्लविते ग्रन्थे सङ्ग्रहप्रतिक्रियुक्ते ॥

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो अष्टौ व्याकरणागमः ।

काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥

पर्वतादगमं लब्ध्वा भाष्यदीजानुसारिभिः ।

स नीतो बहुभाष्यत्वं चन्द्राचार्यादिभि पुनः ॥”

वाक्यपदीयम् का. २-३५- ४८४—४८९.

“चन्द्राचार्यादिभिरुच्चादेर्णं तस्मात् तदागमम् ।

प्रवर्तितं महाभाष्यं त्वं च व्याकरणं गहनम् ॥”

एवं चन्द्राचार्यादिभिः पुनरुज्जीवितमिदं पाणिनीयं तन्त्रं भर्तृहरि—
वामन — जयादित्य — न्यासकार — कैयटादिभिरनेकैः पण्डितप्रकाण्डैर्वृत्त्यादि-
भिरुपबृंहितं पठनपाठनादिभिर्बहुशः प्रचारपदवीं प्रापितं सुप्रतिष्ठितमभूत् ।

अथच गच्छति काले जनानां संक्षेपाभिरुचिं पश्यन्तः पाणिनीयस्य
तन्त्रस्यातिविपुलतां ब्रह्मायाससाध्यतां च मन्वानाः केचनाचार्याः कातन्त्रादि-
कान्नातिविस्तृतान् ग्रन्थान् विरचय्य लोकाननुजगृहुः ।

एवमपि लोकेयेदोभयानुग्राहकत्वादार्पत्वाद् बहुभिरादृतत्वाद् व्याख्या-
द्यैतैरुपबृंहितैराद्य सर्वतोमुखीं प्रतिष्ठामाख्याय प्रवर्तमानेऽस्मिन् पाणिनीये तन्त्रे
वार्त्तिकगणपाठादिसापेक्षतयाप्येतृणामतीव क्लेशजालं पश्यन्नाचार्यदेशीयो
भोजदेवः बहुग्रन्थालोडनमन्तरा एकेनैव ग्रन्थेनाधीतेन कृत्स्नस्यापि व्याकरण-
शास्त्रस्य लघुनोपायेन प्रतिपत्तावभ्युपायं चिन्तयन् प्रायेण पाणिनिमेवा-
नुरुन्वानः तत्र तत्र चान्द्रकातन्त्रादिगतानप्यर्थान् यावदपेक्षं सञ्चित्य वार्त्तिक-
गणोणादिपरिभाषापाठादिदृष्टान्नादिकं निखिलमपि संगृह्य पाणिन्यननुशिष्टानां
सत्तत्समयसमुच्चितानां महाकविभिरन्यैश्च साधुतया प्रयुज्यमानां शब्दाना-
मप्यनुशासनं विदधत् सरस्वतीकण्ठाभरणारूपं ग्रन्थरत्नं विनिर्मे ।

तथाचोक्तं वैयाकरणशिरोमणिभिर्नारायणभट्टपादैः—

“इष्टा शास्त्रगणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीसुतः

प्रोचे तस्य तु विच्युतानि कतिचित् कात्यायनः श्रोतवान् ।

तद्ग्रन्थान्यवदत् पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं क्वचि-

ल्लोकात् प्राक्तनंशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजादयः ॥ ”

इति । (अपाणिनीयप्रमाणतार्या— page 13)

अस्मिंश्च सरस्वतीकण्ठाभरणेऽप्येतृजनसौकर्याय महान् यत्नः कृतो
इत्यते भोजदेवेन । इहहि पाणिनीयं तन्त्रमधिजिगांसमानानां महान् क्लेश-
सम्पद्यते । तथाहि —क्वचिद् ज्ञापकेन क्वचिद् योगविभागेन कुत्रचिद् व्याख्य-
नेन कश्चन पदानामनुकर्षेण क्वचिच्च मण्डूकपुस्त्या क्वचिच्च परिगणनेन एकत्र
भाष्यार्थपरिशिलनेन इतरत्र वार्त्तिकपरिचिन्तनेन अपरत्र च गणपाठादिशीलनेन ते

तेऽर्थाः साधनीया दृश्यन्ते । तानेतान् क्लेशान् परिजिहीषुर्भोजदेवः गणपठितान् शब्दान्, परिभाषाः, ज्ञापक-भाष्येष्टि-वार्तिक-व्याख्यागम्यानर्थश्च सूत्ररूपेण ग्रन्थशरीर एव समयोजयत् । क्वचित् तत्र तत्र विप्रकीर्णानां सूत्राणामेकत्रैव समावेशेन, क्वचिच्च प्रकरणादिविनिमयेन, सूत्राणां प्रदेशविनिमयेन पौर्वापर्यविपरिणामादिना च महती सौकर्यसम्पत्तिः सम्पादिता । स्थालीपुलाकन्यायेन कानिचन परमुदाह्रियन्ते :—

पाणिनिर्हि वृद्धिरादैज् इत्येवमादिकानि संज्ञासूत्राणि कानिचन प्रथमेऽध्याये, तत्पुरुषः, सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः इत्येवमादीनि कानिचन द्वितीये, सनाद्यन्ता धातवः इत्यादीनि तृतीये, पूर्वोऽभ्यासः इत्यादीनि च कानिचन षष्ठे इत्येवं विप्रकीर्णतया संज्ञाः समसूत्रयत् । नचैतेषामेवं विप्रकीर्णतया तत्र तत्र पाठे विशिष्य किमपि प्रयोजनं दृश्यते । एकत्रैव समाहारेण पाठे महत् सौकर्यं स्यादध्येतुणामिति मन्वानो भोजदेवः शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहोपयोगितया संज्ञासूत्राणां शास्त्रारम्भ एव पाठः समुचित इति प्रथमाध्यायप्रथमपाद एव तानि पपाठ । यानि पुनस्त्रिचतुराणि सूत्राणि 'अव्ययीभावः' इत्यादीनि तृतीयाध्याये पठ्यन्ते तानि चाधिकारसूत्राणीति न कोऽपि दोषः ।

एवं पाणिनिना तत्र तत्र पठितानि परिभाषासूत्राणि भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानि ज्ञापकन्यायसिद्धानि वाचनिकानि च परिभाषारूपाणि सर्वाण्यपि सहस्रगुणं प्रथमाध्यायद्वितीयपाद एव पपाठ । तथोणादीनां क्लृप्ता, फिदसूत्राणां स्वरप्रकरणे, गणपठितानां च शब्दानां यथायथं तत्र तत्रैव च प्रकरणे सूत्रशरीरेष्वेव समावेशेन च वार्तिकगणपाठादिवहुग्रन्थपरिशीलनपरिक्लेशं दूरीकुर्वता महदुपकृतमध्येतृमण्डलस्य ।

तथा पाणिनीयात् प्रस्थानात् सूत्राणां केषांचन प्रदेशविनिमयेन च महत् सौकर्यमापादितम् । यथा—पाणिनिर्हि तृतीयाध्याये लस्य, तिससृश्चि इति लादेशत्वेन तिवादीन् विधाय तेषामेव तिवादीनामागमादेशादीन् शासः से इत्येवमादीन् कांश्चन तत्रैव पठित्वा कांश्चन परं शोऽन्तः अदभ्यस्तात् इत्यादिकान् संसमाध्याये पपाठ । तथा तुरीयाध्याये व्याप्प्रातिपदित्वात् स्त्रौजसिति सुपं विधाय तदादेशादीन् अतो मिस ऐस् इत्यादिकान् सप्तमेऽन्नाधिकारे पपाठ । भोजस्तु तानेतान् पाणिनीयाङ्गाधिकारगतान् सकलानपि विधीन् तृतीयाध्याये एव तत्तत्प्रत्ययविविसमन्तरमेव पपाठ । मन्ये युक्तं चेत्—यत्

तत्तत्प्रत्ययविधानानन्तरमेव बोद्धृजनानुग्रहाय तदादेशादीनामपि विधानम् । किञ्च नखेतेषामद्वाधिकार एव पाठे विनिष्य फलं दृश्यते । अतो एव च भाष्ये 'कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि । अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं सम्प्रसारण-दीर्घत्वे । लिङ्येत्वे प्रयोजनम् । अनो मिस ऐस्त्वे प्रयोजनम् । लुङादिष्व-डाटौ प्रयोजनम् । इयङुवङ्युष्मदस्मत्तातडामिनुङानेमुक्वेहस्वयिदीर्घमितत्त्वानि' इति प्रपञ्चितेषु प्रयोजनेषु 'नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् । अर्थवद्-ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि । कचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येत्वेत्येष न गविष्यति । कचचित् प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति' (६-४-१) इति अतो मिस ऐस् इत्येवमादिषु केषुचिदर्थवद्ग्रहणप्रत्यय ग्रहणपरिमाणाभ्यामेवानिष्टनिवारणसम्भवात् नेषामङ्गाधिकारपाठे फलमात्र उप-पादितः ।

तथा पाणिनिना द्वितीयाध्याये आर्धधातुके इति प्रकृत्य पठिता-
 अदो जगिधिरित्येवमादिकाः प्रकृत्यादेशा प्रकृत्यधिकारे एवान्तर्भाविता-
 भोजेन । प्रकृत्यादेशानां प्रकृत्यधिकार एव पाठस्यौचित्यात् । एषा च पुनः
 सूत्राणां प्रकृत्यधिकारपाठे कैयटादिभिः समुद्भाविता दोषाश्च यत्नान्तरेण मन्ये
 परिहृताः । तथाहि—सूत्राणामेषामङ्गाधिकारीयार्धधातुकाधिकारपाठे वक्ष्य-
 माणो दोष उद्भाविताः कैयटेन । तथाच तद्वाक्यम्—(६-४ ४६-सूत्रे) 'अथ
 द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमिता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ताः । एवं
 हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैव शक्यम् । आभाच्छास्त्रीय कार्ये
 कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्यादेशस्य भुवो वुग् न स्याद्, अनादेश-
 स्यैव तु स्यात् । तथा चक्ष्यतुरित्यादौ ख्यात्रोऽसिद्धत्वादाहोपाप्रसङ्गः' इति ।
 एतावता चाङ्गाधिकारगतमाधिकारान्तर्भूतार्धधातुकाधिकारपाठ एव दोषोद्भावनं
 कृतं नत्वङ्गाधिकारपाठे । तत्परिजिहीर्षया च भोजेन माधिकाराद् बहिरेवैते
 पृथगार्धधातुके इत्यधिकृत्य समावेशिताः । यद्यप्येतावता कैयटप्रदर्शितदिशा
 द्विरार्धधातुकाग्रहणरूपं लाघव न ग्वत्येव, यतो भोजीयेऽस्मिन् प्रस्थानेऽपि
 दोषपरिहाराय माधिकारे तद्वहिरचेति द्विरार्धधातुकग्रहणम्यावश्य-
 कर्तव्यतैव ; अथापि प्रतिपत्तिसौकर्यमस्तीति परमत्र विशेषः । अङ्गाधिकार
 एतेषां पाठे च 'स्यसिच्—' इति सूत्रगाम्योक्तहनिनिङ्देशानां वारणं
 च 'चिष्वद्भावाधिनाश्रयं कार्यं भवति । लुङाश्रयं तु न भवति'

तथानुपूर्वीविपरिणामश्च कचिद् व्युत्क्रमपरिहारायाभ्युपेतः
 तथाहि — इद्विधौ प्रथमं पाणिनिना 'नेङ् वशि कृति' इति प्रतिषेध-
 काण्डपाठानन्तरम् 'आर्धधातुकस्येड् वलादे'रिति विधिकरण्डः प्रस्तुतः ।
 तस्य चास्य पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भस्य प्रयोजनमेवं प्रपञ्चितं भाष्या-
 दिषु । यथा — 'इण्मात्रमनाश्रितविषयविशेषमनःरभ्याधीतेन प्रतिषेधेन
 बाध्यते' इति । तथाच तुष्टोथ, दुष्टोथ इत्यादौ थलि भारद्वाजनियमप्रापित-
 स्यापीदो निवारणेन समीहितसिद्धिः, इति । इदमत्राकृतम् — यथा
 पपिथ इत्यादौ प्रथमं वलादिलक्षणेन प्राप्त इट् एकाच इति प्रतिषिद्धः
 पुनश्च क्रादिनियमात् प्राप्तोऽचस्तास्वदिति प्रतिषिद्धः, तत्र ऋत एव
 भारद्वाजस्य नान्येभ्य इति नियमात् पक्षे भवति, एवं तुष्टोथेत्यत्रापि
 प्राप्नोति । येन नाप्राप्तन्यायेन हि स्तुदुसुश्रुवां ग्रहणं क्रादिनियमप्राप्त-
 मेवेदं बाधेत नतु भारद्वाजनियमप्राप्तमपि । सोऽयं विकल्पेन प्राप्त इट्
 पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात् इण्मात्रस्यानाश्रितविधानविशेषस्य बाधविज्ञा-
 नाद् निवार्यते इति ।

मोजस्तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य, विध्युत्तरकालस्यैव च
 प्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् पाणिनीयं क्रमव्यतिक्रममसाम्प्रतं चिन्तयन् सूत्राणां
 पौर्वापर्यविनिमयेनान्यथाकरणेन च तमिममर्थं साधयित्वा दोषमिमं
 परिजहार । तथाहि — 'सृष्टुस्तुदुसुश्रुवो लिटि .....
 अचस्तास्वत् भल्यनिटो नित्यम्, उपदेशेऽजत्वतः, ऋतो भारद्वाजस्य' इत्ये-
 वमष्टाध्याय्यां पाठक्रमः । एवं पाठे ऋदन्तानामपि थलि अचस्तास्वदित्यने-
 नेणिविषयस्य सिद्धत्वात् ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्य नियमार्थता सम्भवति ।
 मोजस्य तु 'सृष्टुस्तुदुसुश्रुवो लिटः । कृजोऽपुटः । ऋतस्तासि नित्या-
 नित्यस्यलः । अचो वा । पाठेऽजत्वतः' इत्येवं सूत्रपाठः । अत्र पक्षे सादि-
 नियमप्राप्तस्येदः प्रतिषेधार्थतैव ऋतस्तासीति सूत्रस्य, न नियमार्थता ।
 इणिविषयप्राप्तत्वात् । ततः सादिनियमेन लिटि सामान्येन प्राप्तस्येदः
 अचो वा इति थलि विकल्पः । स चायं विकल्पः सादिसूत्रे
 स्तुदुसुश्रुवां ग्रहणेन तुष्टोथेत्यादौ न प्रवर्तते इति । उक्तं च दण्डनाथे-
 नापि — 'स्तुदुसुश्रुभ्यस्थलः (अचो ने इति नियमाद्)य इट् प्राप्तः सोऽपि
 प्रतिषिध्यते' इति ।

एवं यत्र यत्र पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भप्रयोजनतयेडभावः साधितः, तत्र सर्वत्रापि पौर्वापर्यादिविनिमयेनैव भोजेन सोऽर्थः साध्यते । यथा — स्तृत्वेत्यादौ स्वरत्यादिसूत्रेण कित्यपि परत्वात् प्राप्तो विकल्पः श्रुतः कितीति पुरस्तात् प्रतिषेधारम्भाद् वागितः पाणिनीयैः । भोजेन तु स्वरत्यादिसूत्रात् परमेव श्रुतगुण्यः कितः इति पाठाभ्युपगमेन परबलीयस्त्वेनैव किंनि प्राप्तो विकल्पो निवार्यते । एवमितरत्रापि ।

एवं लाघवैकदृष्टिभोजः नात्यर्थमुपयुज्यमानान् किञ्चाद्यतिदेशानपि परित्यजति । पाणिनिर्हि 'असंयोगास्त्रिं किद्' इत्यादिना केपाञ्चित् किञ्चमतिदिश्य तत्फलत्वेनानिदितामित्यादिना नलोपादिकं विधत्ते । इदमेव हि किञ्चातिदेशस्य फलं— यद् भुण्वृद्धिप्रतिषेधसम्भारणानुनासिकलोपादिकम् । एतानि चेत् कार्याणि येषां किञ्चमतिदिस्तेतं तेष्वेव परतो विधीयन्ते तर्हि स्वान्महल्लाघवं प्रक्रियायाः । यथा — मृडमृदेति सेटः क्तवः किञ्चातिदेशस्य फलमुपधागुणाभावः । तत्र किञ्चमतिदिश्य पुनः विकृतीतिगुणप्रतिषेधाद् धरम् एषां कित् परे गुणाभावस्यैव विधानम् । एवं सम्भारणादीनामपि । एवं हि प्रक्रियालाघवं ग्रहणसौकर्यं च भवति । तथ, भसर्वनामस्थानादिकाश्च संज्ञाः प्रक्रियालाघवार्थं भोजेन त्यक्ताः । पद्धतिभेदं मन्ये कातन्त्रानुसारेण भोजेन स्वीकृता ।

तथा ज्ञापकयोगविभागादिना पाणिनीयैः साध्यमाना अप्यर्थाः ग्रन्थशरीरे एव भोजेन गुम्भिताः । यथा — 'अष्टन आ विभक्तौ । इहात्वस्य वैकल्पिकत्वाद् अष्टभिः अष्टाभिः इति रूपद्वयं सिद्धयति । तदिदं वैकल्पिकत्वं ज्ञापकसाध्यं पाणिनीयानाम् । नहि सूत्रे विकल्पावाचनं पदमुपलभ्यते । नाप्यनुवृत्तिसाध्यम् । अष्टनो दीर्गादिति सूत्रमन्वीर्धदेन वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते । यदि स्यान्नित्यमात्वं दीर्गादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् न्यावर्त्याभावात् । तथा अष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशोऽपि । तथाच दीर्घग्रहणात् कृतात्वनिर्देशाच्च वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते । भोजन्तु हेःशमिं परिजिहोषुः 'अष्टनो वा सुप्यात्' इति बाधदृष्टितमेव समसूत्रयत् ।

तथा अन्वदीमम् अन्यत्कारकम् इत्यादिसिद्धयर्थम् 'अपठयतृतीया— इति सूत्रे भोगविभागश्चोदितो भाष्ये — 'अपठयतृतीयास्मत्सेत्युच्यते ।

तत्रेदं न सिद्ध्यति । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारणेऽन्यत्कारकं
इति । एवं तर्हि अविशेषेणान्यस्य दुक् छकारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि
अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति' इति । तदेतदेवा-
भिप्रेत्य सूत्रितं भोजेन — 'छकारकयोरन्यस्य दुक् । अषष्ठीतृतीयास्थस्या-
शीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेषु' इति ।

एवं व्याख्यानावृत्तिभाष्येष्ट्यादिभिः साध्यमानानर्थान् भोजो ग्रन्थश-
रीर एव समयोजयत् ।

अगिच क्काशिकाकारादीनामनभिमतः क्वचिच्च क्लृष्टतयानुशिष्यमा-
जाश्च शब्दाः मतान्तरपर्यालोचनया साधुतयानुशिष्यन्ते योजेन । यथा —
अमायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाकः इत्यत्र 'भस्यादे तद्धिते' इति हे तद्धिते
पुंवद्भावाप्रतिषेधात् 'कर्तव्योऽत्र यत्नः' इत्याह कश्चिकाकृत्, भाष्यकारश्च ।
तथा वमितः, जपितः, आश्रसितः, विश्रामः इत्यादीनामसाधुतां मन्यते काशि-
काकारः । तथाहि — आदितश्चेति सूत्रे 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः ।
आश्वस्तः वान्तः' इति इदंभाववटितयेव रूपमुदाहरार । 'नोदात्तोपदेश —'
इति सूत्रे 'सूर्यविश्रामभूरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याम्यमेव मन्यन्ते' इति चाह ।

तथा दृढभक्तिः दृष्ट्याक्ति इत्यादिकानां भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात्
पुंवद्भावाप्राप्त्या साधुत्वान्वाख्यानाय 'दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविव-
क्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम्' इति चाह ।

भोजस्तु एवमादिकानां शब्दानां महाकाविभिः साधुतया प्रयुज्यमानानाम्
*आचार्यान्तरमताश्रयेण 'हे आमायी', 'जपिष्यम्याश्वसिविश्वसिभ्यश्च-
'विश्रमेर्वा', 'भक्तौ च कर्मसाधनायाम्' इत्यादिभिः सूत्रैः साधुत्वं ख्यापयति ।
एवं समाननामा, सनामा, उपदिदीषते, उपदिस्तये इत्यादीनामपि ।

*कातन्त्रे (पुनर्गतिः) 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन जपिष्यमिभ्यां वा । जप्तः'
जपितः । वान्तः, वमितः । व्याख्यानां श्रुतः । विश्रस्तः विश्रसितः । आश्वस्तः
आश्रसितः । 'वै श्रमेः नना निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् । विश्रामः ।' इति ।
page 452, 300.

तथा कचिन् सूत्रवार्तिकभाष्यादिष्वदृष्टचरी शब्दव्युत्पत्तिं प्रदर्शयति । तथाहि —
 'पूर्वतरपरतराभ्यामेधविः परश्च' (५- ३ ३०) 'आरिः संवत्सरे' (५- ३- ३१) 'पूर्वादुच्च' (५- ३- ३२) 'परात्' (५- ३- ३३) इति सूत्रैः
 पूर्वतरे परतरे याहनि परेद्यविशब्दं पूर्वतरे परतरे वा संवत्सरे परारिश्चब्दं
 पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा संवत्सरे परुच्छब्दं च व्युत्पादयति । भाष्यादौ तु
 परस्मिन्नहनि परं परेद्यविशब्दः, पूर्वतरे संवत्सरे परं परारिश्चब्दः, पूर्वस्मिन्
 संवत्सरे परं परुच्छब्दश्च व्युत्पादितो दृश्यते । (भाष्य० ५- ३- ३२)

तथा पाणिनीयानुशासनेऽदृष्टानां विबुधविस्मादिशब्दानामनुशासनं
 विदधता भोजेन समेषामपि साधुशब्दानां तत्कालप्रसिद्धानां संहरणे स्वस्य
 महानभिनिवेशो व्यक्तीकृतः ।

कचिच्च भाष्यादिविरुद्धोऽप्यर्थ उल्लिखितो दृश्यते । यथा —

हिमं न सहते हिमेलः ।

हिमं सहते हिमेलः ।

'हिमाच्चेलः' 'हिमाच्चेल्वैवत

'हिमात् सहते चेलः' (५- २-

व्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे' इति ।

२२६) भोजः

(भा० वा० ५- २- १२२)

नासिकाया नते निविडश्च

• 'नेर्षिडचूविरीसचौ नीरन्त्रे'

इति (काशिका ५- २- ३२)

६(भोजः ५- २- ४०)

यच्च पाणिनीये सूत्रेऽनुपपत्तिं पश्यन् सूत्रविपरिणामं करोति ।
 यथा — शसोरलोपः । अत्र हि श्र + अस् अनयोः अकः सवर्णे दीर्घः
 इति सवर्णदीर्घे श्नासोरित्येव भाव्यं; नतु श्नसोरिति निर्देशेऽनुपपत्तिं
 पश्यन् काशिकाकारः 'श्नसोरिति पररूपं शकन्च्वादिषु द्रष्टव्यम्' इत्याह ।
 भोजस्तु वरं शकन्च्वादित्वकल्पनात् कृतदीर्घस्यैवोच्चारणमिति 'श्नासोरलोपः'
 इत्येव सूत्रयामास ।

किं गडुना । भाष्यवार्तिककाशिकादिसारांशसङ्कलेन मतान्तरसं-
 ग्रहणेन तत्कालसमुच्चितानां नैकेषां शब्दानां संग्रहणेन च गहनतरन्या-
 करणाभ्योधिमुत्तितीर्षणां भवति च एत एत परमोपकारकमपूर्वं मोक्षीयमिदं
 सरस्वतीकण्ठाभरणार्थं ग्रन्थरत्नम् ।

न च बहुभिः प्रमाणतयाङ्गीकृतत्वाद् अर्पित्वाच्च पाणिनीयस्यैव प्रामाण्यं, भोजीयस्य चास्वार्वाचीनत्वादप्रामाण्यमेव इति वाच्यम् ।

“पाणिन्युक्तं प्रमाणं, न तु पुनरपरं चन्द्रभोजादिसूत्रं
केऽप्याहुः, तल्लघिष्ठं; न खलु बहुविदामस्ति निर्मूलवाक्यम् ।
ब्रह्मज्ञीकारभेदो भवति गुणवशात् ; पाणिनेः प्राक्तनं वा
पूर्वोक्तं पाणिनिश्चाप्यनुवदति; विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः ॥”
(प्रक्रियासर्वस्वम्)

इति पद्येन, “भाष्यादिकथितसकललक्षणानुकथनादिपरिनिश्चितबहुविदभावा
हि भोजादयः शास्त्रान्तरमहाजनप्रयोगादिमूलमालम्ब्यैव शास्त्राणि प्रणीतवन्तः
इति पाणिनीयवत् तेषामपि प्रामाण्यमेव” इत्यनेन वचनेन च दैयाकरण-
शिरोमणिभिर्नारायणभट्टपादैः प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । कृष्णलीला-
शुक-वर्धमान-क्षीरस्वामिप्रभृतिभिरनेकैस्तत्र तत्र भोजसूत्रस्य प्रमाणतया स्वीकृ-
तत्वाच्च । एवं बहुभिः प्रमाणतया स्वीकृतं कचन काले लब्धप्रतिष्ठमपीदं
ग्रन्थरत्नं पाणिनीयस्य व्याकरणस्यार्पत्वात् श्रुत्यपरपर्यायचतुर्दशसूत्रमूलकत्वाद्
व्याख्यापरम्परायाश्च प्रसूतत्वाद् बहुभिरङ्गीकृतत्वाच्च कुहचन कोणे निलीनं
नाममात्रावशेषं सदिदानीं प्रकाशपदवीमधिरूढमिति महदिदं प्रमोदस्थानं
पण्डितमण्डपः ।

जीवितसमसादिकं च भोजराजस्य विमर्शकैर्निर्णीतमेवेति नात्र तद्वि-
चारः प्रसूयते ।

वृत्तिश्चेयं दण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृता नाझा हृदयहारिणी सरसल-
लितोदारमधुरया वाचा समुचितोदाहरणप्रदानेन च मूलार्थं विवृण्वती प्रमाणमू-
नप्राचीनाचार्यगतान्यप्याविष्कुर्वती तत्र तत्र यावदपेक्षं लघुना निवरणेन गृत्रका-
राशयं विशदयन्ती च मन्ये हृदयहारिणीत्वं स्वस्यान्वर्थयति ।

सूत्रार्थवर्णने उदाहरणप्रदर्शने च वृत्तिरियं काशिकावृत्तिमेवोपजीवति ।
यद्वा भूयता काशिकावाक्यान्वेवानुवदनीत्यपि नास्मात्प्रथमं । मन्ये चान एव
दण्डनाथेन ‘समुद्धृताशय’ इति समुद्धृतपदं युक्तमुपयुक्तं भवति विगणि-
यामिति । कचिच्च कैयटवानयान्यप्यनुवदति । यथा —

दण्डनाथः —

कैयटः —

‘अत्र शुक्लत्वमधुरत्वादयो मनु-
ब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्विज्ञाना-
स्तथापि गुणगुणिनोर्जातिनद्वतोरिव सो-
ऽयमित्यभिसम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेद-
सम्बन्धस्य न्यग्मावाद् ... .. व
गुणभाव एव प्रत्ययो भवति ननु
सम्बन्धे ।’

... ..
... ..

‘अव्यभिचरितसम्बन्धाः प्रायः कृ-
त्स्वेव भवन्ति । सतो भावः सत्त्वं
सत्ता विद्यमानत्वं विद्यमानतेति ।
अत्रापि जातावेव भावप्रत्ययः । नहि
सद्वस्तु सत्तासम्बन्धं व्यभिचरतीति
सत्तासम्बन्धानपेक्षणां सम्बन्धे (न प्र-
त्ययः) पाचक इत्यादौ तु सम्बन्धस्य
कादाचित्कत्वात् तदपेक्षाः पाचकादि-
शब्दाः स्वार्थमभिधत्त इति ततः
सम्बन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात् स-
त्स्वेव विद्यमानेषु पदार्थेषु नित्यसम-
वायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भाव-
प्रत्ययवाच्या । न तु सत्सत्त्वयोः
सम्बन्धः ।’

(५१-१३३)

‘तथाहि — अन्तादिशब्दावयव-
विशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्य-
यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा

‘अभिन्नरूपाः शुक्रादयो मनु-
ब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्विज्ञा-
न्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण-
एव भवति न तु सम्बन्धे । गुण-
गुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽयमित्यभि-
सम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेदसम्बन्धस्य
न्यग्मावाद् , गुणवचनेभ्यो लुगिति
.... .. येते ।’

... ..
... ..

‘अव्यभिचरितसम्बन्धात् सतो
भावः सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः ।
नहि सद्वस्तु सत्तासम्बन्धं व्यभिचर-
तीति सत्तासम्बन्धानपेक्षणाद् न स-
म्बन्धे प्रत्ययः । राजपुरुषयोस्तु स-
म्बन्धस्य कादाचित्कत्वात् तदपेक्षो
राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति
ततः सम्बन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात्
सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्द-
प्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या ।
न तु सत्सत्त्वयोः सम्बन्धः समवा-
यारूपः ।’

(५१-११८)

‘तथाहि — अन्तादिशब्दावयव-
विशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्य-
यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा

दण्डनाथः —

कैयटः ।

तस्यैव परं प्रति कथमादिवक्षा च स्यात् । एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाभावात् । 'यदि हि वर्ण-
रूपाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदा-
धीत्य प्रेत्येत्यादावेकादेशस्य ह्रस्वं
प्रत्यादिवद्भावात् तुक्ः सिद्धत्वात् तु-
क्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ।'

(६—१—१३)

'ननु च संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते
संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् कथं संज्ञिनो-
ऽवगमः । नहि यस्य देवदत्त इति
संज्ञा कृता स पूर्वशब्दादुत्तरशब्दाद्
वा प्रतीयते । न चैकदेशानुमीय-
मानसमुदायोऽर्थस्य वाचक इति वाच्यं,
प्रत्ययार्थस्य प्रत्यायकत्वायोगाद्धि प्रवर्तनं
शेषभावमनुभवति ।'

(५—३—११८)

'यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण
भूते को विधीयते तदापि भवति कृत-
कल्पं वस्त्रमिति । एवं तिङन्तस्य
तदभ्युपगन्तव्यम् । न ह्यन्यथा कृता-
कृतादयः क्रियैकदेशाकरणाकरणा-
श्रयाः प्रयोगा उपपद्यन्ते । एवं च कालत्रयविष-
येभ्योऽपि तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भ-
वन्ति पञ्चतितकल्पं, पञ्चतितकल्पम्,
अपाशीत्कल्पमिति ।'

(५—३—१२)

इत्यादि ।

तस्यैव कथं परं प्रत्यादिवद्भावः स्यात् ।
एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तव-
द्भावो न स्यात् । 'यदि हि वर्णाश्रयो
विधिरनेनातिदिश्येत तदाधीत्य प्रेत्ये-
त्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिव-
द्भावात् तुक्ः सिद्धत्वात् तुक्यसिद्धत्वं
न ब्रूयात् ।'

(६—१—८५)

'अत्रेदं बोध्यम् — संज्ञाशब्दैक-
देशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् कथं
संज्ञिनोऽवगमः । नहि यस्य देवदत्त
इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद् दत्त-
शब्दाद् वा प्रतीयते । न चैकदेशेन
समुदायोऽनुमीयते समुदायस्त्वर्थवाचक
इति युक्तं कल्पयितुम्, उच्चार्य-
माणस्य प्रत्यायकत्वात् ।'

(५—३—८४)

'तथा तिङन्तादपि पञ्चतितकल्प-
मिति । यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण
भूते को विधीयते तदापि कल्पादयो
भवन्ति कृतकल्पं वस्त्रमिति । एवञ्च
कृताकृतादयः एकदेशाकरणाकरणा-
श्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः .....
एवञ्च कालत्रयविषयेभ्योऽपि तिङन्तेभ्यः
कल्पादयो भवन्ति पञ्चतितकल्पं, प-
ञ्चतितकल्पम् अपाशीत्कल्पमिति ।'

(५—३—१७)

कचित् पुनर्महाकविप्रयोगानुसारेण भाष्यकाराद्यनभिमतमपि शब्द-
 व्युत्पत्तिं प्रदर्शयति । यथा सरजसशब्दे — “सरजसमिति साकरुषेऽव्ययी-
 भावः सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहिर्वा । सरजसमपहाय केतनीनां प्रसवम् ।”
 इति । नैव भाष्ये नवा काशिकादावव्ययीभावादन्वयं बहुव्रीहौ सरजसशब्दो
 व्युत्पाद्यते । तथाहि ‘अचतुरे’ (५-४ ७७) इति सूत्रे भाष्यम् — ‘
 ... .. ततोऽव्ययीभावः । सह रजसा
 सरजसम्’ इति । काशिकापि — ‘साकरुषे — सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ
 न भवति । सह रजसा सरज पङ्कजम्’ इति । कचमस्तु बहुलं प्रयुज्यते ।
 यथा — ‘सरजसमकरन्दनिर्भससु’ ‘सरजसतामवनेरपा निपातः’ इत्यादि ।
 प्रकाशवर्षादयः पुन केचन बहुव्रीहावपि प्रयोगमनुपगम्यन्ते । तथाहि — ‘सह
 रजसा यद् वर्तते तत् सरजसम् । अत्र समासान्तश्चिन्त्य । ‘अचतुरे’त्यादिना-
 व्ययीभावेऽस्य निपातितत्वात् । प्रकाशवर्षस्तु सरजस इत्यव्ययीभाव इति मतं
 प्रायिकं, बहुव्रीहावप्यनेकत्र दर्शनादित्याह” इति सरजसतामवनेरित्यस्य
 व्याख्याने (किरातार्जुनीयं १०-२०) वेवराजः । तथा सरजसमकरन्द इति
 पद्यव्याख्याने “सह रजसा सरजसम् । अचतुरे इत्यादिना साकरुषार्थे-
 ऽव्ययीभावः समासान्तनिपातः । तेन सरजस्क इति बहुव्रीह्यर्थो लक्ष्यः, मुख्यो
 वा महाकविप्रयोगाहुस्यात् । अव्ययीभावदर्शने तु प्रायिकमित्युक्तं प्राक्”
 इति मल्लिनाथोऽपि । तथा “सरजसमिति बहुव्रीहावच् समासान्तश्चि-
 न्त्यः । साकरुषेऽव्ययीभावे तस्य निपातितत्वात् । अथवा नैतत् सूत्रकारस्य
 वचनम् । पद्यनामद्विवद् ‘अच्’ इति योगविभागेन साध्यम् । प्रयोगा अपि
 दृश्यन्ते । यथा भारवेः — ‘सरजसमपहाय ... .. कीर्णम् ।’ ‘विरह
 ... .. निपात’ इति” इति चान्ये व्याख्यातारः ।
 सरजसशब्दः समासान्तरेऽपि” इति भाकटायनव्याख्याने प्रक्रियासंग्रहेऽपि ।
 तथाच महाकविभिर्बहुलं प्रयुज्यमानत्वाद् व्याख्यातृभिश्च साधुत्वान्वाख्यानाद्
 दण्डनाथेनापि काशिकाद्यनभिमतमपि व्युत्पत्तिः प्रत्यपादि ।

भोजीयं कण्ठामृतं विररीतु प्रवृत्तेऽप्ययं वृत्तिकारः नैकेषु स्थलेषु

पाणिनीयैरेव सूत्रैर्व्यवहरति । यथा—‘श्रेण्यादयः कृतादिभिः,’ ‘भीस्मयोर्हेतुभये’
‘अतो दीर्घो यञि’ * इत्यादि ।

वृत्तिकारश्चायं कदा कं वा भ्रदेशं स्वजन्मनालङ्कारेस्वत्र न
किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । परं तु माधवीयधातुवृत्तौ† “चपो वृक्ष इति भ्रेत्रयः ।
वेणुविशेष इति दण्डनाथः” इति माधवाचार्येण स्मर्यमाणत्वात् तत्पूर्वभावीति
निश्चयप्रचम् । माधवीयमपीदं वचनमर्थानुवाटरूपमेव । यतः ‘चपो नाम वंशवि-
शेषः तस्य विकारश्चापः’ इत्येवानुपूर्वी दृश्यते मुद्रितग्रन्थे (४-४-१०) ।

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयप्रकाशिताया उणादिवृत्तेरुपोद्धाते वक्षश्ची.ति.रा
चिन्तामणिमहाशयैः दण्डनाथास्त्रय आसन्निति सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या-
तुरस्य दण्डनाथस्य जीवितकालश्च क्रिस्त्वब्दीयद्वादशशतकपूर्वार्ध इति कविबाल-
पाण्डितसमकालिकश्रायमिस्त्यभ्यूहितं दृश्यते‡ । प्रमाणं स्वत्र न किमपि
तैरुपबर्णितम् ।

परं तु अद्योनिर्दिष्टैः प्रमाणैः मुग्धबोधकृत्पूर्वोप्पदेवादवाचीनत्वमस्या-
स्माभिरभ्यूह्यते । तथाहि—“केचित् णलि धरत्यपि विशेषनिर्देशेनैव सिद्धेः
अलिटीति सामान्येन निर्देशाद् व्ययतेर्लिटि सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं वा विभाष-
यन्ति । तेन संविज्ययतुः संविज्ययुः इत्यापि भवति । तद्यथा—

१ ‘संविज्ययुर्वसनचारुचमूसमुत्थं पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः’
इति (६-१-५६) तमसूत्रे मतान्तरमनुवदति दण्डनाथः । नैव भाष्ये नवा
काविकादिषु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु व्ययतेर्लिटि सम्प्रसारणविकल्पः प्रपञ्चितः ।
नापि च फातन्त्रे शाकटायने वा सम्प्रसारणस्य विकल्पो निषेधो वा निरूपितः ।
माधव्याख्याता बलभद्रदेवश्च केचित् संविज्ययुर्वसनचारुचमूसमुत्थमिति पठन्ति ।
तैः सम्प्रसारणमात्रे युक्तिर्वक्तव्या’ इति वदन् स्वजीवितसगये संविज्ययुरिति

५ ‘श्रेण्येकपूगपुष्पमुष्णराशिनिभयविशिरानिधानेन्द्रदेवकण्ठभ्रातृभूतदान्वाध्याप-
काङ्गलभिवपदपण्डितकुशलनपलनिपुणादप्यर्थे’ इत्यमर-मितोक्तभूतयमागतान्वाताम्वा-
तसम्भावितवधारितायकल्पितमन्त्रितानि राकृतापवृतापाकृतादृष्टतोदितवर्षधुनादिभिः ।’

१-१-१०९

‘भीस्मिभ्यां हेतुभयोस्तदर्थे’ १-१-११६

‘अत आद् भलि’ ७-२-२८ इति भोजयुःशब्दस्य ।

† ‘चप शान्तये’ इति भाष्ये ।

‡ Page 12 and 15 No. 7 Madras Univ. Ser. 1.

§ ‘अपिभ्यश्चरिकादिषु षट्पदार्थे’ इत्येव मुद्रितग्रन्थपठः । पृष्ठ-५-१.

पाठान्तरस्य सत्तां सूचयन् सम्प्रसारणविकल्पे युक्त्यभावं प्रतिपादयति ।
 मुग्धबोधे परं विकल्पः प्रतिपाद्यते — यथा 'जि वान्त्यः किति' (सू. ६६९).
 द्वेव्यञोऽन्त्यो भागो जि वा प्राप्नोति त्वां किति । विन्यतुः, विन्ययतुः इति ।
 तथाच बोधदेवेन सम्प्रसारणस्य वैकल्पिकताप्रपञ्चेन विन्ययतुरिति सम्प्रसारणा-
 भावे रूपं साधितम् । प्राक्रियाकौमुदीन्यास्याने प्रसादे 'व्येजोऽन्त्यभागस्य
 किति लिटि सम्प्रसारणं वेति केचित्' इति मूलश्रवणस्य केचित् इति प्रतीक-
 मुपादाय 'केचिदिति । महाकवयो मुग्धबोधकारश्च । तथाहि चक्रैः सं-
 विन्ययुरेहान् । संविन्ययुर्वसनचारुचमूसमुत्थमित्यादि महाकवयः । 'जि वान्त्यः
 किति' इति" इति प्रतिपादयता विट्ठलाचार्येण च सम्प्रसारणविकल्पस्य
 मुग्धबोधोपपत्तत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तथाच दण्डनाथेनापि केचिदित्यादिवाक्येन
 मुग्धबोधकारमन्त्रेणाविष्कृतमिति सम्भाव्यते ।

तथा 'स्फायः स्फी' (६-१-३७) इति सूत्रे पूर्वसूत्राद् वेत्यनुवर्त्य
 स्फायतेर्निष्ठायां स्फी इत्ययमादेशो वा भवति । स्फीतः स्फीतवान् ; स्फात-
 स्फातवान् इति रूपद्वयमुदाहारि दण्डनाथेन । काशिकादिषु च स्फीतः स्फीत-
 वान् इत्येकमेव रूपमुदाहृतम् । दुर्गासिंहेन परं कातन्त्रयाख्यायां 'स्फायीति
 इदनुबन्धवलादादेशोऽयमनित्यः इति स्फातः' इत्यभिहितम् । अत्रापि च
 प्रसादे 'वेति केचित्' इति कौमुदीगतं प्रतीकमुपादाय 'तथोक्तं मुग्धबोधे स्फायः
 स्फी वा' इति मुग्धबोध एव प्रयोजनीकृतः ।

तथा 'समानस्य पक्षः' (६-२-१२२) इति सूत्रे 'आदिग्रहणान्
 सलोहितसकुक्षिसेवण्यादयो भवन्ति' इति काशिकादावदृष्टान् मुग्धबोधमात्रो-
 दाहृतान् सलोहितादिसम्बन्धान् आदिग्रहणेन संगृह्णाति दण्डनाथः । अत्रापि
 प्रसादे 'पिण्डग्रन्थलोहितयेणि पक्षेऽप्यपीति केचित्' इत्यत्र 'पिण्डेत्यादि ।
 तथोक्तं मुग्धबोधे ज्योतिर्जनपदरात्रिनामिबन्धुरान्धपिण्डलोहितकुक्षियेणीजस्रचारि-
 तीर्यपत्नीपक्षे समानस्य स इति' इति मुग्धबोधोपक्रमत्वं कुक्ष्यादेः
 प्रतिपाद्यते । तथैवमादिस्थलेषु दण्डनाथेन मुग्धबोध एवानुदित इति तत्प्रमे-
 नुबोधेवाद् त्रयोदशशतकमध्यजोविनोऽर्वाचीनत्वं चतुर्दशशतकोत्तरार्धजीवि-
 नाधवाचार्यात् प्राचीनत्वं चानुमान्यते ।

* जिरिति सम्प्रसारणस्य ठिति लिटस्य संज्ञा ।

† नब्बो लिटि (६-१-४६) Page 174, 2nd Part.

अधोनिर्दिष्टैः प्रमाणैर्व्याख्यानान्तरमप्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणस्यासी-
दित्यभ्युपगते । तथाहि — 'घृज्जुप्रोक्तुं वेति केचित्' इति प्रक्रिया-
कौमुदीवाक्यं व्याचक्षाणेन प्रसादकृता केचिदिति प्रतीकमुपादाय केचिदिति ।
तथाच सरस्वतीकण्ठाभरणप्रक्रियायां पदासिन्धुसेनावित्युक्तं वाचयतीत्येके
शाययतीत्येके इति च' इति वर्णितत्वाद् पदासिन्धुसेतुनामकं व्याख्यान्तर-
मासीदित्यनुमीयते । तथा दण्डनाथेनापि, 'केचित् कर्मकर्तरीति नानुवर्तयन्ति -
तेषां दोषाः शङ्कारभिदुरः, दृष्टारिपक्षच्छिदुरः' (१-४-२३३) इति, 'केचिदभ्य-
वाभ्यामिति तृतीयां वाचक्षाणाः तद्योगे समा व्यवधाने विकल्पमिच्छन्ति,
(६-१-३६) 'केचित् णलि यत्पि विशेषनिर्देशेनैव सिद्धेः अलिटीति सामान्येन
निर्देशाद् व्ययतेर्लिटि सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं वा विभाषयन्ति' (६-१-५३) इति
बहुषु स्थलेषु व्याख्यानान्तरप्रदर्शनाच्च व्याख्यानान्तरसत्ता दण्डनाथप्राक्काली-
नता च तस्याः स्फुटमनुमीयते इति ।

अन्ततश्च इदमेकं पण्डितमण्डली शिरसाभ्यर्थयन् प्रकृतमुपसंहरामि—
यद् — अशुद्धप्रायमातृकैकशरणतया मातृशान्तरस्य चालम्भेन मतिमान्धा-
दज्ञानाद् दृष्टिदोषादालम्ब्यादनवधानाद् वा समुत्पन्नाः सर्वेऽपि स्वलिताः
निर्मत्सरैर्गुणैकपक्षपातिभिः सद्भिर्मर्षणीया इति ।

सुबहु धारयन् यथावसरं समुचितोपदेशादिना सरस्वतीकण्ठाभरणस्या-
स्योपोद्घाते मां चोदितवद्भ्यो मीमांसकरा मीमांसाविशारदव्रजश्री
वि. ए. रामस्वामिश्चास्त्रिमहोदयेभ्योऽस्मादधिकरणाध्यक्षेभ्यः सहृदयसमक्षं
भर्त्यमिममवतारयामि ।

अनन्तशयनम्, }
२२-११-१९४६. }

के. एम्. महादेवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितंयः

हृदयहारिण्याख्यया

वृत्त्या संनाथम् ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १ ॥

‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः’ इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनात्
येऽर्थास्तेषु ठञ्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति — ‘पारायणतुरायण-
चान्द्रायणेभ्यो वर्तयति’ पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

सङ्ख्यादेश्चालुकः ॥ २ ॥

अतः परं प्राग्वतेर्यतः प्रातिपदिकात् ‘प्रत्ययविधिस्ततः केवलात्
सङ्ख्यादेश्चालुको वेदितव्यः । तदुक्तं ‘सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि’
इति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः । अलुक इति किम् । द्वाभ्यां
शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । शूर्पादञो लुकि न
पुनरञ् भवति । सामान्यविहितेष्टनेव भवति ॥

आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाट्टक् ॥ ३ ॥

अर्दति इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादर्दसंशब्दनावेऽर्थास्तेषु गोपु-
च्छादीन् वर्जयित्वा ठञ्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । अभिविधौ
चायमाकारः । तेनाहृत्यर्थेऽपि ठग् भवति । ठञ्भिकारमध्ये तदपवादार्थ-

(छ ? त्वात् ठ)विधेः । स्वरे चैतयोर्विशेषः । वक्ष्यति — तेन क्रीतम् ।
 आश्रिकम् । मौद्रिकम् । आपूपिकम् । शाकुलिकम् । अगोपुच्छेदेरिति
 किम् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् ।
 आ(श ? शी)तिकम् । प्रत्येन क्रीतं प्रास्थिकम् । कौडुविकम् । ठञ् भवति ॥

निष्कपाणिपादमापवाहद्रोणपट्टिम्यश्वासमासे ॥ ४ ॥

निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे वर्तमानेभ्य आर्हीयेष्वर्थेषु ठक्प्रत्ययो
 भवति । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । मापिकम् । वाहिकम् । द्रौणि-
 कम् । पाट्टिकम् । असमास इति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् ।
 ठञेव भवति । निष्काणां परिमाणार्थत्वात् । पट्टे च सङ्ख्यात्वात् पूर्वेणाप्राप्ते
 वचनम् । इहासमासग्रहणं पूर्वत्र सदन्तविधिरस्तीति ज्ञापयति । (स ? ग)-
 व्यं — सुगव्यम् । अपूप्यं — यवापूप्यम् । दन्त्यं — राजदन्त्यम् ।
 तिल्यं — कृष्णतिल्यम् । माष्यं — राजमाष्यम् । इति ॥

कंसार्धोभ्यां टिठन् ॥ ५ ॥

आभ्यामार्हीयेष्वर्थेषु टिठन्प्रत्ययो भवति । कंसिकः — कंसिकी ।
 अधिकः — अधिकी । टकारो ङीवर्यः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

कार्पापणात् प्रतिश्वास्य वा ॥ ६ ॥

कार्पापणशब्दादार्हीयेष्वर्थेषु टिठन्प्रत्ययः प्रतिश्वास्यादेशो वा
 भवति । कार्पापणिकः — कार्पापणिकी । प्रतिकः — प्रतिकी ॥

शूर्पादञ् ॥ ७ ॥

शूर्पशब्दादार्हीयेष्वर्थेषु अञ्प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः ।
 पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं शूर्प — शूर्पिकम् ॥

सहस्रवसनविंशतिकशतमानेभ्योऽण् ॥ ८ ॥

सहस्रादिभ्य आर्हीयेष्वर्थेष्वण्प्रत्ययो भवति । ठक्ठञो(र)पवादः ।
 सहस्रः । वासनः । विंशतिकः । शतमानः ॥

शतात् केवलात् ठन्यतावतस्मिन् ॥ ९ ॥

शतशब्दात् केवलादार्हयेष्वर्थेषु ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः । कनोऽप-
वादौ । तच्चेत्तदेव शतमभिधेयं भवति । शतिकः । शत्यः । केवलादिति
किम् । द्वौ च शतं च द्विशतं तेन क्रीतं द्विशत(क)म् । अतस्मिन्निति
किम् । शतं परिमाणमस्य शतकं निदानम् । अत्र हि प्रकृतार्थ एवाध्याय-
शतं प्रत्ययेनाभिधीयते । अन्यस्मिंस्तु शते भवत एव । शतं क्रीतं शाटक-
शतं शत्यं शतिकम् ॥

सङ्ख्याया अतिशतः कन् ॥ १० ॥

त्यन्तशब्दन्तवर्जितायाः सङ्ख्याया आर्हयेष्वर्थेषु कन्प्रत्ययो भवति ।
ठञोऽपवादः । द्वौ परिमाणमस्य द्विकः । त्रिकः । चतुष्कः । पञ्चकः ।
षोडशकः । शतकः । बहुकः । गणकः । अध्यर्धकः । अर्धपञ्चमकः । अतिशत
इति किम् । आशीतिकः । चात्वारिंशत्कः ॥

कतेश्च ॥ ११ ॥

कतिशब्दाच्चार्हयेष्वर्थेषु (छ ?) कन्प्रत्ययो भवति । कतिकः ।
त्यन्तत्वात् प्रतिपेधे प्राप्ते पुनर्वचनम् ॥

वतोरिट् च वा ॥ १२ ॥

‘यत्तदेतद्भ्यो वतुव’ इति वक्ष्यति । तदन्तात् प्रातिपदिकादार्ह-
येष्वर्थेषु कन्प्रत्ययो भवति । इडागमश्चास्य वा भवति । यावतिकः या-
वत्कः । तावतिकः तावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्याम् ॥ १३ ॥

आभ्यामार्हयेष्वर्थेषु कन्प्रत्ययो भवति । निशदन्तत्वाद्प्राप्ते व-
चनम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः ॥

असंज्ञायां ड्वन् ॥ १४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यामार्हयेष्वर्थेष्वसंज्ञायां विषये ड्वन्प्रत्ययो भवति ।
विंशत्या क्रीतः (विंशकः । त्रिंशकः । असंज्ञायामिति किम् ।) त्रिंशतिकः ।
त्रिंशत्कः । संज्ञायां पूर्वमूत्रेण कनेव भवति ॥

द्विगोलुगादिः ॥ १५ ॥

द्विगोः समासादाहीयेष्वर्थेषूपत्यस्य प्रत्ययस्य सकृल्लुग् भवति । नतु द्विः । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । पञ्चशूर्पम् । अध्यर्थेन शूर्पेण क्रीतमध्यर्धशूर्पम् । अर्धपञ्चमेः शूर्पः क्रीतमर्धपञ्चमशूर्पम् । अध्यर्धपूर्वपूरणात् समासकन्विधाविति सख्यासंज्ञान्तात् 'तद्धितायै' इति द्विगुः । अद्विरिति किम् । द्विः शूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । अध्यर्धशौर्पिकम् । असंज्ञायामित्येव । पञ्च लोहिन्यः (प्र० परि)माणमस्य पाञ्चलोहितिकम् ॥

कार्पापणसहस्रसुवर्णशतमानाद्वा ॥ १६ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च कार्पापणायन्तात् प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । द्विकार्पापणं द्विकार्पापणिकम् । अध्यर्धकार्पापणम् । अध्यर्धकार्पापणिकम् । द्विसहस्रम् — द्विसाहस्रम् । अभ्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । द्विशतमानम् । द्विशतमानम् । अध्यर्धशतमानम् । अध्यर्धशतमानम् ॥

द्वित्रिचह्वादेर्निष्कविस्तात् ॥ १७ ॥

द्यादिपूर्वाभ्यां निष्कविस्ताभ्यामाहीयेष्वर्थेषूपत्यस्य प्रत्ययस्य लुग्वा भवति । द्विनिष्कं — (द्वैनिष्कः ? द्विनैष्किकम्) । त्रिनिष्कं — (त्रैनिष्कः ? त्रिनैष्किकम्) । बहुनिष्कं — बहूनैष्किकम् । द्विविस्तं — द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तं — त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तं — बहुवैस्तिकम् ॥

विंशतिकात् खः ॥ १८ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च विंशतिकान्तात् प्रातिपदिकाद् आहीयेष्वर्थेषु खप्रत्ययो भवति । द्विविंशतिकीनः । त्रिविंशतिकीनः । अध्यर्धविंशतिकीनः । विधानसामर्थ्यादस्य लुङ् न भवति ॥

केवलाभ्यां च खारीकाकणीभ्यामैकनै ॥ १९ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च खारीकाकण्यन्तात् प्रातिपदिकात् केवलाभ्यां चैताभ्यामाहीयेष्वर्थेष्वैकनप्रत्ययो भवति । द्विखारीकः । त्रिखारीकः ।

(अर्ध ? अध्यर्ध)खारीकः । द्विकाकणीकः । (अर्ध ? अध्यर्ध)काकणीकः ।
खारीकः । काकणीकः ॥

पणपादमाषेभ्यो यत् ॥ २० ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च पणाद्यन्तात् प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो
भवति । द्विपण्यम् (अर्ध ? अध्यर्ध)पण्यम् । द्विपाद्यम् । (अर्ध ? अध्यर्ध)-
पाद्यम् । अप्राण्यङ्गत्वान्न पदादेशः । द्विमाष्यम् । (अर्ध ? अध्यर्ध)माष्यम् ॥

शताद्या ॥ २१ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च शतान्तात् प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो वा
भवति । द्विशत्यं—द्विशतम् । अध्यर्धशत्यम्—अध्यर्धशतम् । कनो लुक् ॥

शाणात् ॥ २२ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च शाणान्तात् प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो
वा भवति । द्विशण्यं—द्विशणम् । अध्यर्धशाण्यम्—अध्यर्धशाणम् ॥

द्वित्र्यादेरेण च ॥ २३ ॥

द्वित्र्यादेः शाणान्तात् प्रातिपदिकात् आर्हीयेष्वर्थेष्वण्प्रत्ययश्चकाराद्
यच्च वा भवति । द्वैशणं—द्विशण्यं—द्विशणम् । त्रैशणं—त्रिशण्यं—
त्रिशणम् ॥

तेन क्रीतं मूल्यात् ॥ २४ ॥

इतः प्रभृति प्रा(ग्वि ? ग्व)तीनां ठजादीनां समर्थविभक्तयः (प्रत्य-
यार्था)श्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयान्तात् मूल्यवाचिनः क्रीतमित्येत-
स्मिन्नर्थे यथाविधि ठजादयो भवन्ति । प्रत्येन क्रीतं प्रास्थिकम् । साप्ततिकम् ।
नैष्किकम् । पाणिकम् । कांसिकम् । कार्पाणिकम् । शत्यम् । शतिकम् ।
मूल्यादिति किम् । देवदत्तेन क्रीतं पाणिनिना क्रीतम् । वृत्तौ संख्याविशे-
षानवगमात् प्रख्याम्यां क्रीतं प्रत्येन क्रीतमिति न भवति । तदवगमे तु भव-
त्येव । द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम् । पञ्चभिर्मुद्गैः क्रीतं गौक्षिकम् । मापिकम् । न
एकेन मुद्गेन मापेण वा क्रयः सम्भवति ॥

तस्य वापः ॥ २५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् वाप इत्येतास्मिन्नर्थे यथाविधि उज्जादयो भवन्ति । उच्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रत्यस्य वापः प्रा-
स्थिकम् । द्रौणिकम् । मौद्रिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात् छन्दः ॥ २६ ॥

पात्रशब्दात् तस्य वाप इत्यर्थे छन्दप्रत्ययो भवति । उज्जादोऽपवादः ।
पात्रस्य वापः पात्रिकः । पात्रिकी । पकारो छन्दः ॥

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यः शमनकोपनयोः ॥ २७ ॥

वातादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः शमने कोपने चार्थे ठक्प्रत्ययो भवति ।
वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । षष्ठ्यमपठ्य-
द्रव्याद्यभिधीयते ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ २८ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तान्निमित्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविधि उज्जादयो भवन्ति ।
पक्षनिमित्तं संयोग उत्पातो वा यदि स भवति । सम्बन्धः संयोगः । प्राणिनां
शुभाशुभसूचको महाभूतपरिणाम उत्पातः । सङ्ग्रामस्य निमित्तं संयोग
उत्पातो वा साह्यामिकः । श(क्यः ? त्यः) । श(कितः ? तिकः) । साहसः ।
संयोगोत्पाताविति किम् । शतस्य निमित्तं देवदत्तः ॥

द्वयोऽसङ्ख्यापरिमाणे भूगणवसूणोर्माभेद्भावावर्पा-
दमनो यत् ॥ २९ ॥

द्वयः प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्तात् सङ्ख्यादिवर्जितान्निमित्तं संयोगो-
त्पातावित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । उज्जादीनामपवादः । धनस्य निमित्तं
संयोग उत्पातो वा धन्यः । स्वर्ग्यः । यज्ञस्यः । आयुष्यः । असङ्ख्यादेरिति
किम् । पञ्चानां निमित्तं संयोग उत्पातो वा पञ्चकः । अष्टकः । प्राशिकः ।
खारीकः । श्रागणिकः । वासिकः । औ(ण ? णि)कः । औमिकः ।

भाजिकः । वार्षिकः । आश्विनिकः । अथ इति किम् । विजयस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा वैजयिकः ॥

ब्रह्मवर्चसात् ॥ ३० ॥

ब्रह्मवर्चसशब्दात्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अथार्थं च वचनम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ब्रह्मवर्चस्यः । कथं गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा (गु० ग)व्यः । 'गोरचि यद्' इति भविष्यति ॥

पुत्राच्छ च ॥ ३१ ॥

पुत्रशब्दात् तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे छप्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ्जणौ ॥ ३२ ॥

आभ्यां तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्गधमञ्जणौ प्रत्ययौ भवतः । पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पातो वा पार्थिवः । सार्वभौमः । 'सर्वाद् भूमिपुरुषयोश्च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

ईश्वरः ॥ ३३ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्गां पृथिवीसर्वभूमिभ्यामीश्वर इत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्गधमञ्जणौ प्रत्ययौ भवतः । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । सर्वभूमेः सार्वभौमः ॥

तत्र विदितैः ॥ ३४ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताभ्यां पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तत्र विदित इत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्गधम(णञां ञ्णौ) प्रत्ययौ भवतः । पृथिव्यां विदितः पार्थिवः । सर्वभूमौ सार्वभौमः ॥

लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् ॥ ३५ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्र विदित इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । लोके विदितः लौकिकः । सर्वलोके विदितः सार्वलौकिकः । 'सर्वाद् भूमिपुरुषयोश्च' इति चकारादुभयपदवृद्धिः ॥

तदत्रास्मै वृद्ध्यायलाभशुल्कोपेदं दीयते ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमान्तादत्रास्मै इत्येतयोरर्थयोर्यथाविधि ठज्रादयो भवन्ति । यत्तत्प्रथमान्तं तद्वृद्ध्यादीनामन्यतमं दीयत इति चेद् भवति । अथमर्णे-
नोत्तमर्णाय गृहीतधनातिरिक्तं देयं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग
आयः । पण्यादेर्मूल्यातिरिक्तद्रव्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजमागः शुल्कम् ।
उत्कोच उपदा । प्रस्थोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्धिरायो लाभः शुल्कम् उपदा वा
दीयते प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । (कं? कां)सिकम् । कार्यापणिकम् ।
शत्यं शतिकं पञ्चकं दशकमिति । वृद्ध्यादय इति किम् । पञ्चमूल्य-
म(स्मै त?स्मिन्न)स्मै वा दीयते ॥

पूरणार्धाद्वृत् ॥ ३७ ॥

पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्तादस्मिन्नस्मै वा दीयत इत्यन-
योरर्थयोष्टनप्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमान्तं वृद्ध्यादि चेत् तद् भवति ।
पञ्चमोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादि दीयते पञ्चमिकः । अर्थिकः ॥

भागाद्यच्च ॥ ३८ ॥

भागशब्दादस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादीनामन्यतमं दीयत इत्यर्थे यत्-
प्रत्ययश्चकारात् ठञ्च भवति । भागोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादीनामन्यतमो
दीयते भाग्यः । भागिकः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ३९ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथा विधि ठज्रादयो भवन्ति ।
यत्तत् प्रथमान्तं परिमाणं चेद् भवति । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिकः
ग्रीहिः । द्रौणिकः । खारीकः* खारशतिकः । खारसहस्रिकः । तदिति वर्तमाने
पुनस्तद्ग्रहणं पुनर्विपानार्थम् । तेनोत्तरसूत्रे 'द्विगोर्लुगद्विरिति न लुग्
भवति । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य द्विपाष्टिकः । द्विसाप्ततिकः ॥

जीवितस्य च ॥ ४० ॥

जीवितस्य च यत् परिमाणं ततः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे सर्वे यथाविधि ठजादयो भवन्ति । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः । वार्ष-
सप्ततिकः इति । कथं पुनः षष्ठ्यादयो जीवितपरिमाणं भवन्ति । वृत्तौ
वर्षशब्दलोपात् । यथा 'शतायुर्वै पुरुषः' 'शतायुषा हविषेमं पुनर्दुरि'ति ।
एवन्तर्हि तदस्य परिमाणमित्यनेनैव सिद्धम् । न सिद्ध्यति । प्रस्थिक इत्यादौ
ब्रीह्यादय एव परिमेयास्त एव प्रत्ययार्थाः । अत्र तु जीवितं परिमेयं
पुरुषस्तु प्रत्ययार्थ इति ॥

सङ्ख्यायाः सङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु ॥ ४१ ॥

सङ्ख्याशब्देभ्यस्तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे यथाविधि ठजादयो
भवन्ति । यत्तदस्येति निर्दिष्टं सङ्ख्यसूत्राध्ययनानि चेत् तानि भवन्ति ।
पञ्च परिमाणमस्य सङ्ख्यस्य पञ्चकः । सप्तकः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य
अष्टकं, पाणिनीयं सूत्रम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । दशकं वैयाघ्रपद्यम् । शतकं
निदानम् । पञ्चकः पाठोऽधीतः । सप्तकः । दशकः । त्रिक इति स्वार्थ
एवात्र प्रत्ययो भवति । नन्वध्यायानां समूहः सूत्रं तच्च सङ्ख्यानं भिद्यते ।
नैवम् । प्राणिनां समूहे सङ्ख्यशब्दो रूढः । अध्ययनात् तर्हि न भिद्यते ।
तदपि नास्ति । अधीतिरध्ययनं पाठस्तच्च सूत्रं न भवति ॥

संज्ञायां च ॥ ४२ ॥

संज्ञायां च विषये सङ्ख्याशब्देभ्यस्तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे
यथाविधि ठजादयो भवन्ति । पञ्च सङ्ख्या परिमाणमेषां पञ्चकाः शकुनयः ।
त्रिकाः शालङ्काय(नः ? नाः) । सप्तको ब्रह्मवृक्षः । अष्टको राजर्षिः । योग-
विभागकरणात् संज्ञायां पञ्चैव पञ्चकाः । त्रय एव त्रिका इति स्वार्थ
एवात्र प्रत्ययो भवति ॥

पङ्क्तिः ॥ ४३ ॥

पञ्चानुशब्दात् तदस्य परिमाणमित्यर्थे संज्ञायां तिप्रत्ययष्टिलोपश्च

निपात्यते । पञ्च पादाः परिमाणमस्याः पङ्क्तिः छन्दः । कथं ब्राह्मणपङ्क्तिः
पिपीठिकापङ्क्तिरिति ! पचि विस्तार इत्यस्मात् क्तिनेव भविष्यति ॥

विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीति-
नवतिशतम् ॥ ४४ ॥

विंशत्यादयः शब्दाः संज्ञायां विषये तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे
साधवो भवन्ति । द्वेदशस्येति विन्मावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ
दश(त् ? तौ) परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य विंशतिः ।
त्रेस्त्रि(नू)भावः शच प्रत्ययः । त्रयः दशतः परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य
वा सङ्ख्यानस्य त्रिंशत् । चतुरश्रत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो
दशतः परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य चत्वारिंशत् ।
पञ्चन आत्वं च । पञ्च दशतः परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्-
ख्यानस्य पञ्चाशत् । पपास्ति. पश्च । पद् दशतः परिमाणमेपां सङ्ख्येयाना-
मस्य वा सङ्ख्यानस्य पष्टिः । सप्तनस्ति. । सप्त दशतः परिमाणमेपां स-
ङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य सप्ततिः । अष्टनोऽ(शि ? शी)च । अष्टौ दशतः
परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्याशीतिः । नवम्यस्तिः ।
नव दशतः परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य नवतिः । दशानां
शभावस्तश्च । दश दशतः परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य
शतम् ॥

सहस्रायुतनियुतप्रयुतार्बुदव्यर्बुदादयश्च ॥ ४५ ॥

सहस्रादयः शब्दास्तदस्य परिमाणमित्यर्थे संज्ञायां साधवो भवन्ति ।
दश शतानि परिमाणमेपां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य सहस्रम् । एवं
दशसहस्राणि अयुतम् । दशायुतानि नियुतम् । दश नियुतानि प्रयुतम् ।
दश प्रयुतानि अर्बुदम् । दशार्बुदानि व्यर्बुदमिति । आदिग्रहणाल्लक्षकोटि-
खर्वनिखर्वमित्यादयो भवन्ति । यदत्र लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपा-
तनात् सिद्धम् । लिङ्गसङ्ख्यानियमश्च विंशत्यादीनां निपातनादेव भवति ॥

पञ्च(द्)दशतौ वर्गे वा ॥ ४६ ॥

पञ्च(द्)दशदित्येतौ शब्दौ तदस्य परिमाणमित्यस्मिन् विषये वर्गेऽभिधेये वा निपात्येते । 'सङ्ख्यायाः' इति कनि प्राप्तेऽ(न् ? त्)-प्रत्ययो वा निपात्येते । पञ्च परिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चद्वर्गः । पञ्चकः । दश परिमाणमस्य वर्गस्य दशत् । दशकः ॥

स्तोमे ङट् ॥ ४७ ॥

संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे ङट्-प्रत्ययो भवति । ऋगादीनां समूहः स्तोमः । पञ्चदश ऋचः परिमाण-मस्य पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी पञ्क्तिः । ङकाराष्टिलोपार्थः । टकारो ङीवर्थः ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां ब्राह्मणाख्यायां ङण् ॥ ४८ ॥

आभ्यां तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे ङण्प्रत्ययो भवति । प्रत्यया-न्तश्चेद् ब्राह्मणानामाख्या भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेपां त्रैशानि ब्राह्मणानि । चत्वारिंशानि । कानिचिदेवोच्यन्ते । आख्याग्रहणं किम् । त्रिंशत्कानि चत्वारिंशत्कानि ॥

भृतिवस्नांशाः ॥ ४९ ॥

सङ्ख्याया इति वर्तते । तद्वाचिनः प्रथमान्तादस्येति पष्ठ्यर्थे यथा-विधि ठञादयो भवन्ति । यत्तत् प्रथमान्तं भृत्यादीनामन्यतमं चेद् भवति । भृतिर्वेतनम् । वस्त्रो नियतकालक्रयमूल्यम् । अंशो भागः । पञ्चास्य भृतिर्वा वस्त्रो वा अंशो वा पञ्चकः । सप्तकः । अष्टकः । शत्यः । शतिकः । (स ? सा)द्वस्तः ॥

तत् पचति द्रोणादण् च ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात् पचतीत्यस्मिन्नर्थेऽण् चकाराद् यथाविहितं च ठञ्प्रत्ययो भवति । द्रोणं पचति द्रौणी ब्राह्मणी । द्रौणिकी ॥

सम्भवत्यवहरति च ॥ ५१ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् प्रातिपदिकात् सम्भवत्यवहरति चकारात्

पचतीति चार्थे यथाविधि ठजादयो भवन्ति । तत्राघेयस्य प्रमाणानतिरेकेण धारणं सम्भवः । अतिरेकेणावहारः । प्रस्थं सम्भवत्यवहरति वा प्रास्थिकी स्थाली । प्रास्थिकः कटाहः । खारिकः । प्रस्थं पचती प्रास्थिकी ब्राह्मणी ॥

पात्राचिताढकेभ्यः खो वा ॥ ५२ ॥

पात्रादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो वा भवति । पक्षान्तरे तु यथाविधि ठजादयः । पात्रं सम्भवत्यवहरति पचति वा पात्रीणा—पा(त्री ? विक्री) । आचितीना—आचितिकी । आढकीना—आढ(ति ? कि)की ।

द्विगोः षंश्च ॥ ५३ ॥

पात्राचिताढकान्ताद् द्विगोर्द्वितीयासमर्थात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु (ठ ? ष)न्प्रत्ययश्चकारात् खश्च वा भवति । पक्षान्तरे षञ् । तस्य च 'द्विगो(रनपत्येऽजादे)र्लुगद्वि.' इति लुक् । द्विपात्रे सम्भवत्यवहरति पचति वा द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा—द्विपात्री । व्याचितिकी—व्याचितीना—व्याचि(ती ? ता) । व्याढकिकी—व्याढकीना—व्याढकी । पकारो ङीर्षयः । नकारः स्वरार्थः ॥

कुलिजाल्लुक् च वा ॥ ५४ ॥

कुलिजान्ताद् द्विगोर्द्वितीयासमर्थात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु (ठ ? ष)न्प्रत्ययः खश्च वा यथाविहितस्य च षञो लुगवा भवति । तेन चातूरूप्यं सम्पद्यते । द्वे कुलिजे सम्भवत्यवहरति पचति वा द्विकुलिजिकी — द्विकुलिजीना — द्विकुलिजा — द्वैकुलिजिकी । 'परिमाणस्य शानाकुलिजस्य संज्ञायाम्' इत्युत्तरपदवृद्धयभावः ॥

हरतिवहत्यावहति वंशकुटजबल्वजमूलखट्वा-
स्थूणाभ्रक्षणाक्षाश्मेक्षुभ्यो भूरात् ॥ ५५ ॥

वंशादिभ्यः परो यो भाश्चन्दस्तदन्ताद् द्वितीयासमर्थात् हरति वंह-
त्यावहतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वं(शे ? ष) भारं हरति

वहत्यावहति वा वांशभारिकः । कौटजभारिकः । चाल्वजभारिकः । मौल-
भारिकः । खाट्वाभारिकः । स्थौणभारिकः । श्लाक्षभारिकः । आक्षभारिकः ।
आश्मभारिकः । ऐक्षभारिकः ॥

भारेभ्यश्च वंशादिभ्यः ॥ ५६ ॥

भारभूतेभ्यश्च वंशादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हरत्यादिष्वर्थेषु यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । भारभूतान् वंशान् हरति वहत्यावहति वांशिकः ।
कौटजिकः । चाल्वजिकः । मौलिकः । खाट्विकः । स्थौणिकः ।
श्लाक्षिकः । आश्मिकः । ऐक्षिकः । भारेभ्य इति किम् । वंशं वहति ॥

द्रव्यवस्त्राभ्यां कन्ठनौ ॥ ५७ ॥

द्रव्यवस्त्रशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां हरत्यादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यं कन् ठन्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । द्रव्यं हरति वहत्यावहति वा द्रव्यकः । वस्त्रिकः ॥

अर्हति ॥ ५८ ॥

तदिति द्वितीयान्तादर्हतीत्यास्मिन्नर्थे यथाविधि ठञादयो भवन्ति ।
वेशमर्हति वैशिकः । वास्त्रिकः । श्वेतच्छत्रिकः । चामरिकः । शल्यः
शतिकः ॥

छेदभेदद्रोहदोहनर्तकर्वसम्प्रयोगविप्रयोगविप्रकर्ष-
प्रेषणसम्प्रश्नेभ्यो नित्यम् ॥ ५९ ॥

छेदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो नित्यं सर्वकालमर्हतीत्यास्मिन्नर्थे यथा-
विधि ठञादयो भवन्ति । नित्यं छेदमर्हति छैदिकः । भैदिकः । द्रौहिकः ।
दौहिकः । नार्तिकः । कार्षिकः । साम्प्रयोगिकः । वैप्रयोगिकः । वैप्रकर्षिकः ।
प्रेषणिकः । साम्प्रशिकः ॥

विरागाद्विरङ्गश्च ॥ ६० ॥

विरागशब्दाद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविधि प्रत्ययस्तत्सन्नि-
योगेन च विरागस्य विरङ्गादेशो भवति । नित्यं विरागमर्हति वैरङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६१ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयान्ताच्चित्यमर्हतीत्यर्थे यत् चकाराद्ययांवि-
हितश्च ठञ्प्रत्ययो भवति । शीर्षच्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः चोरः ।
शीर्षच्छेदिकः ॥

यज्ञाद् घस्तत्कर्म च ॥ ६२ ॥

यज्ञशब्दाद् यज्ञं यज्ञकर्म चार्हतीत्यर्थे घप्रत्ययो भवति । यज्ञम-
र्हति यज्ञियः यज्ञमानः । यज्ञकर्माहति यज्ञियः ऋत्विक् ॥

पात्राद्यश्च ॥ ६३ ॥

पात्रशब्दाद् द्वितीयान्ताद्वर्हतीत्यर्थे यप्रत्ययः चकाराद् घश्च
भवति । पात्रमर्हति पात्रियः । पात्र्यः ॥

दण्डमुसलमेघवधमधुपर्कार्घ्यमेघोदकेभकशायुगेभ्यः ॥ ६४ ॥

दण्डादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यप्रत्ययो भवति ।
दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुसल्यः । मेघ्यः । वध्यः । मधुपर्क्यः । अर्घ्यः ।
मेघ्यः । उदक्यः । इभ्यः । कश्यः । युग्यः ॥

दक्षिणकडङ्करस्थालीविलेभ्यश्च ॥ ६५ ॥

दक्षिणादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हतीत्यर्थे छश्चकाराद्यश्च प्रत्ययो भ-
वति । दक्षिणामर्हति दक्षिणीयः ब्राह्मणः दक्षिण्यः । कडङ्करीयः कड-
ङ्कर्यः । स्थालीविलीयास्तण्डुलाः । स्थालीपित्याः ॥

आर्त्विज्यं चर्त्विजः खञ् ॥ ६६ ॥

ऋत्विक्छब्दाद्वर्त्विजं तत्कर्म चार्हतीत्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति ।
ऋत्विजमर्हति आर्त्वि(जि ? जी)नो यज्ञमानः । ऋत्विक्मर्हति आर्त्वि-
(जि ? जी)नो ब्राह्मणः ॥

अधृष्टाकार्ययोः शालीनकौपीने ॥ ६७ ॥

शालीनकौपीन इत्येतौ तद्वर्हतीत्यर्थे ययासङ्गमधृष्टाकार्ययोरभिधे-
ययोर्निपात्येते । शालाः प्रवेष्टुमर्हति शालीनोऽधृष्टः । कूपं प्रवेष्टुमर्हति

कौपीनमकार्यम् । तत्साधर्म्यादन्यदपि गोपनीयं गुह्यादि कौपीनम् । तत्साह-
चर्यात् तदाच्छादनमपि कौपीनमुच्यते । आर्हियाणां पूर्णोऽवधिः । अतः
परं प्राग्वतेः ठञेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणेभ्यो वर्तयति ॥ ६८ ॥

पारायणादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वर्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो
भवति । पारायणमध्ययनविशेषः । तं वर्तयति अधीते पारायणिकः छात्रः ।
तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति प्रारभते तौरायणिकः । चान्द्रायणं
व्रतविशेषः । तं वर्तयति समापयति चान्द्रायणिकः तपस्वी ॥

संशयादापन्नः ॥ ६९ ॥

संशयशब्दाद् द्वितीयान्तादापन्न इत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । संशय-
मापन्नः प्राप्तः सांशयिकः ॥

योजनाद् गच्छति ॥ ७० ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गच्छतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
योजनं गच्छति योजनिकः ॥

क्रोशयोजनादेः शतात् ततोऽभिगमनार्हे च ॥ ७१ ॥

क्रोशपूर्वाद्योजनपूर्वाच्च शतशब्दात् तद्गच्छति ततोऽभिगमनमर्हति
इति चार्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । क्रोशशतं गच्छति क्रोशशतादभिगमनमर्ह-
तीति वा क्रोशशतिकः । एवं योजनशतिकः ॥

पथः *ष्ठन् ॥ ७२ ॥

पथिन्शब्दात् तद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ण्प्रत्ययो भवति । पन्थानं
गच्छति पथिकः । पकारो ऋपर्यः । पथिकी ॥

णः पन्थश्च नित्यम् ॥ ७३ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयान्तान्नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः पन्था-
देशश्चास्य भवति । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः । पान्था ॥

अजशङ्कूत्तरवारिजाङ्गलकान्तारादेस्तेनाहते च ॥ ७४ ॥

अजादादेः पथिन्शब्दात् तृतीयान्ताद् गच्छत्याहृत इत्यनयोरर्थयोः ठञ्प्रत्ययो भवति । अजपथेन गच्छत्याहृतो वा आजपथिकः । शङ्कूपथिकः । औत्तरपथिकः । वारिपथिकः । जाङ्गलपथिकः । कान्तारपथिकः ॥

स्थलादेः ॥ ७५ ॥

स्थलादेः पथिन्शब्दात् तृतीयान्तात् गच्छत्याहृत इत्येतयोरर्थयोः ठ(न् ? ञ्)प्रत्ययो भवति । स्थलपथेन गच्छत्याहृतो वा स्थालपथिकः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

मधुकमरिचयोरण् ॥ ७६ ॥

स्थलादेः पथिन्शब्दात् तेनाहते मधुके मरिचे चाण्प्रत्ययो भवति । स्थलपथेनाहृतं मधुकं मरिचं वा स्थालपथम् ॥

कालात् ॥ ७७ ॥

अधिकारोऽयम् । 'तस्य महानाम्यादिभ्य' इतिवत् कालवाचिनः शब्दाः प्रकृतित्वेनाधिक्रियन्ते ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७८ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् कालवाचिनो निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । अह्नः निर्वृत्तमाह्निकम् । मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तस्मै (ह ? भृ)तोऽधीष्टः ॥ ७९ ॥

कालवाचिनः शब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् (ह ? भृ)तोऽ(भी ? घी)ष्ट इत्यनयोरर्थयोः ठञ्प्रत्ययो भवति । मासाय (ह ? भृ)तः मासिकः कर्मकरः । मासा-
(द्धि ? याधी)ष्टो मासिकः । उपाध्यायः । एवं वार्षिकं सांवत्सरिकम् ॥

तं भूतो भावी ॥ ८० ॥

कालवाचिनो द्वितीयान्ताद् भूतो भावीत्यनयोरर्थयोश्च(न् ? ञ्)प्रत्ययो भवति । मासं भूतो भावी वा मासिकः । आर्धमासिकः । वार्षिकः । सांवत्सरिकः । अतः परं निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु यथासम्भवं प्रत्यया भवन्ति ॥

मासाद् वयसि यत्स्वञौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद् द्वितीयान्ताद् भूत इत्यर्थे वयसि गम्यमाने यत्स्वञौ प्रत्ययो भवतः । मासं भूतो दारकः मास्यः मासीनः । वयसीति किम् । मासिकः सम्भोगः । अकारः 'तद्धितावृद्धिहेतुररक्तविकारयोः' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । मासीना दुहितास्य मासीनादुहितृकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासान्ताद् द्विगोस्तं भूत इत्यर्थे वयसि गम्यमाने यप्प्रत्ययो भवति । द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः दारकः । पकारः स्वरार्थः ॥

षण्मासाण्यच्च वा ॥ ८३ ॥

षण्मासशब्दात् तं भूत इत्यर्थे वयसि गम्यमाने ण्यच्चकाराद् यप् प्रत्ययश्च वा भवति । षण्मासान् भूतः षण्मास्यः । षण्मास्यः । षण्मासिकः ॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दाद् वयसोऽन्यत्र निर्वृत्तादिष्वर्थेषु ठन् चकारा(द्य ? ण्य)-
च्च प्रत्ययो भवति । षड्मिर्मासैर्निर्वृत्तः षड्म्यो मासेभ्यो भूतोऽधीष्टो
वा षण्मासान् भूतो भावी वा षण्मासिकः । (ष ? पा) षण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

समाशब्दात् कालत्राचिनो निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो भवति
समया निर्वृत्तः समायै भूतोऽधीष्टो वा समं भूतो भावी वा समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययः खञो लुक् च वा
भवति । द्वाभ्यां समाभ्यां निर्वृत्तो भूतोऽधीष्टो वा द्वे समे भूतो भावी
वा द्विसमीनः द्वैसमीनः ॥

रात्र्यहसंवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

रात्र्याद्यन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तो मृतोऽधीष्टे वा द्वे रात्री मृतो भावी वा द्विरात्रीणः—द्वैरात्रिकः । द्यहीनः । द्वैयद्विकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । 'सह्यचायाः संवत्सरसह्यचयोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूपत्यन्नस्य प्रत्ययस्य ....
..... ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

प्राणिन्याभिधेये नित्यं लुग् भवति । द्विर्षो दारकः । चित्तवतीति किम् । द्विर्(र्ष ! षी)णः सरघः ॥

तेन पच्यन्ते पष्टिरात्रात् कन् रात्रलोपश्च संज्ञायाम्
॥ ९० ॥

पष्टिरात्रशब्दात् तृतीयान्तात् पच्यन्त इत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां कन्-प्रत्ययो रात्रशब्दलोपश्च भवति । पष्टिरात्रेण पच्यन्ते पष्टिकाः शालयः । संज्ञाग्रहणान्मुद्रादिष्वितिप्रसङ्गो न भवति । बहुवचनमतन्त्रम् । श्लेकयोरपि भवति ॥

परिजय्यलभ्यकार्यसुकराणि ॥ ९१ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् कालवाचिनः परिजय्यादिष्वर्थेषु ठञ्प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यो लभ्यः कार्यः सुकरो वा मासिकः । सांवत्सरिकः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९२ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् कालवाचिनः शब्दादस्येति पष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । ब्रह्मचर्यं चेत् प्रकृत्यर्थस्य व्याप्तं प्रत्ययार्थस्य च द्योत्येन सम्बन्धि भवति । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । आर्षमासिकः । सांवत्सरिकः ॥

सोऽस्य ब्रह्मचर्ये ॥ ९३ ॥

स इति प्रथमान्तात् कालवाचिनः शब्दात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ब्रह्म-
चर्ये अभिधेये ठञ्प्रत्ययो भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्म-
चर्यम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तस्य महानाम्न्यादित्यव्रतगौदानादिभ्यः ॥ ९४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो महानाम्न्यादिभ्यो ब्रह्मचर्येऽभिधेये ठञ्-
प्रत्ययो भवति । महानाम्न्यो नाम ऋचः तासां सम्बन्धि ब्रह्मचर्यं माहा-
नाम्निकम् । आदित्यमादित्यव्रतिकम् । गौदानिकम् । आदिग्रहणाद्यथा-
दर्शनमन्येभ्योऽपि भवन्ति ॥

तच्चरतीति चैतेभ्यो व्रतवृत्तिभ्यः ॥ ९५ ॥

महानाम्न्यादिभ्यः शब्देभ्यः साहचर्याद् व्रतवृत्तिभ्यस्तदिति द्विती-
यान्तेभ्यश्चरतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः ।
आदित्यव्रतानि चरति आदित्यव्रतिकः । गौदानिकः ॥

देवव्रततिलव्रतावान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिः ॥ ९६ ॥

(देवव्रतादिभ्यो) द्वितीयान्तेभ्यश्चरतीत्यर्थे ङिनिप्रत्ययो भवति ।
देवव्रतानि चरति देवव्रती । तिलव्रती । अवान्तरदीक्षी । आदिग्रहणान्महा-
व्रती इत्यादयो भवन्ति । ङित्करणमुत्तरत्र टिलोपार्थम् ॥

ङ्वुंश्चाष्टाचत्वारिंशतो वर्षाणाम् ॥ ९७ ॥

वर्षाणां सम्बन्धिनोऽष्टाचत्वारिंशतो वर्षशब्दाद् व्रतवृत्तेर्द्वितीयान्ता-
श्चरतीत्यर्थे ङ्वुन् चकाराद् ङिनिश्च प्रत्ययो भवति । अष्टाचत्वारिंशद्वर्ष-
सहचरितं व्रतमष्टाचत्वारिंशत् तच्चरति अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥

चातुर्मास्येभ्यो यलोपश्च ॥ ९८ ॥

चातुर्मास्यशब्दाद् बहुवचनान्ताद् व्रतवृत्तेस्तच्चरतीत्यर्थे ङ्वुन्
ङिनिश्च प्रत्ययो यलोपश्च भवति । चातुर्मास्या नाम यज्ञाः । तत्सहचरि-
तानि व्रतानि चातुर्मास्यानि तानि चरति चातुर्मासकः चातुर्मासी ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्यः ॥ ९९ ॥

यज्ञवाचिभ्यस्तस्येति पष्ठचर्थे दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । ऐकाहिकी । द्वादशाहिकी ॥

तत्र दीयते ॥ १०० ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तेभ्यो यज्ञवाचिभ्यो दीयत इत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकम् । वाजपेयिकम् । राजसूयिकम् ॥

कालात् कार्यं च भवन्नत् ॥ १०१ ॥

कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् कार्यं दीयत इति चानयोरर्थयोर्भव इव प्रत्ययविधिर्भवति । यथा मासे भवं मासिकं सांवत्सरिकं वासन्तिकं प्रावृषेण्यं वार्षिकं हैमनं सायन्तनमिति ह भवति , एवं मासे दीयते कार्यं वा मासिकम् । वासन्तिकम् । प्रावृषेण्यम् । वार्षिकम् । हैमनमिति भवति ॥

व्युष्टनित्यनिष्क्रमणप्रवेशनतीर्थसङ्ग्रामसङ्घाताग्निपदपीलुमूलादिभ्योऽण् ॥ १०२ ॥

व्युष्टादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः कार्यं दीयत इत्यनयोरर्थयोरण्प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्यम् । नैष्क्रमणम् । प्रावेशनम् । तीर्थम् । साङ्ग्रामम् । साङ्घातम् । आग्निपदम् । पैलुमूलम् । आदिग्रहणात् प्रावासम् । औपवासमित्यादयो भवन्ति ॥

यथाकथाचाणः ॥ १०३ ॥

यथाकथाचशब्दोऽव्ययसमुदायोऽनादरे वर्तते । तस्माद् दीयते कार्यमित्यनयोरर्थयोः णप्रत्ययो भवति । यथाकथाच दीयते कार्यं वा यथाकथाचा दक्षिणा ॥

तेन हस्ताद्यत् ॥ १०४ ॥

तेनेति तृतीयान्ताद्धस्ताद् दीयते कार्यमित्यनयोरर्थयोर्यत्प्रत्ययो भवति । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

शोभते ॥ १०५ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् शोभत इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । कर्ण-
वेष्टकाभ्यां शोभते कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । असमर्थ-
नञ्समासश्चास्मिन् विषये भवति । कर्णवेष्टकाभ्यां न शोभते अकार्णवेष्ट-
किकम् । अवास्त्रयुगिकम् ॥

कर्मवेशाभ्यां यत् ॥ १०६ ॥

आभ्यां तृतीया(न्ता)भ्यां शोभते इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
कर्मणा शोभते कर्मण्यः । वेशेन शोभते वेद्या । असमर्थनञ्समासश्च भ-
वति । अकर्मण्यः । अवेद्या ॥

तस्मै प्रभवति समस्तापनाहग्रामयोगवेशपेषघातपराय-
मोदनेभ्यः ॥ १०७ ॥

समः परे ये तापादयस्तदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः
प्रभवतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः ।
सान्नाहिकः । साङ्ग्रामिकः । सांयोगिकः । सांवेशिकः । साम्पेक्षिकः ।
साङ्घातिकः । साम्परायिकः । साम्मोदनिकः । 'सर्वत्र पर्याप्त्यर्थः' इति
चतुर्थी ॥

निरः पेषघोषाभ्याम् ॥ १०८ ॥

निरः परौ यौ पेषघोषौ तदन्ताभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां तस्मै प्रभव-
तीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । निःपेषाय प्रभवति नैषेक्षिकः । नैर्घोषिकः ॥

निव्युपेभ्यः सर्गात् ॥ १०९ ॥

निव्युपेभ्यः परो यः सर्गशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्मै प्रभव-
तीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । निसर्गाय प्रभवति नैसर्गिकः । वैसर्गिकः ।
औपसर्गिकः ॥

प्रोपाभ्यां वासात् ॥ ११० ॥

प्रोपाभ्यां परो यो वासरुद्धस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्मै प्रभवती-
त्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । प्रवासाय प्रभवति प्रावसिकः । औपवासिकः ॥

सक्तुमांसौदनमांसौदनेभ्यश्च ॥ १११ ॥

सक्त्वादिभ्यश्च तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
सक्तुभ्यः प्रभवति साक्तुकम् । मांसिकम् । औदनिकम् । मांसौदनिकम् ॥

योगाद्यच्च ॥ ११२ ॥

योगशब्दात् तस्मै प्रभवतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति चकारात् ठञ् ।
योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ ११३ ॥

कर्मन्शब्दात् तस्मै प्रभवतीत्यर्थे उकन्प्रत्ययो भवति । कर्मणे
प्रभवति कार्मुकम् ॥

सोऽस्य प्राप्तः समयात् ॥ ११४ ॥

समयशब्दात् प्रथमान्तात् अत्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
योऽसौ प्रथमासमर्थः प्राप्तश्चेत् स भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकः ॥

ऋतूपवस्तुप्राशिन्नादिभ्योऽण् ॥ ११५ ॥

ऋत्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे अण्प्रत्ययो
भवति । ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । उपवस्ताः प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् ।
प्राशिताः प्राप्तोऽस्य प्राशिन्नम् । आदिग्रहणाद्यदादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

कालाद्यत् ॥ ११६ ॥

कालशब्दात् सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । कालः प्राप्तोऽ-
स्य काल्यम् ॥

प्रकृष्टष्टञ् ॥ ११७ ॥

कालशब्दात् प्रथमान्तादत्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
योऽसौ प्रथमान्तः प्रकृष्टश्चेत् स भवति । प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकमृणम् ।
कालिकं वैरम् ॥

प्रयोजनम् ॥ ११८ ॥

स इति प्रथमान्तादत्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । यत् तत्

प्रथमान्तं प्रयोजनं चेत् तद् भवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ।
दैवोत्सविकम् ॥

एकागाराच्चैरे ॥ ११९ ॥

एकागारशब्दात् तस्य प्रयोजनमित्यर्थे चैरेऽभिधेये ठप्रत्ययो
भवति । एकागारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चैरेः । ऐकागारेकी ॥

आकालात् ठञ्च ॥ १२० ॥

आकालशब्दात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् (ठञ्च ?
ठञ्च) भवति । आकालं प्रयोजनमस्य आकालिको नाम अध्यायः । आकालि-
की विधुत् । आकालिका । य एतयोस्तत्तिकालस्तमेव यावद् भवत
इत्यर्थः ॥

चूडाश्रद्धादिभ्योऽण् ॥ १२१ ॥

चूडादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । चूडा प्रयोज-
नमस्य चौडम् । श्राद्धम् । आदिग्रहणाद्यदादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

विशाखाषाढाभ्यां मन्थदण्डयोः ॥ १२२ ॥

विशाखाषाढशब्दाभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यथासङ्ख्यं मन्थ-
दण्डयोरभिधेययोरण्प्रत्ययो भवति । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः ।
आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढो दण्डः ॥

उट्टुपाभ्यां स्थापेरनान्ताच्छः ॥ १२३ ॥

उट्टुपाभ्यां परो यः स्थापिस्तस्मादनान्तात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । उत्थापनं प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । उपस्था-
पनीयम् ॥

अनोर्वचिप्रवचिवासिविशिभ्यः ॥ १२४ ॥

अनोः परो ये वच्चादयस्तेभ्योऽनान्तेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । अनुवचनं प्रयोजनमस्य अनुवचनीयम् । अनुप्रवच-
नीयम् । अनुवासनीयम् । अनुवेशनीयम् ॥

रुहेः प्राङ्म्यां च ॥ १२५ ॥

प्राङ्म्यामनोश्च परो यो रुहिस्तस्मादनान्तात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । प्ररोहणीयम् । आरोहणीयम् । अनुरोहणीयम् ॥

समाङो विशिरभिभ्याम् ॥ १२६ ॥

समाङः परो यो विशिरभी ताभ्यामनान्ताभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । समावेशनं प्रयोजनमस्य समावेशनीयम् । समारम्भणीयम् ॥

विशिपूरिपादिरुहिसमापिम्यः सपूर्वपदेभ्यः ॥ १२७ ॥

विश्यादिभ्योऽनान्तेभ्यः स(पू)र्वपदेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापू-
णीयम् । अश्वप्रपदनियम् । प्रासादारोहणीयम् । व्याकरणसमापनीयम् ॥

स्वर्गधनायुर्यशःकामेभ्यो यत् ॥ १२८ ॥

स्वर्गादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । स्वर्गः
प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । धन्यम् । आयुष्यम् । यशस्यम् । काम्यम् ॥

पुण्याहस्वस्तिशान्तिभ्यो वाचनाल्लुक् ॥ १२९ ॥

पुण्याहादिभ्यः परो यो वाचनशब्दस्तस्मात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
विहितस्य ठञो लुक् भवति । पुण्याहवाचन प्रयोजनमस्य पुण्याहवाचनम् ।
स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । प्राग्गतीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः ॥ १३० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययो भवति ।
यत्तत् तुल्यं क्रिया चेत् सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते ।
क्षत्रियेण तुल्यं वर्तते क्षत्रियवद्वर्तते । राज्ञा तुल्यं व्यवहरति राजवद्व्यव-
हरति । अत्र ब्राह्मणादिशब्दा ब्राह्मणादिसहचरितास्वध्ययनादिक्रियासु
वर्तमानाः प्रत्ययगुणादयन्ति । न ह्यक्रियया क्रियायास्तुल्यत्वं भवति ।
क्रियाग्रहणं किम् । गवा तुल्यो भवयः । गिरिणा तुल्यो बलाहकः ॥

तत्र तस्येव ॥ १३१ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् तस्येति षष्ठीसमर्थादिवार्थे वतिप्रत्ययो भवति । मधुरायामिव पाटलीपुत्रे आसादः मधुरावत् । सुघ्न इव साकेते परिधा सुघ्नवत् । देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य गावो देवदत्तवत् । ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य दन्ताः ब्राह्मणवत् । पूर्वेण क्रियया तुल्यायां क्रियायां प्रत्ययो विधीयते । अनेन तु प्रकृत्यर्थयाह्वनामवेयानां सम्बन्धिना च तुल्यतायामिति । देवदत्तवत् स्थूल इत्यादौ तु भवत्यादिक्रियाध्याहारे प्रत्ययो भवति ॥

तदर्हम् ॥ १३२ ॥

तदिति द्वितीयान्तादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययो भवति । यदर्ह क्रिया चेत् सा भवति । राजानमर्हति वृत्तं राजवत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । क्रिया चेदिति किम् । राजानमर्हति छत्रम् । अत्र द्वितीयान्तादाहणस्य कर्तुः क्रियायां चेति विधीयते न सादृश्ये । तेन पूर्वसूत्रेण न सिध्यतीति वचनम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ १३३ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्यास्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः । कः पुनर्भावः । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्यया(वि)ति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यसंसर्गभेदको गुणः । यदाह—“यस्य गुणस्य हि भावाद द्रव्ये शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलावि”ति । तत्र जातिगुणाज्जाति(ग? गु)णे समासकृतक्षितात् सम्बन्धे हित्यादेः स्वरूपे त्वतलादीनां विधिर्भवति । तत्र जातिवचनेभ्यो जातौ गोशब्दस्य भावो गोत्वं गोतेति गोशब्दजातिः । गोरर्थस्य भावो गोत्वं गोतेति गवार्थजातिः । शुक्लस्य गुणस्य भा(वे? वः) शुक्लत्वं शुक्लेति शुक्लगुणजातिः रूपस्य रसस्य वा भावः रूपत्वं रसत्वमिति रूपादिगुणजातिः पत्वं (गु?) णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेता जातिः । कुत्वं कुत्वमिति ककार वर्गव्यक्तिसमवेता जातिसंज्ञतिः । गुणशब्देभ्यो गुणे, शुक्लस्य गुणस्य भावः शुक्लत्वं शुक्लेति मतुपो गुण एव । शुक्लतरत्वं शुक्लतमेति स एव प्रकृष्टः । अणुत्वं अणुत्वमिति परिमाणादि-

लक्षणो गुणः । एकत्वं द्वित्वमिति संख्यालक्षणः । पृथक्त्वं नानात्वमिति भेद-
लक्षणः । उच्चैस्त्वं नीचैस्त्वमिति उच्चोच्चादिलक्षणः । समासात् सम्बन्धे-
राजपुरुषत्वं चित्रगुत्वमिति स्वस्वामिसम्बन्धः । कृतः सम्बन्धे । पाच-
कत्वं पकृतृत्वम् (इति) । क्रियाकारकसम्बन्धः । तद्धितात् सम्बन्धे दण्डित्वं
विपाणित्वमिति दण्डादिसम्बन्धः । डित्थादेः स्वरूपे डित्यत्वं डित्यतेति
डित्याद्यर्थस्वरूपम् । एवं गोजातेर्भावः गोत्वं गोतेति गोशब्दस्वरूपम् ।
शुक्लजातेः स्वरूपं शुक्लत्वं शुक्लतेति शुक्लशब्दस्वरूपम् । गवादयो यदा जा-
तिमात्रवाचिनस्तदा तेषां स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथाह्यर्थगतो
शब्दस्वरूपमध्यवस्यते यो गोशब्दः स एवार्थ इति । एवं देवदत्तत्वं चन्द्र-
त्वं सूर्यत्वं दिक्त्वम् आकाशत्वमभावत्वमिति शब्दस्वरूपमेवोच्यते । अन्ये
तु—डित्यर्थं देवदत्तत्वमिति वयोवस्याभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं
चन्द्रत्वं सूर्यत्वमिति कालावस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं, दिक्त्व-
माकाशत्वमिति उपचरितभेदव्यक्तिसमवेतं सामान्यं प्रत्ययार्थं वदन्तोऽत्रापि
जातिमेव त्वतलादिप्रत्ययाभिधेयां वर्णयन्ति । अनु च समासकृत्त-
द्धितैर्म्योऽपि भावप्रत्ययेन जात्यभिगानं दृश्यते गौरखरत्वं लोहितशालित्वं
सप्तपर्णत्वं धवलादिरत्वमिति । अत्र शुक्लत्वमधुरत्वादयो मतुन्लुकि
विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽय-
मित्यभिसम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेदसम्बन्ध(रूप?)स्य न्यग्भावाद.....
वगुणभाव एव प्रत्ययो भवति नतु सम्बन्धे । एवं गर्गाः पञ्चाला इत्यादा-
वपि गर्गादयः शब्दा य (जा?जो) लुकि यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि मूल-
प्रकृत्या सहविवक्षायामभिन्नरूपत्वाद्वाकि..... मण्डुललमक (?)
इत्यादिवत् प्रत्ययोत्पत्तिहेतुः । सम्बन्धोऽन्यत इत्यपि भिन्नशब्दाभिधेये-
नैव भावप्रत्ययात् प्रतीयते । अन्वाख्यानप्रक्रियाश्रयणे चैतदुच्यते । परमार्थ-
तस्त्वेते शब्दाः परस्परसम्बन्धानपेक्षा एव गुणजात्यादेर्निमित्तात् प्रकृति-
प्रत्ययार्थेषु वर्तन्ते । यथामलकादयः फले वृक्षे च लुग्विधानद्वारेण चैते-
षां भेदाश्रया(त्) प्रत्ययोत्पत्तिः कदाचिदपि मा भूदित्याख्यायते । अथ
पञ्चालादिशब्दा युगपदप्रत्ययजनपदवाचिनो भावप्रत्ययेन किमभिधीयते ।

प्रवृत्तिनिमित्तसङ्घातः । यथा कुत्वं धनखादिरत्वमिति जातिसंहतिः । एते-
नाक्षत्वं मापत्वं पादत्वमित्यादीन्यपि व्याख्यातानि भवन्ति । अन्यभिचरि-
तसम्बन्धाः प्रायः कृत्स्नेव भवन्ति । सतो भावः सत्त्वं सत्ता विद्यमानत्वं
विद्यमानतेति । अत्रापि जातावेव भावप्रत्ययः । नहि सदस्तु सत्तासम्बन्धं
व्यभिचरति इति सत्तासम्बन्धानपेक्षाणां सम्बन्धे (न प्रत्ययः) । पाचक
इत्यादौ तु सम्बन्ध (स्य) कादाचित्कत्वात् तदपेक्षाः पाच-
कादिशब्दाः स्वार्थमभिदधत इति ततः सम्बन्धे प्रयोगो युक्तः । तस्मात्
सत्त्वेव विद्यमानेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः (तत्रै ? सत्तं) व
भावप्रत्ययवाच्या, नतु (त ? स) त्सत्त्वयोः सम्बन्धः । स एवा.....
ख्यमिति भावे वेति वचनात् । स्त्रीपुंसाभ्यां पक्षे नञ्सञ्जावपि भवतः ।
स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीणं पुंस्त्वं पुंस्ता पौंसनम् इति । लकारः स्वरार्थः ॥

नञादेस्तत्पुरुषात् ॥ १३४ ॥

नञादेस्तत्पुरुषात् तस्य भाव इत्यर्थे त्वतलावेव भवतः । न वक्ष्यमा-
णा यगादयः । वक्ष्यति—(यत्तदेते ? पत्यन्ते) भ्यो यक् । न पतिः अपतिः अस्य
भावः अपतित्वम् अपतिता । 'इको लघुपूर्वादकवेरि' (ति चे ?) त्यण् । न मृदुः
(अमृदुः) तस्य भावः अमृदुत्वम् अमृदुता । 'योपेधाद् गुरूपोचमादसुप्रख्या-
दुञ्' । न रमणीयः अरमणीयः, तस्य भावः अरमणीयत्वम् अरमणीयता ।
नञादेरिति किम् । सैनापत्यं धार्हस्थ्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्या
मृदवः सन्ति अमृदुः तस्या भाव आमृदवम् ॥

चतुरसङ्गतलवणवडबुधकतरसलसेभ्यो वा ॥ १३५ ॥

चतुराघन्तेभ्यो नञादिभ्यस्तत्पुरुषेभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे त्वतलो
प्रत्ययौ (वा) भवतः । पक्षे गुणवच(न)त्वात् प्यञ् । अचतुरत्वम् अचतुरता
आचतुर्यम् । असङ्गतत्वम् असङ्गतता आसङ्गत्यम् । अलवणत्वम् अल-
वणता आलवण्यम् । अवडत्वम् अवडता आचड्यम् । अबुधत्वम् अबु-
धता आबुध्यम् । अकतत्वम् अकतता आकत्यम् । अरसत्वम् अरसता
आरस्यम् । अलसत्वम् अलसता आलस्यम् ॥

पृथुमृदुपटुपाण्डुखण्डचण्डस्वादुसाधुबहुमहदणु-
तनूरुगुरुलघुभ्य इमनिच् ॥ १३६ ॥

पृथ्वादिभ्यस्तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे इमनिच्प्रत्ययो वा भवति ।
पृथोर्भावः प्रथिम् पृथुत्वं पृथुता पार्थवम् । अदिमा मृदुत्वं मृदुता
मार्दवम् । पटिमा पटुत्वं पटुता पाटवम् । पाण्डिमा पाण्डुत्वं
पाण्डुता पाण्डवम् । खण्डिमा खण्डत्वं खण्डता स्वा(ण्डं ?
ण्ड्यम् ।) चण्डिमा चण्डत्वं चण्डता (च ? चा)ण्ड्यम् । स्वादिमा स्वादुत्वं
स्वादुता । साधिमा साधुत्वं साधुता । भूमा बहुत्वं बहुता । महिमा महत्वं
महता । अणिमा अणुत्वं अणुता (आणवम् ।) तनिमा तनुत्वं तनुता
तानवम् । उरिमा उरुत्वं उरुता (औरवम्) । गरिमा गुरुत्वं गुरुता
गौरवम् । लघिमा लघुत्वं लघुता लाघवम् ॥ इति ॥

होडवत्सपाकाकिञ्चनर्जुचार्याशुवक्रवृद्धकालतृप्रक्षि-
प्रक्षुद्रहस्वप्रियेभ्यश्च ॥ १३७ ॥

होडादिभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच्प्रत्ययो वा भवति । होडिमा
होडत्वं होडता । वत्सिमा वत्सत्वं वत्सता । पाकिमा पाकत्वं पाकता ।
अकिञ्चनिमा अकिञ्चनत्वम् अकिञ्चनता । अजिमा अजुत्वं अजुता
आर्जवम् । चारिमा चारुत्वं चारुता । आशिमा आशुत्वम् आशुता । वक्रिमा
वक्रत्वं वक्रता । व(द्धि ? पिं)मा * वृद्धत्वं वृद्धता । कालिमा कालत्वं
कालता । तृपिमा तृप्रत्वं तृप्रता । क्षेपिमा क्षिप्रत्वं क्षिप्रता । क्षोदिमा क्षुद्र-
त्वं क्षुद्रता । हसिमा हस्वत्वं हस्वता । प्रेमा प्रियत्वं प्रियता । प्रीणाते-
रौणादिके ननिनि प्रेमशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥

वर्णदृढपरिवृढकृशभृशाम्लचुक्रलवणमधुरशीतो-
ष्णजडेभ्यः प्यञ्च ॥ १३८ ॥

* वृद्धशब्दस्य वृथ्वादिषु पाठो न वृत्तिकारस्य सम्मतः । अत एव प्रियादि-
सूत्रे (१-४-१५७) वृत्ती वृद्धशब्दस्य वर्णितः कर्षोयान् इति रूपद्वयं प्रदर्शयन् "प्रियोद-
बहुनशीतः पृथ्वादिषु पठन्ते तेनान्येषामिमनिच् न भवतीति नौदादिके" इत्युक्तवान् ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे प्यञ् चकारादिमनिच्प्रत्ययो वा भवति । शुक्लस्य भावः शौक्ल्यं शुक्लिमा शुक्लत्वं शुक्लता । काष्ण्यं कृष्णिमा कृष्णत्वं कृष्णता । दाढ्यं द्रढिमा दृढत्वं दृढता । पारिवृढ्यं परि(वृद्धि)दिमा परिवृढत्वं परिवृढता । काश्यं (कृ?क) शिमा कृशत्वं कृशता । भाश्यं (भृ?भ्र)शिमा भृशत्वं भृशता । आम्ल्यं अम्लिमा अम्लत्वं अम्लता । चौक्र्यं चुक्रिमा चुक्रत्वं चुक्रता । लवण्यं लवणिमा लवणत्वं लवणता । माधुर्यं मधुरिमा मधुरत्वं मधुरता । शैत्यं शीतिमा शीतत्वं शीतता । औष्ण्यं उष्णिमा उष्णत्वं उष्णता । जाड्यं जडिमा जडत्वं जडता । षकारो ङीष्पथः । शौक्ली लौहिती ॥

बालतरुणमन्दमूकमूलकालमूर्खपण्डितस्थिरबहुल,
बधिरदीर्घेभ्यश्च ॥ १३९ ॥

बालादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यस्तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे प्यञ् चकारादिमनिच्प्रत्ययो वा भवति । बालस्य भावः बाल्यं बालिमा बाल(य?त्वम्) बालता । तारुण्यं तरुणिमा तरुणत्वं तरुणता । मान्द्यं मन्दिमा मन्दत्वं मन्दता । मौक्यं मूकिमा मूकत्वं मूकता । मौल्यं मौलिमा मूलत्वं मूलता । काल्यं कालिमा कालत्वं कालता । मौर्यं मूर्खिमा मूर्खत्वं मूर्खता । पाण्डित्यं पण्डितिमा पण्डितत्वं पण्डितता । स्थैर्यं स्थेमा स्थिरत्वं स्थिरता । बाहुल्यं (बहि?वंहि)मा बहुलत्वं बहुलता । बाधिर्यं बधिरिमा बधिरत्वं बधिरता । दीर्घ्यं (दीर्घि?द्राधि)मा दीर्घत्वं दीर्घता ॥

वेर्यातलौतशारदेभ्यः ॥ १४० ॥

वेः परे ये यातादयस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे प्यञ् चकारादिमनिच्प्रत्ययो वा भवति । वेयात्यं वियातिमा वियातत्वं वियातता । वेलात्यं विलातिमा विलातत्वं विलातता । वैशारद्यं विशारदिमा विशारदत्वं विशारदता ॥

समश्च मतिमनोभ्याम् ॥ १४१ ॥

वेः समश्च परौ यौ नतिमनश्शब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे ध्यञ् चकारादिमनिच् वा प्रत्ययो भवति । वैमत्यं विमतिमा विमतित्वं विमतिता । वैमनस्यं विमनिमा विमनस्त्वं विमनस्ता । साम्मत्यं सम्मतिमा सम्मतित्वं सम्मतिता । साम्मनस्यं सम्मनिमा सम्मनस्त्वं सम्मनस्ता ॥

गुणवचनेभ्योऽसमासकृत्ताद्धिताव्ययसर्वनामसं-
(ख्या ? ख्ये)भ्यः कर्मणि च ॥ १४२ ॥

गुणवचना विशेषणशब्दास्तेभ्यः समासादिवर्जितेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मणि चकाराद् भावे चार्थे ध्यञ् प्रत्ययो (वा) भवति । जडस्य भावः कर्म वा जाड्यं मौढ्यं दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं शौर्यम् औदार्यम् । वावचनात् पक्षे त्वतलावपि भावे भवतः । जडत्वं जडता । मूढत्वं मूढतेति । केचित्त्वा च त्वादिति वदन्तः कर्मण्यपि त्वतलाविच्छन्ति । पृथ्वादिभ्यः पृथग्वचनात् अगुणवचनत्वेऽपि ध्यञ् न भवति । वर्णददादिभ्यस्तु विशेषविधानात् कर्मणि न भवति । कथं तर्हि क्षुद्रस्य भावः कर्म वा क्षौद्र्यं क्षौद्री क्षुद्रस्य (ज ? जा)द्यमिति । ह्रस्वोष्णशब्दसाहचर्यादल्पपरिमाणस्पर्शविशेषवाचिनोः क्षुद्रजडशब्दयोस्तत्र ग्रहणम् । इह तु दुराशयाप्राज्ञवाचिनोरिति । गुणवचनेभ्य इति किम् । गोत्वं वृक्षत्वं दित्यत्वं चन्द्रत्वमिति । असमास इति किम् । चित्रगुत्वं ग्रीरपुरुषत्वम् । असमा(सा)दिभ्य इति किम् । पाचकत्वं कर्तृत्वम् । औपगवत्वं दण्डित्वम् उच्चैस्त्वं पृथक्त्वं सर्वत्वं द्वित्वं बहुत्वम् । कथमेभ्यमिति । नायं संख्यावचनो नापि सर्वनाम । किन्तर्ध-मिन्नपर्यायो सहायपर्यायो वान्य एवैकशब्दस्ततो गुणवचनात् ध्यञ् भविष्यति ॥

ब्राह्मणमाणववाडवधूर्त्तचोरचपलकुशलनिपुणसु-
हितपिशुनचालिशाल(स्ये ? से)भ्यः ॥ १४३ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्जप्रत्ययो (वा) भवति । ब्राह्मणवालिशब्दौ प्राणिजातिवयोर्यौ ताम्ब्यामञ्जवाधनार्थं, माणववाहवशब्दौ चरणवचनौ ताभ्यां वुञ्जवाधनार्थं, चोरधूर्तशब्दौ मनोज्ञादी ताभ्यां वुञ्जसमावेशार्थं, चपलकुशः*लनिपुणा युवादवस्तेभ्योऽण्समावेशार्थम्, अलससुहितौ समासौ ताम्ब्यामप्राप्तप्रापणार्थं वचनम् । ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाहव्यम् । धैर्यम् । चौर्यम् । चापत्यम् । कौशल्यम् । नैपुण्यम् । सौहित्यम् । पैशुन्यम् । वालिश्यम् । आलस्यम् । पक्षे ब्राह्मणतेत्याद्यपि भवति ॥

गडुलदीनदायाद्विदग्धोचितसमग्रशीलतत्परदम्परयथातथ्यथापुरपुनःपुनरभीक्ष्णतरतमप्रकामयथाकामेभ्यश्च ॥ १४४ ॥

गडुलादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्जप्रत्ययो वा भवति । गडुलशब्दस्तद्धितः, दीनोचितौ कृदन्तौ, दायाद्विदग्धसमग्र तत्परदम्पराः समासाः, यथातथं यथापुरं पुनःपुनः अभीक्ष्णं प्रकामं यथाकाममित्यव्ययानि । तरतमे (त्यादि १ त्यति) शब्दितप्रत्ययार्थोपलक्षणं, शीलशब्दस्तु विशेषणत्वात् अगुणवचन इत्येतेभ्योऽप्राप्तः व्यञ्ज विधीयते । गडुलस्य भावः कर्म वा गडुल्यम् । दैन्यम् । दायाद्यम् । वैदग्ध्यम् । वैदग्धी । औचित्यम् औचिती । सामग्र्यं सामग्री । शीलस्य भावः शैली । तत्परस्य भावस्तात्पर्यम् । इदम्परस्यैदम्पर्यम् । यथातथमित्यस्य भावः याथातथ्यं याथापुर्थम् । पुनःपुनरित्यस्य भावः पौनःपुन्यम् । अभीक्ष्णमित्यस्य भावः आभीक्ष्ण्यम् । तरतमेत्यस्य तारतम्यम् † यथाकाममित्यस्य याथाकाम्यम् । याथाकामी । पक्षे गडुलत्वं गडुलतेत्याद्यपि भवति ॥

एकद्वित्रिस्वान्येभ्यो भावात् ॥ १४५ ॥

* पिशुनशब्दोऽपि युवादिपु. पठ्यते । तेन 'कुशलीपिशुननिपुणा' इति । अत्र पिशुनशब्दोपसृष्टः पाठः कल्प्यः.

† इत उत्तरं सूत्रपाठानुरोधेन 'प्रकाममित्यस्य भावः प्राकाम्यम्' इत्यपि पञ्चम्यम् ।

एकादिभ्यः परो यो भावशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकाद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्प्रत्ययो (वा) भवति । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । एकभावस्य भावः ऐकभाव्यम् । द्वैभाव्यम् । त्रैभाव्यम् । अन्यभाव्यम् । पक्षे एक-भावत्वमेकभावेतेत्याद्यपि भवति ॥

तर्तस्वसमविषमपरममध्येभ्यः स्थात् ॥ १४६ ॥

तदादिभ्यः परो यः स्थशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्प्रत्ययो भवति वा । तत्स्थस्य भावस्तात्स्थ्यम् । स्वास्थ्यम् । सामस्थ्यम् । वैषमस्थ्यम् । पारमस्थ्यम् । माध्यस्थ्यम् । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । नञर्थे च आत्वस्थ्यम् । भासमस्थ्यम् इति । पक्षे तत्स्थत्वं तत्स्थतेत्याद्यपि भवति ॥

निर्दु(भ्यां ? भ्यां) कुलात् ॥ १४७ ॥

निर्दु(भ्यां ? भ्यां) परो यः (कू ? कु)लशब्दस्तदन्ताद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्प्रत्ययो भवति । नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे नि(ष्कू ? ण्कु)लत्वं नि(ष्कू ? ण्कु)लतेत्याद्यपि भवति ॥

दुष्काराजभ्यः पुरुषात् ॥ १४८ ॥

दुष्प्रभृतिभ्यः परो -यः पुरुषशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकान् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्प्रत्ययो भवति । दौष्पुरुष्यम् । कापुरुष्यम् । राजपौरुष्यम् । 'व्यञ् राजपुरुष' इत्यादिनोत्तरपदवृद्धिः । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे दुष्पुरुषत्वं दुष्पुरुषतेत्याद्यपि भवति ॥

व्याडुपेभ्यो रात्रयात् ॥ १४९ ॥

(व्याडु ? व्याडु)पेभ्यः परो यो रात्रयशब्दस्तदन्तात् षष्ठीसमासाद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । विरात्रयस्य भावः कर्म वा वैरा-

व्यम् । विरावयादयो जनपदसमाननामानः क्षत्रियाः । अस्मादेव निपा-
तनात् अ(ज१)जो लुग् भवति । तेभ्योऽपत्यार्थे विहितस्याजः 'कम्बो-
जादिभ्यो लुग्' इति लुक् । ततो गोत्रलक्षणस्य वुजो बाधकः प्यञ्
भवति । पक्षे विरावय(व१)त्वं विरावय(व१)तेत्याद्यपि भवति ॥

गणाधिभ्यां पत्युः ॥ १५० ॥

गणाधिभ्यां परो यः पतिशब्दस्तदन्ताद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्-
प्रत्ययो वा भवति । गणपतेर्भावः कर्म वा गणपत्यम् । आधिपत्यम् ।
आभ्यां पत्यन्तलक्षणो यक् न भवति । पक्षे गणपतित्वं गणपतितेत्याद्यपि
भवति ॥

वेः शायशस्तिभ्याम् ॥ १५१ ॥

वेः परौ यौ शायशस्तिशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्य भावः
कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । विशायस्य भावः कर्म वा
वैशाध्यम् । वैशस्त्यम् । अनयोरपि विशेषणत्वेनागुणवचनत्वादप्राप्ते वचनम् ।
त्वतलौ त्वनभिधानाच्च भवतः ॥

स्त्रधिस्वर्जनमहद्युवभ्यो राज्ञः ॥ १५२ ॥

स्त्रादिभ्यः परो यो राजनशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् षष्ठीसम-
र्थाद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । सुराज्ञो भावः कर्म वा
सौराज्यम् । आधिराज्यम् । स्वाराज्यम् । जानराज्यम् । माहाराज्यम् ।
यौवराज्यम् । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । केवलात् तु राज्ञो भावः कर्म वा
राज्यमिति पुरोहितादिपाठाद्यम् भवति । पक्षे अधिराजत्वम् अधि-
राजतेत्याद्यपि भवति ॥

सम्राजः ॥ १५३ ॥

सम्राट्शब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति ।
सम्राजो भावः कर्म वा साम्राज्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे सम्राट्त्वं
सम्रादतेति ॥

अर्हतो नुम् च ॥ १५४ ॥

अहञ्छब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो (वा) भवति । तत्सन्नियोगेन च नु(गा? मा)गमः । अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनं नुमर्थं च । पक्षे अर्हत्त्वम् अर्हत्तेत्यपि भवति ॥

समो वदिविशिभ्यां णिनः ॥ १५५ ॥

समः परो यो वदिविशी ताम्यां णि(ल? न)न्ताभ्यां तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । संवादिनो भावः कर्म वा सांवाद्यम् । सांवेद्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे संवादित्वं संवादितेत्याद्यपि भवति ॥

बहोश्च भाषः ॥ १५६ ॥

बहोः समश्च परो यो भाषशब्दस्ततो णिनन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । बहुभाषिणो भावः कर्म वा पाहुभाष्यम् । सांभाष्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे बहुभाषित्वं बहुभाषितेत्याद्यपि भवति ॥

शीर्षनिविभ्यो हनः ॥ १५७ ॥

शीर्षनिविभ्यः परो यो हन्तिस्ततो णिनन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । शीर्षिधातिनो भावः कर्म वा शीर्षधात्यम् । नैधात्यम् । वैधात्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे शीर्षधातित्वं शीर्षधातितेत्याद्यपि भवति ॥

नञः क्षेत्रज्ञेश्वरविदूरपिशुननृशंसयथातथयथा-
पुरेभ्यः ॥ १५८ ॥

नञः परे ये क्षेत्रज्ञादयस्तेभ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । आक्षेत्रज्ञ्यम् अक्षेत्रज्ञ्यम् । अनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम् । 'नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ' इत्यादिनोत्तरपदवृद्धिः पूर्वस्य वा । आविदूर्यम् । आपिशुन्यम् । आनृशंस्यम् । आयथातथ्यम् (अयाथातथ्यम् ।) आयथापुर्यम् । अ(य? या)यापुर्यम् । 'यथातथयथापुरयोः पर्यायेण' इति वृद्धिः । * 'नञस्तत्पुरुषादि'ति नियमादप्राप्ते वचनम् । पक्षे अक्षेत्रज्ञत्वम् अक्षेत्रज्ञतेत्याद्यपि भवति ॥

सधर्मानुकूलपरिमण्डलविश्वरूपर्त्विगुदासीनेश्वरप्रति-
भूसाक्षिमानुपास्तिकनास्तिकेतिहयुगपत्पूर्वापरोत्तराधरादिभ्य-
श्च ॥ १५९ ॥

सधर्मादिभ्यो यथादर्शनमन्येभ्यश्च समासकृतद्विधाव्ययसर्वनाम-
भ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यास्मिन्नर्थे व्यञ्जप्रत्ययो वा भवति । साधर्म्यम् ।
आनुकूल्यम् । पारिमण्डल्यम् । विश्वरूप्यम् । आर्त्विज्यम् । औदासीन्यम् ।
ऐश्वर्यम् । प्रातिभाव्यम् । साक्ष्यम् । मानुष्यम् । आस्तिक्यम् । नास्तिक्यम् ।
ऐतिह्यम् । यौगपद्यम् । पौर्वापर्यम् । औत्तराधर्यम् । आदिग्रहणाद् वैधर्म्यं
प्रातिकूल्यं पारिशेष्यम् आभिरूप्यं पारिस्वाद्यम् आमिजात्यं सौकर्यं सादृश्यं
व्यैष्ट्यं श्रेष्ठ्यं प्राकट्यं नैकट्यं पारम्पर्यम् आनुपूर्व्यं (यथा)यातव्यमित्या-
दयो यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति । पक्षे सधर्मत्वं सधर्मेतेत्याद्यपि भवति ॥

चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्य चातुर्वैद्यं त्रैलोक्यं त्रैसन्ध्यं त्रैकाल्य-
त्रैशब्धं त्रैस्वर्यं षाड्गुण्यं सैन्यं सान्निध्यं सामीप्यं पम्यं सौख्यं सां-
र्वैद्यादीनां स्वार्थे ॥ १६० ॥

चातुर्वर्ण्यादीनां सम्बन्धी व्यञ्ज स्वार्थे भवति । चत्वार एव वर्णा-
श्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । चतस्र एव विद्याश्चातुर्वैद्यम् । व(ध्या?)
ध्यो)गादित्वाद्गुण्यपदवृद्धिः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । त्रैसन्ध्यम् । त्रै-
काल्यम् । त्रैशब्धम् । त्रैस्वर्यम् । षडेव गुणाः षाड्गुण्यम् । सेनैव सैन्यम् ।
सन्निधिरिव सान्निध्यम् । समीपमेव सामीप्यम् । उपमैवौपम्यम् । सुखमेव
सौख्यम् । सर्ववेदा एव सार्ववैद्यम् । 'राजपुरुष'—इत्यादिनोम्यपदवृद्धिः ।
आदिग्रहणान्मणिक एव माणिक्यमित्यादयो भवन्ति ॥

१. 'धर्मा', क. ख. ग. पाठः.

* नेदमादिग्रहणसाध्यम् । यतः पूर्वं 'गङ्गुलदीनदाबाद—' इत्यादिसूत्रेऽस्य परिगण-
नेनैव रूपं सिध्यति ।

पत्यन्तपुरोहितवैषिकग्रामिकचार्मिकघैर्मिकसिलिकसू-
चिकसूचकखण्डिकदण्डिकौजनिकाञ्जलिकप्रचिकञ्छत्रक-
राजन्सरत्कसारथिभ्यो य(त् ? क्) ॥ १६१ ॥

पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे
य(त् ? क्) प्रत्ययो वा भवति । सेनापतेर्भावः कर्म वा सेनापत्यम् ।
गार्हस्पत्यम् । ग्राजापत्यम् । गार्हपत्यम् । पौरोहित्यम् । वार्षिक्यम् ।
ग्रामिक्यम् । चार्मिक्यम् । धार्मिक्यम् । सैलिक्यम् । (सौचिक्यम् ।)
सौचिक्यम् । खाण्डिक्यम् । दाण्डिक्यम् । आजनिक्यम् । आञ्जलिक्यम् ।
प्राचिक्यम् । *छात्रिक्यम् । राज्यम् । सा(म ? र)त्क्यम् । सारथ्यम् ।
पक्षे सेनापतित्वं सेनापतितेत्याद्यपि भवति । ककारो वृद्धिस्वरार्थः ॥

सखिदूतवणिभ्यो यः ॥ १६२ ॥

सख्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे यप्रत्ययो वा
भवति । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । दूत्यम् । वणिज्यम् । पक्षे सखित्वं
सखितेत्याद्यपि भवति ॥

स्तेनाद् यञ्जलोपश्च ॥ १६३ ॥

स्तेनशब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे य(त्)प्रत्ययो वा भवति ।
तत्सन्नियोगेन च नलोपः । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । पक्षे स्तेनत्वं
स्तेनतेत्याद्यपि भवति ॥

दूतादिभ्यः व्यञ्च ॥ १६४ ॥

दूतवणिक्स्तेनेभ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ् चकाराध-
(श्च चि) भवति । दूतस्य भावः कर्म वा दौत्यम् । वाणिज्यम् । स्तैन्यम् ।
पक्षे दूत्यं दूतत्वं दूततेत्यादि यथोदाहृतमेव भव(न्ति ? ति) ॥

१. 'वैषिक' ख. ग. पाठः. २. 'वर्मिक' ख, 'वर्षिक' ग. पाठः. ३. 'कख',

४. 'काञ्जलिकाञ्ज' ख. ग. पाठः. ५. 'वचनिकरा' ख, 'वचनिकारा' ग. पाठः.

६. 'सा' ख. ग. पाठः. ७. 'नाम' क. पाठः.

* सूत्रपादादुरोपेन तु 'छात्रक्यम्' इति स्यात् ।

कपिज्ञातिभ्यां ढक् ॥ १६५ ॥

कपिज्ञातिभ्यां तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे ढक्प्रत्ययो वा भवति ।
कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् । ज्ञातेयम् । पक्षे कपित्वं कपितेत्याद्यपि भवति ॥

प्राणिजातिवयोर्योद्गानुज्ञेत्प्रतिहर्तृकर्तृहोतृप्रशा-
स्त्रध्वर्युवधूसुष्टुदुष्टुरथगणकपत्तिगणकेभ्योऽञ् ॥ १६६ ॥

प्राणिजातिवाचिभ्यो वयोवाचिभ्य उद्गानादिभ्यश्च तस्य भावः
कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे अञ्प्रत्ययो वा भवति । अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् ।
औष्ट्रम् । कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । प्रातिहर्त्रम् । कार्त्रम् ।
हौत्रम् । प्राशास्त्रम् । आध्वर्यवम् । (बान्ध ? बाध)वम् । सौष्ट्रवम् । दौष्ट्रवम् ।
राथगणकम् । पात्तिगणकम् । पक्षे अश्वत्वमश्वतेत्याद्यपि भवति ॥

हायनान्तयुवस्थविरभ्रातृयजमानमिशुनपिशुन-
निपुणकुशलचपलकुलीनानृशंसेभ्योऽण् ॥ १६७ ॥

हायनान्तेभ्यो युवादिभ्यश्च वृष्टीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे अण्-
प्रत्ययो वा भवति । द्विहायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम् । त्रैहायनम् ।
यौवनम् । स्थाविरम् । भ्रात्रम् । याजमानम् । मैथुनम् । पैशुनम् । नैपुणम् ।
कौशलम् । चापलम् । कौलीनम् । आनृशंसम् । पक्षे द्विहायनत्वं द्विहायन-
तेत्याद्यपि भवति । ब्राह्मणादिपाठात् पिशुननिपुणकुशलचपलानृशंसेभ्यः
व्यञ्जपि भवति ॥

सह(ः)श्रवणकुतुककुतूहलवृषलकण्डुककमण्डलु-
कितवपोतुक्षेत्रज्ञपरिव्राजकसम्ब्रह्मचारिभ्यश्च ॥ १६८ ॥

सहःप्रभृतिभ्यश्च तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययो वा
भवति । सहस्रो भावः कर्म वा साहसम् । श्रावणम् । कौतुकम् ।
कौतूहलम् । वार्षलम् । काण्डुकम् । कामण्डलवम् । कैतवम् । पौतवम् ।
क्षेत्रज्ञम् । परिव्राजकम् । साम्ब्रह्मचारम् । 'कलाप्यादि'(त्यादि ? त्वात् टि)-
लोपः । पक्षे सहस्त्वं सहस्तेत्याद्यपि भवति ॥

सुदुर्म्या हृदः ॥ १६९ ॥

सुदुर्म्या परो यो हृच्छब्दस्तदन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे-
अण्प्रत्ययो भवति । सुहृदो भावः कर्म वा सौहार्दम् । दौर्हृदम् । 'सुदुर्हृदो-
मित्रा' मित्रपर्याययो'रुत्तरपदवृद्धिर्न भवति । सौहृदम् । दौर्हृदम् । पक्षे सुहृत्त्वं
सुहृत्तेत्याद्यपि भवति ॥

। आतुश्च ॥ १७० ॥

सुदुर्म्या परो यो आतृशब्दस्तदन्ताच्च तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे
अण्प्रत्ययो वा भवति । सौआतृश्च । दौर्आतृश्च । पक्षे सुआतृत्वं सुआतृ-
तेत्याद्यपि भवति ॥

१ कोश्च स्त्रियाः ॥ १७१ ॥

सुदुर्म्या कोश्च परो यः क्षीशब्दस्तदन्तात् तस्य भावः कर्म
वेत्यस्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययो वा भवति । कुक्षिषा भावः कर्म वा कौक्षम् ।
सौक्षम् । दौक्षम् । पक्षे कुक्षीत्वं कुक्षीतेत्याद्यपि भवति ॥

पुरुषहृदयाभ्यामसमासे ॥ १७२ ॥

पुरुषहृदयशब्दाभ्यामसमासविषये प्रयोगे तस्य भावः कर्म वेत्य-
स्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययो वा भवति । पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् । हार्दं
'हृदयस्य हृद्यदण्लासेपु' इति हृदादेशः । पक्षे पुरुषत्वं पुरुषतेत्याद्यपि
भवति । असमास इति किम् । सत्पुरुषः सौहृदय्यं सौहार्दम् ।
'व्यन्क्षोकरोगमूलमत्यादिषु वा' इति हृदयस्य वा हृदादेशः ॥

श्रोत्रियाद् यलोपश्च ॥ १७३ ॥

श्रोत्रियशब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे अण्प्रत्ययो वा भवति,
तत्सन्नियोगेनास्य यलोपश्च । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रौत्रम् । पक्षे
श्रोत्रियत्वं श्रोत्रियतेत्याद्यपि भवति । मनोज्ञादिपाठाद् (वि?बु)ञ् ।
श्रौत्रियकम् ॥

इको लघुपूर्वादकवेः ॥ १७४ ॥

लघुपूर्वो य इक् तदन्तात् 'कविशब्दवर्जितात्' तस्य भावः कर्म वे-
त्यस्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययो वा भवति । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् ।

पाठवम् । लाघवम् । पक्षे शुचित्वं शुचितेत्याद्यपि भवति । इक इति किम् । रसत्वम् । घटत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । पाण्डुत्वम् । अकवेरिति किम् । कवेर्भावः कर्म वा कान्यम् । गुणवचनत्वात् ष्यञ् ॥

योषधाद्गुरुपोत्तमादसुप्रख्याद् बुञ् ॥ १७५ ॥

यकारोषधाद् गुरुपोत्तमात् सुप्रख्यवर्जितात् प्रातिपदिकात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययो वा भवति । रमणीयन्य भावः कर्म वा रामणीयकम् । दार्शनीयकम् । योषधादिति किम् । विमानत्वम् । गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् । असुप्रख्यादिति किम् । सुप्रख्यत्वम् । (सु ? स)धर्मादिषु दर्शनात् ष्यञ् । सौमुख्यम् । पक्षे रमणीयत्वं रमणीयतेत्याद्यपि भवति ॥

सहायात् ष्यञ्च ॥ १७६ ॥

सहायशब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययः ष्यञ्च वा भवति । सहायस्य भावः कर्म वा साहायकम् । साहाय्यम् । पक्षे सहायत्वं सहायतेत्याद्यपि भवति ॥

द्वन्द्वमनोज्ञप्रियरूपकल्याणाढ्यमेधाविष्ठात्रच्छान्द-
सश्रोत्रियचोरधूर्तविश्वदेवयुववृद्धासुप्यकुलावश्यंबहुलेभ्यः ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययो वा भवति । शिष्योपाध्याययोर्भावः कर्म वा (शि ? शै)ष्योपाध्यायिका । गौपालपशुपालिका । मनोज्ञस्य भावः कर्म वा मानोज्ञकम् । वैरूपकम् । कल्याणकम् । आढ्यकम् । मैधाविकम् । छात्रकम् । छान्दसकम् । श्रौत्रियकम् । चौरिका । धूर्तकम् । चौर्यं धूर्त्यमिति ब्राह्मणादिपाठात् ष्यञ्पि भवति । विश्वदेवकम् । यौव(नि ? न)कम् । 'अके राजन्यमनुप्ययूनाम्' इति प्रकृतिभावः । वार्द्धकम् । आसुप्यकुलिका । आवश्यकम् । 'अज्ययस्यानगि'ति टिलोपः । बाहुलकम् । दृढादिपाठात् ष्यञ् इमनिच । बाहुल्यं (बहि ? बंहि)मा । पक्षे शिष्योपाध्यायत्वं शिष्योपाध्यायतेत्याद्यपि भवति ॥

कुलामुष्यसरसेभ्यः पुत्रात् ॥ १७८ ॥

कुलादिभ्यः परौ यः पुत्रशब्दस्तदन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यास्मिन्नर्थे
बुज्प्रत्ययो वा भवति । कुलपुत्रस्य भावः कर्म वा कौलपुत्रकम् । आमुष्य-
पुत्रिका । सारसपुत्रकम् । पक्षे कुलपुत्रत्वं कुलपुत्रतेत्याद्यपि भवति ॥

ग्रामात् कुमारपण्डाभ्यां च ॥ १७९ ॥

ग्रामशब्दात् परौ यौ कुमारपण्डशब्दौ ताभ्यां तस्य भावः कर्म
वेत्यास्मिन्नर्थे बुज्प्रत्ययो वा भवति । ग्रामकुमारस्य भावः कर्म वा ग्राम-
कुमारकम् । ग्रामपण्डकम् । ग्रामपुत्रकम् । पक्षे ग्रामकुमारत्वं ग्रामकुमारते-
त्याद्यपि भवति ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारप्राप्त्यवगमेषु ॥ १८० ॥

गोत्रवाचिनश्चरणाचिनश्च प्रातिपदिकात् पष्ठीसमर्थाद् भावे क
र्मणि चार्थे श्लाघादिषु विषयभूतेषु बुज्प्रत्ययो वा भवति । (गार्गिकया)
गर्गस्य भावेन कर्मणा वा श्लाघते । काठिक(पाठिक?)या विकृत्यते ।
गार्गिकयात्याकुरुते । काठिकया विक्षिपति । गार्गिकां प्राप्तवान् । काठि-
कामधिगतवान् । गार्गिकामवगतवान् । काठिकां विज्ञातवान् । पक्षे
गार्ग्यत्वेन श्लाघते इत्याद्यपि भवति । श्लाघादिभित्ति किम् । गर्गत्वम् ।
कठत्वम् ॥

मैत्रावरुणामीध्राञ्ज्रावाकनेष्टृपोतृब्राह्मणाच्छंसि-
ग्यश्छः ॥ १८१ ॥

मैत्रावरुणादिभ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यास्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति
वा । मैत्रावरुणस्य भावः कर्म वा मैत्रावरुणीयम् । अग्नीध्रीयम् । अच्छा-
वाकीयम् । नेष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । ब्राह्मणाच्छंसीयम् । पक्षे मैत्रावरुणत्वं
मैत्रावरुणतेत्याद्यपि भवति ॥

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १८२ ॥

ब्रह्मन्शुन्दान्मैत्रावरुणादिप्रस्तावाद्यत्विग्विशेषवाचिनस्तस्य भावः
कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे त्वप्रत्ययो भवति । ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् ।
ब्राह्मणादिपर्यायाद् ब्रह्मतेत्यपि भवति ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां
पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

धान्येभ्यो भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

तस्येत्यनुवर्तते । भवन्त्यास्मिन्निति भवनम् । धान्याविशेषवाचिभ्यः
प्रातिपादिकेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ्प्रत्ययो भवति । यत्
तद् भवनं क्षेत्रं चेत्तद् भवति । कुलुत्थानां भवनं क्षेत्रं कौलुत्थीनम् ।
मौदूरीनम् । कौद्रवीणम् । गौधूमीनम् । धान्येभ्य इति किम् । तृणानां
भवनं क्षेत्रम् । क्षेत्र इति किम् । मुद्गानां भवनं कुसूलम् ॥

व्रीहिशालिभ्यां ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां तस्य भवने क्षेत्रेऽभिधेये ढक्प्रत्ययो भवति ।
खञोऽपवादः । व्रीहीणां (भ)वनं क्षेत्रं व्रीहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषाष्टिकेभ्यो यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यस्तस्य भवने क्षेत्रेऽभिधेये (ख?) यत्प्रत्ययो (य?)
भवति । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षाष्टिक्यम् ॥

तिलमाषोमाभङ्गाण्यो वा ॥ ४ ॥

तिलादिभ्यस्तस्य भवने क्षेत्रेऽभिधेये यत्प्रत्ययो वा भवति । तिलानां

भवनं क्षेत्रं तित्थं तैलीनम् । माष्यं मापीणम् । उम्यम् औमीनम् । भङ्ग्यं भाङ्गीनम् । अणव्यम् आणवीनम् । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वाश्रयणात् खञ् भवति ॥

अश्वादेकाहगमे खञ् ॥ ५ ॥

अश्वशब्दात् षष्ठीसमर्थादेकाहगमेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । गम्यत इति गमः । एकाहस्य गमः आश्वीनोऽध्वा ॥

गोष्ठाद् भूतपूर्वे ॥ ६ ॥

(गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वे)ऽर्थे वर्तमानात् खञ्प्रत्ययो भवति । स चानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति । भूतपूर्वो गोष्ठः गौष्ठीनः ॥

सप्तपदात् तेनावाप्यं सख्ये ॥ ७ ॥

सप्तपदशब्दात् तेनेति तृतीयासमर्थादवाप्यमित्यस्मिन्नर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । सख्येऽभिधीयमाने गम्यमाने वा । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यम् । साप्तपदीनः सखा ॥

सर्वचर्मणः कृतः खञ् ॥ ८ ॥

सर्वचर्मणशब्दात् तृतीयासमर्थात् कृत इत्यस्मिन्नर्थे खः, चकारात् खञ् च प्रत्ययो भवति । असमर्थसमासोऽयम् । सर्वश्चर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः रथः । सर्वचर्मीणः ॥

यथामुखसम्मुखान्यां तद् दृश्यतेऽस्मिन् ॥ ९ ॥

यथामुखसम्मुखशब्दान्यां तदिति प्रथमासमर्थान्यामस्मिन्निति सप्तम्यर्थे खप्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं दृश्यं चेत् तद् भवति । यथामुखं दृश्यतेऽस्मिन् यथामुखीनः । आदर्शनादिः । समं सम्यग् वा मुखं दृश्यतेऽस्मिन् सम्मुखीनः । यथामुखमिति निपातनादव्ययीभावः ॥

सर्वादिपथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ १० ॥

पथ्यादिभ्यः सर्वपूर्वेभ्यो निर्देशादेव द्वितीयासमर्थेभ्यो व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वप(थ्यं ? थं) व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः ।

सर्वाङ्गीण आकल्पः । सर्वकर्मणिः पुरुषः । सर्वपत्रीणो योद्धा । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

प्रपदमिति पदस्याग्रम् । आङ्मर्यादायामभिविधौ वा । तयोरव्ययीभावः । आप्रपदशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः पठः ॥

अनुपदं वद्धा ॥ १२ ॥

अनुपदशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् वद्धा इत्येतस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । अनुपदं वद्धा अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः ॥

अयानयं नेयः ॥ १३ ॥

अयानयशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नेय इत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । अयः प्रदाक्षिणम् । अनयः प्रसज्यम् । तदुभयं नेयः अयानयीनः शारः । फलकशिरसि स्थित उच्यते ॥

सर्वान्नमात्ति ॥ १४ ॥

सर्वान्नशब्दाद् द्वितीयासमर्थादत्तीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वशब्दः प्रकारकात्स्न्ये । सर्वप्रकारमन्नं सर्वान्नं, तदश्नाति सर्वान्निनः । भिक्षुः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १५ ॥

परोवरादिभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्योऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । परं चावरं च परोवरम् । निपातनादुत्वम् । तदनुभवति परोवरीणः । परं च परतरं च परम्परम् । निपातनात् पूर्वपदस्याभ्यासस्तरलोपश्च । तदनुभवति परम्परीणः । पुत्रश्च पौत्रश्च पुत्रपौत्रम् । तदनुभवति पुत्रपौत्रीणः ॥

अत्यन्तानुकामं गामी ॥ १६ ॥

अत्यन्तानुकाशशब्दाम्यां द्वितीयान्ताभ्यां गामीत्येतस्मिन्नर्थे ख-
प्रत्ययो भवति । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । अनुकामीनः ॥

पारावारं व्यस्तविपर्यस्तं च ॥ १७ ॥

पारावाशब्दाद् व्यस्तविपर्यस्ताच्च द्वितीयासमर्थाद् गामीत्येतस्मि-
न्नर्थे खप्रत्ययो भवति । पारावारं गामी पारावारोणः । पारीणः । अवारीणः ।
अवारपारीणः ॥

अनुग्वलम् ॥ १८ ॥

अनुगुशब्दाद् द्वितीयान्तादलं गामीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति ।
गवा पश्चादनुगु । तदलं गामी अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वानं गच्छ ॥ १९ ॥

अध्वन्शब्दाद् द्वितीयान्तादलं गामीत्यास्मिन्नर्थे यत् चकारात्, खश्च
प्रत्ययो भवति । अध्वानभलं गामी अध्वनीनोऽध्वन्यः । 'अभावकर्मणोरनो
ये' आत्माध्वनोः ख' इति च प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ २० ॥

अभ्यमित्रशब्दादाभिमुख्याव्ययीभावाद् द्वितीयासमर्थादलं गामीत्य-
स्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्तौ च । अभ्यमित्रमलंगामी अभ्य
मित्रियः अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुख सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

समां समां समायां समायां विजायते पूर्वपदालुग्
यलोपौ च ॥ २१ ॥

समां समामित्यस्मात् समायां समायामित्यस्माच्च वाक्याद् विजायते
इत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च यथासद्वचं पूर्वपदालुग्
यलोपश्च भवति । समां समां विजायते समांसमीना गौः । गर्भधारणवचनो
विजनि, तेन च समा व्याप्यते इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समायां
समाया विजायते समांसमीना वडवा । अत्र गर्भधारणविमोचनवचनो
विजनिरित्यत्यन्तसंयोगाभावादधिकरणे मशमी । अत्र पूर्वपदे य(द?)ठोप-
वचनादवशिष्टस्यालुग् भवति ॥

अद्यश्चो भवति च ॥ २२ ॥

अद्यश्चशब्दाद् भवतीत्यस्मिन्नर्थे चकाराद्विजायत इति (चाधे) खप्रत्ययो भवति । अद्य वा श्चो वा भवति अद्यश्चीनो भावः । अद्यश्चीना षडवा ॥

आगोः कर्मकारिणि ॥ २३ ॥

गोशब्दादारूपपूर्वात् कर्मकारिण्यर्थे खप्रत्ययो भवति । तत्र सामर्थ्याद् गोः प्राप्तिः प्र(धा)दानं वा आवित्वेन प्रतीयते । आ गोः प्राप्तेः प्रदानाद्वा अवश्यं कर्म करिष्यति आगवीनः ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदादिभ्यः ॥ २४ ॥

अषडक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खप्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्य अषडक्षीणो मन्त्रः । सक्थ्यक्षः स्वाङ्गादि'ति षजन्तात् खः । आशिता गावो अस्मिन्निति आशितङ्कु । अस्मादेव निपातनात् पूर्वपदस्य मुम् । ततः खः । आशितङ्गवीनमरण्यम् । अलं कर्मणे अलं पुरुषाय इति 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्ये'ति समासः । ततः खः । अलंकर्मणिः । अलंपुरुषीणः । राजन्यधि ब्राह्मणेष्वधि इति अधिशब्दस्य शौण्डादिपाठात् समासः । ततः खः । राजाधीनः । ब्राह्मणाधीनः । अधिष्ठितोऽधीन आयत्त इत्यर्थः ॥

अदिश्यञ्चो वा ॥ २५ ॥

अश्वत्यन्तात् प्रातिपदिकात् अदिशिवर्तमानात् स्वार्थे खप्रत्ययो भवति । प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । उदक्, उदीचीनम् । अवाक्, अवाचीनम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अवाचीना शिखा । अदिशीति किम् । प्राची दिक् ॥

तस्य पाकः पीलुकर्कन्धुशमीकरीरकुवलचदराश्वत्य-
खदिरेभ्यः कुणप् ॥ २६ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पीत्वादिभ्यः पाक इत्यस्मिन्नर्थे कुणप् प्रत्ययो भवति । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । शमीकुणः । करीरकुणः । कुवलकुणः । चदरकुणः । अश्वत्यकुणः । खदिरकुणः ॥

कर्णाक्षिनखमुखकेशपादगुल्फभ्रूशृङ्गदन्तोष्ठपुष्पेभ्यो
मूले जाहच् ॥ २७ ॥

कर्णादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तस्येति पष्ठ्यन्तेभ्यो मूलेऽर्थे जाहच्
प्रत्ययो भवति । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् । नखजाहम् । मुख-
जाहम् । केशजाहम् । पादजाहम् । गुल्फजाहम् । भ्रूजाहम् । शृङ्गजाहम् ।
दन्तजाहम् । ओष्ठजाहम् । पुष्पजाहम् ।

पक्षात् तिः ॥ २८ ॥

पक्षशब्दात् पक्षीसमर्थान्मूलेऽर्थे तिप्रत्ययो भवति । पक्षस्य मूलं
पक्षतिः ॥

तेन वित्तश्चुचुप्चणपौ ॥ २९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान् प्रातिपदिकात् वित्त इत्यस्मिन्नर्थे चुचुप्-
चणपौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतिः ज्ञात उच्यते । विद्यया वित्तः विद्या-
चुचुः । विद्याचणः । केशचुचुः । केशचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ ३० ॥

विनजित्पेनाभ्यां नसहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां यथासंख्यं ना
नाभित्येतां प्रत्ययां भवतः । विना नाना ॥

वेर्विस्तृते शालच्छङ्कटचौ ॥ ३१ ॥

विशब्दाद्विस्तृतेऽर्थे वर्तमानात् शालच्छङ्कटचौ प्रत्ययौ भवतः ।
विशालः । विशङ्कटः । विस्तृत इत्यर्थः ॥

कटच्च ॥ ३२ ॥

विशब्दाद्विस्तृतेऽर्थे वर्तमानात् कटश्च प्रत्ययो भवति । विकटः ॥

समः सङ्कीर्णौ ॥ ३३ ॥

संशब्दात् सङ्कीर्णेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्प्रत्ययो भवति । सङ्कटः ॥

प्रात् प्रकाशे ॥ ३४ ॥

प्रशब्दात् प्रकाशेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्प्रत्ययो भवति । प्रकटः ॥

उदोऽधिके ॥ ३५ ॥

उच्छब्दादधिकेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्प्रत्ययो भवति । उत्कटः ॥

नेः समीपे ॥ ३६ ॥

*उत्कटात्(?) समीपेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्प्रत्ययो भवति ।
निकटः ॥

अवात् कुटारच्चावनते ॥ ३७ ॥

अवशब्दादवनतेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कुटारच् । चकारात् कटच्
प्रत्ययो भवति । अवकुटारः । अवकटः ॥

नासान्तौ टीटञ्नाटञ्जभ्रटचः ॥ ३८ ॥

अवशब्दान्नासिकान्तौ वाच्यायां टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति । अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् ॥

तद्वति च ॥ ३९ ॥

नासिकानतिर्यस्मिन् स तद्वान् नासिकापुरुषोऽवकृष्टस्वार्थः तस्मिन्
वाच्ये अवशब्दात् टीटञ्नाटञ्जभ्रटचः प्रत्यया भवन्ति । अवटीटा नासि-
का अवनाटा, अवभ्रटः । अवटीटं ब्रह्मदेयम् । अवनाटम् अवभ्रटम् । अप-
कृष्टमपि वस्तु दृष्ट्वा लोको नासिकां नामयति ॥

नेर्विडज्जिरीसचौ नीरन्ध्रे ॥ ४० ॥

निशब्दान्नीरन्ध्रेऽर्थे विडच् विरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
निविडः । निविरीसः । घनः पदार्थ उच्यते ॥

इनप्पिटच्काश्चिकचिचिकश्चास्य स्थपुटे ॥ ४१ ॥

निशब्दात् स्थपुटेऽर्थे इनच् पिटच् क इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तत्सं-
न्नियोगेन चास्य यथासंख्यं चिक चि चिक् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
(चिकिनः) । चिपिटः । चिकः ॥

१. 'चिकचिचिकश्चास्य' ल. ग. पाठः.

* 'निशब्दाद्' इति स्यात् ।

क्लिन्नाल्लुश्चिलपिल् चुलश्चास्य चक्षुषि ॥ ४२ ॥

क्लिन्नशब्दाच्चक्षुषि वाच्ये लप्रत्ययो भवति । तत्सन्निधौ च क्लिन्न-
शब्दस्य चिल पिल् चुल् इत्येते आदेशा भवन्ति । चिलं चक्षुः ।
पिल् । चुल् । तद्योगात् पुरुषोऽपि चिलः पिलः चुल् इति
भवति ॥

पर्वतासन्नारूढभुवोरुपाधिभ्यां त्यक्त् ॥ ४३ ॥

उपाधिशब्दाभ्यां पर्वतासन्नायामारूढायां भुवि त्यक्त्प्रत्ययो
भवति । उपत्यका । अपत्यका । 'मयन्त्यकानामि'तीत्यप्रतिषेधः ॥

अलावूतिलोमाभङ्गाभ्यां रजसि कटच् ॥ ४४ ॥

अलावूप्रभृतिभ्यः सामर्थ्यादेव पठ्यन्तेभ्यो रजस्यभिधेये कटच्-
प्रत्ययो भवति । अलावूनां रजः अलावूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् ।
भङ्गाकटम् ॥

अवेः सङ्घाते ॥ ४५ ॥

अविशब्दात् सङ्घातेऽर्थे कटच्प्रत्ययो भवति । अवीनां सङ्घातः
अविकटः ॥

विस्तारे पटच् ॥ ४६ ॥

अविशब्दाद्विस्तारेऽर्थे पटच्प्रत्ययो भवति । अवीनां विस्तारः
अविपटः ॥

पशुनामभ्यः स्थाने गोष्ठच् ॥ ४७ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः स्थानेऽर्थे गोष्ठच्प्रत्ययो भवति । गवां
स्थानं (गो)गोष्ठम् ॥

द्वित्वे गोयुगच् ॥ ४८ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो द्वित्वे गम्यमाने गोयुगच्प्रत्ययो भवति ।
गोगोयुगम् । उष्ट्रगोयुगम् ॥

षट्त्वे षड्गवच् ॥ ४९ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः षट्त्वे गम्यमाने षड्गवच्प्रत्ययो भवति ।
उष्ट्रषड्गवम् ॥

तिलादिभ्यः स्नेहे तैलच् ॥ ५० ॥

तिलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सामर्थ्यादेव षष्ठीसमर्थेभ्यः स्नेहेऽभि-
धेये तैलच्प्रत्ययो भवति । तिलतैलम् । सर्पतैलम् । इक्षुदीतैलम् । एरण्ड-
तैलम् ॥

इक्षुमूलकादिभ्यः क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ॥ ५१ ॥

इक्ष्वादिभ्यो मूलकादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यः क्षेत्रेऽभिधेये यथासङ्ख्यं
शाकटशाकिनौ प्रत्ययौ भवतः । इक्षुशाकटम् । जीरकशाकटम् । मूलशा-
किनम् । वास्तुकशाकिनम् ॥

तत्र घटते कर्मणोऽठच् ॥ ५२ ॥

कर्मन्शब्दात् सप्तमीसमर्थाद् घटत इत्यस्मिन्नर्थेऽठच्प्रत्ययो भ-
वति । कर्मणि घटते कर्मठः । अकार इकादेशाभावार्थः ॥

तदस्य सञ्जातं तारकापुष्पमञ्जरीमुकुलकुड्मलकुसुमको-
रकाङ्कुरहस्तकंस्तवकपल्लवकिसलयेभ्य इतच् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे
इतच्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं सञ्जातं चेत् तद् भवति । तारकाः
सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः । मञ्जरितः । मुकुलितः ।
कुड्मलितः । कुसुमितः । कोरकितः । अङ्कुरितः । हस्तकितः । तवकितः ।
पल्लवितः । किसलयितः ॥

कण्टकपुलकरोमाञ्चहर्षोत्कर्षगर्वोत्कण्ठाकलोल

तरङ्गाङ्गारकशृङ्गारान्धकारेभ्यः ॥ ५४ ॥

कण्टकादिभ्यस्तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति । कण्ट-
कितः । पुलकितः । रोमाञ्चितः । हर्षितः । उत्कर्षितः । गर्वितः । उत्क-
ण्ठितः । कलोलितः । तरङ्गितः । अङ्गारकितः । शृङ्गारितः । अन्ध-
कारितः ॥

कन्दलशैवलकुवलयकुतूहलकळङ्ककज्जलकर्दम-
सीमन्ताभ्ररागवेगैः ऋजीषेभ्यः ॥ ५५ ॥

कन्दलादिभ्यस्तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति । कन्द-
लानि सञ्जातान्यस्य कन्दलितः । शैवलितः । कुवलयितः । कुतूहलितः ।
कलङ्कितः । कज्जलितः । कर्दमितः । सीमन्तितः । भ्रम्रितः । रागितः ।
वेगितः । ऋजीपितः ॥

क्षुचूडबुभुक्षापिपासानिद्रातन्द्राज्वरगरव्याधि-
व्रणसुखदुःखेभ्यः ॥ ५६ ॥

क्षुधादिभ्यः शब्देभ्यस्तदस्य सञ्ज्ञानमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति ।
क्षुज्जातास्य क्षुधितः । तृषितः । बुभुक्षितः । पिपासितः । निद्रितः ।
तन्द्रितः । ज्वरितः । गरितः । व्याधितः । व्रणितः । सुखितः ।
दुःखितः ॥

मूत्रपुरीषद्रोहदोहशास्त्रपण्डासुकुरमुद्रागर्धफलति-
लकचन्द्रकादिभ्यश्च ॥ ५७ ॥

मूत्रादिभ्यः शब्देभ्यस्तदस्य सञ्ज्ञातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति ।
मूत्रं सञ्ज्ञातमस्य मूत्रितः । पुरीषितः । द्रोहितः । दोहितः । शास्त्रितः ।
पण्डितः । सुकुरितः । मुद्रितः । गर्धितः । फलितः । तिलकितः । चन्द्र-
कितः । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

गर्भादप्राणिनि ॥ ५८ ॥

गर्भशब्दात् तदस्य सञ्ज्ञातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति । न चेत्
प्राणी प्रत्ययार्थो भवति । गर्भितो व्रीहिः । अप्राणिनीति किय् । गर्भः
सञ्ज्ञातोऽस्या दास्या इति वाक्यमेव भवति ॥

मानान्मात्रं ॥ ५९ ॥

भीयतेऽनेनेति मानं प्रमाणं परिमाणमुन्मानं सङ्ख्या च । तद्वाचिनः
प्राप्तिपदिकात् प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे मात्रच्प्रत्ययो भवति । हस्तः

प्रमाणमस्य हस्तमात्रम् । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रस्थमात्रम् । पलमुन्मानमस्य पलमात्रम् । शतं मानमस्य शतमात्रम् । टित्करणं डीवर्यम् । अदेशमात्री समित् ॥

लुक् चास्य वा ॥ ६० ॥

योऽयं माने मात्रद्वयप्रत्ययो विहितस्तस्य लुक् च वा भवति । हस्तः काष्ठं हस्तमात्रम् । प्रस्थो ग्रीहिः प्रस्थमात्रम् । पलं सुवर्णं पलमात्रम् । शतं गावः शतमात्रम् ॥

न संशये ॥ ६१ ॥

मानाद्विहितस्य मात्रद्वयः संशये गम्यमाने लुक् न भवति । हस्तमात्रं वितस्तिमात्रं वा खातम् । प्रस्थमात्रं कुडुपमात्रं वा धान्यम् । पलमात्रं धरणमात्रं वा स्वर्णम् । शतमात्रमशीतिमात्रं वा ग्रा(हाः ? वः) ॥

ऊर्ध्वं दम्भट् द्वयसट् च ॥ ६२ ॥

तदिति प्रथमान्तादूर्ध्वमानवाचिन्नः प्रातिपदिकाद् अस्येति पष्ठपर्येण दम्भट् द्वयसट् मात्रद्वयं प्रत्यया भवन्ति । ऊरुदम्भम् । ऊरुद्वयसम् । ऊरुमात्रम् । जानुदध्नी । जानुद्वयसी । जानुमात्री ॥

हस्तिपुरुषाभ्यामण् च ॥ ६३ ॥

हस्तिपुरुषशब्दाभ्यामुर्ध्वमानवृत्तिभ्यां तदिति प्रथमासमर्थभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् चकारान्मात्रडादयश्च प्रत्यया भवन्ति । हस्ती प्रमाणमस्य हस्तिनम् । 'इनोऽनपत्ये च' इति प्रकृतिभावः । हस्तिदध्नम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । पौरुषम् । पुरुषमात्रम् । पुरुषदध्नम् । पुरुषद्वयसम् ॥

द्विगोर्लुक् ॥ ६४ ॥

द्विगोर्मानादुत्पन्नस्य मात्रडादेः प्रत्ययस्य लुक् भवति । द्विहरतम् । द्विप्रस्थम् । द्विपलम् । द्विशतम् । द्विह(स्त ? स्ति) । द्विपुरुषम् । द्विप्रस्थी । द्विकाण्डी । द्विपुरुषी पारिखा । द्विपुरुषी सौवामितिः ॥

शन्शच्छातिभ्या ङिनिर्वा ॥ ६५ ॥

शनन्ताच्छदन्ताच्छत्यन्ताच्च मानवाचिनः प्रातिपदिकात् प्रथमा-
समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ङिनिप्रत्ययो वा भवति । पञ्चदश दिनानि परि-
माणमेषां पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । विंशिनोऽङ्गिरसः ।
पक्षे पञ्चदशमात्राः । त्रिंशन्मात्राः । (विंशतिमात्राः) । ङकाराष्टिलोपार्थः ।
ङ्कारो हल्परिवाणार्थः ॥

यत्तदेतेभ्यो वतुप् ॥ ६६ ॥

यदादिभ्यस्तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे वतुप्प्रत्ययो भवति वा ।
(यावदेव यावन्मात्रं यावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । ?) यत् परिमाणमस्य
यावान् । तावान् । एतावान् । 'आ सर्वनाम्न' इत्यात्वम् । पक्षे यन्मात्रम् ।
तन्मात्रम् । एतन्मात्रम् । ऊर्ध्वमाने यद्वृत्तं यद्वृत्तं इत्याद्यपि भवति ॥

किमिदंभ्यां वः ॥ ६७ ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । इयान्
कियान् । एतदेवादेशवचनं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुवस्तीति ॥

वतोः स्वार्थे मात्रङ्द्वयसटौ वा ॥ ६८ ॥

वत्त्वन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे मात्रङ्द्वयसटौ प्रत्ययौ वा भवतः ।
यावदेव यावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । तावन्मात्रं तावद्द्वयसम् । एताव-
न्मात्रम् एतावद्द्वयसम् । कियन्मात्रं कियद्द्वयसम् ॥

किमः सङ्ख्याप्रश्ने ङीति च ॥ ६९ ॥

किमः सङ्ख्याप्रश्ने वर्तमानात् प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ङीति-
प्रत्ययः चकाराद्बुप् च भवति । का सङ्ख्या एषां ब्राह्मणानां कस्येते
ब्राह्मणाः । कियन्त एते ब्राह्मणाः । प्रश्न इति किमर्थम् । ज्ञाने मा मूत् ।
केयमेषां सङ्ख्या दशानामिति ॥

अंशे सङ्ख्यायास्तयट् ॥ ७० ॥

सङ्ख्याशब्देभ्योऽवयववृत्तिभ्यस्तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति प-
ष्ठग्रथे तयदप्रत्ययो भवति । अवयवस्यावयविना सम्बन्ध इति
सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो गृह्यते । पञ्चावयवा अस्य सङ्ख्यस्य पञ्चतयः
सङ्खः । दशतयः । पञ्चतयी माला । चतुष्टयी शब्दप्रवृत्तिः ॥

द्वित्रिभ्यामयद् वा ॥ ७१ ॥

द्वित्रिभ्यामवयववृत्तिभ्यां प्रथमासमर्थ्याभ्यामस्येति षष्ठग्रथे अयद्-
प्रत्ययो वा भवति । द्वावयववावस्य द्वयं द्वितयम् । त्रयं त्रितयम् । द्वयी
त्रयी ॥

उभान्नित्यम् ॥ ७२ ॥

उभशब्दादवयववर्तिनः प्रथमासमर्थ्यादस्येति षष्ठग्रथे नित्यमयद्-
प्रत्ययो भवति । उभावयववावस्योभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ।
उभ(यी) स्थितिः ॥

निमाननिमेययोर्मयद् ॥ ७३ ॥

निमाननिमेययोर्गणे वर्तमानायाः सङ्ख्यायाः प्रथमासमर्थ्याया अ-
स्येति षष्ठग्रथे मयदप्रत्ययो भवति । द्वौ यवांशौ निमानमस्योदक्षितः
द्विमयमुदक्षिपवानाम् । त्रिमयं चतुर्मयम् । द्वावुदक्षिदंशौ निमेयमेवां
यवानां द्विमया यवा उदक्षितः । त्रिमयाः । चतुर्मयाः । निमाननिमेय-
सम्बन्धे षष्ठी । इह कस्मान्न भवति द्वौ यवांशौ निमानमेवामुदक्षिदंशाना-
मिति । समुदितानां यवांशसङ्ख्यासम्बन्धाभावात् । प्रत्येकं सम्बन्धे तु
भवितव्यमेवम् । तदा द्वावुदक्षिदंशौ निमेयमेवां यवांशानामिति । एको
यवो निमानमस्योदक्षित इति न भवति । एकस्यांशांशिकल्पनाभावात् ।
सामर्थ्यात् तदावगम्येत । अंश इत्येव । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्यो-
दक्षितः । सङ्ख्याया इत्येव । अंशो निमानमस्योदक्षितः ॥

तदस्मिन्नधिकं समानजातीयमिति शतिशदशान्ता-
न्तायाः शतसहस्रे व्यस्तसमस्ते डः ॥ ७४ ॥

तदिति प्रथमासमर्थ्यायाः शतिशदशान्तायाः सङ्ख्याया अस्मिन्निति
सप्तम्यर्थे ङप्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं समानजातीयमधिकं चेत्

तद् भवति । यत्तदस्मिन्निति निर्दिष्टं तच्चेष्टं सहस्रं शतसहस्रं वा भवति ।
 विंशतिराधिका अस्मिन् शते विंशं शतम् । त्रिंशम् । षोडशम् । एवं विंशं
 शतसहस्रं त्रिंशं षोडशमिति । शदशहणेन दशग्रहणं केवलनिवृत्त्यर्थम् ।
 शतिशदन्तात् केवलाच्च भवति । एकविंशं शतम् । एकत्रिंशं सहस्रमिति ।
 शतिशदशान्ताया इति किम् । षडधिका अस्मिन् शते । अधिकमिति
 किम् । पञ्चदश हीना अस्मिन् शते । समानजातीयमिति किम् । एकादश
 पणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते । अस्मिन्निति किम् । विंशति-
 राधिका अस्माच्छतात् । शतसहस्रमिति किम् । एकादशाधिका अस्यां
 विंशतौ ॥

तस्य पूरणे ङट् ॥ ७५ ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थायाः सङ्ख्यायाः पूरणेऽर्थे ङट्प्रत्ययो भवति ।
 सङ्ख्या पूर्यते येन स पूरणः एकादशानां पूरणमेकादशम् । द्वादशः ।
 सङ्ख्यापूणग्रहणादिह न भवति । एकादशानां शुद्धकाणां पूरणो घटः ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमङ् वा ॥ ७६ ॥

विंशत्या *

(निलं शतादिमासार्धमाससंवत्सरेभ्यः ॥ ७७ ॥

पष्ठधादेरसङ्ख्यादेः ॥ ७८ ॥

नो मट् ॥ ७९ ॥

पट्कति(कति)पयेभ्यस्थट् ॥ ८० ॥

चतुरो यच्छौ चलोपश्च ॥ ८१ ॥

द्वेस्तीयः ॥ ८२ ॥

त्रेस्तृ च ॥ ८३ ॥

बहुपूगणसङ्घेभ्यस्तिथट् ॥ ८४ ॥

यतोरिथट् ॥ ८५ ॥

भागेऽष्टमादञ्जौ वा ॥ ८६ ॥

षष्ठात् ॥ ८७ ॥

माने कंश्च ॥ ८८ ॥

तेन ग्रन्थं गृह्णातीति ॥ ८९ ॥

पूरणाल्लुक् चास्य वा ॥ ९० ॥

ग्रहणे वा ॥ ९१ ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ९२ ॥

तत्र कुशलमित्याकर्षात् ॥ ९३ ॥

त्सरुपिशाचपिचण्डनिचयाश्माशनिशकुनिजपतपद्मा-
दह्लादपादेभ्यः कन् ॥ ९४ ॥

पथः पथ च ॥ ९५ ॥

भनहिरण्याभ्यां कामे ॥ ९६ ॥

स्वाङ्गेभ्यः सक्ते ॥ ९७ ॥

दन्तकः नखकः । केशादिरचनायामभिनिविष्ट इत्यर्थः । बहुवचन-
निर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि भवति । दन्तोष्ठकः । केशनखकः ॥

उदराङ्गाधूने ॥ ९८ ॥

उदरशब्दात् तत्रेति सप्तमीसमर्थात् सक्त इत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । योऽसौ सक्त आधूनः अविजिगीषुश्चेत् ॥ भवति । उदरे सक्तः
औदारिकः । आधून इति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ९९ ॥

सस्यशब्दाज्निर्देशादेव तृतीयासमर्थात् परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्
प्रत्ययो भवति । सस्येन परिजातः सस्यकः खड्गः । सस्यको गणिः ।
सर्वतः सारेण सम्बद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ १०० ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थादवश्यं द्वारिण्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशमवश्यं हरति अंशको दायादः ॥

तन्त्रादचिरोद्धृतं ॥ १०१ ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थात् अचिरोद्धृत इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । तन्त्रात् पठवानोपकरणात् तदानीमेवोद्धृतः तन्त्रकः पठः । प्रत्यग्र उच्यते ॥

ब्राह्मणात् संज्ञायाम् ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणशब्दात् पञ्चमीसमर्थादचिरोद्धृत इत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये (यत् कन्) प्रत्ययो भवति । सदाचारब्राह्मणेभ्यस्तदानीमेवोद्धृत्य पृथक् कृतः ब्राह्मणको नाम देशः । यत्रायुपजीविनः काण्डस्तृष्टा नाम ब्राह्मणा भवन्ति ॥

उष्णात् ॥ १०३ ॥

उष्णशब्दात् पञ्चमीसमर्थादचिरोद्धृत इत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये कन्प्रत्ययो भवति । उष्णाद्-अग्नेरचिरोद्धृता उष्णिका यवागूः । अल्पा- (यूँ ? ज्ञा) पेया विलेपिकेति यावत् । उष्णकु(ण्डः ? ण्डात्) निस्तृता नदीति केचित् ॥

शीताच्च कारिणि ॥ १०४ ॥

शीतादुष्णाच्च द्वितीयासमर्थात् कारिण्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । शीतं मन्दं करोति शीतिकः । अलसः । उष्णमग्नि(वत् क्षि)प्रं करोति उष्णकः दक्षः । संज्ञामदणानुवृत्तेः शीतोष्णशब्दाविद् मान्यशैश्वर्यवचनी गृह्येते । न स्पर्शवचनी । क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वम् । कारित्यवश्यं कारिणि ॥

अधेरारूढे ॥ १०५ ॥

अधिशब्दादारूढेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । आरूढ- शब्दश्च कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्यये सिद्धः । तत्र यदा कर्तरि तदा

अधिको द्रोणः खार्याः । अधिको द्रोणः खार्यामिति च भवति । यदा कर्मणि तदा अधिका खारी द्रोणेन इति ॥

अनोः कमितरि ॥ १०६ ॥

अनुशब्दात् कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञ(क)मितरि गम्यते । अनुकामयते अनुकः ॥

अभेर्दीर्घश्च वा ॥ १०७ ॥

अभिश्ब्दात् कन्प्रत्ययो दीर्घश्च वा भवति । समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अभीकः अभिकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ १०८ ॥

पार्श्वशब्दान्निर्देशादेव तृतीयासमर्थाद् अन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । पार्श्वेनानृज्जुनोपायेनोत्कोचादिकेन योऽर्थमन्विच्छति स एवमुच्यते । अयं चार्थविशेषः संज्ञाप्रस्तावालभ्यते ॥

अयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक् ॥ १०९ ॥

अयश्शूलदण्डाजिनशब्दाभ्यां निर्देशादेव तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । तीक्ष्ण उपायोऽयश्शूलम् तेनान्विच्छति आयश्शूलिकः साहसिकः । दम्भा दण्डाजिनं तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः दाम्भिकः । संज्ञाप्रस्तावादयमर्थविशेषो लभ्यते । तेन शिवभागवतादौ न भवति ॥

सोऽस्य ग्रामणीः ॥ ११० ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यात् कनेवानुवर्तते । तेन (न) ठक् । स इति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत् स भवति । देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देवदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शक्त एषाम् ॥

शृङ्खलादं बन्धनं करमे ॥ १११ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत् तद् भवति । यत्तदस्येति निर्दिष्टं करमश्चेत् स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य शृङ्खलकः करमः । (करम इति किम् ।) शृङ्खलं बन्धनमस्य गोः ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ११२ ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेद् भवति । * उच्छब्दात् .....
.... धा(?)नमिति क्रियावचनात् स्वार्थे प्रत्ययः । उत्कण्ठत
इत्युत्कः । उन्मना इत्यर्थः ॥

कालहेतुफलेभ्यो रोगे ॥ ११३ ॥

कालविशेषवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यः फलवाचिभ्यश्च प्रथमासमर्थेभ्यो-
ऽस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तदस्येति निर्दिष्टं रोगश्चेद् भवति
तृतीयाद्यहोऽस्याविर्भावाय तृतीयको ज्वरः । चतुर्थकः । विषपुष्पं हेतु-
रस्य विषपुष्पकः । काचपुष्पकः । शीतं फलं कार्यमस्य शीतकः ।
उष्णकः । रोग इति किम् । द्वितीयमहोऽस्य जातस्य बालक(स्या ?स्य) ॥

प्रायोऽन्नमस्मिन् संज्ञायाम् ॥ ११४ ॥

स इति प्रथमासमर्थेभ्योऽ(स्येति षष्ठ्यर्थे ? स्मिन्निति सप्तम्यर्थे) कन्-
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमन्नं चेत् तत्(प्रत्ययो ? प्रायः)विषयं
भवति । (प्रायो वा ?) । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका ।
कृसरिका । त्रिपुटिका । संज्ञायामिति किम् । सक्तवः प्रायेणान्नमस्मि-
न्निति ॥

कुल्माषादञ् ॥ ११५ ॥

कुल्माषशब्दात् प्रथमासमर्थात् प्रायोऽन्नमस्मिन् संज्ञायामित्य-
स्मिन्नर्थे अन्प्रत्ययो भवति । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां
कौल्माषी ॥

१. 'लं च', २. 'प्रयोजनमस्मिन्' क. पाठ .

* 'उच्छब्दात् संज्ञावनक्रियावचनात् तद्वति कन्प्रत्यय' इति श्रुतिः ।

घटकादिनिः ॥ ११६ ॥

वट(कान्ता ? कश्चब्दा)त् प्रथमासमर्थदञ्जमस्मिन् संज्ञायामित्यस्मि-
न्नर्थे इतिप्रत्ययो भवति । वटकानि प्रायेणान्नमस्यां पौर्णयास्यां वटकिनी ।

साक्षाद् द्र(ष्टा ? द्रष्टरि) ॥ ११७ ॥

साक्षाच्छब्दाद् द्रष्टेत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये-इतिप्रत्ययो भवति ।
साक्षाद्द्रष्टा साक्षी साक्षिणौ साक्षिणः । 'अव्ययस्यानगच्छत्स्वसती'ति
टिलोपः । संज्ञायां किम् । साक्षाद्-द्रष्टा ॥

श्राद्धमनेनाद्य मुक्तं ठञ्च ॥ ११८ ॥

श्राद्धशब्दात् प्रथमासमर्थदनेनेति तृतीयार्थे ठञ् चकारादिनिश्च
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमद्य मुक्तं चेत् तद् भवति । श्राद्ध-
मनेनाद्य मुक्तं श्राद्धी श्राद्धिकः । अद्यग्रहणादद्य मुक्त एव । (श्राद्धमनेनाद्यद्धे ?)
श्वः श्राद्धी श्राद्धिक इति इन् न भवति ॥

पूर्वादिनिः ॥ ११९ ॥

पूर्वशब्दादनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इतिप्रत्ययो भवति । पूर्वमनेन
कृतं मुक्तं पीतं वा पूर्वी पूर्विणौ पूर्विणः । नाक्रियः कर्तास्तीति सामर्थ्यात्
कृतादिक्रिया गृह्यते । पूर्वमिति च-तद्विशेषणं भवति । इतिग्रहणं ठनो
निवृत्त्यर्थम् ॥

सपूर्वात् ॥ १२० ॥

विद्यमानपूर्वात् पूर्वशब्दादनेनेति तृतीयार्थे इतिप्रत्ययो भवति ।
सामर्थ्यलभ्ययैव च क्रिययास्य पूर्वत्वमुपपद्यते । कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी
कटम् । यदि वा कृतः पूर्व कटोऽनेन कृतपूर्वी कटम् । गतपूर्वी ग्रामम् ।
भुक्तपूर्वी दिनमिति ॥

इष्टपूर्तश्रुतगृहीतोद्गृहीतार्चितपठितानुपठितव्या-
कुलितनिराकृतोपाकृतोपकृतावधारितावकल्पितावकीर्णैर्भ्यः

[॥ १२१ ॥

इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेति तृतीयार्थे इतिप्रत्ययो भवति ।
 इष्टमनेन इष्टी यज्ञे । पूर्ती दाने । श्रुती इतिहासे । गृहीती विद्याभ्यासे ।
 उद्गृहीती उद्योगे । अर्चिती सद्वृत्ते । पठिती वेदे । अनुपठिती मीमांसा-
 याम् । व्याकुलिती प्रजने । निराकृती शत्रौ । उपाकृती पशौ । उपकृती
 मित्रे । भवधारिती शास्त्रार्थे । अवकल्पिती जल्पे । अवकीर्णी दुर्नये ।
 सर्वत्र 'क्तस्य चेन्विपयकर्मणि' इति कर्मणि सप्तमी ॥

आयुक्तासेविताम्रातपरिगणितानुगणितगणितनि-
 कथितनिपादितोपसादितपरिगदितपरिक(ल्प ? लि) तपरिर-
 क्षितसङ्कलितसंरक्षितेभ्यश्च ॥ १२२ ॥

आयुक्तादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेति तृतीयार्थे इतिप्रत्ययो
 भवति । आयुक्तं युद्धमनेन आयुक्ती युद्धे । आसेविती राजनि । आम्नाती
 छन्दासि । परिगणिती याज्ञिक्ये । अनुगणिती पदे । अनुगणिती निरुक्ते ।
 गणिती ज्योतिषि । निकथिती कथायाम् । निपादिती भा . के । उप-
 सादिती सदासि । परिगदिती परेषु । परिकलिती कलासु । परिरक्षिती
 परिजने । सङ्कलिती पदार्थेषु । संरक्षिती प्रजासु । पूर्ववत् सर्वत्र कर्मणि
 सप्तमी ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ १२३ ॥

अनुपदीति निपात्यते अन्वेष्टा चेद् भवति । अनुपदमेति, अनुपदी
 गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यैः ॥ १२४ ॥

परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यास्मिन्नर्थे क्षेत्रिय इति निपात्यते । परक्षेत्र-
 शब्दात् सप्तम्यन्तात् घञ्प्रत्ययः परशब्दलोपश्च । परक्षेत्रे जन्मान्तर-
 शरीरे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः । पशुशरीरं सङ्क्रमय्य चिकित्स्यते क्षेत्रियं
 विषम् । सप्तम्यर्थे परक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाश्यानि क्षेत्रियाणि
 तृणानि । परक्षेत्रे परकलत्रे चिकित्स्यो निग्राह्यः क्षेत्रियः पारदारिकः ।
 चकारः स्वरार्थः ॥

श्रोत्रियं छन्दोऽधीते ॥ १२५ ॥

छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे श्रोत्रियन्निति निपात्यते । (शब्दो ? छन्दो)
वेदस्तमधीत इत्यस्मिन्नर्थे श्रोत्रभावो घनप्रत्ययः । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः ।
नकारः स्वरार्थः । प्रकरणभेदेन विधानात् छन्दोऽधीते छान्दस इत्यप्रत्य-
योऽनेन (न) बाध्यते ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमि-
न्द्रदत्तमिति वा ॥ १२६ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तः । इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थात् लिङ्गमित्यास्मि-
न्नर्थे षष्प्रत्ययः । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा । चक्षुरादि-
करणेनानुमीयते नाकर्तृकं करणमस्तीति । इन्द्रेणात्मना दृष्टमिन्द्रियम् ।
स हि चक्षुरादीनि मनसा दृष्ट्वा मनसा संयोज्य विषये योजयति । इन्द्रे-
णात्मना सृष्टमिन्द्रियम् । आत्मकृतेन हि शुभाशुभेन कर्मणा तथाविध-
विषयोपभोगाय यानि चक्षुरादीनि भवन्ति । इन्द्रेणात्मना जुष्टमिन्द्रि-
यम् । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति , तद्द्वारा-
रेणास्य विज्ञानोत्पादात् । इन्द्रेणात्मना विषयेभ्यो यथायथं ग्रहणाय
समर्पितमिति इन्द्रियम् । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति सम्भव इत्यादि-
व्युत्पत्तिः कर्तव्या । रूढेष्वनियमादि(ति) । वाशब्दः प्रत्येकमभिसम्ब-
ध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्थास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ १२७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति पष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च मतुप्-
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमस्ति चेत् तद् भवति । इतिकरणो
विवक्षार्थः । तेन विषयो नियम्यते ॥

तद्यथा —

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयनै ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥”

भूमि तावद् — गावोऽस्य सन्ति गोमान् देवदत्तः । वृक्षा
अस्मिन् सन्ति वृक्षवान् पर्वतः । निन्दायां — ककुदावर्तिनी । प्रशं-

साय— रूपवती कन्या । शीलवती । नित्यगोमे— क्षीरिणो वृक्षाः ।
कण्टकिनः । अतिशयने— उदरिणी कन्या । चलवान् मलः । संसर्गे—
दण्डी छद्मीति । प्रायिकं चैतत् । तेन सन्यात्रेऽपि भवति । (सु ? य) व-
मतीभि(रद्वि)र्युपं प्रोक्षति' अस्तिमानयमद्यापि नः प्रतिददातीति । अस्तीति
वर्तमानकालोपादानाद्वर्तमानसत्तायां प्रत्ययो भवति । न भूतभविष्यत्स-
त्तायाम् । गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति ॥

शैषिकान्मतुवर्थायान्छैषिको मतुवर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

रसरूपवर्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहेभ्यो गुणेभ्यः ॥ १२८ ॥

रसादिभ्यो गुणवृत्तिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे मतुप्रत्ययो भे-
वति । पुनर्वचनमिनादिनिवृत्त्यर्थम् । रसवान् । रूपवान् । वर्णवान् । गन्ध-
वान् । स्पर्शवान् । शब्दवान् । स्नेहवान् । गुणेभ्य इति किम् । रसी
इक्षुः । रसिको नटः । द्रवद्रव्यसम्बन्धो भावयोगश्च प्रतीयते । गन्धी गन्धिक
इति सम्बन्धित्वम् । चन्दनानि वार्ता च प्रतीयते ॥

तद्विशेषेभ्यो लुक् ॥ १२९ ॥

रसादिविशेषेभ्यो मधुरमृत्त्वादिभ्यः(?) उत्पन्नस्य मतुबादेर्लुग्
भवति । मधुरो रसोऽस्यास्तीति मधुरः । अम्लः । शुक्लः । कृष्णः । सुरभिः ।
असुरभिः । शीतः । उष्णः । तारः । मन्द्रः । चिकिदः । चकृत् । इति ॥

प्राण्यङ्गादातो लङ् वा ॥ १३० ॥

प्राण्यङ्गवाचिनः शब्दादाकारान्तात्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लङ्प्रत्ययो
भवति वा । चूडालः चूडावान् । शिखालः शिखावान् । प्राणिग्रहणं
किम् । शिखावान् प्रदीपः । जङ्घावान् प्रासादः । अङ्गग्रहणं किम् । इच्छा-
वान् वासनावान् । आत इति किम् । हस्तवान् पादवान् । प्रत्ययस्वरे-
णैव सिद्धे चकारः 'स्वरितो वानुदाचे षदादौ' इति स्वरितवाच-
नार्थः ॥

जटाघटाभ्यां-क्षेपे ॥ १३१ ॥

जटावर्धशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लक्षप्रत्ययो भवति । जटालः । घटालः । *ऋत्वन्तात् (१) क्षेपस्या(न)वगमात् वि-
(कार? कल्पेऽपि) लजेव ॥

क्षुद्रजन्तूपतापेभ्यश्च ॥ १३२ ॥

क्षुद्रजन्तुवाचिभ्य उपतापवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्य-
स्मिन्नित्यर्थे लक्षप्रत्ययो भवति । यूकालः । त्रिपादिकालः । विचर्चिकालः ।
मूर्च्छालः । भात इत्येव । मशकवान् । मत्कुणवान् । खासवान् । कासवान् ॥

**सिध्मगडुमणिकर्णपर्णपांसुमांसनाभिपशुप्रज्ञासक्थि-
हनूदकबीजस्नेहेभ्यः ॥ १३३ ॥**

सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लक्षप्रत्ययो भ-
वति । सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः । गडुलः । मणिलः । कर्णलः । पर्णलः ।
पांसुलः । मांसलः । नाभिलः । पशुलः । प्रज्ञालः । सक्थिलः । हनूलः ।
उदकलः । बीजलः । स्नेहलः । पक्षे सिध्मवानित्याद्यपि भवति ॥

**शीतश्यामकृष्णपिङ्गपेशपक्ष्मपृथुमृदुमञ्जुपत्रपुष्क-
निष्पावचटुकपिकण्डूभ्यः ॥ १३४ ॥**

शीतादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लक्षप्रत्ययो भवति । शीत-
मस्मिन्नस्ति शीतलः । श्यामलः । कृष्णलः । पिङ्गलः । पेशलः । पक्ष्मलः ।
पृथुलः । मृदुलः । मञ्जुलः । पत्रलः । पुष्कलः । निष्पावलः । चटुलः ।
कपिलः । कण्डूलः । पक्षे शीतवानित्याद्यपि भवति ॥

पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च ॥ १३५ ॥

पार्ष्णिधमनिशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लक्षप्रत्ययो (वा)
भवति तत्सन्नियोगेन च तयोर्दीर्घो भवति । पार्ष्णीलः । पार्ष्णिवान् ।
धमनीलः । धमनिवान् ॥

वातदन्तबलगलललाटानामू च ॥ १३६ ॥

वातादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लृच्प्रत्ययो भवति वा, तत्सान्नियोगेन चैषामूकारो भवति । वातूलः । दन्तूलः । वलूलः । गलूलः । ललाटूलः । पक्षे वातवानित्याद्यपि भवति ॥

वत्सांसाभ्यां स्निग्धवलिनोः ॥ १३७ ॥

वत्सांशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे यथासङ्ख्यं स्नेहवति वल-
वति चाभिधेये लृच्प्रत्ययो भवति । वत्सलः स्नेहवान् । अंसलः षलवान् ।
न चायमर्थो मनुष्या प्रतीयते इति विकल्पाधिकारेऽपि लृच् भवति ॥

फेनात् ॥ १३८ ॥

फेनशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लृच्प्रत्ययो भवति । फेनलः ।
फेनवान् ॥

पिच्छोरःपर्णोदकध्रुवकाध्रुवकाप्रज्ञाभ्यश्चेलच् ॥ १३९ ॥

पिच्छादिभ्यः फेनशब्दाच्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इलृच्प्रत्ययो
भवति । पिच्छिलः । उरसिलः । पर्णिलः । उदकिलः । ध्रुवकिलः । ध्रुव-
किलः । प्रज्ञिलः । (फेनिलः ।) पक्षे पिच्छवान् । फेनलः । फेनवान् ।
न चायमर्थो मनुष्या प्रतीयते इति विकल्पाधिकारेऽपि लृजेव भवति ॥

जटाघट्टाकालाभ्यः क्षेपे ॥ १४० ॥

जटादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे क्षेपे गम्यमाने इलृच्प्रत्ययो भवति ।
जटिलः । घट्टिलः । कालिलः । मनुष्या क्षेपानवगमाद्विकल्पाधिकारेऽपि क्षेपे
इलृजेव भवति ॥

तुन्दोदरपिचण्डकैलापङ्ककाकयवत्रीहिप्रहगुहाभ्यः ॥ १४१ ॥

१. 'कृष्टुकाध्रुवकाप्रज्ञापिण्डेभ्यश्चे' स. ग. पाठ २, ३. 'घा' क ख. पाठः,
१. 'का' क, पाठः. ५. 'हिशालिम्' ख ग. पाठः.

तुन्दादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इलच्प्रत्ययो वा भवति ।
तुन्दिलः । उदरिलः । पिचण्डिलः । कलिलः । पङ्किलः । काकिलः ।
यविलः । व्रीहिलः । ग्रहिलः । गुहिलः । पक्षे तुन्दी (कृति ? तुन्दि)क-
स्तुन्दवानित्याद्यपि भवति ॥

स्वाङ्गेभ्यो वृद्धौ ॥ १४२ ॥

वृद्धाविति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धिविशेषवाचिभ्यः स्वाङ्गेभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इलच्प्रत्ययो वा भवति । वृद्धौ महान्तौ
कर्णौ यस्य स्तः (स) कर्णिलः । पा(टि ? दि)लः । पक्षे कर्णवान् कर्णी
कर्णिकः । इत्याद्यपि भवति ॥

लोमरोर्मपल्लवभ्रुहुकुरुहरिकपिकर्केभ्यः शः ॥ १४३ ॥

लोमादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे शप्रत्ययो वा भवति । लोमशः ।
रोमशः । पल्लवः । भ्रुशः । हुकशः । रुशः । हरिशः । कपिशः ।
कर्कशः । पक्षे लोमवानित्याद्यपि यथाविधानं भवति ॥

पामवामहेमशामश्लेष्मोष्मदद्रुक्किमिवलिभ्यो नः ॥ १४४ ॥

पामादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो वा भवति । पामनः ।
वामनः । हेमनः । शामनः । श्लेष्मणः । (उष्मणः ।) दद्रुणः । किमिणः ।
वलिणः । पक्षे पामवानित्याद्यपि यथाविधानं भवति ॥

शाकीपलालीकद्रूणां ह्रस्वश्च ॥ १४५ ॥

शाक्यादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो भवति तत्सन्धि-
योगेन चैषां ह्रस्वो भवति । शाकी अस्मिन्नस्ति शाकिनम् । पलालिनम् ।
कद्रूणम् । महत् शाकं शाकसमूहो वा शाकी । महत् पलालं क्षोदो वा
पलाली । नागमाता गृहगोधा वा कद्रूः ॥

विष्वचोऽकृतसन्धेरुत्तरपदलोपश्च ॥ १४६ ॥

विष्वक्छन्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो भवति । अञ्चतीति
विष्वच्चयोगेनाकृतसन्धेरुत्तरपदस्य लोपो भवति । विष्व(स्व ?)ञ्चतीति विष्वक्
तदस्यास्तीति विष्णुणः । पक्षे विष्वग्वान् ॥

अङ्गात् कल्याणे ॥ १४७ ॥

अङ्गशब्दात् कल्याणेऽर्थे वर्तमानात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे न-
प्रत्ययो भवति । कल्याणान्यङ्गान्यस्याः सन्ति अङ्गना । कल्याण इति
किम् । अङ्गवती ॥

लक्ष्म्या अच् ॥ १४८ ॥

लक्ष्मीशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो भवति । तत्सन्नि-
योगेन चाकारोऽस्यान्तादेशो भवति । लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः । पक्षे
लक्ष्मीवान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १४९ ॥

प्रज्ञादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे णप्रत्ययो भवति वा । प्रज्ञास्या-
स्तीति प्राज्ञः । श्राद्धः । आर्चः । वार्त्तः । पक्षे प्रज्ञावानित्यादि ॥

तपस्सहस्राभ्यामण् ॥ १५० ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नर्थे अणप्रत्ययो वा भवति । तपोऽस्यास्तीति
तापसः । पक्षे तपस्वी । असन्तत्वाद् विनिः । साहस्रः सहस्रवान् सहस्री ।
अदन्तत्वादिनिः ॥

ज्योत्स्नातमिस्राकुण्डलकुतुपविसर्पविषादिकाम्यः ॥ १५१ ॥

ज्योत्स्नादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे अणप्रत्ययो वा भवति ।
ज्योत्स्ना अस्यास्ति ज्यौत्स्नः । तमिस्रः । कौण्डलः । कौतुपः । विसर्पः ।
विषादिकः । पक्षे ज्योत्स्नावानित्यादि ॥

सिकताशर्कराभ्याम् ॥ १५२ ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थेऽणप्रत्ययो भवति वा । सिकता
अस्मिन् सन्ति सैकतो घटः । शर्करः । सिकतावान् ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १५३ ॥

सिकताशर्कराभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे देशेऽभिधेये लुबिलचौ
चकारादणप्रत्ययश्च वा भवति । सिकता अस्मिन् देशे सन्ति सिकता

देशः । सैकतः । सिकतावान् । सिकतिलः । शर्करा देशः । शर्करिलः । शर्करः । शर्करावान् । चातुरर्थिकेनैव संज्ञायां वचनम् । संज्ञार्थं तत्र हि तन्नाम्नीत्यनुवर्तते ॥

दन्तादुन्नतादुरच् ॥ १५४ ॥

दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकात् । तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे उरच्प्रत्ययो भवति । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः । उन्नतादिति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधुवन्धुनखमुखपांसुपाण्डुभ्यो रः ॥ १५५ ॥

ऊषादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे रप्रत्ययो वा भवति । ऊषरः । सुषिरः । मुष्करः । मधुरः । बन्धुरः । नखरः । मुखरः । पांसुरः । पाण्डुरः । इतिकरणस्य विवक्षार्थत्वाद् ऊषवान् घटः । मधुमान् वृक्ष इति ॥

खनगासिन्धुकुञ्जभ्यः संज्ञायाम् ॥ १५६ ॥

खादिभ्यः शब्देभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञायां विषये रप्रत्ययो भवति । खमस्यास्ति खरः । रासभः । नगरं पत्तनम् । सिन्धुरो हस्ती । कुञ्जरः स एव । संज्ञायामिति किम् । खवान् । नगवान् । सिन्धुमान् । कुजवान् ॥

कच्छ्वा ह्रस्वश्च ॥ १५७ ॥

कच्छ्वाशब्दात् तदस्यास्त्वस्मिन्नित्यर्थे रप्रत्ययो वा भवति । तत्सन्नियोगेन ह्रस्वश्चास्य भवति । कच्छुरः । कच्छूमान् ॥

द्युद्भ्यां मः ॥ १५८ ॥

द्युद्भ्यांशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे मप्रत्ययो भवति । द्युमः । विकल्पाधिकारेऽपि रूढिशब्दत्वादनयोर्मनुष्यं न भवति ॥

केशमणिहिरण्यराजीकुमारैष्टकाविम्बेभ्यो वः ॥ १५९ ॥

केशादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे वप्रत्ययो वा भवति । केशवः । मणिवः । हिरण्यवः । राजीवः । कुमारवः । इष्टकावः । विम्बवः । पक्षे केशवान् केशी इत्यादि ॥

अर्णसो लोपश्च ॥ १६० ॥

अर्णसशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे वप्रत्ययः लोपश्चास्य भवति । अर्णवः । रुढित्वान्न मनुप् ॥

गाण्ड्यजगाम्भ्यां संज्ञायाम् ॥ १६१ ॥

गाण्ड्यजगशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञायां विषये वप्रत्ययो भवति । गाण्डीवं धनुः । संहितासाम्याद् द्वस्वान्तादपि भवति । गाण्डिवम् । अजगवम् । संज्ञायामिति किम् । गाण्डी । गाण्डीवान् । अजगवान् ॥

मेधारथाभ्यामिरः ॥ १६२ ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इरः प्रत्ययो वा भवति । मेधिरः मेधावान् मेधावी । रथिरः रथवान् ॥

काण्डाण्डाभ्यामीरच् ॥ १६३ ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ईरच्प्रत्ययो वा भवति । काण्डीरः काण्डवान् । अण्डीरः अण्डवान् ॥

कृप्यासुतिरजःपरिपद्भ्रातृपुत्रोत्सङ्गेभ्यो वलच् ॥ १६४ ॥

कृप्यादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे वलच्प्रत्ययो वा भवति । कृपी-वलः । आसुतीवलः । रजस्वला । परिपद्बलः । भ्रातृवलः । *पुत्रावलः । उत्सङ्गावलः । 'अणन्तानां वले' इति दीर्घत्वम् । पक्षे कृपिमानित्यादि । इतिकरणस्य विवक्षार्थत्वात् क्वचिद्विषये वलञ् न भवत्येव । कृपिमत् क्षेत्रं । रजस्वान् वायुः ॥

दन्तशिखाभ्यां संज्ञायाम् ॥ १६५ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञायां विषये वलच्प्रत्ययो भवति । दन्तावलो धौम्यो हस्ती च । शिखावलं नगरं मयूरश्च ॥

* 'अणन्तानां वले' इत्यत्र संज्ञाग्रहणानुवृत्ते संज्ञावायेव दीर्घविधिः प्रवर्तते । अतः संज्ञायां तु दीर्घभावः । एतदभिप्रायेणैव काशिकाहृतौ 'पुत्रवल' इत्युदाहृतम् । एवमुपर्यपि ।

१ 'क्षेत्र्य' इति शक्तिः ।

ज्योत्स्नातमिस्रोर्जस्विन्नूर्जस्वलमलीमसाः ॥ १६६ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दास्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे यथाविषयं निपा-
त्यन्ते । ज्योतिश्शब्दाच्चप्रत्यय उपधालोपश्च । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रमा । अ-
न्यत्र ज्योती रात्रिः । तमस उपधाया इत्वं रश्च प्रत्ययः । तमिस्रा रात्रिः
तामिस्रः पक्षः । ऊर्जश्शब्दाद्विनिवल्चप्रत्ययोऽसुयागमश्च । ऊर्जस्वी
ऊर्जस्वलः । रूढालङ्कारः । अन्यत्र ऊर्ज(वा)न् । मलदीपसच् मलीमसः
बहिरन्तश्चाशुद्धः । अन्यत्र मलवान् ॥

नौसभाकुमारिकाकरणयवखेदाभ्यष्टन् ॥ १६७ ॥

नावादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ठन्प्रत्ययो वा भवति । ना-
विकः । सभिकः ....
....
....
....
....

यवखादिकः । पक्षे नौमानित्यादि ॥

ग्रीहिशालिशीर्षमायाभ्य इनिश्च ॥ १६८ ॥

ग्रीहादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिश्चकारात्
ठन्प्रत्ययो वा भवति । ग्रीही ग्रीहिकः ग्रीहिमान् । शाली शालिकः
शालिमान् । शीर्षा शीर्षिकः शीर्षवान् । अदन्तत्वादेव सिद्धे वचनं
मत्वर्थेऽपि शिरसः शीर्षादेशार्थम् । मायी मायिकः मायावान् । मायावी ॥

अतः ॥ १६९ ॥

अदन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिष्ठश्च प्रत्ययो
वा भवति । दण्डी दण्डिकः दण्डवान् ॥

घनादुत्तमर्णे ॥ १७० ॥

घनशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे उत्तमर्णेऽभिधेये इनिष्ठश्च
प्रत्ययो भवति । घनी घनिकः । उत्तमर्ण इति किम् । घनवान् ॥

न द्रव्यादिभ्यः ॥ १७१ ॥

द्रव्यादिभ्योऽदन्तेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । द्रव्यवान् । क्रव्यवान् । सख्यवान् । मात्यवान् । धान्यवान् । पुण्यवान् । सत्यवान् । अपत्यवान् ॥

कृद्भ्यश्चाकार्यगृहदात्रपोत्रभोगतरविजयसंयमादिभ्यः ॥

कृदन्तेभ्यश्च कार्यादिवर्जितेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । हव्यवान् । कृत्यवान् । भृत्यवान् । गव्यवान् । लाव्यवान् । कारकवान् । हारकवान् । कुम्भकारवान् । धान्यमायवान् । हिंस्रवान् । ईश्वरवान् । स्नेहवान् । शब्दवान् । प्रचयवान् । स्वनयवान् । हसवान् । अकार्यादिभ्य इति किम् । कार्या कार्याः । गृही गृहिकः । दात्री दात्रिकः । पोषी पोषिकः । भोगी भोगिकः । तरी तरिकः । विजयी विजयिकः । संयमी संयमिकः । आदिग्रहणात् स्थानी स्थानिक इत्यादयो भवन्ति ॥

जातेरतण्डुलादेः ॥ १७३ ॥

जातिवाचिनः शब्दात् तण्डुलादिवर्जितात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ न भवतः । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । अतण्डुलादेरिति किम् । तण्डुली तण्डुलिकः । आदिग्रहणात् कर्पटी कर्पटिक इत्यादयो भवन्ति ॥

लैजादिविषये चाबीजपर्णपिण्डतुन्दोदरादिभ्यः ॥ १७४ ॥

... दन्तेभ्यो धीजादिवर्जितेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ न भवतः । सिष्मलः । सिष्मवान् । फेनिलः । फेनवान् । अबीजादिभ्य इति किम् । बीजी बी(ज ? जि)कः । पर्णी प(र्ण ? णि)कः । पिण्डी पिण्डिकः । तुन्दी तुन्दिकः । उदरी उदरिकः । आदिग्रहणात् कर्णी कर्णिक इत्यादयो भवन्ति ॥

एकाचः ॥ १७५ ॥

एकारान्ताद्(?)एकाचस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ न भवतः । खवान् । खवान् ॥

सप्तम्याम् ॥ १७६ ॥

अदन्तात् सप्तम्यर्थे इनिठनौ न भवतः । दण्ड(वती शाला)
वीरवान् ग्रामः ॥

एकगोपूर्वादनेकद्रव्यात् ठञ् ॥ १७७ ॥

एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्चाकारान्तात् एकद्रव्यवर्जितात् तदस्यास्त्यस्मि-
न्नित्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । ऐकवस्त्रिकः । ऐकशतिकः । (नौ ? गौ) सह-
स्त्रिकः । अनेकद्रव्यादिति किम् । एकद्रव्यवान् । अत इत्येव । गोविंश-
तिमान् । कथमैकरात्रिकः । समासान्ते टचि कृते भवति । कथं गौश-
कटिकः । शकटीपर्यायः शकटशब्दोऽस्ति । ततो भविष्यति ॥

निष्कादेः शतसहस्रात् ॥ १७८ ॥

.... न्तात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ठञ्-
प्रत्ययो भवति । निष्कशतमस्यास्ति नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

नवयज्ञादिभ्यः ॥ १७९ ॥

(नवयज्ञादिभ्यः)स्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । नव-
यज्ञोऽस्मिन्नस्ति नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । वर्तते इति न वक्तव्यं यो
हि यत्र वर्तते स तत्रास्त्येवेति ॥

पूर्णमासोऽण् ॥ १८० ॥

पूर्णमाःशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे अण्प्रत्ययो भवति । पूर्ण-
माश्चन्द्रमा शस्यामस्ति पूर्णमासी । वर्तते इति न वक्तव्यम् । यो हि यत्र
वर्तते स तत्रास्त्येवेति ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादस्वाङ्गादिभिः ॥

द्वन्द्वसंज्ञादुपतापवाचिनो गहिताच्च प्राणिपदिकात् प्राणिस्थादस्वा-
ङ्गवाचिन इतिप्रत्ययो भवति तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे । कटुकवलयिनी ।
शङ्ककादिनी । कुर्पा । किलासी । ककुदावर्त्ती । काकतालुर्का । प्राणि-
स्थादिति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् । स्तनके-

शवती । अत इत्येव । चित्रललाटिकावती । अदन्तत्वादेवेनौ सिद्धे पुन-
र्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसारपिशाचानां कुक् च ॥ १८२ ॥

वातादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययः कुक् भ्रामो
भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात् पूर्वैव सिद्धे कुगर्थं वचनम् ।
वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ॥

वयसि पूरणात् ॥ १८३ ॥

पूरणे यो विहितस्तदन्ताद् वयसि गम्यमाने इनिप्रत्ययो भवति ।
पञ्चमो मासः संवत्सरो वा अस्यास्ति पञ्चमी बालकः । दशमी कलमः ॥

सुखदुःखतृप्कृच्छ्राश्रकक्षकृपणसोढप्रतीपेप्रणयहुँला-
लीकेभ्यः ॥ १८४ ॥

सुखादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । सुखी ।
दुःखी । सुखदुःखी । तृप्ती । कृच्छ्री । अश्री । कक्षी । कृपणी । सोढी ।
प्रतीपी । प्रणयी । हुँली । अलीकी ॥

मालायाः क्षेपे ॥ १८५ ॥

मालाशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे क्षेपे गम्यमाने इनिप्रत्ययो
भवति । माली । क्षेप इति किम् । मालावान् । मालाशब्दः शिखादिषु
पत्यते । इह तु पाठः पक्षे मतुप् मा भूदिति ॥

बलाद् बाहूरुपूर्वात् ॥ १८६ ॥

बलान्तात् बाहूरुपूर्वात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनि-
प्रत्ययो भवति । बाहुबली । ऊरुबली ॥

सर्वादेर्धनबीजकेशात् ॥ १८७ ॥

सर्वादेर्धनाद्यन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । सर्वधनी वार्धुषिकः । सर्वबीजी कर्षकः । सर्वकेशी नटः ॥

अर्थाद् याज्जायाम् ॥ १८८ ॥

अर्थशब्दाद् याज्जायां वर्तमानात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । अर्थनमर्थः सोऽस्यास्तीत्यर्थी । याज्जायामिति किम् । अर्थिकः अर्थवान् ॥

तदन्ताच्च ॥ १८९ ॥

तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । धान्यार्थी । विद्यार्थी ॥

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ १९० ॥

धर्माद्यन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्तकरदन्तेभ्यो जातौ ॥ १९१ ॥

हस्तादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । करी । दन्ती । जाताविति किम् । हस्तवान् पुरुषः । करवान् ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १९२ ॥

वर्णशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ब्रह्मचारिण्यभिधेये इनिप्रत्ययो भवति । वर्णी ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको विप्रः । स हि विद्याग्रहणार्थं स्ववर्णाश्रमविहितेन धर्मेण नियमानाचरति । ब्रह्मचारिणीति किम् । वर्णवान् ॥

पुष्करपद्मोत्पलतमालकुमुदकैरवनलिनहिरण्यकर्म-
करीपशिरीषकपित्ततटतरङ्गकल्लोलशालूकेभ्यो देशे ॥ १९३ ॥

पुष्करादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे देशे अभिषेये इतिप्रत्ययो भवति । पुष्कराणि सन्त्यस्यामस्या वा पुष्करिणी । पद्मिनी । उत्पलिनी । तमालिनी । कुमुदिनी । कैरविणी । नलिनी । हिरण्यिनी । कर्दमिनी । करीषिणी । शिरीषिणी । कपिलिनी । तटिनी । तरङ्गिणी । कलोलिनी । शालूकिनी । देश इति किम् । पुष्करवान् इस्ती ॥

कमलसरोरुहसरोजाम्भोजराजीवारविन्दपङ्कजाब्ज-
पुटकनालीकमृणालविसतामरसयवासमन्मान्तेभ्यो नाम्नि, ॥

॥ १९४ ॥

कमलादिभ्यो मन्मान्तेभ्यो मान्तेभ्यश्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञा-
यामिनिप्रत्ययो भवति । कमलिनी । सरोरुहिणी । सरोजिनी । अम्भो-
जिनी । राजीविनी । अरविन्दिनी । पङ्कजिनी । अब्जिनी । पुटकिनी ।
नालीकिनी । मृणालिनी । विसिनी । तामरासिनी । यवासिनी । मन्-
न्तेभ्यः— प्र(श ? यि)मिनी । महि(मि)नी । -सामिनी । मान्तेभ्यः—
यामिनी । * (मोहिनी ?) । कामिनी । नाम्नीति किम् । कमलवान् । विसवान् ।
सामवान् । सोमवान् ॥

शिखाशाखाकेकामालीमेखलाबलाकापताकाष्टका-
चूडावडवाघृणावीणाजरागदासंज्ञासूनामनीपादंष्ट्राभ्यो वा ॥

॥ १९५ ॥

शिखादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इतिप्रत्ययो वा भवति । शिखी ।
शाखी । केकी । (का ? मा)ली । मेखली । बलाकी । पताकी ।
अष्टकी । चूडी । वडवी । घृणी । (वीणी ।) अजरी । अगदी । संज्ञी ।
सूनी । मनीषी । दंष्ट्री । पक्षे शिखावानित्याद्यपि भवति ॥

बलकुलोत्साहोदासायासायामप्रयामव्यायामोपयांमारो-
हावरोहपरिणाहेभ्यः ॥ १९६ ॥

बलादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इतिप्रत्ययो वा भवति । बली ।
कुली । उत्साही । उदासी । आयासी । आयायी । प्रयामी । व्यायामी ।

१. 'या' क. पाठः. २. 'होमिनी' ख, ग. पाठः.

* 'महयोर्व्यत्ययेन होमिनी' इति स्यात् ।

उपयामी । आरोही । अवरोही । परिणाही । पक्षे बलवानित्यादि । अदन्त-
त्वात् सिद्धे पुनर्वचनादिनिः ठं चाधते । वावचनान्मतुप् च भवति ॥

उद्यमस्तबकालफलनिचुलमुकुलमानव्रतकर्मचर्म-
वर्मधर्मधन्वभ्यश्च ॥ १९७ ॥

उद्यमादिभ्यश्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इतिप्रत्ययो वा भवति ।
उद्यमी । स्तवकी । अली । फली । निचुली । मुकुली । मानी ।
व्रती । कर्मी । चर्मी । वर्मी । धर्मी । धन्वी । पक्षे उद्यमवानि-
त्यादि । अत्राप्यदन्तेभ्य इनिः ठं चाधते । मन्त्रन्तेभ्यस्त्वसंज्ञार्थं वचनम् ।
व्यवस्थितविभाषया फलिनी धन्विनीति संज्ञायामिनिर्भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १९८ ॥

(रूपशब्दा)दाहतप्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् तदस्यास्त्यस्मिन्नि-
त्यर्थे यप्प्रत्ययो भवति । आहतं रूपमस्यास्ति रूप्यः कार्पापणः ।
प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः । आहतप्रशंसयोरिति किम् । रूपवान् ।
व्यवस्थितविभाषया असंज्ञायां रूपवती कन्येति भवति । आहते न
भवति ॥

हिमादिभ्यः ॥ १९९ ॥

हिमादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे यप्प्रत्ययो वा भवति । हिम्यः
हिमवान् । गुण्यः गुणवान् ॥

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ २०० ॥

असन्तेभ्यो मायादिभ्यश्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विनिप्रत्ययो वा
भवति । यशस्वी । तपस्वी । पयस्वी । मायावी । मेधावी । स्त्रावी । पक्षे
यशस्वान् । मायावान् । मायी इत्यादि ॥

आमयाद् दीर्घश्च ॥ २०१ ॥

आमयशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विनिप्रत्ययो दीर्घश्चास्य वा
भवति । आमयावी । आमयी । आमयवान् ॥

वृन्दादारकन् ॥ २०२ ॥

वृन्दशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे वारकन्प्रत्ययो भवति ।
वृन्दारकः । वृन्दवान् ॥

शृङ्गात् ॥ २०३ ॥

शृङ्गशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे आरकन्प्रत्ययो वा भवति ।
शृङ्गारकः । शृङ्गवान् । शृङ्गी ॥

फलबर्हमलाच्चेनच् ॥ २०४ ॥

फलादिभ्यः शृङ्गाच्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनच्प्रत्ययो वा
भवति । फलिनः । फली । फलवान् । बर्हिणः । बर्ही । बर्हवान् । मलिनः ।
(मलीमसः?) मलवान् । शृङ्गिणः । शृङ्गवान् ॥

पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥ २०५ ॥

पर्वमरुद्भ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तप्प्रत्ययो वा भवति । पर्वतः ।
पर्ववान् । मरुतः । मरुवान् ॥

स्वामिन्नीशे ॥ २०६ ॥

स्वशब्दादीश इत्यस्मिन्नर्थे आमिनिप्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्या-
स्तीति स्वामी । ईश इति किम् । स्ववान् ॥

गोमिन् पूज्ये ॥ २०७ ॥

गोशब्दात् पूज्येऽभिधेये मत्वर्थे मिनिप्रत्ययो निपात्यते । गावोऽ-
स्य सन्ति गोमी । पूज्य इति किम् । गोमान् ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ २०८ ॥

वाक्छब्दान्मत्वर्थे ग्मिनिप्रत्ययो भवति । वाग्मी । पूज्य इत्येव
वाग्वान् ॥

आलजाटचौ कुत्सायाम् ॥ २०९ ॥

वाचः कुत्सायां मत्वर्थे आलजाटचौ प्रत्ययौ भवतः । वाचाटः ।
वाचाटः । बहुभाषिणीति वक्तव्ये कुत्सायांमिति किमर्थम् । यो हि सम्यग्
बहुभाषते स वाग्म्येव भवति ॥

अर्शसुरश्चतुरतुन्दपलिताभ्रजटाघटाम्ललवणादिभ्यो-

ऽच् ॥ २१० ॥

अंशसप्रभृतिभ्यो मत्वर्थे अच्प्रत्ययो वा भवति । अर्शस्यस्य सन्ति अर्शसः । उरसः । चतुरः । तुन्दः । पलितः । अभ्राणि सन्त्यस्मिन्नभ्रमाकाशम् । जटनं जटा सा अस्त्यस्मिन् जटा केशविन्यासः । घटनं घटा सा अस्त्यस्मिन् घटा व्यूहविशेषः । अम्लो रसोऽस्यास्ति अम्लः । लवणः । आकृतिगणोऽयम् । तेन यत्राभिन्नरूपेण शब्देन (शब्द ! तद्व)तोऽभिधानं तत् सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अभेदोपचारान्मतुल्लोपाच्च गुणवचनेभ्यः सिद्धे स्वरार्थ आरम्भः ॥

स्वाङ्गाद्धीनात् ॥ २११ ॥

हीनस्वाङ्गवाचिनः शब्दान्मत्वर्थे अच्प्रत्ययो भवति । काणं चक्षुरस्यास्तीति काणः । खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । कुण्डः पाणिरस्यास्तीति कुण्डः । खल्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्वाटः ॥

वर्णात् ॥ २१२ ॥

वर्णवाचिनो मत्वर्थे अच्प्रत्ययो भवति । शुक्लः । कृष्णः । कपिलः । कङ्कारः ॥

तुन्दिर्वलिवटेर्भः ॥ २१३ ॥

तुन्दीदिभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययो भवति । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । वानुवृत्तिस्मरणाद् वलिमान् । पा(राः मा)दिपाठाद् वलिन इत्यपि भवति ॥

कंशंभ्याम् ॥ २१४ ॥

कं शम् इत्येताभ्यां मत्वर्थे भप्रत्ययो भवति । कम्भः । शम्भः ।

तितुवयस्ताः ॥ २१५ ॥

कंशंभ्यां तितुवयस्ताः प्रत्यया मत्वर्थे भवन्ति । कन्तिः शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कंवः । शंवः । कंयः । शंयः । (कन्तः शन्तः) । सकार-करणाद्विलोपो न भवति ॥

युस् ॥ २१६ ॥

कंशंभ्यां मत्वर्थे युस्प्रत्ययो भवति । कंयुः । शंयुः । सकारकरणात् योरनादेशो न भवति ॥

ऊर्णाहंशुभंभ्यः ॥ २१७ ॥

ऊर्णादिभ्यो मत्वर्थे युस्प्रत्ययो भवति । ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंयुः । वानुवृत्तिस्मरणादसंज्ञायामूर्णावानित्यपि भवति ॥

सूक्तसाम्नोश्छः ॥ २१८ ॥

सूक्तसाम्नोरभिधेययोर्मत्वर्थे छप्रत्ययो भवति । अञ्छायाकशब्दोऽत्रास्ति अञ्छावाकीयं सूक्तम् । यज्ञायज्ञीयं साम । कथमस्यवामीयं सूक्तं, कथानग्नित्रीयं सामेति विभक्तिलोपो न भवति । अनुकरणशब्दानां स्वरूपार्थ एवेयं विभक्तिः ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुग्वा ॥ २१९ ॥

अध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थे लुस्य लुग् वा भवति । गर्दभाण्डोऽध्यायः गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भोऽनुवाकः पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तदेवासुररक्षोसुरास्यहत्यपरिसारकोपसत्सत्व-
विडोर्वशीदशार्णदशार्हेभ्योऽण् ॥ २२० ॥

विमुक्तादिभ्योऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । विमुक्तशब्दोऽत्रास्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । राक्षोसुरः । आस्यहत्यः । पारिसारकः । औपसतः । सात्वतः । ऐडः । और्वशः । दशार्णः । दशार्हः ॥

वसुमन्तुपत्नीवन्तुबर्हवन्तुवृत्रहन्तुवयःपतत्रिसुपर्ण-
सोमापूपन्हविर्धानाग्नाविष्णुम्यश्च ॥ २२१ ॥

वसुमन्त्वादिभ्यश्चाध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । वासुमन्तः । पत्नीवन्तः । बर्हवन्तः । वृत्रहन्तः । वयसः । पातत्रिणः । सौपर्णः । सोमापौष्णः । हाविर्धानः । आग्नावैष्णवः । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युभय-
पदवृद्धिः ॥

गोषदिषेत्वाकृष्णोस्यादेवीरार्यदेवस्यत्वादेवीधेयतदे-
वेभ्यो वुन् ॥ २२२ ॥

गोषदादिभ्योऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ।
गोषदकः । इषेत्वकः । कृष्णोस्यकः । देवीरार्यकः । देवस्यत्वकः । देवी-
धेयकः । तदेवकः ॥

प्रतूर्त्तमातरिश्वन्सहस्रशीर्षिवाचस्पतकृशानुरक्षोहण-
स्वाहाप्राणेभ्यश्च ॥ २२३ ॥

प्रतूर्त्तादिभ्यश्चाध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ।
प्रतूर्त्तकः । मातरिश्वकः । सहस्रशीर्षकः । वाचस्पतकः । कृशानवकः ।
रक्षोहणकः । स्वाहाप्राणकः ॥

निद्रातन्द्राश्रद्धादयाहृदयेभ्यो वालुच् ॥ २२४ ॥

निद्रादिभ्यो मत्वर्थे वालुच्प्रत्ययो वा भवति । निद्रालुः । तन्द्रालुः ।
श्रद्धालुः । दयालुः । हृदयालुः । पक्षे निद्रावानित्यादि । ताच्छीलिके-
नैवालुचा सिद्धे निद्रादिभ्यः पुनर्विधानमर्थमेदात् ॥

शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तन्न सहते ॥ २२५ ॥

शीतादिभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो न सहत इत्यस्मिन्नर्थे आलुच्-
प्रत्ययो भवति । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्तालुः ॥

*हिमात् सहते चेलुः ॥ २२६ ॥

हिमशब्दात् द्वितीयासमर्थ्यात् सहत इत्यस्मिन्नर्थे चेलुः प्रत्ययो
भवति । हिमं सहते हिमेलुः । चकारः स्वरार्थः ॥

१. 'य', २. 'देवीधियमोत', ३. 'पाचस्यवा', ४. 'प्रे भूमनिन्दा-
प्रशंसानित्ययोगेभ्यस्तन्न सहते । भूमनिन्दाप्रशंसानित्ययोगादित्याशयः । संश्लेषतो
बहुलम् । नार्थक्ये द्विः । नार्थे शैक्षिकञ्वस्तन्न सहते । हिमा' ख. ग. पाठः.

'तन्न सहत इति हिमाचेलुः । हिमं न सहत हिमेलुः' इति वृत्तिकारः ।

बलवाताभ्यां चूलः ॥ २२७ ॥

आभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां सहत इत्यर्थे चूलप्रत्ययो भवति । बलं सहते बलूलः । वातूलः ॥

इति धादण्डनाथनारायणमहसमुद्भूतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य लघुवृत्तौ दृढसंहारिण्या

पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

पष्ठ्या व्याश्रये तस् ॥ १ ॥

नानापक्षसमाभयो व्याश्रयः, तस्मिन् गम्यमाने पष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् तस्प्रत्ययो वा भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनपक्षे कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः । व्याश्रय इति किम् । वृक्षस्य शाखा ॥

रोगात् प्रतीकारे ॥ २ ॥

रोगवाधिनः प्रातिपदिकात् पष्ठ्यन्तात् प्रतीकारे अपनयने गम्यमाने तस्प्रत्ययो भवति । प्रवाहिकातः कुरु । प्रच्छर्दिका(याः १ तः) कुरु । प्रवाहिकायाः प्रच्छर्दिकायाश्च चिकित्सां कुर्वित्यर्थः । प्रतीकार इति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपः ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ३ ॥

अतिक्रम्यातिशयेन वा अहोऽतिग्रहः । अचलनमव्ययनम् । क्षेपो निन्दा । अकर्तरि या तृतीया तदन्तात् प्रातिपदिकादतिग्रहादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु तस्प्रत्ययो वा भवति । वृत्ततोऽतिगृह्यते, वृत्तेनातिगृह्यते ।

अन्यानतिक्रम्यातिशयेन वा गृह्यत इत्यर्थः । (वृत्तेन न व्यथते) वृत्ततो न व्यथते न चलतीत्यर्थः । वृत्तेन क्षिप्तः (वृत्ततः क्षिप्तः) । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेनादिगृह्यते ॥

हीयमानपापयुक्तात् ॥ ४ ॥

हीयमानेन पापेन युक्ताद् अकर्तरि तृतीयान्तात् प्रातिपादिकात् तत्प्रत्ययो (वा) भवति । वृत्ततो हीयते (वृत्तेन हीयते) । वृत्ततः पापः । वृत्तेन पापः । क्षेपस्याविवक्षायां तत्त्वाख्याने च यथा स्यादिति वचनम् । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

प्रतिना पञ्चभ्याः ॥ ५ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन युक्ता या पञ्चमी तदन्तात् तत्प्रत्ययो वा भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, अर्जुनात् प्रति । माषानस्मै तिलतः प्रयच्छति ॥

अपादाने चाहाशुहोः ॥ ६ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात् तत्प्रत्ययो वा भवति । तच्चापादानं हाशुहोः सम्बन्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति ग्रामादागच्छति । चोरतो बिभेति (चोराद् बिभेति) । अहाशुहोरिति किम् । (सार्धा ? सार्धा)-द्दीयते । पर्वतादवरोहति । ककारः किम् । हाङः प्रतिषेधो मा भूत् । भूमे-रुज्जिहीते, भूमित उज्जिहीते ॥

सर्वोभयार्थे पर्यभिभ्याम् ॥ ७ ॥

पर्यभिश्वाभ्यां सङ्ख्यासर्वशब्दार्थे वर्तमानाभ्यां तत्प्रत्ययो भवति । परितः । सर्वत इत्यर्थः । (अमितः । उभयत इत्यर्थः) । सर्वोभयार्थ इति किम् । वृक्षं परि विद्योतते, वृक्षमभि ॥

तृतीयासप्तमीभ्यां चादिमध्यान्ताग्रपक्षपार्श्वपृष्ठ-मुखसर्वविश्वोभयान्यपूर्व्यत्तदेकैदं प्रमाणादिभ्यः ॥ ८ ॥

यथासम्भवं तृतीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्चकारात् पञ्चम्यन्तेभ्यश्चाद्यादिभ्यस्तत्प्रत्ययो वा भवति । (आदिना) आदौ आदेर्वा आदितः । एवं

मध्यतः । अन्ततः । अग्रतः । पश्चतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । मुखतः । सर्वतः ।
 विश्वतः । उभयतः । अन्यतः । पूर्वतः । यनः । ततः । एकतः । इतः ।
 प्रमाणेन (प्रमाणे) प्रमाणाद्वा प्रमाणतः । आदिग्रहणाद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि
 भवन्ति^१ति ॥

अद्यादिसर्वनामकिंभ्यः पञ्चम्याः ॥ ९ ॥

आदिर्वर्जितेभ्यः (पञ्चम्याः^१) सर्वनामभ्यः किञ्चिद्वाच्च या पञ्चमी
 तदन्तात् तत्प्रत्ययो (वा) भवति । सर्वस्मात् सर्वतः । विश्वस्मात्
 विश्वतः । यस्मात् यतः । तस्मात् ततः । कस्मात् कुतः । सर्वनामत्वेऽपि आदि-
 त्वात् किमो न प्राप्नोतीति पृथग्विधानम् । अद्यादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम् ।
 कथं त्वत्तो मत्तः युष्मत्तोऽस्मत्त इति । 'अपादाने चाहाग्रहोरि'ति भविष्यति ।
 सर्वनामभ्यस्तु पञ्चमीमात्राद् यथा स्यादिति वचनम् । सर्वतो द्वीयते ।
 सर्वतो रोहति । सर्वतो हेतोः । सर्वतः पूर्वमिति ॥

बहोश्च सङ्ख्यायाः ॥ १० ॥

सङ्ख्यावाची यो बहुशब्दस्ततः पञ्चम्यन्तात् तत्प्रत्ययो वा
 भवति । बहुभ्यः बहुतः । सङ्ख्याया इति किम् । बहोः सप्तात् । बहोः
 फाळात् ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ ११ ॥

अद्यादिसर्वनामकिंभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो बहोश्च सङ्ख्यावाचिनः
 सप्तम्यन्तात् त्रल्प्रत्ययो वा भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । अन्यस्मिन् अन्यत्र ।
 यस्मिन् यत्र । कस्मिन् कुत्र । बहुषु बहुत्र । सङ्ख्याया इत्येव । *बहुभ्यः
 सुप्तेभ्यः । बहुभ्यः काले(भ्यः) । अद्यादिभ्य इत्येव । द्वयोः युचयोः ।
 त्वयि मयि । लकारः स्वार्थः । ततस्तु लिट्स्वरं स्वराधिकारे वक्ष्यति ॥

इदमो हें ॥ १२ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययो वा भवति । त्रलोऽपवादः । आस्मिन् ।
 इह ॥

किमोऽत् ॥ १३ ॥

किमस्सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो वा भवति । कस्मिन् क्व । किमः प्रति
पदविधानात् कुत्रेति ब्रह् न बाध्यते । तकारः स्वरार्थः ॥

भवदीर्घायुरायुष्मद्देवानांप्रियैस्तेऽन्याभ्यश्च

॥ १४ ॥

भवदादिभिर्योगे अन्यविभक्तयन्तेभ्यश्चाद्यादिसर्वनामकिंवहुभ्यस्ते
तसादयः प्रत्यया भवन्ति । समवान् ततोभवान् तत्रभवान् । तंभवन्तं
ततोभवन्तं तत्रभवन्तम् । तेनभवता । ततोभवता । तत्रभवता । तस्मे
भवते ततोभवते तत्रभवते । तस्माद्भवतः ततोभवतः तत्रभवतः ।
तस्यभवतः ततोभवतः तत्रभवतः । तस्मिन्भवति ततोभवति तत्र-
भवति । एवमयंभवान् इतोभवान् अत्रभवान् । कोभवान् कुतोभवान्
कुत्रभवान् । (कोक्व)भवानित्याद्युदाहार्यम् । तथा सदीर्घायुः ततो-
दीर्घायुः तत्रदीर्घायुः । सभायुष्मान् ततवायुष्मान् तत्रायुष्मान् । स-
देवानांप्रियः ततोदेवानांप्रियः तत्रदेवानांप्रियः । अयंदीर्घायुः इतो-
दीर्घायुः इहदीर्घायुः । कोदीर्घायुः कुतोदीर्घायुः कुत्रदीर्घायुः क्व-
दीर्घायुः । एवमायुष्मद्देवानांप्रियाभ्यामपि योगे सर्वा विभक्तय उदाहार्याः ॥

तेष्विदम इश् ॥ १५ ॥

तेषु तसादिषु परत इदम इश् इत्ययमादेशो भवति । इतः इह ।
शकारः सर्वदेशार्थः ॥

एतदोऽश् ॥ १६ ॥

एतदस्तसादिषु परतोऽशित्ययमादेशो भवति । एतस्मात् । अतः
अत्र ॥

किमः कुः ॥ १७ ॥

किमस्ससादिषु परतः कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र ॥

क्वाति ॥ १८ ॥

अति परतः किमः क्व इत्ययमादेशो भवति । क्व ॥

एकान्यकिंयत्तद्व्ययः सप्तम्याः काले दा ॥ १९ ॥

एकादिभ्यः कालवृत्तिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्ययो वा भवति ।
ब्रह्मादेरपवादः । एकस्मिन् काले एकदा । अन्यस्मिन् काले अन्यदा ।
कस्मिन्, कदा । यस्मिन्, यदा । तस्मिन्, तदा । काल इति किम् । एकत्र
देशे । क्व ग्रामे ॥

सर्वात् स चास्य वा ॥ २० ॥

सर्वशब्दात् कालवृत्तेस्सप्तम्यन्तात् दाप्रत्ययः स(र्व?)शब्दश्च सर्व-
शब्दस्य वा भवति । सर्वास्मिन् काले, सर्वदा सदा । काल इत्येव ।
सर्वत्र देशे ॥

तदो दानीम् ॥ २१ ॥

तदः कालवृत्तेस्सप्तम्यन्ताद् दानीप्रत्ययो वा भवति । तस्मिन् काले
तदानीम् । प्रतिपदोक्तत्वादानेन दा न भाष्यते । काल इत्येव । तत्र देशे ।

- इदम इह च ॥ २२ ॥

इदंशब्दात् कालवृत्तेः सप्तम्यन्तात् दानीप्रत्यय इशादेशश्च (वा)
भवति । अस्मिन् काले इदानीम् । काल इत्येव । इह ग्रामे ॥

अधुना च ॥ २३ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात् कालवृत्तेरधुनाप्रत्यय इशादेशश्च वा भवति ।
अस्मिन् काले अधुना ॥

किंयत्तदेतदन्येभ्योऽनघतने हिल्वा ॥ २४ ॥

किमादिभ्योऽनघतनकालवृत्तिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो हिल्प्रत्ययो वा
भवति । कस्मिन् काले कहिं कदा । यहिं यदा । तहिं तदा । कालोपाधि-

रस्यान्यः प्रयोगो नास्ति । अन्यर्हि अन्यदा । अनद्यतन इति किम् ।
कदा ॥

एतश्चेदमः ॥ २५ ॥

इदमः कालवृत्तेः सप्तम्यन्तात् हिंल्प्रत्यय एतादेशश्च ॥ भवति ।
अस्मिन् काले एतर्हि इदानीम् । अधुना ॥

द्यश्चाहन्यश्च ॥ २६ ॥

इदमः सप्तम्यन्तादहनि कालविशेषे वर्तमानात् द्यप्रत्ययः अशा-
देशश्च वा भवति । अस्मिन् अहनि अद्य ॥

समानस्य द्यः सश्च ॥ २७ ॥

समानशब्दस्याहःकालवृत्तेः सप्तम्यन्तस्य द्यस्प्रत्ययः सशब्दश्चा-
देशो वा भवति । समानेऽहनि सद्यः ॥

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तरेभ्यः एद्युस् ॥ २८ ॥

पूर्वादिभ्योऽहःकालवृत्तिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः एद्यु (नृस्) प्रत्ययो
वा भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्येद्युः । अन्यनरेद्युः । इतरेद्युः ।
अपरेद्युः । अधरेद्युः । उत्तरेद्युः ॥

उभयाद्द्युश्च ॥ २९ ॥

उभयशब्दादहःकालवृत्तेः सप्तम्यन्तात् द्युश्चकारादेद्युस्प्रत्ययो वा
भवति । उभयस्मिन् अहनि उभयद्युः । उभयेद्युः ॥

पूर्वतरपरतराभ्यामेद्यविः परश्च ॥ ३० ॥

पूर्वतरपरतरशब्दाभ्यामहःकालवृत्तिभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामेद्यविः प्रत्ययः
परादेशश्चानयोर्वा भवति । पूर्वतरे परतरे वाहनि परेद्यवि ॥

आरिः संवत्सरे ॥ ३१ ॥

पूर्वतरपरतरशब्दाभ्यां संवत्सरकालवृत्तिभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामा-
रिप्रत्ययो वा भवति । पूर्वतरे परतरे वा संवत्सरे परारि ॥

पूर्वाद्दुच्च ॥ ३२ ॥

पूर्वशब्दात् संवत्सरवृत्तेः सप्तम्यन्तात् उत्प्रत्ययः परादेशश्च वा भवति । पूर्वस्मिन् संवत्सरे (पठ्) ॥

परात् ॥ ३३-॥

परशब्दात् संवत्सरवृत्तेः सप्तम्यन्तादुत्प्रत्ययो वा भवति । परस्मिन् संवत्सरे पठ् ।

इदमः सम(सि ? स)णिश्च ॥ ३४ ॥

इदमः संवत्सरवृत्तेः सप्तम्यन्तात् सम(सि ? स)णप्रत्यय इशादेशश्च वा भवति । अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः । णकारो वृद्धयर्थः ॥

तृतीयायाः प्रकारे थमिच्च ॥ ३५ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारस्तद्वृत्तेरिदमः तृतीयान्तात् थं-प्रत्यय इदादेशश्च वा भवति । अनेन प्रकारेण इत्थम् ॥

किमः ॥ ३६ ॥

किमः प्रकारवृत्तेस्तृतीयान्तात् थंप्रत्ययो वा भवति । केन प्रकारेण कथम् ॥

सर्वोभयान्येतरापरयत्तदादिभ्यस्थाल् ॥ ३७ ॥

सर्वादिभ्यः प्रकारवृत्तिभ्यस्थालप्रत्ययो वा भवति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । उभयथा । अन्यथा । इतरथा । (अपरथा ।) यथा । तथा । आदि-ग्रहणाद्यभादर्शनमन्येभ्योऽपि भगिनि ॥

क्रियाप्रकारे धा सङ्ख्यायाः ॥ ३८ ॥

सङ्ख्याशब्देभ्यः क्रियाप्रकारवृत्तिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो धाप्रत्ययो वा भवति । एकेन प्रकारेण एकधा । द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा । दशधा । सहस्रधा । षडुधा । कतिधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ३९ ॥

अधिकरणं द्रव्यं तस्य विचालः सङ्ख्यानवरात्तादानतस्मिन् गम्यमाने सामर्थ्यात् प्रथमान्ताया द्वितीयान्ताया वा सङ्ख्याया धाप्रत्ययो वा भवति । एको राशिः (मात्रियः द्वौ त्रयः) पञ्चधा भवति । एकं राशिं द्वौ त्रीन् पञ्चधा

करोति । पञ्च राशयः द्वौ वा एको वा भवन्ति । पञ्च राशीन् त्रीन्
द्वावेकं वा करोति (त्रिधा) द्विधा करोति एकधा करोति । चतुर्धा । गणधा ।
कतिधा । शतधेति ॥

षोढा वा ॥ ४० ॥

षोढेति वा निपात्यते । ष उत्वं प्रत्ययादेश्च षत्वम् । षोढा षद्धा ॥

एकाद्ध्यमुञ् ॥ ४१ ॥

एकशब्दात् प्रकारेऽधिकरणविचाले च ध्यमुञ्प्रत्ययो वा भवति ।
एकेन प्रकारेण ऐक्यम् एकधा । द्वौ राशी एकं करोति ऐक्यं करोति ।
एकधा करोति ॥

द्वित्रिभ्यां धमुञ् ॥ ४२ ॥

द्वित्रिशब्दाभ्यां प्रकारे अधिकरणविचाले च धमुञ्प्रत्ययो वा
भवति । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधं द्विधा । त्रैधं त्रिधा करोति ॥

एधाञ्च ॥ ४३ ॥

द्वित्रिभ्यां प्रकारेऽधिकरणविचाले च एधाञ्प्रत्ययो वा भवति ।
द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वेधा द्विधा द्वैधम् । त्रेधा । त्रिधा । त्रैधम् । एकं राशिं
द्वौ त्रीन् वा करोति द्वेधा द्विधा द्वैधं करोति, त्रेधा त्रिधा त्रैधं करोति ॥

तद्वति धर्ण् ॥ ४४ ॥

प्रकारवत्यधिकरणविचालवति च द्वित्रिशब्दाभ्यां धर्ण्प्रत्ययो
वा भवति । मतिद्वैधानि वर्तन्ते मतित्रैधानि । राजद्वैधानि राजत्रैधानि ।

प्रकारवति जातीयः ॥ ४५ ॥

सामान्यस्य विशेषः सादृश्यं च प्रकारः । तद्वत्पर्यं तत्सामान्यवा-
चिनः शब्दाज्जातीयः प्रत्ययो भवति । पदुजातीयः । गृदुजातीयः ॥

स्थूलेषुमणिमधुधान्यतिलकालपुण्ड्रैरण्डं चण्डचञ्च-

दष्टहन्महद्भ्यः कन् ॥ ४६ ॥

स्पूलादिभ्यः प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । स्थूलकः । इपुकः ।
मणिकः । मधुकः । वान्यकः । तिलकः । कालकः । समस्ताच्च तिलकालकः ।
पुण्ड्रकः । एरण्डकः । चण्डकः । चञ्चलकः । वृहत्कः । महत्कः ॥

कुमार्याः पुत्रश्चेशुराभ्याम् ॥ ४७ ॥

कुमारीशब्दात् परौ यौ पुत्र(श्चतुःशशु)रशब्दौ तदन्ताभ्यां
प्रकारवति कन्प्रत्ययो भवति । कुमारीपुत्रकः । कुमारी(श्चतुःशशु)रकः ॥

पत्रमूलाद् व्यस्ताच्च ॥ ४८ ॥

पत्रमूलशब्दाद्व्यस्तात् समस्ताच्च प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
पत्रमूलकः । पत्रकः मूलकः ॥

अवदातात् सुरायाम् ॥ ४९ ॥

अवदातशब्दात् सुरापृत्तेः प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
अवदातिका सुरा ॥

सुराया अहौ ॥ ५० ॥

सुराशब्दात् प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । असौ प्रकारवानहि-
भेत् । सुरेव अहिः सुरकः ॥

गोमूत्रादाच्छादने ॥ ५१ ॥

गोमूत्रशब्दात् प्रकारवत्याच्छादनविशेषे कन्प्रत्ययो भवति । गो-
मूत्रकम् । गोमूत्रवर्णमाच्छादनम् ॥

जीर्णाच्छालिषु ॥ ५२ ॥

जीर्णशब्दात् प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । योऽसौ प्रकारवान्
शालयश्चेत् ते भवन्ति । जीर्णप्रकाराः शालयो जीर्णकाः ॥

यवाद् व्रीहिषु ॥ ५३ ॥

यवशब्दात् प्रकारवत्सु व्रीहिष्वभिधेयेषु कन्प्रत्ययो भवति ।
यवका व्रीहयः ॥

कृष्णात् तिलेषु ॥ ५४ ॥

कृष्णशब्दात् प्रकारवत्सु तिलेष्वभिधेयेषु कन्प्रत्ययो भवति ।
कृष्णकास्तिलाः ॥

अणोर्माषेषु ॥ ५५ ॥

अणुशब्दात् प्रकारवत्सु माषेष्वभिधेयेषु कन्प्रत्ययो भवति । अणु-
का माषाः ॥

माषात् परिमाणे ॥ ५६ ॥

माषशब्दाद् प्रकारवति परिमाणविशेषेऽर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
माषकः सुवर्णपरिमाणम् ॥

दिक्छब्दाद् दिग्देशकालार्थात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमा-
भ्योऽस्तातिः ॥ ५७ ॥

दिशि प्रसिद्धः शब्दो दिक्छन्दस्तस्मात् दिग्देशकालेषु वर्तमा-
नात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादस्तातिप्रत्ययो वा भवति । पूर्वस्यां दिशि
वसति पूर्वस्यां दिशि आगतः पूर्वा दिग्गमणीया । पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः
पुरस्ताद्गमणीयाः (१) । पूर्वस्मिन् देशे वसति पुरस्ताद्वसति । पूर्वस्माद्देशा-
दागतः पुरस्तादागतः । पूर्वा देशो रमणीयः पुरस्ताद्गमणीयः । पूर्वस्मिन्
काले भवति पुरस्ताद् भवति । पूर्वस्मात् कालादागतः पुरस्तादागतः ।
पूर्वः कालो रमणीयः पुरस्ताद्गमणीयः । दिक्छब्दादिति किम् । ऐन्द्रां
दिशि वसति । दिग्देशकालार्थादिति किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति ।
सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालार्थादि-
त्यस्य दिक्छब्दादित्यनेन सम्बन्धात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इत्यनेन
सम्बन्धे सति यथासंख्येन न भवति ॥

अञ्चो लुक् ॥ ५८ ॥

अञ्चत्यन्तात् दिक्छब्दात् परस्यास्तातेः प्रत्ययस्य लुग भवति ।
प्राच्यां दिशि वसति । प्राग् वसति । प्रागागतः, प्राग्गमणीया । 'लुक्

तद्धितलुक्प्रयोगोऽपि लुक् । प्राचि देशे
वसति प्राग्वसति । प्रागागतः । प्राग्रमणीयम् । प्राचि काले गतः प्रा-
चो (वा) (प्रागतः) । प्राग्रमणीयम् । एवं प्रत्यशुदगित्याद्यपि भवति ॥

पूर्वाधरयोः पुरधौ च ॥ ५९ ॥

पूर्वाधर इत्येतयोस्तातौ प्रत्यये परतः पुर अध् इत्येतावादेशौ
भवतः । पुरस्तात् । अधस्तात् ॥

आभ्यामसिश्च ॥ ६० ॥

पूर्वाधराभ्यामस्तात्यर्थे असिप्रत्ययः पुरधौ चादेशौ भवतः । पुरो
वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः अधो
रमणीयम् । एवं देशकालयोरप्युदाहार्यम् ॥

अवरस्याव च ॥ ६१ ॥

अ(ध ? व)रशब्दस्यास्तात्यर्थे असिप्रत्ययोऽ(ध ? व) आदेशश्च भवति ।
अ(ध ? व)रस्मां दिशि वसति । अ(धो ? वो) वसति । अ(ध ? व) आगतः
अ(धो ? वो) रमणीयम् । एवं देशकालयोरप्युदाहार्यम् ॥

वास्ताति ॥ ६२ ॥

अस्तातौ प्रत्यये परतोऽ(ध ? व)रशब्दस्य वा(ध ? वा)देशो भवति ।
अ(ध ? व)स्ताद्वसति । अ(ध ? व)स्ताद्वसति । अस्यादेशविकल्पविधाना-
दसिरस्ताति न बाधते ॥

अपरस्यातिः पश्चा च ॥ ६३ ॥

अपरशब्दस्यान्तात्यर्थे आतिप्रत्ययः पश्चादेशश्च भवति । अपरस्यां
दिशि वसति पश्चाद्वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् । एवं देश-
कालयोरपि ॥

दिक्पूर्वपदस्य च ॥ ६४ ॥

दिक्पूर्वपदस्यापरशब्दस्यास्तात्यर्थे आतिप्रत्ययः पश्चाद्देशम् वा भवति । दक्षिणापरस्यां दिशि वसति दक्षिणपश्चाद्भवति । दक्षिणपश्चादागतः । दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चाद्भवति । उत्तरपश्चादागतः । उत्तरपश्चाद्रमणीयम् ॥

अर्धे लुक् ॥ ६५ ॥

अर्धशब्द उत्तरपदे पश्चादशब्दादुत्तरस्यास्तातेर्लुग् भवति । पश्चार्ध पश्चार्धः । दक्षिणपश्चार्धः । उत्तरपश्चार्धः ॥

ऊर्ध्वस्य रिल्लरिष्ठातिलालुपश्च ॥ ६६ ॥

ऊर्ध्वशब्दस्यास्तात्यर्थे रिल्लरिष्ठातिलालुपश्च भवति । ऊर्ध्वायां दिशि वसति उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठाद्भवति उपरिष्ठादागतः उपरिष्ठाद्रमणीयम् । एवं देशकालयोरपि । विशेषविधानादस्तातिमेवैतौ चाधेते ॥

पराध्वराभ्यामतसुञ्चा ॥ ६७ ॥

परा(ध्व?)शब्दाभ्यामस्तात्यर्थे अतसुच्प्रत्ययो वा भवति । परस्यां दिशि वसति परतो वसति । परस्ताद्भवति । अ(ध्व?)स्थाव, अ(ध्व?)रतो वसति । अ(ध्व?)रस्ताद्भवति अ(ध्व?)रस्ताद्भवति । अ(ध्व?)वो वसति । एवं पञ्चमीप्रथमयोर्देशकालयोश्च द्रष्टव्यम् । अकारः 'पष्ठतत्सर्थप्रत्ययेने'ति विशेषणार्थः । उकार उच्चारणार्थः । चकारः स्वरार्थः ॥

अधरादातिः ॥ ६८ ॥

अधरशब्दादस्तात्यर्थे आतिप्रत्ययो वा भवति । अधरस्यां दिशि वसति । अधरस्ताद्भवति । अधो वसति । अधर्गन्धमनि । एवं पञ्चमीप्रथमयोर्देशकालयोश्च द्रष्टव्यम् ॥

दक्षिणोत्तराभ्याम् ॥ ६९ ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामस्तात्यर्थे आतिप्रत्ययो भवति वा । दक्षिणस्यां दिशि वसति दक्षिणाद्वसति दक्षिणादागतः दक्षिणाद्रमणीयम् । उत्तराद्वसति उत्तरादागतः उत्तराद्रमणीयम् ॥

तसिश्च ॥ ७० ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामस्तात्यर्थे तसिप्रत्ययो भवति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रमणीयम् ॥

आञ्चापञ्चम्याः ॥ ७१ ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामपञ्चम्यन्ताभ्यामस्तात्यर्थे आञ्चप्रत्ययो भवति । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । उत्तरा वसति उत्तरा रमणीयम् । अपञ्चम्या इति किम् । दक्षिणादागतः दक्षिणत आगतः । उत्तरादागतः उत्तरत आगतः । चकारो दिक्छन्दाञ्चूत्तरपदाजाहियोगे इति विशेषणार्थः ॥

आहि च दूरे ॥ ७२ ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामपञ्चम्यन्ताभ्यामस्तात्यर्थे आहिश्चकारादाञ्च प्रत्ययो भवति । दूरे चेदवधिमान् भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयं । दक्षिणा रमणीयम् । उत्तराहि वसति । उत्तराहि रमणीयम् । उत्तरा वसति उत्तरा रमणीयम् । दूरादिति किम् । दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इति किम् । दक्षिणत आगतः ॥

एनवदूरे वा ॥ ७३ ॥

अधरदक्षिणोत्तरेभ्योऽपञ्चम्यर्थेभ्योऽस्तात्यर्थे एनप्रत्ययो वा भवति । एदूरे चेदवधिमान् भवति । अधरस्यां दिश्यदूरे वसति । अधरेण वसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्वसति । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो वसति, दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । उत्तरेण वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तरा-

इसति उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरा वसति उत्तरा रमणीयम् । केचिदत्राधरादी-
(नप्य? न्ना)नुवर्तयन्ति । तेन दिक्छन्दमात्रादेनम् भवति । पूर्वेण
ग्रामम् । अपरेणाहवनीयमिति ॥

याप्ये पाशप् ॥ ७४ ॥

याप्यो निन्द्यः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे पाशप्-
प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः । याप्य इति किम् ।
साधुवैयाकरणः । प्रवृत्तिनिमित्तं? कुत्सायामेवायामिष्यते । तेनेह न
भवति । वैयाकरणश्चोरः । नह्यत्र चौर्येण वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । किन्तर्हि
शीलमिति ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ७५ ॥

भूतः पूर्वं भूतपूर्वः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे
चरट्प्रत्ययो भवति । आढ्यचरः दर्शनीयचरः । टकारो ङीवर्थः । आढ्य-
चरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ७६ ॥

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वार्थे रूप्यश्चकाराच्चरट् च प्रत्ययो भवति । देव-
दत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

द्विवहुषु सजातीयाविदूरप्रकर्षे गुणक्रियावचनेभ्य-
स्तरप्तमपौ ॥ ७७ ॥

प्रकर्षोऽतिशयः । स च स्पर्धायामन्योन्यापेक्ष एव भवति । तस्मिन्
सजातीयापेक्षेऽविदूरवर्तिनि गुणक्रियावचनेभ्यो द्विविषये तरप् (अङ्ग?बहु)-
विषये आर्थिकस्तमप्प्रत्ययो भवति । उभाविमौ शुक्रौ । अयमनयोरति-
शयेन शुक्रः शुक्रतरः । अयमनयोरतिशयेनाढ्यः आढ्यतरः । अयमनयो-
रतिशयेन पाचकः पाचकतरः । अयमनयोरतिशयेन प्रकृष्टः प्रकृष्टतरः ।
सर्व इमे शुक्राः । अयमेषामतिशयेन शुक्रः शुक्रतमः । इमौ द्वावेवातिशयेन
शुक्रौ शुक्रतमौ । इमे त्रय एवातिशयेन शुक्राः शुक्रतमाः । एवमाढ्यतमः
आढ्यतमौ आढ्यतमाः । पाचकतमः पाचकतमौ पाचकतमाः । प्रकृष्टतमः
प्रकृष्टतमौ प्रकृष्टतमाः । सजातीयग्रहणं किम् । शुक्रात् कृष्णे मा भूत् ।

कथं तर्हि शुक्लकृष्णयोः कृष्णो (ऋभारत ?) इति । भास्वरत्वमेकजातीयं, तदपेक्षो भविष्यति । कथमन्धानां काणतमः । कणे नि अनार्थत्वादेशात् सजातीयं गुणस्य (?) । कथमध्वर्युर्वै श्रेयान् । पापीयान् प्रतिप्रस्थातेति । तरवर्थजेयसुन् भवति नैतयोः परस्परस्य वा । किन्तर्ह्यन्यापेक्षः । अध्वर्युर्वै श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान् प्रतिप्रस्थाता वान्येभ्यः पापेभ्य इति । अविदूरप्रकर्ष इति किम् । महत् सर्पं महान् हिमवान् इत्यत्र मा भूत् । गुणक्रियावचनेभ्य इति किम् । जातिद्रव्यवाचिभ्यो मा भूत् । वृक्षोज्यं प्लक्षोज्यमिति ॥

ईयसुन्निष्ठन्ध्याम् ॥ ७८ ॥

आतिशायिकान्तादातिशायिको न भवतीत्युक्तम् । ततोऽपि तरसमपौ यथा स्यातामित्ययमारम्भः । ईयसुन्तादिष्ठनन्ताच्च प्रकर्षे तरसमौ प्रत्ययौ भवतः । श्रेयसितरा श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । श्रेयसितमा^१ । श्रेयसीतमा । श्रेयस्तमा । देवो व सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणाम् । ज्यायस्तमो ज्येष्ठतमाय मान ईति ॥

किमेत्तिङ्व्ययेभ्य औभ्यामामद्रव्ये ॥ ७९ ॥

किम् एकारान्तंभ्यास्तिङन्तेभ्योऽव्ययेभ्यश्चाद्रव्यवृत्तिभ्यो यौ तरसमपौ तदन्तात् स्वार्थिकादाम्प्रत्यये भवति । आतिशयेन किं किन्तराम् । किन्तमाम् । प्राह्वेतरां (प्राह्वेतमां ।) पूर्वाह्वेतराम् (पूर्वाह्वेतमाम्) । प्रगेतरां प्रगेतमाम् । अग्रेतराम् अग्रेतमाम् । पचतितरां पचतितमाम् । नितराम् (नितमम्) । सुतराम् (सुतमाम्) । अतितराम् अतितमाम् । अतीवतराम् अतीवतमाम् । नतरां नतमाम् । उच्चैस्तरां उच्चैस्तमाम् । अव्ययेभ्य इति किम् । उच्चैस्तरौ वृक्षः उत्तरः उत्तमः । अस्मादेव वचनात् तिङन्तादपि ग्रथप्रकर्षे तरप् (द्वि?) बहुप्रकर्षे तमप् च भवति ॥

विभज्योपपदे तरप् ॥ ८० ॥

विभागमर्हति विभज्यम् । स्वकीयमित्यादि विभज्य उपपदे
 गुणक्रियावचनेभ्यो द्व्यर्थप्रक(प ? पें) तरप्प्रत्ययो भवति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः
 स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरौ । अत्र दन्ताश्च ओष्ठौ च पादौ
 चेत्यर्थबहुत्वेऽपि द्वैराश्यकल्पनं विभाग इति पूर्वैणाप्राप्तस्तरच् भवति ।
 एवमस्माकं च देवदत्तः सुकुमार(तर) इति । यदा त्वस्माकमित्यस्मदो
 द्वयोश्च' (३-१-१५६) इति द्व्यर्थे बहुवचनं, तदा अस्माकं देवदत्तः
 सुकुमारतर इति पूर्वैणैव भवति । एवं पुष्कन्यग्रोधस्य पुक्षाः स्निग्धतराः ।
 यत्र पुनरितरेतरयोगस्तत्रोद्भूतावयवत्वेन विभागत्वेन पूर्वसिद्धत्वाद्
 बहुव्यर्थप्रकर्षे तमचेव भवति । यथा गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति । कथं
 तर्हि माधुराः सौम्येभ्य आढ्यतराः अभिरूपतरा इति । अत्रापि 'पञ्चमी
 विभक्ते' इत्यनेन निर्धारणस्य विभक्तत्वाद् विभागो लक्ष्यते । यत्र तु
 पञ्चमी नास्ति तत्र निर्धारणस्य विभागविभागसद्भावात् तरच् न भवति ।
 माधुराणां च पाटलिपुत्राणां च माधुरा अभिरूपतमा इति । इह कथं
 सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माधुरा अभिरूपतरा इति । द्वयोर्द्वयो-
 रेकस्य प्रकर्षविवक्षया भविष्यति । बहुपेक्षे तु प्रकर्षे तमचेव भवति ॥

अभिन्नस्यापि भेदे ॥ ८१ ॥

अभिन्नस्यापि वस्तुनो अवस्थाभेदाद्भेदे सति गुणक्रियाप्रकर्षविव-
 क्षायां तरप्प्रत्ययो भवति । परदू भवान् पटुरासीत् । पटुतर ऐषमः ।
 अन्य एवासि सम्पन्न इति भेदस्योपचरितत्वात् पूर्वैण न प्राप्नोतीति व-
 चनम् ॥

स्वार्थे चाभिन्नोपपन्नादिभ्यः ॥ ८२ ॥

अभिन्नोपपन्नप्रकारेभ्यः स्वार्थे चशब्दाद्यथाप्राप्तश्च तरप्प्रत्ययो
 भवति । अभिन्नमेवाभिन्नतरम् । उपपन्नमेवोपपन्नतरम् । आदिग्रहणा-
 दल्पात्तरम् । उच्चैस्तराम् । स्ववसद्दारे(?) उदात्तस्वरितपरस्य सङ्गतर
 इति ॥

तत्स्थगुणवचनेभ्यस्तरवर्थ ईयसुन् वा ॥ ८३ ॥

द्रव्यस्था(ने ? ए)व गुणा(न् ?) शुक्लादिवस्त्वर्पिताः तत्स्था गुण-
वचनाः पट्वादयः तेभ्यस्तरवर्थ ईयसुन्प्रत्ययो वा भवति । अय-
मनयोरतिशयेन पटुः पटीयान् पटुतरः । गरीयान् गुरुतरः । लघीयान्
लघुतरः । अदीयान् मृदुतरः । माधुरेभ्यः पाटलिपुत्रकाः पटीयांसः प्रदुतराः ।
परुद्धवान् पटुरमूत् । ऐषमः पटीयान् पटुतरः । तत्स्थग्रहणं किम् ।
शुक्लतरः कृष्णतरः इत्यादौ तरवेष भवति । शुक्लादयो हि स्वातन्त्र्येणाप्यधी-
यन्ते । यथा पटस्य शुक्लः काकस्य कृष्णः । नतु मतुवादयः । नहि भवति
देवदत्तस्य पटुः । सुवर्णस्य गुरुरिति । गुणग्रहणं किम् । क्रियावचनेभ्यो मा
मूत् । अयमनयोः पाचकतरः । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । परुद्ध-
भवान् विद्वानासीत् । विद्वत्तरोऽधुनेति ॥

तमवर्थ इष्टन् ॥ ८४ ॥

तत्स्थगुणवचनेभ्यस्तमवर्थ इष्टन्प्रत्ययो भवति । अयमेषां पटिष्ठः
पटुतमः । इमावेषां पटिष्ठौ पटुतमौ । इमे एषां पटिष्ठाः पटुतमाः । तत्स्थ-
ग्रहणात् शुक्लतमः कृष्णतम इति इ(ष्ट)न्न भवति । गुणग्रहणात् लक्षन्त्य-
प्रोधानां लक्षाः स्निग्धतमाः । अयमेषां पाचकानां पाचकतमः इति
क्रियावचनेभ्यो न भवति ॥

तयोर्विन्मतोर्लुक् ॥ ८५ ॥

तयोरीयमुनिष्ठनोः परतो विन्मतोर्लुक् भवति । अयमनयोरतिशयेन
स्रग्वी स्रजीयान् । अयमेभ्यः प्रकर्षेण स्रग्वी स्रजीयान् । सर्व इमे
स्रग्विषः अयमेषामतिशयेन स्रजिष्ठः । अयमनयोरतिशयेन वसुमान् वसी-
यान् । अयमेषामतिशयेन वसुमान् वसिष्ठः । एवं सुचीयान् सुचिष्ठः ।
त्वचीयान् त्वचिष्ठः । अस्मादेव वचनाद्विन्मत्वन्ताद् अगुणवचनादपि
ईयमुनिष्ठनौ भवतः । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु प्रशस्यादिभ्य ईयमुनिष्ठनो-
र्विधानाद् भवति ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ८६ ॥

तयोरीयमुनिष्ठनोः परतः प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति ।
अयमनयोः प्रशस्यतरः श्रेयान् । अयमेषां प्रशस्यतमः श्रेष्ठः ॥

वृद्धस्य च ज्यः ॥ ८७ ॥

ईयसुनिष्ठनोः परतो वृद्धस्य चकारात् प्रशस्यस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवति । अयमनयोरतिशयेन वृद्धतरः प्रशस्यतरा वा ज्यायान् । अयमेवामतिशयेन वृद्धतमः प्रशस्यतमो वा ज्येष्ठः । वृद्धस्य वर्षादेशमपि वदन्ति । वर्षायान् वर्षिष्ठः ॥

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ॥ ८८ ॥

ईयसुनिष्ठनोः परतः अन्तिक वाढ इत्येतयोः स्थाने नेद साध इत्येतावादेशौ भवतः । अयमनयोरन्तिकतरः नेदीयान् । अयमेवामन्तिकतमः नेदिष्ठः । अयमनयोर्वाढतरः साधीयान् । अयमेषां वाढतमः साधिष्ठः ॥

युवाल्पयोः कन् वा ॥ ८९ ॥

ईयसुनिष्ठनोः परतो युवाल्पयोः स्थाने कनित्ययमादेशो वा भवति । अयमनयोर्युवतरः कनीयान् यवीयान् । अयमेषां यूनां युवतमः कनिष्ठः यविष्ठः । अयमनयोरल्पयोरल्पतरः कनीयान् अल्पीयान् । अयमेवामल्पतमः कनिष्ठः अल्पिष्ठः ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ९० ॥

प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् रूपप्रत्ययो भवति । प्रशस्तो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः । प्रवृत्तिनिमित्तवैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपोऽयं, यः पलाण्डुना घुरां पिबति । (तत्सुरापो?) शौररूपोऽयं, योऽक्ष्णोर(प्य)ञ्जनमपहरति ॥

तिङ्श्र ॥ ९१ ॥

तिङ्श्रत्वात् प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् रूपप्रत्ययो भवति । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । पचतो रूपं पचन्तिरूपम् । तिङ्श्रन्तानां क्रियाप्रधानत्वात् तस्याश्च साध्यरूपत्वात् साध्यत्वेन लिङ्गसदृशाभ्यामयोग्यं रूपं, तस्यौत्सर्गिकमेकवचनं नपुंसकलिङ्गं च भवति ॥

ईष्टदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः ॥ ९२ ॥

यम्पूर्णतापदार्थानां समाप्तिः । सा किञ्चिद्भूता ईषदसमाप्तिस्त-
द्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तिङन्ताच्च कल्पदेश्यदेशीयरः प्रत्यया
भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः । ईषदसमाप्तं
पचति पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयम् । पूर्ववत्तुसकठिद्रमेक-
वचनं च भवति । द्रव्यवचनेभ्योऽप्युपचारेणार्थान्तरवृत्तिभ्यो गुणवचनतार्या
कल्पादयो भवन्ति । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयःकल्पा
यवागूः । चन्द्रकन्त्यं मुखमिति । अयेह कथं कृतकल्पं भुक्तदेश्यं पीतदेशी-
यमिति । यावता भूतकाले कः, न चास्ति सम्भवः । तद् भूतकालं
चासमाप्तं चेति । नैष दोषः । 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यत्र क्तो
भविष्यति । यदा 'मनिषुद्धिपूजार्थेभ्यः' इत्यादिना वर्तमाने क्तः तत्त्वदसमाप्तौ
कल्पादयः सिद्धा एव । यदापि क्त्यैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो
विधीयते, तदापि भवति कृतकल्प वस्त्रमिति । एवं तिङन्तस्य तदभ्युप-
गन्तव्यम् । न ह्यन्यथा कृताकृतादयः क्त्यैकदेशकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा
उपपद्यन्ते । एवञ्च कालत्रयविषयेभ्योऽपि तिङन्तभ्यः कल्पादयो भवन्ति
पचतिकल्पं पच्यतिकल्पम् अपाक्षीत्कल्पमिति । अथ पटुकल्पमित्यादी
कथमीषदसमाप्तिः । निर्जातस्य अर्थस्य (समाप्तिर)समाप्तिर्वा
भवति । 'गुणश्चानिर्जात' इति । लोकव्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य
निर्जातत्वम् । तद्यथा पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते, यो लघुनोपायेनार्थान्
निर्वहयति । पटुकल्पोऽयमित्युच्यते यो न तथा करोति । गुडकल्पा द्राक्षे-
त्यादावपि कथं निर्जातत्वम् । यावता लोके माधुर्येण द्राक्षाया
गुडव्यवहारवर्दापदसमाप्तिः सम्भवति । अथवा, गुडमाधुर्याभयणाद्
द्राक्षाया गुडस्वारोपाद् गुडजात्यभावादीपदसमाप्तौ गुड इवेयं द्राक्षा गुड-
कल्पा द्राक्षेति भवेति ॥

वा मुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ १३ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् सुबन्तान् बहुच्प्रत्ययो वा
भवति, स च पुरस्तादिव भवति । बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुकृतम् । बहु-
पीतम् । बहुगुडो द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागूः । बहुचन्द्रो

सुप्रमिति । सुप्रग्रहणं किम् । तिरुन्तेभ्यो मा भूत् । तिरुन्तेषु च कृता
वकाशाः कल्पादयो बहुचा मा एविविपतेति वचनम् । चित्करणं सुप्र-
कृतेरन्तोदा(त्ता)र्थम् । अथ यथा गुडकल्पा द्राक्षेत्येवमादीनां कल्पादि-
प्रत्ययोत्पत्तौ द्राक्षादिगतलिङ्गयोगो भवति, एवं बहुगुडो द्राक्षेत्येवमा-
दीनां बहुजुत्पत्तौ कस्माच्च भवति । उच्यते । गुडादयो हि यदा
माधुर्यादेर्निमित्ताद् गुड इदं गुडो द्राक्षेति वाच्ये उत्पन्नराष्ट्रस्ये-
नाभेदोपचारात् द्राक्षादिषु गुडत्वाद्यारोपेण प्रयन्ते आरोपणमिति तस्य
माधुर्यादिरीपदसमाप्तिर्भवति, तदा अन्येभ्यः स्वार्थिकाः कल्पादय उत्प-
न्ते । तत्र येषां गुणवृत्तयः शब्दा उपमेयेषु स्वलिङ्गापरित्यागेनैव
पर्यन्ते, तथा(पि) परस्तादुत्पद्यमानैः कल्पादिभिः तत्स्वरूपं तिरोहित-
मिति शुद्धादिशब्दबहिःशेषद्राक्षादिगतलिङ्गापभाविनो भवन्ति । बहुच
पुनः पुरस्ताद् दृश्यमानप्रकृतिस्वरूपं तिरोधातुमशक्त इति तदुत्पत्तावपि
गुडादयो द्राक्षादिषु परिमेयेषु स्वलिङ्गापरित्यागेनैव वृत्तिमनुभवन्ति । यदि वा
शब्दशक्तिरेषा, यदुत स्वार्थिकाः केचित् प्रकृतिलिङ्गान्यतिवर्तन्ते । तद्यथा—
कुटीरः शमीरः शुण्डारः । देवता । दैवतम् । (धूपयिकं रूपं?) वाचिकमिति-
केचिदपि वर्तन्ते-यादकः । मणिकः । वृद्धिका । वृत्तिका । गृत्तिका ।
कास्(तरी) । गोष्ठी(रपि?तरी) । व्यावक्राशी । व्यावहामीति । तदुक्तं 'लिङ्ग-
मशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति ॥

प्राग् दृजः कः ॥ १४ ॥

वस्तेर्धमिति वक्ष्यति । प्रागंतस्मादेऽर्थां वक्ष्यन्ते तेषु घात्येषु मुप-
न्तात् कप्रत्ययो भवति ॥ वक्ष्यति 'अज्ञाते' अज्ञातोऽर्थः अशक्तः । उच्यते ॥

तिङ्गमकच् प्राक् देः ॥ १५ ॥

प्राग् दृजो येऽर्थास्तेषु घात्येषु प्राक् दृजकप्रत्ययो वक्ष्य-
कस्यापवादः । अज्ञातं पचति पचनति । वृत्तिनं पठति पठति ।
पकारः सुप्रकृतेरन्तोदात्तार्थः ॥

सर्वनाम्नामन्तोर्भादिगुणं च ॥ १६ ॥

प्राग् दृजो येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु सर्वनाम्नां प्रातिपदिकानां सकारौ-
कारमका(र/रादि)वर्जितसुवन्तानां च तेषां प्राक् टेरकच्प्रत्ययो भवति ।
सर्वकः । विश्वकः । यकः । सकः । सर्वकस्मै विश्वकस्मै । सर्वकस्मात् विश्व-
कस्मात् । सर्वकस्मिन् विश्वकस्मिन् । युष्मकस्मात् अम्मकस्मात् । युवकयोः
भावकयोः । युष्मकाभिः (अस्मकाभिः) । युष्मकभ्यम् अस्मकभ्यम् । सुपः
खत्वपि—त्वयका मयका । त्वयकि मयकि । युष्माककम् अस्माककम् ।
मयतका मयतके भवतकः । भवताकि ॥

अव्ययानां कश्च दः ॥ १७ ॥

प्राग् दृजो येऽर्थास्तेषु द्योत्येष्वव्ययानां प्राक् टेरकच्प्रत्ययो भवति ।
तत्सन्नियोगेन च (क)कारान्तानां दकारः अन्तादेशो भवति । उच्चकैः नीचकैः
शनकैः धकित् हिरकुन् । शृयकन् ॥

तूष्णीमः काम् ॥ १८ ॥

प्राग् दृजो येऽर्थास्तेषु द्योत्येषु तूष्णीमोऽव्ययस्य काम्प्रत्ययो
भवति । अकचोऽपवादः । तूष्णीकाम् । मकारो 'मिदचोऽन्त्यात् परः'
इति विशेषणार्थः ॥

शल्ले को मलोपश्च ॥ १९ ॥

शल्ले गभ्यमाने तूष्णीशब्दात् कप्रत्ययो मलोपश्च भवति । तूष्णीश्लिः
तूष्णीकः । (क्षामोऽकृत्तमो.) कृतयोः कस्मान्न भवति । समानदेशानां घुत्स-
गोणामपवादे(न) शाधन युज्यते, न मिश्रदेशानाम् । अविकारादनेकेनापि
च प्रत्ययेन प्रदीपे(नेन) पद्यदेरेकस्यार्गस्यावद्योतनं दृश्यते । यया—सत्त्व-
स्य गार्ग्यायणी । कर्त्तारपण्यीति । नैष दोषः । विरो(चिसर्गधम)न्तरेणापि
सामान्यफलत्वात् कृतार्थत्वे सति सामान्यविधेर्विधेयविधिर्वापको भवति ।
यया-शास्त्रेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेति । एवञ्च कृत्वा यया भिन्न-
देशोऽपि शनमा शच्चाध्यते, बहुचा कत्यवादयः, तथा कञ्(?)कामा
च कप्रत्ययो बाधित्यत इति । गार्ग्यायणीत्यादिषु चित्करणयामभ्यात्
शब्दावचयमात्रं दीपादिना क्रियत इति ॥

अज्ञाते ॥ १०० ॥

अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तिङ्श्च यथाविहितं
कादयो भवन्ति । कस्यायमश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । शब्दस्वरूपसामर्थ्यात्
स्वरूपेण ज्ञातोऽपि स्वामिविशेषस्याज्ञातत्वात्तद्व्यादिज्ञानं भवति । एव-
मन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः नीचकैः । सर्वकैः विश्वकैः ।
त्वयका मयका । पचतकि । जल्पतकि । तूष्णीकाम् ।

कुत्सिते ॥ १०१ ॥

कुत्सितो निन्दितो गदितः । प्रकृत्यर्थविज्ञेयमेतत् । कुत्सितत्व-
विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तिङ्श्च यथाविहितं कादयो भवन्ति ।
कुत्सितोऽश्वः अश्वकः । उष्ट्रकः । उच्चकैः नीचकैः । सर्वकैः विश्वकैः ।
त्वयका । मयका । पचतकि । जल्पतकि । तूष्णीकाम् ।

संज्ञायां कन् ॥ १०२ ॥

कुत्सितलोपाधिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकान् कन्प्रत्ययो
गच्छति (तदन्तेन चेतु) संज्ञा गम्यते । शूढकः । रोधकः । पूर्णकः ॥

अवक्षेपणे च ॥ १०३ ॥

अवक्षिप्यते न्यक्क्रियतेऽनेनेलक्षणेपणम् । तद्विशिष्टे चार्थे वर्तमा-
नात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो गच्छति । वैयाकरणकल्पेन त्वं वाच्यसे ।
श्रेत्रियकत्वेन त्वं गर्वितोऽसि । (यश्च) वादष्टेपण्युत्सर्गयोः को विशेषः ।
प्रवृत्तिनिमित्तमकुत्सितमपि परस्य कुत्सनार्थमुपादीयते यत् तत्तदवक्षेपणम् ।
स्वयन्तु कुत्सितमेव (यत्) तत् इत्यनम् ॥

अनुकम्पायाम् ॥ १०४ ॥

अनुकम्पा दया । परस्य कान्धवेनाभ्युपपत्तिः । तस्यां गम्यमा-
नायां प्रातिपदिकात् तिङन्ताश्च यथाविधि कादयो भवन्ति । पुत्रकः न-
त्यकः । दुर्धनकः । जनकः । कुसुदिनकः । तूष्णीकाम् । त्वयिनम् ॥

क) एदकिं गृहाद् दूरं मा गाः इह नु ते धानकाः । इह नु ते शुद्धकाः । इह नु ते तिलकाः । पूर्वेण प्रत्यासत्तेरनुकम्प्यमानादेव प्रत्ययः । अनेन तु सम्पन्धाद्यवहितादपि भवति । ननु च कुत्सितकोऽनुकम्पितक इति कुत्सानुकम्पयोऽशब्देनैवोक्तत्वात् कप्रत्ययो न भवति । नैव दोषः । कुत्सितस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायां भविष्यति । यदि वा यया प्रकृष्टतरः प्रकृष्टतम इत्यादावन्य एव तु प्रकर्षस्तरवादिभिः, एवं कुत्सितक इत्यन्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता कुत्सा प्रकृत्याभिधीयते । अन्या च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा प्रत्ययेनेति । तदुक्तम् —

प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।

प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरवादिर्विधीयते ॥

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।

कुत्सितस्या तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ॥

कुत्सितत्वेन वा कुत्सा न सम्यग्वापि कुत्सितः ।

स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥

एवमनुकम्पितक इत्यत्रान्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता । अन्या च प्रबो-
धतृधर्मः प्रत्ययघोलेति ॥

चहचो मनुप्यनाम्रष्टञ्घनिलचो वा ॥ १०६ ॥

बहचः प्रातिपदिकान्मनुप्यनामधेयादनुकम्पायां नीतौ च तद्यु-
क्तायां गम्यमानायां ठच् धन् इलच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति वा । अनुक-
म्पितो देवदत्तः शिक्षमाणोऽपि वा देविकः देवियः देविलः । वावच-
नात् कोऽपि भवति । देवकः देवदत्तकः । उत्तरपदलोपमप्रतो वक्ष्यति ।
बहच इति किम् । (देव ?) दत्तकः । शुक्लकः । मनुप्यनाम इति किम् ।
मद्रमादुकः ॥

उपादेरडञ्चुचौ च ॥ १०७ ॥

उपादेर्मनुप्यनामधेयाद् बहचः प्रातिपदिकाद् अनुकम्पायां नीतौ
च तद्युक्तायामडच् बुच् इत्येतां प्रत्यया भवतः । चकारात् टञ्पनिल-
चश्च वा भवन्ति । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः शिक्षमाणोऽपि वा उपदः
उपकः । उपिकः उपियः उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ १०८ ॥

बह्वच इति नाजुवर्तते । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मादनु-
कम्पायां नीतो च तद्युक्तायां कन्प्रत्ययो वा भवति । व्याघ्रो नाम कश्चित्
सोऽनुकम्पितः शिक्ष्यमाणो वा व्याघ्रकः । सिंहकः । पथे व्याघ्रिकः
व्याघ्रियः व्याघ्रिलः इत्यादयो भवन्ति ॥

अजिनान्तादुत्तरपदस्य चाकृतसन्धेर्लोपः ॥ १०९ ॥

अजिनान्तान्मनुष्यनामधेयात् प्रातिपदिकादनुकम्पायां नीतो च
तद्युक्तायां कन्प्रत्यय उत्तरपदस्य चाकृतसन्धेर्लोपो भवति । (व्याघ्राजि-
नो नाम कश्चित् सः) अनुकम्पितः शिक्ष्यमाणोऽपि वा व्याघ्रकः । सिंहकः ।
शरभकः । अकृतसन्धेरिति वचनादकारो निवर्तते ॥

ठाजादावेकान्पूर्वपदानाम् ॥ ११० ॥

अस्मिन् प्रकरणे यष्टः अजा(ति?दि?) प्रत्ययः तारमन् परतः
प्राग् इलः पूर्वपदानां प्रातिपदिकानामुत्तरपदस्य ठोपो भवति । अन्त-
र्गता वागाशीर्दत्ता वाचिकः । वाचियः वाचिलः । ठाजादादिनि किम् ।
वागाशीर्दत्तकः ॥

उपि(ङीकः)इत्यादि (न?) भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् । पूर्वसूत्रे अजादावित्येव (सिद्धे) ठग्रहणम् उक्तो द्वितीयत्वे ठस्य कादेशार्थम् । भानुदत्तोऽनुकम्पितः भानुकः । पितृकः । अजादिलक्षणे हि ङोपे यथा मयितं पण्यम् अस्य माथितिक इति कृतेऽपि 'यस्ये'त्यकारलोपे तकारान्तलक्षणः कादेशो न भवति, तमेका (प्य?प्यु)दन्तलक्षणो न स्यात् ॥

पृष्ठेतीयत्वे तदादेः ॥ ११९ ॥

अजादावनुकम्पाप्रत्यये परभूते मनुष्यनामधेयानां प्रातिपदिकानामेव द्वितीयत्वे सति तदादेः शब्द(स्व)रूपस्य ङोपो भवति । कुपेरदत्तोऽनुकम्पितः कुपिकः कुपियः कुपिठः । कदोबोऽनुकम्पितः — कहिकः कहियः कहिलः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥

शेवलापादीनां मनुष्यनाम्नामजादावनुकम्पाप्रत्यये परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वं ङोपो भवति । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिः शेवलियः शेवलिलः । सुपरिकः सुपरियः सुपरिलः । विशालिकः विशालियः विशालिलः । वरुणिकः वरुणियः वरुणिलः । अर्यमिकः अर्यमियः अर्यमिलः । आदिप्रहणादिशास्त्रिलः । कुमारिलः बृहस्पतिक इत्यादयो भवन्ति । अकृतसन्धेरित्येव । शेवलेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः शेवलिः इति यथा स्यात्, शेव(लिब?ठयिक) इति मा भूत् । सुपर्याशीर्दत्तोऽनुकम्पितः सुपरिक इति यथा स्यात् । सुप(रि?रि)क इति मा भूत् ॥

प्रजापतिदत्तादीनां चतुर्थात् । १११४ ॥

प्रजापतिदत्तादीनां मनुष्यनाम्नाम् अजादावनुकम्पाप्रत्यये परतश्चतुर्थादच ऊर्ध्वं ङोपो भवति । प्रजापतिदत्तोऽनुकम्पितः प्रजापतिकः प्रजापतियः प्रजापतिठः । बृहस्पतिकः बृहस्पतियः बृहस्पतिठः । अकृतसन्धेरित्येव । प्रजापत्याशीर्दत्तोऽनुकम्पितः प्रजापतिक इति यथा स्यात् प्रजाप(ति?ति)क इति मा भूत् ॥

पूर्वपदस्य च ॥ ११५ ॥

मनुष्यनाम्नां प्रातिपदिकानां सम्बन्धिनः पूर्वपदस्याजादावनुकम्पा-
प्रत्यये परतो लोपो भवति । देवदत्तोऽनुकम्पितः, दत्तिकः । दत्तियः ।
इच्छिलः ॥

हलादावुत्तरपदस्य च वा ॥ ११६ ॥

हलादावनुकम्पाप्रत्यये परतो मनुष्यनाम्नां प्रातिपदिकानां सम्ब-
न्धिनः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च लोपो वा भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः
देवकः । दत्तकः । देवदत्तकः । व्याघ्रकः । अजिनकः । व्याघ्राजिनकः ।

अप्रत्यये च ॥ ११७ ॥

प्रत्ययमन्तरेणापि मनुष्यनाम्नां पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा भवति ।
देवः । दत्तः । देवदत्तः । विष्णुः । मित्रः । विष्णुमित्रः । व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानात् कचिदुत्तरस्यैव । भीमः । भीमसेनः । सत्या सत्यभामा । कचित्
पूर्वपदस्यैव । मिष्ठः । भर्तृमिष्ठः । हरिः, भर्तृहरिः ॥

उगन्तादुत्तरपदलोपे घनिलचोरादिलोपः ॥ ११८ ॥

मनुष्यनाम्नां सम्बन्धिन उगन्तात् पूर्वपदाद् उत्तरपदस्य लोपे
सति घनिलचोरादेर्लोपो भवति । भानुदत्तोऽनुकम्पितः भानुयः भा(नि?)
ठः । वासुयः वासुलः । आतृयः आतृलः । सवितृयः सवितृलः । ननु च संज्ञा-
शब्देकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् कथं संज्ञितोऽय(स)मः । न हि
यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स पूर्वशब्दादुत्तरशब्दाद्वा प्रतीयते । न
चैकदेशोऽनुमीयमानः समुदायार्थस्य वाचक इति चान्यम् । प्रत्यया-
र्थस्य प्रत्यायकत्वायोगादि प्रधानं शेषमावमनुभवति । नैष दोषः । संज्ञा-
यामिति नियोगकाल एवानुनिष्पादितत्वान् समुदायवदवशानामपि संज्ञा-
त्वेन विनियोगात् । नन्वेवं सति पदैरिदं वर्णरपि समुदायार्थमिवानं
प्राप्नोति । तत्तच्च ज्येष्ठा आर्द्रा विशाखा इत्यादीनां योऽर्थः छात्रांश्चेत्यादी-
नामपि स एव स्यात् । नैवर्ण । एदमादीनां शास्त्रेणान्यन्तुज्ञानात् ।
तथादि—

तुत्यायामनुनिष्पन्नौ छात्रांश्च इत्युदाहरणः ।

*न छन्दामुपायते छान्दे तेषु द्वादिदद् भवेत् ॥ इति ॥

अल्पे ॥ ११९ ॥

अपचितं परिमाणं चाल्पत्वं, तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाहट्थं यथाविधि काकचौ प्रत्ययौ भवतः । अल्पं तैलं तैलकम् । घृतकम् । पचतकि । उषकैः ॥

ह्रस्वे ॥ १२० ॥

दैर्घ्यप्रतियोगिता ह्रस्वत्वं, तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् यथाविधि काकचौ प्रत्ययौ भवतः । वृक्षकः । प्लक्षकः । उरुषकैः । पचतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ १२१ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां विषये कन्-प्रत्ययौ भवति । वंशकः । नडकः । वेणुकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यां रः ॥ १२२ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानेभ्यः कुट्यादिभ्यः स्वार्थे रप्रत्ययौ भवति । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । प्रकृतीनां स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि रप्रत्ययान्तानां शब्दान्तरत्वात् लिङ्गस्य च शब्दधर्गत्वात् पुल्लिङ्गं भवति ॥

कुत्वा डुपच् ॥ १२३ ॥

कुतुशब्दाद्भ्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे डुपच्प्रत्ययौ भवति । *ह्रस्वः कुतुः कुतुपः । कुतुरिति चर्ममयं तैलादिपात्रमुच्यते ॥

कासूगोणीभ्यां एरच् ॥ १२४ ॥

कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वोपाधिकेऽर्थे एरच्प्रत्ययौ भवति । ह्रस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । कासूरायुधविशेषः, यां शक्तिरित्याचक्षते । गोणीति धान्याद्यावपनमुच्यते । पकारो ङीर्षः ॥

वत्सोक्षर्षभाश्वेभ्यः स्वार्थतनुत्वे ॥ १२५ ॥

* 'कुतुरित्युच्चारान्तर्देशिपदान्द इत्यभिधानकारा । तेन एरच् कुतुरिति पाठः, गोणीति प्रतिभाति ।

वत्सादिभ्यः शब्देभ्यः प्रवृत्तिनिमित्तस्य तनुत्वं ब्रौत्ये धृत्प्रत्ययो
भवति । वत्सतरः । उक्षतरः । ऋष्यतरः । अथतरः । प्रथमवया
गौर्वत्सः । तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तस्य उक्षा । तस्य तनुत्वं
*द्वितीयवयःप्राप्तिः । अनङ्गानुपमः । तस्य तनुत्वगतोवहने गन्द-
शक्तिता । भक्ष्येनाश्वायां जातोऽग्नः । तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । स्वार्थ-
ग्रहणं किम् । कृशो वत्सो वत्सतर इत्यादि मा मृत् ॥

क्रियत्तद्धेकान्येभ्यो ह्योरेकस्य निर्धारणे उत-
रच् ॥ १२६ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः सगुदाद्यादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् ।
तत्र जातिनिर्धारणस्योत्तरसूत्रेऽप्युपादानात् गुणादिनिर्धारणमिदं गृह्यते ।
किमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ह्योरेकस्य निर्धारणे गम्यमाने उत्तरचप्रत्ययो
भवति । स चाभिधानशक्तित्वाभावाच्चिर्द्वयमात्रादिभ्यो विज्ञायते ।
कतरो भवतोः पटुः पाचको देवदत्तो वा । यतरो भवतोः पटुः पाचको
देवदत्तो वा, तत आगच्छतु । तयोरेकतरः पटुः पाचको देवदत्तो वा आग-
च्छ(न?तु) । अन्योरन्यतरः पटुः पाचको देवदत्तो वा आगच्छ(न?तु)
महाविभाषानुवृत्तेः प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोः पटुः । यो भवतोः
पटुः, स आगच्छ(त?तु) । एको भवतोः पटुः । सर्वनामादितोऽन्य-
तरशब्दां पटुत्वविषयोऽपि भवति ॥

किमो ढतरच् ॥ १२८ ॥

बहूनां मध्यादेकस्य निर्धारणे गम्यमाने किमो ढतरच्प्रत्ययो भवति । कतरो भवतां कठः । कतरः कालापः । किमः क्षेपार्थवृत्ते-
निर्धारणाभावात् परिप्रशन्नार्थवृत्तेरेव ग्रहणं भवति ॥

इवे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

इवार्यः सादृश्यं, तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । (संज्ञायां गम्यमानायाम्) । अश्वसदृशस्य वा संज्ञा अश्वकः । गर्द-
भक इति ॥

प्रतिकृतौ च ॥ १३० ॥

प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकः । तद्विशिष्ट इवार्ये, वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । अश्व इवार्यमश्वस्य प्रतिकृतिः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः । इत उत्तरं संज्ञायां (प्रतिकृताविति 'च') प्रतियोगं यथासम्भवमुपतिष्ठते ॥

लुम्मनुष्ये ॥ १३१ ॥

इवार्यविहितस्य प्रत्ययस्य मनुष्येऽभिधेये लु(गौब्) भवति । चम्बा लुणमयः पुरुषः, यः क्षेत्ररक्षणाय क्रियते । चम्बेव चम्बा । एवं बर्धिका । दासी । खरकुटी । लुषि युक्तवद्भावात् पुल्लिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्ग-
तैव भवति । मनुष्य इति किम् । अश्वकः ॥

जीविकार्थे चापण्येऽर्चाचित्रध्वजेषु ॥ १३२ ॥

जीविकार्यं यदपण्यमर्चाचित्रध्वजरूपं तस्मिन्नभिधेये कस्य लु-
(गौब्) भवति । विस्मियते यत् तत् पण्यं, ततोऽन्यदपण्यम् । अर्चा-
सु—वासुदेवः । स्कन्दः । आदित्यः । देवउक्तानां जीविकार्थदेवताप्रति-
कृतय उच्यन्ते । चित्रेषु—रामः । सुषिष्ठिरः । अर्जुनः । दुर्योधनः ।
ध्वजे—*(वज्रः?)भरुडः । हनुमान् । सिंहः । अपण्य इति किम् । वासु-

देवकान् विक्रीणीते । अर्चादिष्विति किम् । हस्तिकान् अश्वकान् हंस-
कान् मयूरकान् छायादर्शको दर्शयति ॥

देवहंसवारिजलाजराजशतशङ्कुभ्यः पथात्

॥ १३३ ॥

देवादिभ्यः परौ यः पथशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकादिवार्ये विहि-
तस्य कस्य लु(गृह्य)भवति । देवपथ इव देवपथः । हंसपथः । वारि-
पथः । जलपथः । यजपथः । राजपथः । शतपथः । शङ्कुपथः ॥

सिद्धगत्याष्टग्रीवावामरज्जुमत्स्येन्द्रादिभ्यश्च

॥ १३४ ॥

सिद्धगत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे विहितस्य कस्य लुच्
भवति । सिद्धगतिः । उष्ट्रग्रीवा । वामरज्जुः । मत्स्यः । इन्द्रः । आदि-
ग्रहणात् कङ्कमुखकाकतुण्डादयो भवन्ति ॥

न हस्तदण्डपुष्पादिभ्यः ॥ १३५ ॥

हस्तादिभ्य इवार्थे विहितस्य कस्य लुच् भवति । हस्तकः । दण्डकः
पुष्पकः । पूर्वसूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् प्राप्तो लुक्नेन निषिध्यते ।
आदिग्रहणात् तिलकदन्तकादयो भवन्ति ।

वस्तेर्दञ् ॥ १३६ ॥

संज्ञाप्रतिष्ठत्योरिति निवृत्तम् । इवेत्येवानुवर्तते । वस्तिशब्दा-
दिवार्ये ङोत्ये दञ्प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः वास्तेयी ॥

शिलाया ढश्च ॥ १३७ ॥

शिलाशब्दादिवार्ये ङप्रत्ययकारात् ङ प्रत्ययो भवति । शिठेयं
रधि । शैलेयं हिमम् ॥

शाखामुखमेघजघनचरणस्कन्धोरदिशरःशृङ्गाग्रशरः

जेभ्यो यः ॥ १३८ ॥

किमो ढतरच् ॥ १२८ ॥

बहूनां मध्यादेकस्य निर्धारणे गम्यमाने किमो ढतरच्प्रत्ययो भवति । कतरो भवतां कठः । कतरः काटापः । किमः क्षेपार्थवृत्ते-
निर्धारणमावात् परिग्रहार्थवृत्तेरेव ग्रहणं भवति ॥

इवे संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

इवार्थः सारद्वयं, तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । (संज्ञायां गम्यमानायाम्) । अश्वसद्वयस्य वा संज्ञा अश्वकः । गर्द-
मक इति ॥

प्रतिकृतौ च ॥ १३० ॥

प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकः । तद्विशिष्ट इवार्थे, वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । अश्व इवायमश्वस्य प्रतिकृतिः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दमकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः । इत उत्तरं संज्ञायां (प्रतिकृताविति 'च') प्रतियोगं यथासम्भवमुपतिष्ठते ॥

लुम्भनुष्ये ॥ १३१ ॥

इवार्थविहितस्य प्रत्ययस्य मनुष्येऽभिधेये लु(गौश्) भवति । चञ्चा-
तृणमयः पुरुषः, यः क्षेत्ररक्षणाय क्रियते । चञ्चेव चञ्चा । एवं
वार्धिका । दासी । खरकुटी । लुपि युक्तवद्भावात् शुक्तित्रेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्ग-
तैव भवति । मनुष्य इति किम् । अश्वकः ॥

जीविकार्थे चापण्येऽर्चाचित्रध्वजेषु ॥ १३२ ॥

जीविकार्थे यदपण्यमर्चाचित्रध्वजरूपं तस्मिन्नभिधेये कस्य लु-
(गौश्) भवति । विधीयते यत् तत् पण्यं, ततोऽन्यदपण्यम् । अर्चा-
स्तु—वासुदेवः । स्कन्दः । आदित्यः । देवलकानां जीविकार्थदेवताप्रति-
कृतय उच्यन्ते । चित्रेषु—रागः । सुषिष्ठिरः । अर्जुनः । दुर्योधनः ।
ध्वजे—*(व्रजः?)गरुडः । हनुमान् । सिंहः । यपण्य इति किम् । वासु-

देवकान् विक्रीणीते । अर्चादिष्विति किम् । हस्तिकान् भवकान् हंस-
कान् मयूरकान् छायादर्शको दर्शयति ॥

देवहंसवारिजलाजराजशतशङ्कुभ्यः पथात्

॥ १३३ ॥

देवादिभ्यः परो यः पथशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकादिवार्थे विहि-
तस्य कस्य लु(ग्राच्)भवति । देवपथ इव देवपथः । हंसपथः । वारि-
पथः । जलपथः । अजपथः । राजपथः । शतपथः । शङ्कुपथः ॥

सिद्धगत्युग्रग्रीवावामरज्जुमत्स्येन्द्रादिभ्यश्च

॥ १३४ ॥

सिद्धगत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे विहितस्य कस्य लुच्
भवति । सिद्धगतिः । उग्रग्रीवा । वामरज्जुः । मत्स्यः । इन्द्रः । आदि-
ग्रहणात् कच्कमुखकाकतुण्डादयो भवन्ति ॥

न हस्तदण्डपुष्पादिभ्यः ॥ १३५ ॥

हस्तादिभ्य इवार्थे विहितस्य कस्य लुच् भवति । हस्तकः । दण्डकः
पुष्पकः । पूर्वसूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् प्राप्ते लुच्नेन निषिध्यते ।
आदिग्रहणात् तिलकदन्तकादयो भवन्ति ।

घस्तेढञ् ॥ १३६ ॥

संज्ञाप्रतिष्ठत्योरिति निवृत्तम् । श्वेत्येवानुवर्तने । वस्तिशब्दा-
दिवार्थे घोत्ये ढञ्प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः वारतेयी ॥

शिलाया ढश्च ॥ १३७ ॥

शिलाशब्दादिवार्थे ढाप्रत्ययकारान् ढञ् प्रत्ययो भवति । शिलेयं
रभि । शिलेयं हिमम् ॥

शास्त्रामुखमेघजघनचरणस्कन्धोरदिदारभ्यङ्गाप्रशर-

णेभ्यो यः ॥ १३८ ॥

शाखादिभ्य इवार्थवृत्तिभ्यः स्वार्थे यप्रत्ययो भवति । शाखेव
शाख्यः । मुख्यः । मेघ्यः जघन्यः । चरण्यः । स्कन्ध्यः । उरस्यः । शिरस्यः ।
भृङ्ग्यः । अश्र्यः । शरण्यः ॥

द्रोर्भव्ये ॥ १३९ ॥

द्रुशब्दादिवार्थवृत्तेर्भव्येऽभिधेये स्वार्थे यप्रत्ययो भवति । द्रुतिव
द्रव्यमयं राजपुत्र । इन्द्रद्रुमः पुष्पपल्लादिभिरर्थिनः कृतार्थयति ।
एवमन्योऽपि यः स एवमुच्यते । स हि भवनमर्हतीति भव्यो
भवति । आत्मवानपि द्रव्यमुच्यते । 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्य-
मि'ति । प्रकर्षार्थकर्तृ(१)साधकत्वाद्विरण्यादिकमपि द्रव्यम् । 'निर्द्रव्यं
(प्र१)पुरु(पस्त्य१पं त्य)जन्ति गणिका' इति ॥

कुशाग्रार्धजरतीघुणाक्षरादिभ्यश्छः ॥ १४० ॥

कुशाग्रादिभ्य इवार्थे घोत्ये छप्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव तीक्ष्णा
कुशाग्रीया बुद्धिः । अर्धजरतीशब्दोऽर्धजरतिकामनुवर्तते । तदिव तद-
(र्धा१र्ध)जरतीयम् । घुणोत्किरणात् कथमपि निष्पन्नमक्षरं तदिव यद-
कु(ले१शले)न दैवान्निष्पाद्यते तद् घुणाक्षरीयम् । आदिग्रहणाद् गोम(यी)-
यवायसीयादयो भवन्ति ॥

समासान्च तद्विषयादाकस्मिके ॥ १४१ ॥

तदित्यनेन इवार्थविषयस्तद्धितो निर्दिश्यते । तद्विषयो यः समासः
'काकतालादय इवार्थे'(३-२-५)इति विहितस्तस्मादिवार्थे घोत्ये आकस्मि-
कविषये छप्रत्ययो भवति । काकतालमिलन(म्) इव देवदत्तस्य मिलनमाक-
स्मिकं तत् काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धवर्तिकीयम् । खठति-
मिल्वीयम् । अन्ये काकतालयोरगमनपतनाभ्यां यन्मिलनं यच्च देवदत्तस्य
(दस्यूनां) चागमनोपनिपाताभ्यां (मी१मि)लन, तद्वेतुकेन च (येन१)
साधारणधर्मेण तुल्यमिवार्थे सार्थकमुत्पादयन्ति । अन्ये त्विवार्थविषयात्
समासादपरस्मिन्निवार्थे प्रत्ययमिच्छन्ति ॥

शर्कराकपालिकाकपाटिकासिकतानकुलनाराचशत-
पत्रपुण्डरीकेभ्योऽण् ॥ १४२ ॥

शर्करादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो
भवति । शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । कापाटिकम् । सैकतम् । नानुलम् ।
नाराचम् । शातपत्रम् । पौण्डरीकम् ॥

गोलोमपुच्छाभ्याम् ॥ १४३ ॥

गोशब्दात् परौ यौ लोमपुच्छशब्दौ ततः प्रातिपदिकादिवार्थवृत्तेरण्-
प्रत्ययो भवति । गोलोमेव गौलोमम् । गोपुच्छमिव गौपुच्छम् ॥

अः सपत्न्याः ॥ १४४ ॥

सपत्नीशब्दादिवार्थवृत्तेरप्रत्ययो भवति । सपत्नीव सपत्नः । प्राति-
पक्ष उच्यते ॥

अङ्गुलिभरुजावभ्रुवलगुमण्डरमण्डलमुनिहरिकपि-
खलोदश्विद्रुतरदशैष्कुलीकुलिशगोणीभ्यष्टक् ॥ १४५ ॥

अङ्गुत्यादिभ्यः शब्देभ्य इवार्थवृत्तिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति । अङ्गु-
लिरिव बाङ्गुलिकः । भारुजिकः । वाभ्रुकः । वालगुकः । माण्डरिकः । माण्ड-
लिकः । मौनिकः । हारिकः । कापि(ल?)कः । खालिकः । शौदविकः ।
रौरुकः । ता(र?)सिकः । शाष्कुलिकः । कौलिशिकः । गौणिकः ॥

एकशालायाष्ट(च्? च्च) ॥ १४६ ॥

* एकशब्दाद् श्यालार्थ(?)वृत्तेष्टच्, चकारात् ठक् च प्रत्ययो
भवति । एकशालेव एकशालिकः, ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहिताभ्यामीकक् ॥ १४७ ॥

१. 'शालाया' न. ग. पाठः २. 'मण्डल' क. पाठः. ३. ४. 'ज'
घ. ग. पाठः.

* 'एकशालायादिवार्थवृत्तेरिति पाठः स्वाद्य ।

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्यवृत्तिभ्यामीकप्रत्ययो भवति । कर्क इव
कार्कीकः । लोहितीकः । स्फटिकादिरकर्कलोहितवर्णोऽप्युपास्यपश्चात्
तथावभासते, स एवमुच्यते ॥

पूरादग्रामणीपूर्वाञ्ज्यः ॥ १४८ ॥

इवेति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः
सङ्घाः पूराः । पूरावाचि(नः) प्रातिपदिकात् स्वार्थे ष्यप्रत्ययो भवति, न चेत्
ग्रामणीः पूर्वावयवोऽस्य भवति । लौहष्वज्यः लौहष्वज्यौ । बहुषु लुक्
पश्यति । लोहष्वजाः । शैव्यः शैव्यौ शिष्यः । चातस्यः चातक्यौ चात-
काः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीरस्य देवदत्तकः देवदत्तकौ
देवदत्तकाः भवति देवदत्तशब्दः पूरावचनः । किन्तु देवदत्तः पूर्वावयवोऽस्य
स च ग्रामणीरिति ध्यो न भवति ॥

प्रातादस्त्रियाम् ॥ १४९ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उरुसेषजीविनो प्राताः । तद्वाचिनः
प्रातिपदिकाद् अस्त्रीवृत्ते स्वार्थे ष्यप्रत्ययो भवति । ....

... ..
... ..
... ..
... ..

वाहीकेष्वग्राहणराजन्यादायुधजीविसङ्घाञ्ज्यद् ॥

... ..

... कौण्डीवृत्तस्यः कौण्डीवृत्तस्यौ कौण्डीवृत्ताः । क्षौद्रक्यः
क्षौद्रक्यौ क्षुद्रकाः । मालव्यः मालव्यौ मालवाः । टित्करणसामर्थ्याद्-
स्त्रियामिति नानुवर्तते । कौण्डीवृत्ती । क्षौद्रकी । मालवी । वाहीकेष्विति किम् ।
शमरः शमरौ शमराः । पुलिन्दः पुलिन्दौ पुलिन्दाः । आयुधजीविप्रद्वर्णं
किम् । मल्लः मल्लौ मल्लाः । शयाण्डः शयाण्डौ शयाण्डाः । सप्तमहणं
किम् । सम्राट् । अग्राहणराजन्यादिति किम् । शालहायनः शालहायनी
शालहायनाः । राजन्यः राजन्यौ राजन्याः ॥

वृकाट्टेण्यण् ॥ १५१ ॥

पशुरक्षोमुपिशाचवाहीकवयोवसुमरुत्सत्त्वदशार्हा-
शनिकार्पापणत्रिगर्त्तभरतोशीनरेभ्योऽस्त्रियामण् ॥ १५४ ॥

पश्चादिभ्य आसुवर्जीविवचनेभ्योऽस्त्रिवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽणप्रत्ययो
भवति । पार्श्वः पार्श्वौ (*पा?प)र्श्वः । राक्षसः राक्षसौ (राक्षसाः?
रक्षसः) । आसुरः आसुरौ (आं?अ)सुराः । पैशाचः पैशाचौ (पै?वि)-
शाचाः । वाहीकः वाहीकौ वाहीकाः । वायसः वायसौ (वा?व)यसः ।
वासवः वासवौ (वासवाः?वसवः) । मारुतः मारुतौ (मारुताः?मरुतः) ।
सात्त्वतः सात्त्वतौ (सात्त्वताः?सत्त्वत) । दाशार्हः दाशार्हौ (दा?द)शार्हाः ।
आशनः आशने (आशनाः?अशनयः) । कार्पापणः कार्पापणौ कार्पापणाः ।
त्रैगर्त्तः त्रैगतौ (त्रै?त्रि)गर्त्ताः । भरतः भारतौ भरताः । औशीनरः औशी-
नरौ (औ?उ)शीनराः । अस्त्रियामिति किम् । पशुः रक्षाः ॥

यौधेयशौक्रेयशौभ्रेयज्यावनेयधार्त्तयधार्त्तयेभ्योऽञ्
॥ १५५ ॥

यौधेयादिभ्य आयुवर्जीविवाचिभ्योऽस्त्रियां स्वार्थिकोऽणप्रत्ययो
भवति । स्वार्थं वचनम् । यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः । शौक्रेयः शौक्रेयौ
शौक्रेयाः । शौभ्रेयः शौभ्रेयौ शौभ्रेयाः । ज्यावनेयः ज्यावनेयौ ज्यावनेयाः ।
धार्त्तयः धार्त्तयौ धार्त्तयाः । धार्त्तयः धार्त्तयौ धार्त्तयाः ॥

ज्यादीनां बहुषु लुक् ॥ १५६ ॥

पूगाभ्योऽग्रामणीपूर्वादित्यत आरभ्य ये प्रत्यया विहितास्तेषामस्त्री-
बहुषु लुक् भवति । लोहध्वजाः । कपोतपाकाः । कुण्डीवृक्षाः । वृक्षाः ।
रामनयः । कुण्डोपरथाः । पशवः । यौवेयाः । अस्त्रियामित्येव । लौह-
ध्वज्यः गिव । कुण्डीवृन्त्यः । वारुण्यः ॥

अभिलिङ्गिदन्तृच्छालावच्छिप्तावच्छमीवदूणावच्छु-
मद्रघोऽपत्याणो यञ् ॥ १५७ ॥

अभिजिह्वादिभ्योऽपत्ये, योऽण् तदन्तेभ्यः स्वार्थे यञ्प्रत्ययो भ-
वति । तस्य च यञोऽस्त्रीबहुषु लुग् भवति । आभिजित्यः आभिजित्यौ
आभिजिताः । वैदभृत्यः वैदभृत्यौ वैदभृताः । शालावत्यः शालावत्यौ
शालावताः । शैखावत्यः शैखावत्यौ शैखावताः । (शामीवत्यः शामीवत्यौ
शामीवताः ।) और्णावत्यः और्णावत्यौ और्णावताः । श्रौमत्यः श्रौमत्यौ-
श्रौमताः । अक्षियामित्येव । श्रौमत्याः क्षियः ॥

इति ध्रुवण्डनार्थनारायणभट्टसमुद्भूतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
व्याकरणस्य संपुष्टौ पद्यमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

बहुलपार्थात् कारकान्मङ्गले ज्ञात्वा ॥ १ ॥

पहृथादत्पार्थाच्च कारकविशेषवाचिनः प्रातिपदिकान्मङ्गले गम्यमाने
शस्प्रत्ययो वा भवति । बहु देहि बहुजो देहि । प्रसूतं देहि प्रसूतशो देहि ।
अल्पं देहि अल्पशो देहि । स्तोकं देहि स्तोकशो देहि । बहुभिर्देहि बहुशो
देहि । अल्पैर्देहि अल्पशो देहि । बहुभ्यो देहि बहुशो देहि अल्पभ्यो देहि
अल्पशो देहि । बहुभ्य एहि बहुश एहि । अल्पेभ्य एहि । अल्पश एहि ।
बहुषु देहि (बहुशो देहि ।) अल्पेषु देहि । अल्पशो देहि । पहृत्पा(र्था)
दिति किम् । (गां ददाति । कारकादिति किम् ।) बहूनां स्वागी । बहुः
सुपः । मङ्गल इति किम् । बहूनि श्राद्धानि देहि । अल्पमारगुदायिकं देहि
बह्वाविभाषाधिकारेऽपि वाचनं व्यादीनां नित्यत्वज्ञापनार्थम् ॥

सङ्ख्येकार्थाद्विप्तायाम् ॥ २ ॥

संख्यावाचिन एकवचनान् कारकाभिधायिनः प्रातिपदिकाद्विप्तायां
गम्यमानायां शस्प्रत्ययो वा भवति । द्वौ द्वौ देहि, द्विशो देहि । कगशः ।
(कः)त्रिशः । माषशः । ग्रस्थशः । क्षार्पाणशः । एणशः । पलशः । पादशः ।
अर्धशः । पर्वशः । लवशः । तिलशः । संवशः । पूगशः । वृन्दशः । पक्षिशः ।

क्रमशः । मापादयो हि परिमाणशब्दा सुवर्णादिवस्त्वन्तरम्यावच्छेदार्थमु-
पादीयमाना वृत्तावप्येकार्था भवन्ति । क्वच्यन्तीति क्रमवत्ता भेदात् क्रमेण-
ति, वीप्सा भवति । सङ्ख्यैकार्थादिति किम् । माया मापौ ददाति । घटे ऽटं
पश्यति । वृक्षं चूक्षं छिनत्ति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कारका-
दित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वार्था । कार्पापणस्य कार्पापणस्येष्टे ॥

सङ्ख्यापूर्वैः पादशतमोदकादिभ्यो वुन् ॥ ३ ॥

मक्षधापूर्वैः पादशतमोदकादिभ्यो वीप्सायां गम्यमानायां घुन
प्रत्ययो भवति । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । (द्विशतिकां
ददाति ।) द्विमोदकिकां भक्षयति । व्यपूषिकामश्नाति । स्वशावतः सी-
तिशः । सङ्ख्यापूर्वैः इति किम् । पाद पाद ददाति । वीप्सायामिति
किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वावपूषावश्नाति ॥

दण्डदानयोः ॥ ४ ॥

दण्डो दमनम् । दानं व्यवसर्गः । दण्डे दानं च गम्यमानं सङ्ख्यापू-
र्वैः पादादिभ्यो वुन्प्रत्ययो गच्छति । द्वौ (द्वौ) पादौ दण्डितः द्विपदिकां
दण्डितः । त्रिपदिकां । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां
व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । द्विशतिकां ददाति । द्विमोदकिकां
दण्डितः । द्विमोदकिकां व्यवसृजति ॥

वारसंख्यायाः कृत्वमुच् ॥ ५ ॥

सजातीयैककृतृकक्रियोत्पत्तिवारः । नित्याभ्यावृत्तिरिति यावत् । तद्व-
त्तौना(त्मिका ? धिक्ता)धारणा संख्या । तद्विधिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदि-
कात् स्वार्थे कृत्वमुच्प्रत्ययो भवति । पञ्च वारान् पचति पञ्चकृत्वः पचति ।
शतकृत्वो भुङ्क्ते । विशतिकृत्नः शृणोति । नवकृत्ताऽधीते । बहुकृत्वः
गणकृत्वः तावत्कृत्वः । कतिकृत्वः । दारग्रहणं किम् । पञ्च भुङ्क्ते. .... पञ्च-
वारान् भुङ्क्ते (१) । सङ्ख्याया इति किम् । भूत्वारान् भुङ्क्ते । प्रभूतान्
(वारान्) पचति ॥

यहोर्वारविप्रकर्षे धा च ॥ ६ ॥

बहुच्चाद् गणे वर्तमानात् वाराणामविभक्त्यै अविद्वर्त्यै मय्ययाने
स्वार्थे प्राप्रत्ययश्चक्रानात् कृत्यबुच्च भवति । बहून् वारानहि भुक्ते
बहुधा भुक्ते । अविभक्त्यै इति । १० ॥ बहुकृत्यो वासस्य भुक्ते ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ७ ॥

आदिभ्यो वारगणने वर्तमानेभ्यः स्वार्थे सुच्प्रत्ययो भवति ।
कृत्यसुचोऽपवादः । द्वौ वारं भुक्ते द्विभुक्ते । त्रिभुक्ते । चतुर्भुक्ते ॥

एकस्य सकृच्च ॥ ८ ॥

वारसंख्यावृत्तेरेकशब्दात् सुच्प्रत्ययः, तत्सन्निर्योगेन चास्य सकृ-
दादशो भवति । कृत्यसुचोऽपवादः । सकृद् भुक्ते । सकृदधीत ॥

तत् प्रकृतमिति जयट् ॥ ९ ॥

तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे मयट्
प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमन्नमयम् । यवाग्रः प्रकृता यवाग्रमयम् । टकारो
जीवर्थः ॥

अस्मिन्निति च ॥ १० ॥

तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् अस्मिन्निति
सप्तम्यर्थे च मयट्प्रत्ययो भवति । अन्नं, प्रकृतमस्मिन् अन्नमयो यज्ञः ।
अपूपमयं पवि । वटकानयी यात्रा । यवाग्रमयी ....

... ..
... ..
... ..

एः । चकारः पूर्वार्थानुक्रमणार्थः । तेनोत्तरट् द्वयोरेव्युत्पत्तिर्भवति ॥

समृहवच्च बहुए ॥ ११ ॥

मौदकिकः । शान्कुलिकः । धेनुकः । अपूपमयः । मोदकमयः । शङ्कुली-
मयः । धेनुमयः ॥

अनन्तावस्येतिहेभेपजाञ्ज्यः ॥ १२ ॥

अनन्तादिभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे व्यप्रत्ययो भवति । अनन्तमेवान-
म्यम् । आवस्य एवावस्यम् । इतिह एवैतिहम् । भेषजंभव भेषजम् ।
इतिह इति निपातसमुदाय उपदेशपारम्ये वर्तते ॥

तीयादविद्यायामीकक् ॥ १३ ॥

तीपप्रत्ययान्तादविद्यालक्षणेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे ईकक्प्रत्ययो
र्षो भवति । द्वितीयमेव द्वैतीयाकम् । तृतीयमेव तार्तीयकम् । अवि-
द्यायामिति किम् । द्वितीया विद्या । तृतीया विद्या । ककारो वृद्धिस्वरार्थः ॥

यावमप्यविपीडितास्थिचन्द्रतर्ध्वजाताजातजान्वादि-
भ्यः कन् ॥ १४ ॥

यावादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । याव-
एव यावकः । मणिकः । अवरुः । पीडितकः । अस्थिकः । चन्द्रकः ।
तर्ध्वकः । जातकः । अजातकः । जातुकः । आदिग्रहणात् भूतकभिष्णुकाद-
यो भवन्ति ॥

ऋतावुष्णशीताभ्याम् ॥ १५ ॥

उष्णशीतशब्दाभ्यामृतवृत्तिभ्यां स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति ।
ऋतुः ऋतुः । शीतः शीतः ।

पशौ लूनवियाताभ्याम् ॥ १६ ॥

लूनवियातशब्दाभ्यां पशुवृत्तिभ्यां स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
लूनः पशुः लूनकः । वियातः पशुः वियातकः । पशविति किम् । लूनो
पशुः । वियातो वडः ॥

जातौ प्रियचित्रगुणगोलकुञ्जादिभ्यः ॥ १७ ॥

प्रियादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो जातिवृत्तिभ्यः कन्प्रत्ययो(वा)भवति ।
प्रियकः चित्रकः मृगजातिः । गुणकः देवजानिः । गोलकः माद्वगजातिः ।

कुञ्जकः गजजातिः । जाताविति किम् । प्रियः चित्रः । गुह्यः । मोहः ।
कुञ्जः । भादिग्रहणात् पुलकपुस्तकादयो भवन्ति ॥

अणोर्निपुणे ॥ १८ ॥

अणुशब्दात्तिपुणार्थवृत्तेः कन्प्रत्ययो (वा) भवति । अणुरेवाणुकः ।
निपुण इति किं । अणुर्ग्रीहिः ॥

पुत्राद् कृत्रिमे ॥ १९ ॥

पुत्रशब्दात् कृत्रिमार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । कृत्रिमः
पुत्रः पुत्रकः । कृत्रिम इति किम् । पुत्रः सूनुः ।

ज्ञाताद् वेदसमाप्तौ ॥ २० ॥

ज्ञातशब्दात् वेदसमाप्तौ गम्यमानायां स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा
भवति । वेदग्रन्थानि च समाप्य ज्ञातः ज्ञातकः । वेदसमाप्ताविति किम् ।
तीर्थे ज्ञातः ॥

शून्याद्रिक्ते ॥ २१ ॥

शून्यशब्दाद् रिक्तार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । शून्यकं
रिक्तम् । रिक्त इति किम् । शुने द्वितं शून्यम् ॥

दानात् कुत्सिते ॥ २२ ॥

दानशब्दात् कुत्सितार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । कु-
त्सितं दानं दानकम् । कुत्सित इति किम् । दानं ददाति ॥

तनोः सूत्रे ॥ २३ ॥

तनुशब्दात् सूत्रार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो (वा) भवति । तनु
सूत्रं तनुकम् । सूत्र इति किम् । तनुर्वत्तः ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ २४ ॥

बृहतीशब्दादाच्छादनार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । बृह-
तिका आच्छादनविशेषः । व्यवस्थितविभाषया नित्यम् । आच्छादन इति
किम् । बृहती ओषधिः ॥

कुमारक्रीडनकेभ्यः ॥ २५ ॥

कुमारकीडनकवाचिभ्यः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । कन्दुकः
अमरकः ॥

बहुभिन्नोपपन्नसुकराद्यादस्तरपः ॥ २६ ॥

यद्वाद्यादस्तरपन्नात् प्रातिपदिकान् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति ।
अहुतरमेव बहुतङ्कम् । अभिन्नतङ्कम् । उपपन्नतङ्कम् । सुकरतरकम् ॥

ईयसश्च ॥ २७ ॥

ईयसन्तात् प्रातिपदिकान् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । श्रेया-
नेव धेयस्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः ॥

लोहितान्मणो ॥ २८ ॥

लोहितशब्दान्मणावर्थे स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । लोहित एव
लोहितकः मणिः । मणाविनि निम् । लोहिता गाः ॥

रक्ते ॥ २९ ॥

लोहितशब्दाल्लाशादिना रक्तेऽर्थे वर्तमानान् स्वार्थे कन्प्रत्ययो
भवति । लोहित एव लोहिकाः पटः । प्रातिपदिकप्रदणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
प्रदणात् लोहि(नीनि)का इत्यं । लोहि । नि)का पटी ॥

अनित्यवर्णे च ॥ ३० ॥

अनित्यवर्णे चार्थे वर्तमानाल्लोहितशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा
भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । लिङ्गविशिष्टप्रदणाल्लोहि-
तिका कोपेन । लोहितिका पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितः
लोहिता । (लोहितिका कोपेन ?) ॥

कालात् ॥ ३१ ॥

कालशब्दात् कालालादिना रक्तेऽनित्यवर्णे चार्थे वर्तमानान् स्वार्थे
कन्प्रत्ययो(वा)भवति । कालकः ५ । कालकं मुर, वेदभ्येन कालम् ॥

कादन्तात्यन्तिके ॥ ३२ ॥

कन्प्रत्ययान्तादन्तान्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानान् स्वार्थे कन्प्रत्ययो
वा भवति । नात्यन्त भिन्नः भिन्नः, भिन्नकः । अन्तान्तिरु अति किम् ।
भिन्नः । भिन्नः ॥

न सामिनेमार्धयोगे ॥ ३३ ॥

साम्यादियोगे 'क्तादनात्यन्तिक' इति कन्प्रत्ययो न भवति ।
सामिकृतम् । नेमकृतम् । अर्धकृतम् । मामिमिन्नम् । नेममिन्नम् ।
अर्धमिन्नम् इति । उपपदात् प्रतीनेऽप्यनात्यन्तिकत्वे स्वार्थिकत्वात्
कन् स्यादेवेति प्रतिषेधः ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ३४ ॥

बन्धन्ते समवयन्ति जात्यादयोऽर्था इति बन्धु द्रव्यं, तस्मिन् वर्त-
मानात् जात्यन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे छप्रत्ययो भवति । ब्राह्म गजा-
तीयः । क्षत्रियजातीयः । बन्धुनीति किम् । शोभना ब्राह्मणजातिः । ब्राह्म-
णादिप्रकरणार्थेन जातीत्या (येन) जातिशब्देन च बहुव्रीहिणा विकल्पे सिद्धे
छविधानं नित्यार्थम् । तेन बन्धुनि ब्राह्मणजातिरिति न भवति ॥

स्थानान्तात् पूर्वपदार्थतुल्ये ॥ ३५ ॥

स्थानशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् पूर्वपदार्थतुल्येऽर्थे वर्तमानात्
स्वार्थे छप्रत्ययो वा भवति । पितुरिवास्य स्थानं पितृस्था(नीनः) पितृस्था-
नीयः । (पुत्रस्थानः) पुत्रस्थानीयः । पितृतुल्यः पुत्रतुल्य इत्यर्थः । पूर्वपदार्थ-
तुल्य इति किम् । गवां स्थानम् ॥

विनयसमयाकस्मात्कथञ्चिदत्ययविशेषव्यवहारोपचा-
रानुगादिभ्यष्ठक् ॥ ३६ ॥

विनयादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ठक्प्रत्ययो वा भवति । विनय
एव वैनयिकः । सामांथिकः । आकस्मिकः । को न । (अ) कस्माद् (पठ्)दा-
न्त) इति कादेशाभावात् । काथञ्चित्कः । आत्ययिकः । वैशेषिकः । व्यावहा-
रिकः । औपचारिकः । आनुगादिकः ॥

समो गत्यूर्हाचारोत्कर्षप्रदानेभ्यः ॥ ३७ ॥

सम् परे ये गत्यादयस्त्वाम्नात् प्रातिशदिक्ताः ठक्प्रत्ययो भवति ।
सङ्गतिरेव साङ्गनिकम् । सामूहिकम् । सामाचारिकम् । सामुल्लङ्घिकम् ।
साम्प्रदानिकम् ॥

उपायाद्भ्रस्यश्च ॥ ३८ ॥

उपायशब्दात् स्वार्थे ठक्प्रत्ययो ह्रस्वश्चैतत्त्वाम्बन्विनो दीर्घस्य
भवति । उपाय एतन्नयिकम् ॥

वाचः सन्देशे ॥ ३९ ॥

वाक्शब्दात् सन्देशे वर्तमानात् स्वार्थे ठक्प्रत्ययो भवति । सन्देश-
शरूपा वाक्, वाचिकम् । सन्देश इति किम् । मधुरा (वाक्) देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ४० ॥

तेन वाचिणेन वृद्धमन्देशेन युक्तेऽर्थे वर्तमानात् कर्मशब्दात्
स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । कर्मव, कर्मणम् । यद्वाचिर्न श्रुत्वा वशीकर-
णादिकमनुष्ठीयते तदेवमुच्यते ॥

ओपधेरजातौ ॥ ४१ ॥

ओपधिशब्दादजानिबृत्ते स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । ओपध
ददाति । ओपध पिबति । अजातापिति किम् । ओपधय क्षेत्ररूढा
भवन्ति ॥

णजिनुण्भ्यां नित्यम् ॥ ४२ ॥

णजन्तादिनुणन्ताच्च स्वार्थेऽण्प्रत्ययो नित्यं भवति । व्याचक्रोशी ।
व्याच(च)र्ची । साराणिणम् । साकूटिनम् । कृद्ग्रहणे गतिहारकपूर्वस्यापि
ग्रन्थमिति सगतिर्केभ्योऽप्यण् इति तदादेश्चिर्भवति ॥

प्रज्ञाणिगुशिरुप्रत्यक्षदेवताविद्यामनश्चक्षुःश्रोत्रशत्रु-
योधचोरेभ्यो वा ॥ ४३ ॥

प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । वणिगेव
वणिजः । उशिगेर्वाशिगः । प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षम् । शत्रोर्न दैवतम् । विधौव

वैद्यम् । मन एव मानसम् । चक्षुरेव चाक्षुषम् । श्रोत्रमेव श्रोत्रम् । शशुरेव
शाश्वतः । योध एव यौधः । चोर एव चौरः ॥

षोडद्विदञ्जुह्विचिकीर्षदसुमरुत्सत्त्वदशार्हाशनिबन्धु-
वयःक्रुड्भ्यः ॥ ४४ ॥

षोडदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽणप्रत्ययो वा भवति । षोड-
देव षौडतः । विदन्नेव वैदतः । जुहदेव जौह्वतः । चिकीर्षदेव चैकीर्षतः ।
धसुरेव वासवः । मरुदेव मारुतः । सत्त्वानेव सात्त्वतः । दशार्ह एव दश-
शार्हः । अशनिरेवाशनः । बन्धुरेव बान्धवः । वय एव वायसः । क्रुडेव
क्रौञ्च इति ॥

रक्षःपिशाचासुराग्रहायणाग्रयणसाधारणविकृतव्याकृ-
तसन्तपनद्विताग्रीच्छन्दोनामादिभ्यः ॥ ४५ ॥

रक्षःप्रभृतिभ्यश्छन्दोनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे (कन्?अण्) प्र-
त्ययो वा भवति । रक्ष एव राक्षसः । एवं पैशाचः । (आसुरः) आग्रहायणः ।
आग्रयणः । साधारणः । विकृतः । व्याकृतः । सान्तपनम् । द्वैतम् । आग्रीधः
छन्दोनामभ्यः स्वत्वपि — गायत्र्येव गायत्रम् । औष्णिहम् । आनुष्टुभम् ।
घार्हितम् । पाङ्क्तम् । वैष्टुभम् । जागतम् । आदिग्रहणाच्चाण्डालादयो
भवन्ति ॥

कृष्णान्मृगे ॥ ४६ ॥

कृष्णशब्दान्मृगार्थवृत्तेः स्वार्थे (कन्?अण्) प्रत्ययो वा भवति ।
कृष्ण एव कार्णः । मृग इति किम् । कृष्णा गौः ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ ४७ ॥

विसारिणशब्दान्मत्स्यार्थवृत्तेः स्वार्थेऽणप्रत्ययो भवति । विसा-
रिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

मृदस्तिक्न् ॥ ४८ ॥

मृच्छब्दात् स्वार्थे तिक्न्प्रत्ययो वा भवति । मृदेव मृत्तिका ॥

संस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४९ ॥

मृच्छब्दात् प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् संस्नौ प्रत्ययौ वा भवतः ।
प्रशंस्ता मृत्, मृत्सा । मृत्स्ना । केचिद्रूप(व)मर्पिच्छन्ति । मृद्रूपा ।
प्रशंसायामिति किम् । मृत्तिका ॥

मनोऽहंभ्यां कारः ॥ ५० ॥

मनोऽहंशब्दाभ्यां स्वार्थे कारप्रत्ययो वा भवति । मन एव
मनस्कारः । अहमेवाहङ्कारः ॥

वर्णान्ययेभ्यः स्वरूपे ॥ ५१ ॥

वर्णेभ्योऽन्ययेभ्यः स्वरूपार्थवृत्तिभ्यः स्वार्थे कारप्रत्ययो भवति । अकारः ।
इकारः । उकारः । ककारः । खकारः । ककारादिष्वकार उच्चारणार्थः ।
अव्ययेभ्यः खल्यपि — हुंकारः । वपटकारः । स्वाहाकारः । स्वधाकारः ।
हन्तकारः । नमस्कारः । चकारः । इ(दिशति)कारः । एवकारः । एवंकारः ।
फूत्कारः । शूत्कारः । सीत्कार इति । ननु च यथा हुङ्कृति फूत्कृति सीत्कृत-
मिति भवन्ति, तथा कारशब्देन ध्वनन्तेन समासे ..... हुङ्कारादयो
भविष्यन्ति । सत्यमेतत् । किन्तु हुङ्कारो न भवति । वपटकारमभिधत्ते ।
हुङ्कारं करोति सीत्कारं करोति इत्यादयो न सिध्यन्ति । स्वरूप इति
किम् । अः विष्णुः । इः कामः । कः ब्रह्मा । राम् आकाशम् । हुं
मम । वपडिन्द्राय । स्वाहाम्रये । स्वधा पितृभ्य इत्यर्थपरतायां मा भूत् ॥

रादिकः ॥ ५२ ॥

(र)शब्दाद्वर्णस्वरूपवृत्तेः स्वार्थे इफप्रत्ययो भवति । कारस्याप-
वादः । र एव रेफः ॥

नामरूपाभ्यां धेयः ॥ ५३ ॥

नामरूपशब्दाभ्यां स्वार्थे धेयप्रत्ययो वा भवति । नामैव नाम-
धेयम् । रूपमेव रूपधेयम् ॥

भागाद्यच्च ॥ ५४ ॥

भागशब्दात् स्वार्थे यत्, चकाराद् धेयप्रत्ययश्च वा भवति । भागा
एव भाग्यानि । भागवेयानि ॥

सूरमर्तक्षेमयविष्टेभ्यः ॥ ५५ ॥

सूरादिभ्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययो वा भवति । सूर एव, सूर्यः । मर्त्यः ।
क्षेम्यः । यविष्टयः । 'राजसूयसूर्यो यज्ञदेवतयोः' (१-३-१६०) इति सिद्धे
स्वरार्थं वचनम् ॥

नवात् ॥ ५६ ॥

नवशब्दात् स्वार्थे यत्प्रत्ययो वा भवति । नवमेव, नव्यम् ॥

लूननखा नू च ॥ ५७ ॥

नवशब्दात् स्वार्थे लूननखाः प्रत्ययाः नू चास्यादेशो भवति ।
नूतनम् । नूतनम् । नवीनम् ॥

प्रात् पुराणे नश्च ॥ ५८ ॥

प्रशब्दात् पुराणार्थवृत्तेः नप्रत्ययश्चकारात् लूनन
भवन्ति । प्रणन । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणन् ॥

देवात् तल् ॥ ५९ ॥

देवशब्दात् स्वार्थे तल्प्रत्ययो वा भवति । देव एव देवता ॥

देवतान्तान्तदर्थे यत् ॥ ६० ॥

देवताशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् सामर्थ्यादेव चतुर्थीसमर्थात्
तदर्थेऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । अग्निदेवतायं इन्द्रमग्निदेवत्वम् । पितृ-
देवत्वम् ॥

पादार्धाभ्यां च ॥ ६१ ॥

पादार्धशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तदर्थे अभिधेये यत्प्रत्ययो
भवति वा । पादाभ्यामिदं पाद्यमुदकम् । अर्धाभ्यामिदमर्थ्यं दाधि ॥

अतिथैर्ज्यः ॥ ६२ ॥

अतिदिशब्दान् चतुर्थीसमर्थात् तदर्थेऽभिधेये व्यप्रत्ययो भवति ।
अतिथय इदम् आतिथ्यम् ॥

विशो जातौ ॥ ६३ ॥

विशित्येतस्माज्जातौ वर्तमानात् व्यप्रत्ययो वा भवति । विश
एव वेत्याः । जाताविति किम् । विद्वाचिनः प्रजावाचिनश्च मा
नूत् । विण्मूत्रम् । विशां पतिरिति ॥

अभूततद्भावे कृश्वरितयोगे विकारात् च्विः ॥ ६४ ॥

अवस्थावतोऽवस्थान्तरेणाभूतस्य तदात्मना सम्पत्तिरभूततद्भावः ।
तस्मिन् गम्यमाने प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां प्रकृतिविकारभेदविव-
क्षायां विकारवाचिनः शब्दात् प्रकृतौ वर्तमानात् कृश्वस्तियोगे सति स्वार्थे
च्विप्रत्ययो भवति । (अ)शुक्लं शुक्लं सम्पद्यमानं विक्रियते तत् करोति
भवान्, (शुक्लीकरोति ।) (यदा) भवतिना अस्तिना वा योगस्तदा प्रकृतिरेव
विकारात्मतामापद्यमाना विकारभेदेन विवक्ष्यमाणा भवनक्रियायां
कर्त्री भवति । अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते शुह् भवति । शुह्लीत्याह । एव-
मनमीपः समीपः सम्पद्यते समीपीव रोति । समीपीभवति । समीपीस्यात् ।
एव काष्ठं च भस्मीकरोति, भस्मीभवति, भस्मीस्यात् । दुग्धं दधीकरोति ।
दधीभवति । दधीस्यात् । सुवर्णं कुण्डलीकरोति । कुण्डलीभवति । कुण्डली-
स्यात् । मृदं घटीकरोति । मृदु घटीभवति । घटीस्यात् । एवं ग्राहणाः
सहः सम्पद्यन्ते सर्हाभवन्ति ग्राहणाः । पटीभवन्ति तन्तवः । अर्धं त्वं
सम्पद्यते त्वद्भवति । अनहमहं सम्पद्यते मद्भवति । अमहान् महान्
सम्पद्यते मद्भवति । अहम्भूतमहम् इति । सर्वत्र च्विप्रत्ययान्तेन ,

“पूर्वावस्थामपि जहत् संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

सम्पृष्टं द्वायात्मा जायते नोऽभिधीयते ॥”

अभूततद्भावे इति किम् । शुक्लं करोति । घटो भवति । (तदप्य
दध्य) इति । कृश्वस्तियोग इति किम् । जहत् शुश्रो जायते । अघटो

घटः सम्पद्यते । अघटो घटोऽभिनिर्वर्तते । विकारादिति किम् । काष्ठ-
दिभ्यः प्रकृतिशब्देभ्यो मा भूत् ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ६५ ॥

अरुःप्रभृतीनां विकारवाचिनामभूततद्भावे कृम्वभिनयोरे चिप्रत्ययः
सलोपश्च भवति । प्रत्ययः पूर्वैर्णैव सिद्धः, सलोपार्थं वचनमिति तदन्ते-
भ्योऽपि भवति । अनरुररुः करोति, अरुकरोति । अरुभवति । अरुस्यात् ।
उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षूकरोति । उच्चक्षूभवति ।
उच्चक्षूस्यात् । विचेतीकरोति । विचेतीभवति । विचेतीस्यात् । (विरही-
करोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् ।) विरजीकरोति । विरजीभवति ।
विरजीस्यात् ॥

अभिविधौ सम्पदा च सातिर्वा ॥ ६६ ॥

एकदेशेन सर्वात्मना वा अभिव्याप्तिरभिविधेः । तस्मिन् गम्यमाने
विकारवाचिनः प्रातिपदिकादभूततद्भावे सम्पदा चकारात् कृम्वस्तिभिश्च
योगे सातिप्रत्ययो वा भवति । अग्निरग्निः सम्पद्यते अग्निसात्सम्पद्यते
शक्नम् । अग्निसात्करोति । अग्निसाद्भवति । अग्निसात्स्यात् । अग्नी-
करोति अग्नीभवति अग्नीस्यात् । शिला सात् सम्पद्यते जलम् । शिलासात्
करोति । शिलासाद्भवति । शिलासात् स्यात् । शिलीकरोति । शिलीभवति ।
शिलीस्यात् । एवं भस्मसात्सम्पद्यते कण्ठम् । भस्मसात् करोति । भस्मसाद्
भवति । भस्मसात् स्यात् । भस्मीकरोति । भस्मीभवति । भस्मीरयात् ।
उदकसात् सम्पद्यते लवणम् । उदकसाद् करोति । उदकसाद् भवति ।
उदकसात् स्यात् । उदकीकरोति । उदकीभवति । उदकीम्यात् ।
अभिविधाविति किम् । शुक्लीकरोति पुनर्वावचनं चिप्रसमावेशार्थम् ॥

तदधीने ॥ ६७ ॥

तदधीनं तदाद्यत्तं नलनामिकमित्यर्थः । तस्मिन्नभिधेये स्वामिवा-
चिनः प्रातिपदिकात् कृम्वस्तिभिः सम्पदा च योगे सातिप्रत्ययो भवति ।
राजाधीनं करोति, राजसात्करोति । गजाधीनो भवति, राजसाद्भवति ।
राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । एवं ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्-
भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्सम्पद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ६८ ॥

तदधीने देयेऽभिधेये स्वाभिविशपवाचिनः प्रातिपादिकात् कृम्ब-
स्तिमिः सम्पदा च योगे त्रा, चकारात् सातिश्च प्रत्ययो भवति । देवाधी-
नं देयं करोति देवत्राकरोति । देवत्राभवति । देवत्रास्यात् । देवत्रासम्पद्यते ।
देवसात्करोति । देवसाद्भवति । देवसात्स्यात् । देवसात्सम्पद्यते ॥

देवमनुष्यमर्त्यपुरुषपुरुषबहुभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्ते-
भ्यो बहुलम् ॥ ६९ ॥

देवादिभ्यः प्रातिपादिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च कृम्ब-
स्तिभिर्योगे त्वार्थे त्राप्रत्ययो बहुलं भवति । देवान् करोति देवत्राकरोति ।
देवेषु भवति देवत्राभवति । देवेषु स्यात् देवत्रास्यात् । एवं मनुष्यं
करोति मनुष्यत्राकरोति । मनुष्यत्राभवति । मनुष्यत्रास्यात् । मर्त्यत्रा-
करोति मर्त्यत्राभवति मर्त्यत्रास्यात् । पुरुषत्राकरोति पुरुषत्राभवति पुरु-
षत्रास्यात् । पुरुषत्राकरोति पुरुषत्राभवति पुरुषत्रास्यात् । बहुत्राकरोति
बहुत्राभवति बहुत्रास्यात् । बहुलग्रहणादन्ययागेऽपि भवति देवान्
गच्छति देवत्रागच्छति । देवेषु वसति देवत्रावसति । एवं मनु-
ष्यत्रागच्छति । मनुष्यत्रावसति । मर्त्यत्रागच्छति । मर्त्यत्रावसति ।
पुरुषत्रागच्छति पुरुषत्रावसति । पुरुषत्रागच्छति पुरुषत्रावसति । बहुत्राग-
च्छति बहुत्रावसति ॥

अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ ङाच् ॥ ७० ॥

यस्मिन् त्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण नाभिव्यज्यन्ते सोऽव्य-
क्तः तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम् । तस्मादनेकाचो ङाच् प्रत्ययो भवति ।
पटपटाकरोति पटपटाभवेति पटपटास्यात् । दमदमाकरोति दमदमाभवति
दमदमास्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । ट्पत्करोति । अनेकाजिति
किम् । लृत्करोति । अनिताविति किम् । पठिति करोति । चकारो
'नित्यं ङाच्पूर्वस्ये'ति विशेषणार्थम् ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृपौ ॥ ७१ ॥

द्वितीयादिभ्यः करोतिना योगे कृपावभिधेयायां डाच्प्रत्ययो भवति ।
क्षेत्रस्य द्वितीयां कृषिं करोति, क्षेत्रं द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शुम्भा-
करोति । अनुलोमकृष्टं पुनस्तिर्यक् कृषतीत्यर्थः । वीजांकरोति । वीजमपकृ-
(ष्य?व)तीत्यर्थः । कृपाविति किम् । द्वितीयं पठं करोति । कृष्णग्रहणं
भस्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥

सङ्गुथादेर्गुणात् ॥ ७२ ॥

गुणशब्दात् सङ्गुथापूर्वात् करोतिना योगे कृपावभिधेयायां डाच्-
प्रत्ययो भवति । द्विगुणं कर्षणं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् ।
त्रिगुणाकरोति । कृपाविति किम् । द्विगु(णं?णां) रज्जुं करोति ॥

समयाद्यापत्तायाम् ॥ ७३ ॥

कालहरणे गम्यमाने समयशब्दात् करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो
भवति । समयाकरोति । कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् ।
समयं करोति ॥

सपञ्चनिष्पन्नाभ्यामतिव्यथने ॥ ७४ ॥

सपञ्चनिष्पन्नाभ्यां करोतिना योगे अतिव्यथने गम्यमाने डाच्प्रत्ययो
भवति । सपञ्चाकरोति सृगम् । सपञ्चं शरमस्य शरीरे प्रवेद्यतीत्यर्थः ।
निष्पन्नाकरोति । शरपन्नाणि सृगशरीरादपरपार्श्वेन निष्क्रामयतीत्यर्थः ।
अतिव्यथन इति किम् । सपञ्चं शरं करोति । निष्पञ्चं शरं करोति ॥

निष्कुलान्निष्कोपणे ॥ ७५ ॥

निष्कुलशब्दात् करोतिना योगे निष्कोपणेऽर्थे डाच्प्रत्ययो भवति ।
अन्तरययवानां वह्निर्निष्कासनं निष्कोपणम् । निष्कुलाकरोति फलम् ।
निष्कोपण इति किम् । निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥

प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये ॥ ७६ ॥

प्रियसुखशब्दाभ्यामानुकूल्ये गम्यमाने करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो
भवति । प्रियाकरोति । सुखाकरोति । स्वाभ्यादेरानुकूल्यमाचरतीत्यर्थः ।
आनुकूल्य इति किम् । प्रियं करोति साधुपचनम् । सुखं करोतीति
पानम् ॥

दुःखात् प्रातिकूल्ये ॥ ७७ ॥

दुःखशब्दात् प्रातिकूल्ये गम्यमाने करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । दुःखाकरोति । अनभिमतमाचरतीत्यर्थः । प्रातिकूल्य इति किम् । दुःखं करोति रोगः ॥

शूलात् पाके ॥ ७८ ॥

शूलशब्दात् पाके गम्यमाने करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । शूले पचति, शू(ला) करोति मांसम् । पाक इति किम् । शूल करोति कदम्बम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ७९ ॥

सत्यशब्दात् शपथादन्यत्र वर्तमानात् करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । सत्याकरोति वणिग् माण्डम् मयावश्यमेतत् क्रेतव्यमिति विप्रेतारं प्रत्याययति । अशपथ इति किम् । सत्यं करोति प्राणः ॥

मद्रभद्राभ्यां वपने ॥ ८० ॥

मद्रभद्रशब्दाभ्यां वपने गम्यमाने करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । मद्राकरोति, भद्राकरोति नापितः । शिशोर्मल्लस्यं केशच्छेदनं करोतीत्यर्थः । वपन इति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ८१ ॥

अधिकारोऽयमापादपरिसंगातोः । अतःपर ये श्रत्ययास्ते समास-
स्यान्ता अवयवा एकदेशा भवन्ति, तदग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रयोजनमध्यधी-
मावादिसंज्ञा । अधिराजम् । उपराजम् । 'नाव्ययीभावादत' इत्येते विधयो
भवन्ति । (विधुः ? द्विपुः) । त्रिपुः । 'द्विगोरि'ति लीङ् भवति । वाग्दप-
दिनी सक्त्वचिनी । 'द्वन्द्वोपतापे'त्यादिना इनिर्भवति । विधुरः । प्रधुरः ।
'तत्पुरुषे तुत्यार्थे'त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः ।
इति । 'यदुर्वीहो प्रकृत्या पूर्वमित्येतद् भवति ॥

न किमः क्षेपे ॥ ८२ ॥

यान् शब्दान् राजादीनुपादाय टजादयः समासान्ता विधास्यन्ते
ते यदि क्षेपवाचिनः किंशब्दात् परे भवन्ति (तदा ते न भवन्ति) । क्षेपो
निन्दा । कुत्सितो राजा किंराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योऽभिद्रुहति ।
किंगौः, यो न वहति । क्षेप इति किम् । केपां राजा, किंराजः । किंसखः ।
किंगवः ॥

पूजास्वतिभ्यां प्राग् बहुव्रीहेः ॥ ८१ ॥

पूजार्थौ यौ स्वतीशब्दौ ताभ्यां परो यः समासान्तहेतुः तस्मिन्
बहुव्रीहिप्रसङ्गशब्दनात् प्राग् यः समासान्तविधिः स न भवति । सुराजा ।
अतिराजा । सुसखा । अतिसखा । सुगौः । अतिगौः (प्र ?) पूजाग्रहणं किम् ।
अतिक्रान्तो राजानमतिराजः । अतिसखः । अतिगवः । स्वतिभ्यामिति
किम् । परमराजः । परमसखः । परमगवः । प्राग् बहुव्रीहेरिति किम् ।
सुसक्थः, अतिसक्थः । स्वक्षः ॥

नञस्तत्पुरुषे ॥ ८४ ॥

नञः परो यः समासान्तहेतुस्तस्मात् तत्पुरुषसमासे समासान्तो न
भवति । भराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुष इति किम् । अनृपो माण-
पकः । अधुरं शकटम् ॥

अपथो वा ॥ ८५ ॥

नञः परो यः पथिन्शब्दस्तत्रस्तत्पुरुषसमासे समासान्तो वा
भवति । न पन्थाः, अपन्थाः । अपथम् । तत्पुरुष इति किम् । अपथोऽय-
मुपेशः ॥

पुरेष्पथिभ्योऽच् ॥ ८६ ॥

पुराशब्दात् समासादच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विपुरी
त्रिपुरी । द्वीपः, समीपम् । वेदपथः कृष्णलपथः । अकारान्तेन पुरशब्देन
सिद्धे रेफान्तस्य पुरशब्दस्य समासान्ताश्रयणं मामूदिति वचनम् ॥

धुरोऽनक्षस्य ॥ ८७ ॥

धुरन्तात् समासादच्प्रत्ययः समासान्तो भवति, सा चेद धूरश्च-

सम्पन्विनी न भवति । सन्यधुरा । रणधुरा । द्विधुरी । त्रिधुरी ।
अनक्षस्येति किम् । पक्षधूः । दृढधूरक्षः ॥

ऋचः ॥ ८८ ॥

ऋक्छन्दान्तात् समासादध्वन्ययः समासान्तो भवति । सप्तर्चः
सूक्तम् । अर्धर्चम् ॥

नञ्पहुभ्यां माणवचरणयोः ॥ ८९ ॥

नञ्पहुभ्यां परो य ऋक्छन्दान्तदन्तात् समासाद्यथासंख्यं माण-
वचरणयोरभिधेययोरच् समासान्तो भवति । अनृचो माणवकः । पद्वृच-
धरणः । माणवचरणयोरिति किम् । अनृक् साम । पद्वृक्
सूक्तम् ॥

प्रत्यन्वयेभ्यः सामलोमभ्याम् ॥ ९० ॥

प्रत्यन्वयेभ्यः परो यी सामलोमशब्दौ तदन्तात् समासाद् धच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् ।
प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

अक्षणोऽचक्षुपः ॥ ९१ ॥

अचक्षुर्वाची योऽक्षिशब्दस्तदन्तात् समासाद् च्प्रत्ययो भवति ।
अवणाक्षम् । कवराक्षम् । पुष्कराक्षम् । अचक्षुप इति किम् । प्राक्षणाक्षि ॥

स्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्यजुपर्कसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदार-
गधोर्वेष्टीधपदष्टीवाहोरात्ररात्रिन्दिवनक्तन्दिवाहर्दिवसरजसपु-
रुपायुपद्मायुपःत्रायुपजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥

स्त्रीपुंसादयः समासा धन्प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । तत्राप्ता-
ग्रयोदश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । तत्पुच्छे न भवति । स्त्रियाः
पुमान् । धेनुभानहवांश्च धेन्वनडुहौ । इह न भवति । धेनोरनड्वान् ।
ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । ऋक् च साम च ऋक्सामे । वाक् च
मनश्च वाग्मनसे । अक्षिणी न भवौ च अक्षिष्ठयम् । दाराश्च गावश्च
दारागवम् । ऊरु पाष्ठीवन्तौ च ऊर्द्वेष्टीम् । (पार्श्वौ च अष्टीवन्तौ च

पदधीवम् । निपातनाद्विलोपः पदादेशश्च । अहश्च रात्रिधाहोरात्रः । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् । निपातनात् पूर्वपदस्य मुयागमः । अहश्च दिवाचाहर्दिवम् । निपातनात् पर्याययोरपि वीप्सार्थे द्वन्द्वः । अद्वहरित्यर्थः । रात्रिपर्यायो द्वादशवन्दः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । सरजसमभ्यनहरति । बहुमीहिर्वा । 'सरजसमपहाय केतकीनां प्रस(र्पिव)म्' इति । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषमिति पधीतपुरुषः । ते आयुषी समाहृते, त्रीण्यायूषि समाहृतानि, णायुषं ण्यायुषमिति द्विगुः । जातः उक्षा जातोक्षः । वृद्धः उक्षा वृद्धोक्षः । महा-
नुक्षा महोक्षः । इति त्रयः कर्मधारयाः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्षा महोक्षा वृद्धोक्षा ब्राह्मणः । शुनः समीपे उपशुनमित्यव्ययीभावः । निपातना(लोऽद्विलो)पाभावः सम्प्रसारणं च । गोष्ठे ष्वा गोष्ठश्च इति तत्पुरुषः । समासनिबन्धो निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते ॥

ब्रह्महस्तिराजपल्लयेभ्यो वर्चसः ॥ ९३ ॥

ब्रह्मादिभ्यः परो यो वर्चश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पल्लयवर्चसम् । पल्लयमिहि हस्तिविधोच्यते ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ९४ ॥

अवादिभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वत्सीयसः ॥ ९५ ॥

श्वसः परो यो वत्सीयश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । श्वोवत्सीयसं, कल्याणम् ॥

निराश्रयेयसः ॥ ९६ ॥

निराश्रकारात् यस्य परो यः श्रेयश्शब्दस्तदन्तान् समासादप्रत्ययो भवति । निश्श्रेयसं, निर्वाणम् । अश्रेयसं, कल्याणम् ॥

अन्ववत्तसेभ्यो रहसः ॥ ९७ ॥

धन्वादिभ्यः परो यो रदृशब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति ।
धनुरहसम् । ववरहसम् । तसरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ९८ ॥

प्रतिशब्दात् परो य उरदृशब्दः सप्तम्यर्थवृत्तिस्तदन्तात् समासा-
दप्रत्ययो भवति । उरसि, प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सप्तमी-
स्थादिति किम् । प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ९९ ॥

अनुगवमित्यप्रत्ययान्तो निपात्यत आयामे गम्यमाने । अनु गा-
मायतमनुगवं शकटः । 'अनुः सार्भाप्यायामयोरित्यव्ययीभावः । आयाम
इति किम् । गयां पश्चाद्, अनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ १०० ॥

द्विस्तावती त्रिस्तावतीत्यस्मिन्नर्थे द्विस्तावा त्रिस्तावेत्यप्रत्ययस्ती-
शब्दलोपश्च निपात्यत वेदिशब्देत् सा भवति । द्विस्तावा । त्रिस्तावा वेदिः ।
यावती प्रकृतौ वेदिस्तावती द्विगुणा त्रिगुणा वा कस्यांचिद्विकृतौ भवति ।
वेदिरिति किम् । द्विस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ १०१ ॥

उपसर्गात् परो योऽध्वन्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति ।
प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । अत्यध्वं निरध्वम् । उपसर्गा-
दिति किम् । परमाध्वा ॥

पाण्डूदक्कृष्णेभ्यो भूमेः ॥ १०२ ॥

पाण्ड्वादिभ्यः परो यो भूमिशब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो
भवति । पाण्डूभूमः । उदग्भूमः । कृष्णभूमः ॥

सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ॥ १०३ ॥

सङ्ख्याशब्देभ्यः परो यो नदीगोदावरीशब्दौ चकाराद् भूमि-
शब्दश्च तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।
द्विमूमः प्रासादः । दगभूमकं सूत्रम् ॥

अव्ययाच्चाङ्गुलेस्तत्पुरुषे ॥ १०४ ॥

अव्ययात्, चकारात् सङ्ख्यायाश्च परो याऽङ्गुलिशब्दस्तदन्तात्
तत्पुरुषेऽचप्रत्ययो भवति समासान्तः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गुलम् ।
अत्यङ्गुलम् । द्वे अङ्गुली समाहृते अङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । चतुरङ्गुलम् । तत्पुरुष
इति किम् । उपाङ्गुलिः । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । कथं अङ्गुलं काष्ठम् । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्येत्यर्थे मात्रादेर्लुकि कृते तद्विताये द्विगुस्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थे
वर्तते, नत्वयं बहुव्रीहिः । अङ्गुलशब्दो वा प्रमाणवाची प्रकृत्य(न्तं ? न्त-
रम्) । यथा — 'स्वेनाङ्गुलप्रमाणेना(प्य)ङ्गुलानां शतं पुमान् । हस्तो-
ऽङ्गुलिर्विंशत्या' इति । द्व्यङ्गुलावयवोनहस्त इति समुदायो बहुव्रीहिः ।
अङ्गुलान्तात् समाहारे द्विगुस्तत्पुरुष इत्यच भवे(प्य)ति ॥

सर्वैकदेशासङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घेभ्यश्च रात्रेः ॥ १०५ ॥

सर्पादिभ्यश्चकारादव्ययात् संख्यायाश्च परो यो रात्रिशब्दस्तदन्तात्
तत्पुरुषे समासेऽचप्रत्ययो भवति । सर्पा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्व-
रात्रः । मध्यरात्रः । अर्धरात्रः । अपररात्रः । पश्चिमरात्रः । संख्यातरात्रः ।
पुण्यरात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः । त्रिरात्रः पञ्चरात्रो बहुरात्रः । गणरात्रः ।
अतिरात्रः । नीरात्रः । तत्पुरुष इति किम् । दीर्घरात्रिर्हेमन्तः । उपरात्रिः ॥

सख्यहोभ्यां टच् ॥ १०६ ॥

सख्यन्तादहश्चन्द्राच्च प्रातिपदिकात् तत्पुरुषे समासे टचप्रत्ययो
भवति । राज्ञः सखा राजसखः । ब्राह्मणसखः । परमाहः । उत्तमाहः ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । तत्पुरुष इति किम् । इन्द्रः सखा अस्येन्द्रसखा ।
सख्युः समीपमुपसखि । दीर्घाण्यहान्यस्मिन्, दीर्घाहा निदापः । दीर्घाह्यी
शरत् ॥

राज्ञोऽस्त्रियास्य ॥ १०७ ॥

अस्त्रीलिङ्गो यो राजन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाच्च टच् समासान्तो
भवति । देवराजः । मद्रराजः । परमराजः । अस्त्रियामिति किम् । मद्राणां
राज्ञी, मद्रराज्ञी । महाराज्ञी ॥

गोस्तद्धितलुकि ॥ १०८ ॥

गोशब्दान्तात् प्रातिपदिकादतद्धितलुकि सति (तत्)रूपे तद्धिते
टच् समासान्तो भविष्यति । राजगवः । परमगवः । पञ्चगवधनः ।
दशगवप्रियः । अतद्धितलुकीति किम् । सुल्लुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राज-
(गा ? ग)वमिच्छति राजगवीयति । लुग्रहणं किम् । पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं
पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । तत्पुरुष इति किम् । उपगु । चित्रगु ।
अजा(श्च ? श्व)गावः ॥

उरसोऽग्रथे ॥ १०९ ॥

अग्र्यं प्रधानं तस्मिन्नुरदशब्दो वर्तते । तदन्तात् तत्पुरुषे टच्-
प्रत्ययो भवति । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । मश्वानां प्रधानमित्यर्थः ।
हस्त्युरसम् । रथोरसम् । अग्र्य इति किम् । अश्वोरः ॥

अनोदमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ११० ॥

अनःप्रवृत्तीनां तत्पुरुषे जातौ संज्ञायां च टच् समासान्तो
भवति । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृ(तांश ? तादम)
इति जातिः । पिण्डाश ? ण्डादम इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः ।
लेहितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा ।
जातिसंज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । कथं 'विन्दुसरो पकसर'
इति । नैपा संज्ञा । रूढ्यान् मज्ञाविज्ञान शूर्पण(की ? खे)तिवत् ॥

ग्रामकौटाम्यां तक्षः ॥ १११ ॥

ग्रामकौटाम्या परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच्प्रत्ययो
भवति, समासान्तः । ग्रामस्य तक्षा, ग्रामतक्षः । गृह्णां साधारण इत्यर्थः ।
कुट्यां भवः कौटः, कौटस्तक्षा कौटतक्षः । स्वतन्त्रः, न कस्यचित् प्रति-
षद् इत्यर्थः । ग्रामकौटाम्यामिति किम् । राजस्तक्षा राजतक्षा । तत्पुरुष
इति किम् । ग्रामश्च तक्षा च ग्रामतक्षाणौ । कौटस्तक्षास्य कौटतक्षः ॥

अतेः शुनः ॥ ११२ ॥

अतेः परो यः श्वन्शब्दस्मात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति ।
अतिक्रान्तः श्वानमनिशो वराहः । अतिजव इत्यर्थः । अतिश्वः सेवकः ।
अतिश्वी सेवा । अतिनीचेत्यर्थः ॥

उपमानादप्राणिनि ॥ ११३ ॥

अप्राणिविषय उपमानो यः शब्दशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षः । फलकश्चः । * 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोटः । अप्राणिनीति किम् । पुरुषः श्वेव, पुरुषश्चा ॥

पूर्वोत्तरसृगोभ्यश्च सकृत्तः ॥ ११४ ॥

पूर्वादिभ्यश्चकारादुपमानाच्च परो यः सकृद्यशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति । पूर्वसकृद्यम् । उत्तरसकृद्यम् । सृगसकृद्यम् । फलकसकृद्यम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ११५ ॥

नौशब्दान्तात् द्विगोष्टच् समासान्तो भवति । द्वे नावौ समाहृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । द्वयोर्नौद्विनौ । राज्ञो नौः, राजनौः । द्वे नावावस्य द्विनौकः । (अ)तद्वितलुकीत्येव । पञ्चाभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्धश्च ॥ ११६ ॥

अर्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति । अर्धनावम् । चकारागे द्विगोरित्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरसृगे द्वयमप्यनुवर्तते ॥

खार्या वा ॥ ११७ ॥

खारीशब्दान्तात् द्विगोर्अर्धशब्दाच्चकारात् खारीशब्दात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो वा भवति । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि । विधानसामर्थ्यादेव टजन्तस्य न वियां वृत्तिः । द्विगोरित्येव । द्वयोः खारि, द्विखारी । द्वे खार्यावस्य, द्विखारीकः ॥

द्वित्रिव्यासज्जलेः ॥ ११८ ॥

* इदं प्राणिनीयसूत्रम् । 'उपमे-नि व्याघ्र-नि-र्भग-शुभ्र-गु-र्ग-क-र-स्य-डा-दि-ग-ल-ये-न्-च-न्दा-दि-भिः-सामान्या-प्रयोगे' (३-२-८२) उक्तिं धृत्वा गन्धर्व-नि-प-ता-म-न्-त-र-ध-स-य-पा-दः ।

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तस्माद् द्विगोष्ठ् समासान्तो वा भवति । अञ्जलं, अञ्जलिः (?) । अञ्जलं अञ्जलिः (?) । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, अञ्जलिः । द्वावञ्जली अस्य, अञ्जलिकः । अतस्त्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः, अञ्जलिः ॥

कुमहदभ्यां ब्रह्मणः ॥ ११९ ॥

कुमहदभ्यां परो यो ब्रह्मणशब्दस्तस्मात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो वा भवति । कुमहः । कुमहा । (महाब्रह्मः) । महाब्रह्मा । तत्पुरुष इत्येव । कुमहास्मिन्निति कुमहाको देशः । महाब्रह्मकः ॥

जनपदभ्यो नित्यम् ॥ १२० ॥

जनपदशब्देभ्यो यो ग्रन्थशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो नित्यं भवति । सुराष्ट्रप्रसः । अवन्तिप्रसः । काशीप्रसः । जनपदेभ्य इति किम् । देवप्रसा नारदः । तत्पुरुष इत्येव । अवन्तयश्च ब्रह्माणश्च अवन्तिप्रसाणः । अवन्तयो ब्रह्मास्यावन्तिप्रसकः ॥

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात् समाहारे ॥ १२१ ॥

समाहारे यो द्वन्द्वस्तस्माद्यवर्गदकारपकारहकारान्तात् टच् समासान्तो भवति । वाक्स्त्वचम् । अक्स्त्वचम् । श्रीसजम् । इहूर्जम् । समिद्वदपदम् । वाक्स्त्वचम् । वाक्स्त्वचम् । उत्रोपानहम् । धेनु(शोमहं ? गोदुहम्) । समासान्तत्वेन प्रत्ययस्य द्वन्द्वावयवत्वाच्छ्रोपानहीति द्वन्द्वलक्षणो मत्वर्थाय इतिर्भवति । द्वन्द्व इति किम् । पथ वाचः समाहृताः, पञ्चवाक् । द्विद्वपत् । चुदपहान्तादिति किम् । वाक्समित् । यकृन्मेदः । समाहार इति किम् । प्रावृदशरदा । अश्वानइवाही ॥

**शरदिपाठेनस्मनमुपानद्धिमवदनटुत्पथिद्युदिग्-
दृग्यत्तच्चतुर्भ्योऽव्ययीभावे ॥ १२२ ॥**

शरदादिभ्योऽव्ययीभावे टच् समासान्तो भवति । उपशरदम् । उप-
विपाशम् । प्रत्यनसम् । अपिमनसम् । उपोपानहम् । अभिदिमवतम् ।

क्षयन्तादव्ययीभावे ढच् समासान्तो वा भवति । उपसृमिधम् ।
 उपसमिह् । उपस्यदम् । उपस्यत् । उपस्युचम् । उपस्युक् । अधिस्रजम् ।
 अधिस्रक् । उपलघटम् । उपलघद् । उपैहविडम् । उपैहविद् । प्रतिमरुतम् ।
 प्रतिमरुत् । अनुककुभम् । अनुककुप् ॥

निसः शतो डच् ॥ १२९ ॥

निसः परो यः शदन्तस्तस्मात् डच् समासान्तो भवति । निर्गतानि
 त्रिंशानि ? शतो वर्षाणि निस्त्रिंशानि । निश्चत्वारिंशानि । निर्गतस्त्रिंशतो-
 ऽङ्गुलिभ्यः, निस्त्रिंशः स्रग्गः । निस्त्रिंश इव मूरकर्मो निस्त्रिंशः खलः ।
 अभिधानसामर्थ्यात् तत्पुरुष एवाय समासान्तो भवति ॥

अचहोः सङ्ख्येयबहुव्रीहेः ॥ १३० ॥

सङ्ख्येये (यो) बहुव्रीहिरपहृशब्दान्तस्तस्माद्बृच् समासान्तो भवति ।
 उपदशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्विदशाः । त्रिदशाः
 द्वित्राः । पञ्चपाः । अचहोरिति किम् । उपबहवः । सङ्ख्येयग्रहणं किम् ।
 प्रियपपः । प्रियपञ्चानः । बहुव्रीहेरिति किम् । द्वादश । त्रयोदश ॥

सङ्ख्यक्ष्णः स्वाङ्गात् पच् ॥ १३१ ॥

स्वाङ्गवचनौ यौ सङ्ख्यक्षिण्यौ तदन्तात् बहुव्रीहेः पच् समा-
 सान्तो भवति । दीर्घसपथः, दीर्घसपथी । विशालाङ्गः, विशालाङ्गी ।
 सङ्ख्यक्ष्ण इति क्रिय । दीर्घजानुः । महाबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् ।
 (द्वि ? दीर्घ)मक्विच शकृत् । स्थूलाक्षिरिक्षुः । बहुव्रीहेरिति किम् । परम-
 सक्विच । पचः पकारो दीर्घः ॥

अङ्गुलेर्दोरुणि ॥ १३२ ॥

यङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेर्दोरुणि वर्तमानान् पच् समासान्तो भवति ।
 श्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । बङ्गुलिस्तथावयव धान्यादिविशेषणकाष्ठमुच्यते ॥

द्वित्रिभ्यां मूर्धाः ॥ १३३ ॥

द्वित्रिभ्यां परो गो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः पच् समासान्तो
 भवति । द्वौ मूर्धानावभ्य, द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । बहुव्रीहेरित्येव । द्वयोर्मूर्धां
 द्विमूर्धा ॥

अप्पूरण्यास्तत्प्राधान्ये ॥ १३४ ॥

पूरणप्रत्ययान्तं लीलिशब्दः पूरणीत्युच्यते । तदन्ताद्बहुव्रीहेस्त-
प्राधान्ये वृत्तावप्यन्तर्भावे अप्रत्ययो भवति । कल्याणी पञ्चमी आसां
रात्रीणां कल्याणीपञ्चमाः । कल्याणीदशमाः । 'न प्रधानपूरण्यास्'
इति पुंवद्भावाभावः । तत्प्राधान्य इति किम् । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्
कल्या(णी ? ण)पञ्च(मि ? मी)कः पक्षः ॥

प्रमाण्याः ॥ १३५ ॥

प्रमाणीशब्दान्तात् बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । स्त्री प्रमाणी
एषां स्त्रीप्रमाणाः कुहुम्भिनः । भार्याप्रमाणाः श्रेणयः । प्रमाणशब्देन सिद्धे
प्रमाणीशब्दान्तात् कवभावार्थं वचनम् ॥

अन्तर्वाहिभ्यां लोमः ॥ १३६ ॥

अन्तर्वाहिभ्यां परो यो लोमश्चरतदन्ताद् बहुव्रीहेरप् समासान्तो
भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोकः प्रावारः । आहर्लोकः (पटः) ॥

नक्षत्राक्षेतुः ॥ १३७ ॥

नक्षत्रशब्दात् परो यो नेत्रशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भ-
वति । सृगो नेता आरां सृगनेत्रा रात्रयः । पुण्यनेत्राः । नक्षत्रादिति किम् ।
देवदत्तनेत्रकः । ननु च नेत्रशब्देनैव सिद्धं—

“प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यासु कुहुम्भिनः ।”

इति । सत्यमेतत् । किन्तु ने(त्र ? तु) शब्दान्तात् कतो मा भूदिति वचनम् ॥

नञ्मुच्युपाधिग्वश्चतुरोऽह् ॥ १३८ ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठ-

पदभद्रपदाः ॥ १४० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहयोऽचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्मिन् सुप्रातः । शोभनं श्योऽस्मिन् सुश्वः । शोभनं दिवास्मिन् सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रः अश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । एवमजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा(व)स्य प्रोष्ठपदः । भद्रः पादोऽस्य भद्रपदः । निपातनसामर्थ्यात् टिलोपपञ्चाव-
नियमादयो भवन्ति ॥

नञ्हुस्सुभ्यः स(क्थो? कथ्नो) वा ॥ १४१ ॥

नञादिभ्यः परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरच् समासान्तो वा भवति । अविद्यमानं सक्थ्यस्य असक्थः । दुस्सक्थः । सुसक्थः । पक्षे अस(क्थी? कथिर)त्वादि । नञादिभ्य इति किम् । दीर्घसक्थि शकटम् । बहुव्रीहेरित्येव । न सक्थि, असक्थि ॥

हलिङ्गन्त्योश्च ॥ १४२ ॥

नञादिभ्यः परो यौ हलिङ्गकिञ्चिद्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् समासान्तो (वा) भवति । अविद्यमाना हलिरस्य अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः । सुहलः । सुहलिः । अशक्तः । अशक्तिः । दुश्शक्तः । दुश्शक्तिः । सुशक्तः । सुशक्तिः । हलशब्देन शक्तशब्देन च सिद्धे स्वार्थं वचनम् ॥

नित्यमसिच् प्रजायाः ॥ १४३ ॥

नञादिभ्यः परो यः प्रजाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् समा-
सान्तो भवति । अविद्यमाना प्रजा अस्य, अप्रजा । दुःप्रजाः । सुप्रजाः ॥

मन्दात्पाभ्यां च मेधायाः ॥ १४४ ॥

मन्दात्पाभ्यां चकाराचञादिभ्यश्च परो यो मेधाशब्दस्तदन्ताद्बहु-
व्रीहेरसिच्प्रत्ययो भवति । मन्दा मेधा अस्य, मन्दमेधाः । धृत्पमेधाः ।
(अमेधाः) । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥

नाम्नि नासिकाया नसोऽस्थूलौत् ॥ १४५ ॥

स्थूलादन्यस्यात् परो यो नासिकाशब्दस्तस्य बहुव्रीहिसमासे संज्ञायाम(सि ?) चप्रत्ययः समासान्तो नसादेशश्च भवति । गौरिव नासिका अस्य, गोनासः । दुरिव (नासिका अस्य) दृणसः । बाध्री(व) नासिका यस्य, वा (ध्रा ? ध्री)णसः । कुम्भीनसः । नाम्नीति किम् । तुङ्गा नासिका यस्य, तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिकः । कथं गोनासः । यद्यस्ति, नासाशब्देन भविष्यति ॥

उपसर्गाच्च ॥ १४६ ॥

उपसर्गात् परो यो नासिकाशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहौ नसादेश-
स्तन्मासान्तो भवति । प्रणसं सुखम् । उन्नसम् । असंज्ञार्थं वचनम् ॥

देः खुखग्राः ॥ १४७ ॥

उपसर्गात् परया नासिकाया बहुव्रीहौ खु, ख, ग्र, इत्येते
षादेशाः समासान्ता भवन्ति । विखुः, विगतनासिकः । विखः । विग्रः ॥

खरखुराभ्यां नस् वा ॥ १४८ ॥

खरखुराभ्यां परस्या नासिकायाः संज्ञायां नस् इत्ययमादेशः समा-
सान्तो वा भवति । खरणाः, खरणसः । खुरणाः । खुरणसः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १४९ ॥

केवलात् पूर्वपदाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहिरनिच् समासान्तो
वा भवति । कल्याणधर्मा । कल्याणधर्मकः । तद्धर्मा । तद्धर्मकः । विप-
रीतधर्मा । विपरीतधर्मकः । केवलादिति किम् । परमः स्वो धर्मोऽस्य
परमस्त्वधर्मकः ॥

सुहरिततृणसोमेभ्यो जम्भात् ॥ १५० ॥

त्वादिभ्यः परो यो जम्भशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहिरनिच् समासान्तो
भवति वा । जम्भाराब्दोऽम्भद्वद्वादेवचनो दन्तवचनो वा । शोणनो लम्भो
(जम्भ वा ?)ऽस्य, सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणजम्भा । दन्तपक्षे तृण-
जम्भा, तृणमिव जम्भोऽस्य । सोमजम्भा । स्वादिभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १५१ ॥

दक्षिणेर्मैत्यनिजन्तो बहुव्रीहौ निपात्यते लुब्धयोगे गम्यमाने ।
दक्षिणेर्मर्मस्य दक्षिणेर्मा रुगः । ईर्म व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणित-
गस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोग इति किम् । दक्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच्च क्रियाव्यतीहारे ॥ १५२ ॥

क्रियाव्यतीहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्चप्रत्ययः समासान्तो भवति ।
केशेषु ध केशेषु च गृहीत्वा युद्धं वृत्तं केशकेशि । बाहूबाह्वि । दण्डैश्च
दण्डैश्च प्रहृत्य वृत्तं युद्धं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । तस्यापत्यादिसू-
त्रेण (१) इजन्तस्याव्ययत्वादिभक्तेर्लुक् ॥

क्रियायां द्वे दण्डमुसलाभ्याम् ॥ १५३ ॥

द्विशब्दात् परौ यौ दण्डमुसलशब्दौ तदन्तात् बहुव्रीहेः क्रियायां वर्त-
मानादन्यपदार्थे इच्च समासान्तो भवति । द्वौ दण्डावस्यां दण्डक्रि-
यायां द्विदण्डि प्रहरन्ति । द्विमुसलि । क्रियायामिति किम् । द्विदण्डा शाला ॥

उभोभयाभ्यामञ्जलिपाणिहस्तदन्तकर्णेभ्यः ॥

उभोभयाभ्यां परे ये अञ्जल्यादयस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः क्रियायां वर्त-
मानात् इच्च समासान्तो भवति । उमावञ्जली अस्यां क्रियायामुमाञ्जलि ।
उभयाञ्जलि । उभापाणि । उभयापाणि । उमाहस्ति प्रयच्छन्ति ।
उभयाहस्ति । उमादन्ति गन्ति । उभयादन्ति । उमाकर्णि शृण्वन्ति,
उभयाकर्णि । ननु चोभयशब्दस्य द्विवचनं (न? ना) विषयत्वमुभयोऽन्यत्र
स्मर्यते । तत् कथमुच्यते प्रयोगः । पृथगुपादानसामर्थ्याद् भविष्यति ॥

बाहोर्लुक् ॥ १५५ ॥

उभोभयाभ्यां परौ यौ बाहुशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः क्रियायां वर्त-
मानात् इच्चप्रत्ययो लुक् चास्य भवति । उमाबाहु युध्यन्ते । उभयाबाहु ।
सर्वत्रात् । 'इच्यनचिदीर्घश्चे'ति पूर्वपदस्यात्त्वम् ॥

संहतपुच्छयेकपद्याल्यपद्यादयः ॥ १५६ ॥

संहतपुच्छादयो बहुव्रीहौ क्रियायामिच्छप्रत्ययान्तास्साधवो भवन्ति
संहतपुच्छि गच्छति । एकपदि गच्छति । आल्यपदि धावति । निपात-
नादात्त्वाभावः पदादेशैश्च भवति ॥

प्रोह्यपदिनिकुच्यकर्णि च ॥ १५७ ॥

प्रोह्यपदि निकुच्यकर्णि कृतेतौ समासौ क्रियायां निपात्येते । प्रोह्य
पादावास्ते, प्रोह्यपद्यास्ते । निकुच्य कर्णौ धावति, निकुच्यकर्णि धावति ।
योगविभागकरणं बहुव्रीह्यर्थम् । उत्पत्यपाकलादित्वाच्चान्यपदार्थेऽपि कचित्
तत्पुरुषो भवति ॥

मासाद् भृतिप्रत्ययादेष्टृच् ॥ १५८ ॥

भृतिप्रत्ययान्तपूर्वपदान्मासशब्दात् बहुव्रीहेष्टृच् समासान्तो भवति ।
पञ्चभृतिर्दीयतेऽस्मिन्निति पञ्चको मासः । 'सह्ययाया अतिशतः कन्'
(५-१-१०) पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः ॥

प्रसभ्यां जानुनोर्जुः ॥ १५९ ॥

प्रसभ्यां परो यो जानुशब्दस्तस्य बहुव्रीहौ समासे जुर्ल्ययमा-
देशो भवति । प्रगते जानुनी भस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वाद्वा ॥ १६० ॥

ऊर्ध्वशब्दात् परो यो जानुशब्दस्तस्य जुरादेशः समासान्तो वा
भवति* ॥

(धनुषोऽनङ् ॥ १६१ ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १६२ ॥

उपमानात् ॥ १६३ ॥

पादस्य पादहस्त्यश्वाजदासीमहेलागणिकाकुसूल-

जालकटोलगण्डोलकेभ्यः ॥ १६४ ॥

* इत उत्तरं केतिपर्याया गलिनाः । धनुर्गगान्गतिरिति सूत्राणि मृदराट्टादुद्धृत्य
विवक्षितानि ।

कुम्भजालशतसूत्रस्थूणासुनिशित्यार्द्रगोधाकलशी-
दासीम्यः ॥ १६५ ॥

विष्णुकृष्णकुणिगुणद्रोणीशकृत्सूकरसूचीशुचि-
विनञ्जिरष्टाम्यश्च ॥ १६६ ॥

संख्यादेः ॥ १६७ ॥

वयसि दन्तस्य दत्त ॥ १६८ ॥

वयसीति किम् । सुदन्ता दाक्षिणात्याः । द्विदन्तः कुम्भरः । ऋकार
उगित्कार्यर्थः ॥

पोडन् ॥ १६९ ॥

पपादेर्दन्तान्तस्य बहुव्रीहि (हि हे)र्दन्तस्य दन्नादेशः, यप उत्वं च
निपात्यते । षड् दन्ता अस्य षोडन् । वयसीति नानुवर्तते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १७० ॥

बहुव्रीहौ स्त्रियां संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दन्नादेशः समा-
सान्तो भवति । अयोदती । फलदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती
सुदन्ती ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहा (हि) भूपिकश्यावशिखरारो-
केभ्यो वा ॥ १७१ ॥

अग्रान्तेभ्यः शुद्धादिभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य बहुव्रीहौ दन्नादेश-
समासान्तो वा भवति । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । कलिकाग्रदन् ।
कलिकाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् ।
वृषदन्तः । वराहदन् । वराहदन्तः । अहिदन् । अहिदन्तः । भूपिकदन् ।
भूपिकदन्तः । श्यावदन् । श्यावदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ।
अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दीप्तः ॥

ककुब् ककुदस्यावस्थायाम् ॥ १७२ ॥

कालादिकर्मकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्थेत्युच्यते । तस्यां गम्यमानायां ककुदशब्दस्य बहुव्रीहौ ककुदित्ययमादेशः समासान्तो भवति । असञ्ज्ञातककुद, बालः । यष्टिककुद, युवा । पूर्णककुद, मध्यमः । पत्रककुद, जीर्णः । स्थूलककुद, बलवान् । अवस्थायामिति किम् । श्वेत-ककुदः । ककुच्छब्देन सिद्धे ककुदशब्दस्यास्मिन् विषये प्रयोगो ना भूदिति वचनम् ॥

त्रिककुत् पर्वते ॥ १७३ ॥

त्रेः परस्य ककुदशब्दस्य बहुव्रीहौ समासे पर्वतेऽभिधेये ककु-दादेशस्समासान्तो निपात्यते । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत् पर्वतः । 'त्रेः पर्वत' इति सिद्धे निपातनं पर्वतविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्यस्त्रिक-कुद एव भवति ॥

उद्विभ्यां काकुत् काकुदस्य ॥ १७४ ॥

उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य बहुव्रीहौ काकुदित्ययमादेशः समासान्तो भवति । उद्वतं काकुदमस्य, उल्काकुत् । (विकाकुत् ।) काकुदं तालु उच्यते ॥

पूर्णादा ॥ १७५ ॥

पूर्णशब्दात् परस्य काकुदस्य बहुव्रीहौ काकुदित्ययमादेशः समा-सान्तो वा भवति । पूर्ण काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १७६ ॥

स्वादोर्दुरादेश्च हृदयशब्दस्य बहुव्रीहौ ययासङ्ख्यं मित्रामित्रयो-र्हृदादेशः समासान्तो निपात्यते । शोभनं हृदयमस्य सुहृद्, मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृद्, अभिन्नम् । मित्रामित्रयोरिति किम् । सुहृदयः साधुः । दुर्हृदयश्चोरः । निपातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये सौहृदं दो-र्हृदमिति 'हृद्गसिन्धोः पूर्वपदस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति ॥

उरःसर्पिर्दधिमधूपानच्छालिभ्यः कप् ॥ १७७ ॥

उरःप्रभृत्यन्तीद् बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तो भवति । व्यूढ-
मुरोऽस्य, व्यूढोत्स्कः । प्रियसर्पिष्कः । प्रियदधिकः । प्रियमधुकः । एव-
मवमुक्तोपानत्कः । सम्पन्नशालिकः ॥

पुमनङ्कुत्रौपयोलक्ष्मीभ्य एकत्वे ॥ १७८ ॥

एकत्वविषया ये पुमादयस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तो
भवति । प्रियः पुमानस्य, प्रियपुंस्कः । प्रियानङ्कुत्कः । प्रियनौकः । प्रिय-
पयस्कः । प्रियलक्ष्मीकः । एकत्व इति किम् । द्विपुमात् । द्विपुंस्कः ।
(बहुलक्ष्मीः) बहुलक्ष्मीकः । 'शेषादि'ति विकल्पो भवति ॥

नञोऽर्थात् ॥ १७९ ॥

नञः परो योऽर्थशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तो
भवति । अविद्यमानः अर्थोऽस्यानर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १८० ॥

इध्गन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानात् कप्प्रत्ययः समासान्तो भवति ।
बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका सेना ।
बहुस्वामिका नगरी । बहुयागिमका सभा । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
धान्येकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी
राजा । बहुदण्डिकः ॥

ङ्युङ्कृतः ॥ १८१ ॥

ङघन्ताद्ङन्तादकारान्ताद् बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तो भवति ।
बह्वयः कुमार्योऽस्मिन् बहुकुमारीकः । बहुचन्द्रकः । बहुकर्तृकः ॥

शेषाद्वा ॥ १८२ ॥

यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितस्तस्मात् कप्प्रत्ययः समा-
सान्तो वा भवति । बह्वयः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः । बहुखट्वः ।
बहुमालकः । बहुमालः । बहुवीणकः । (बहुवीणः ।) शेषादिति किम् ।
प्रियपयः । प्रियधुरः ॥

न सुभ्र्वादभ्यः ॥ १८३ ॥

सुभ्र्वादिभ्यो बहुव्रीहिभ्यः कप् समासान्तो न भवति । सुभ्रूः ।
लेखाभूः । कोमलोरुः । जातिवचनत्वादुक्तं एते । एवं हि सम्बुद्धौ
ह्रस्वो भवति । हे सुभ्रु । हे वरोरु । आकृतिगणत्वात् करभोरुः संहितोरु-
रित्यादिभ्योऽपि न भवति ॥

संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ कप् समासान्तो न भवति । विश्वदेवः ।
विश्वयशः ॥

ईयसः ॥ १८५ ॥

ईयसुन्नन्ताद् बहुव्रीहेः कप् समासान्तो न भवति । वहवः श्रेयांसो-
ऽस्मिन् बहुश्रेयान् । बहुज्यायान् । बहुगरीयान् ॥

ङथा ईच्च ॥ १८६ ॥

ईयसः परो यो ङीप् तदन्तस्य बहुव्रीहेरीकारोऽन्तादेशश्चकारात्
कप्प्रतिषेधश्च भवति । वहव्यः श्रेयस्योऽस्मिन्, बहुश्रेवसी पुरुषः । ईद्वि-
धानसामर्थ्यादुपसर्जनह्रस्वो न भवति ॥

स्तुतौ भ्रातुः ॥ १८७ ॥

भ्रातृशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः स्तुतौ गम्यमानायां कप् समासान्तो न
भवति । शोभनो भ्राता अस्य सुभ्राता । पदुभ्राता । स्तुताविति किम् ।
मूर्खभ्रातृकः ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १८८ ॥

स्वाङ्गवाचिनौ यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तस्य बहुव्रीहेः कप् समा-
सान्तो न भवति । वहव्यः नाड्योऽस्मिन् बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीः
ग्रीवा । तन्त्र्यो धमन्य उच्यन्ते । स्वाङ्ग इति किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः ।
बहुतन्त्रीका वीणा । अन्ये स्वाङ्गशब्देन बहुव्रीह्यर्थव्यवसाहः ।
तेनात्रापि कच् न भवति । बहुनाडिः स्तम्भः । बहुतन्त्रीः वीणा । प्रत्यु-
दाहरणं तु बहुनाडीको ग्रहः । बहुतन्त्रीको नटः ॥

निष्प्रवाणिः ॥ १८९ ॥

निष्प्रवाणिरिति बहुव्रीहिलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते ।
प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी, तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाणी अस्य, नि-
ष्प्रवाणिः षट् । दन्तादचिरापहतः (समाप्तवा)न इत्यर्थः । निर्गतः प्र-
वाणेरिति तत्पुरुषेण सिद्धे बहुव्रीहौ क्व मा भूदिति वचनमर्थवद्भवति ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूताया सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य लघुवृत्ती इत्यहारिण्या पञ्चमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमाध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

सन्न्यङोराद्य एकाज् द्विः ॥ १ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च यः प्रथम एकाजवयवः स द्विरुच्येते ।
तितिक्षते । चिकीर्षति । लोलूपते । पापन्यते ॥

श्लुचडि ॥ २ ॥

श्लौ चडि (च) परतः पूर्वस्य प्रथम एकाजवयवो द्विरुच्यते ।
श्लोति । जिहीते । अपीपचत् । अचकमत ॥

लिट्यनामि ॥ ३ ॥

अनामि भूते लिटि परतः पूर्वस्य प्रथम एकाजवयवो द्विरुच्यते ।
अजागार । पपाच । इयाय । आर । पपाचेत्यत्राद्यन्तवत्त्वं व्यपदेशिव-
द्भावात् । इयाय आरेत्यत्र तु एकाधत्वमपि व्यपदेशिवद्भावात् । एकाजिति
हि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एकः अच् यस्य सोऽयमेकाजित्यवयवेन
विग्रहः । समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवस्तेन साच्च-
स्यैव द्विवचनं भवति । तत्र पपाचेत्यादौ येनैवाचा पजित्यादिसमुदाय
एकाच् तेनैव तदवयवोऽचश्चन्दादिः पञ्चन्दादिश्च । तत्र इयगवयवै-
काचो न द्विरुच्यन्ते । किन्ति हि समुदायैकाजेव । एवं हि सकृच्छाब्दः ।

प्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽत्र गृह्यते । तथा च चराचरेत्यादयः सिद्धा भवन्ति । अनामीति किम् । चकासांचकार । पाचयान्चके ॥

अजादेर्द्वितीयः ॥ ४ ॥

अजादेर्द्विर्वचनभाजः सम्बन्धी य एकाच् (तद् ? स) द्विरुच्यते । न प्रथमः । अटिटिषति । अशिषिपति । अटाख्यते । अशाश्यते । आटिटत् । आशिशत् । (प्रापोण् न ?) अरिरिषति । (न कुरुचे ?) अर्त्तेः 'ऋस्मिपूङ्ञ्वशु-कृगृहृधृप्रच्छिभ्यः सनः' इतीटि कृते गुणे च 'द्विर्वचनेऽचि' (१-२-५०) इति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । नैष दोषः । द्विर्वचनानिमित्तेऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचनस्य निमित्तमिदं । किन्तहिं कार्(यं ? र्यी ?) । (न च कार्यी) निमित्तत्वेनाश्रियते । तथा च किञ्चिन्निमित्तयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधो विधीयमानः शायक इत्यत्र न भवति । न हि का (र्ये ? र्यी ?) णः शीङो गुणं प्रति निमित्तभावः । अजादेरिति किम् । अजागार ॥

न न्द्व्याः संयोगादयः ॥ ५ ॥

नकारदकारघकारा द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । (उन्दिदिषति) (भट्टिडिषति । अटिटिषति ?) उब्जिजिषति । (न्द्राः ? न्द्व्याः) इति किम् । ईचिषिपते । संयोगादय इति किम् । प्राणि- (नि ? णि) षति । द्वितीय इत्येव । दिद्रासति । ननु च इन्दिद्रीयिपतीति यथा नकारस्य संयोगादेर्द्विर्वचनं न भवति, तथैव दकारस्यापि न प्राप्नोति । समुदायस्य संयोगान्तोऽयं (न) संयोगस्यादिः किन्तहिं मव्यम इति भविष्यति ॥

अयि रः ॥ ६ ॥

अयकारे परतः रेफः संयोगादिद्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतो न द्विरुच्यते । अर्चिचिषति । अ(दी ? दिं) दिषति । अयीति किम् । अरा- (म्यन्ते ? र्यन्ते) संयोगादिरित्येव । अरिरिषति ॥

पुनः ॥ ७ ॥

यद् द्विरुक्तं तत् पुनर्न द्विरुच्यते । जुगुप्सिषते । लोलूपिषते ॥

ईष्यो यिः सन् वा ॥ ८ ॥

ईष्यतेः समस्तस्यापि यिषब्दो वा सन् वा द्विरुच्यते । ईष्यियिषति । ईष्यियिषति ॥

सुब्धातूनां यथेष्टम् ॥ ९ ॥

सुब्धातूनां यथेष्टमेकाजवयवतः प्रथमो द्वितीयस्तृतीयादिर्वा द्विरुच्यते । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयिषति । पुत्रीयिषति ॥

अजादीनां द्वितीयात् ॥ १० ॥

अजादीनां सुब्धातूनां द्वितीयादारभ्य एकाजवयवो यथेष्टं द्विरुच्यते । अशिष्यीयिषति । अशीयिषति ॥

कण्डूवादीनां तृतीयात् ॥ ११ ॥

एभ्यस्तृतीयादारभ्य एकाजवयवो द्विरुच्यते । न प्रथमद्वितीयादिः । कण्डूयिषति ॥

दाश्चान्साहान्मीद्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्चानित्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । 'दाश्च दान' इत्येतस्य क्वसावद्वित्वमनिदत्त्वं च निपात्यते । दाश्चान् दाश्चांसौ दाश्चांसः । 'षह मर्षण' इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्षत्वमाद्वित्वमनिदत्त्वं च । साहान् साहांसौ साहांसः । 'मिह सेचन' इत्यस्याद्वित्वमनिदत्त्वमुपधादीर्षत्वं (दत्त्वं) च । मीद्वान् मीद्वान्सौ मीद्वान्सः ॥

क्लिदेः के ॥ १३ ॥

क्लिदेर्धातोः कप्रत्यये परतः प्रथमोऽवयव एकाच् द्विरुच्यते* । कस्यति चक्षुषम् (?) ॥

चरिचलिपतिवदीनां वाक् चाभ्यासस्थ ॥ १४ ॥

१. 'नामन् चाभ्यासस्थ' क. पाठः.

* इत उच्यते क्लियिषिद् अन्वयमात्रोऽनितः प्रतिभ्यति । 'क्लियेति दीर्घ' इत्येकं सूत्रं चाशुद्धप्रत्ययं ख. ग. मातृकयोरधिकतया दृश्यते ।

चरिप्रभृतीनां धातूनामचि प्रत्यये परतः प्रथम एकाजवयवो वा द्विरुच्यते । अभ्यासस्य चाक् चागमो भवति । चरतीति चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । आगमविधानसामर्थ्याद् 'हलोऽनादेः' इति लोपो न भवति । लोपे हि सत्यागमादेशयोर्विशेषो न स्यात् । पक्षे चरः पुरुषः । चलं यानम् । पतः पक्षः । वदो मनुष्य इति ॥

हन्तेर्हश्च घः ॥ १५ ॥

हन्तेर्धातोराचि परतः प्रथमोऽवयव एकाज् वा द्विरुच्यते । हकारस्य घकारादेशः । आक् चाभ्यासस्य भवति । हन्तीति घनाघनः । पक्षे हनः ।

पाटोर्णिलुग् दीर्घ ऊक् च ॥ १६ ॥

पटतेर्ण्यन्तस्याचि परतः प्रथमोऽवयव एकाज् वा द्विरुच्यते । णे-
र्लुग् अभ्यासस्य दीर्घ ऊक् चागमो भवति । पाटयतीति (पटा ? पाट्ट)
पटः । पक्षे पाटः चक्रः । (वभूयजरि इष्टौणादिकाः ?) ॥

प्यङ्गः प्रधानस्य सम्प्रसारणं पुत्रपत्योः केवलयो-
स्तत्पुरुषे ॥ १७ ॥

पुत्र पति इत्येतयोः केवलयोस्तत्पुरुषसमासे प्यङ्गः प्रधा-
नस्य सम्प्रसारणं भवति । यणः स्थान इग् भवतीत्यर्थः । कारीपगन्धी-
पुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीप-
स्येव गन्धोऽस्येति वहुव्रीहिः । 'उपमानादि'ति गन्धस्येदन्तादेशः । करीप-
गन्धेरपत्यमित्यण् । तस्य स्त्रियां प्यङ् । ततो 'यङ्माप्' (३-४-१२६) ।
तस्यापि विहिते षष्ठीसमासः । ततोऽनेन सम्प्रसारणम् । आकारस्य परपूर्व-
त्वात् 'सम्प्रसारणस्ये'ति दीर्घः । एवं कौमुदगन्धीत्यादावपि सर्वं भवति ।
प्यङ्ग इति किम् । इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापतिः । प्रधानस्येति किम् । अति-
क्रान्ता कारीपगन्ध्यामतिकारीपगन्ध्या तस्याः पुत्रः, अतिकारीपगन्ध्या-
पुत्रः । प्रिया कौमुदगन्ध्या यस्याः सा प्रियकौमुदगन्ध्या । तस्याः
पतिः प्रियकौमुदगन्ध्यापतिः । यत्र तु प्यङ्गन्तस्य ग्राधान्यं तत्र भवत्येव ।
परमकारीपगन्धीपुत्रः । उत्तमकौमुदगन्धीपतिः । पुत्रपत्योरिति किम् ।

(अतिक्रान्ता ?) कारीपगन्ध्याकुलम् । केवलयोरिति किम् । कारीपगन्ध्या-
पुत्रकुलम् । कारीपगन्ध्यापरमपतिः । तत्पुरुष इति किम् । कारीपगन्ध्या-
पतिरस्य ग्रामस्य कारीपगन्ध्यापतिः । यद्यपि व्यङ्ग्ये बहुवचो यणः सन्ति
तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशः भवतीति व्यङ्ग्य एव (सम्प्रसारणम्) ।
सम्प्रसारणमिति चाधिकारः 'प्राग्भातोरे'ति यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १८ ॥

बन्धुशब्दे केवले उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे व्यङ्ग्यः प्रधानस्य सम्प्र-
सारणं भवति । कारीपगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीपगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धी-
बन्धुः । व्यङ्ग्य इति किम् । इभ्या बन्धुरस्य, इभ्याबन्धुः । प्रधानस्येति
किम् । अतिकारीपगन्ध्याबन्धुः । व्यङ्ग्यप्रधान्ये तद् भवत्येव । परम-
कारीपगन्धीबन्धुः । बन्धुनीति किम् । कारीपगन्ध्यादुद्भूतः । केवल
इत्येव । कारीपगन्ध्या बन्धुवनस्य कारीपगन्ध्याबन्धुवनः । कारीपगन्ध्या-
परमबन्धुः । बहुव्रीहविति किम् । कारीपगन्ध्याया बन्धुः कारीपगन्ध्या-
बन्धुः । बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकलिङ्गता ॥

मातृमातृकमातृषु वा ॥ १९ ॥

मातृजादिषु केवलेषु उत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे व्यङ्ग्यः प्रधानस्य
सम्प्रसारणं वा भवति । कारीपगन्धी माता अस्य, कारीपगन्धीमातः । कारीप-
गन्ध्यामातः । कारीपगन्धीमातृकः । कारीपगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धी-
माता । कारीपगन्ध्यामाता । एतस्मादेव वचनात् बहुव्रीहौ मातृमा
(न्दा ? तजा)देशः । समासान्तः क्वपि शब्दन्तलक्षणो विकल्पेन भवति ।
मातृवचकारः अन्तोदात्तार्थः । व्यङ्ग्य इत्येव । इभ्यामातः । इभ्या-
मातृकः । इभ्यामाता । यौऽपि 'सम्बुद्धौ मातृमातृच युत्रे श्लाघ्ये' इति
नित्ये । मातृजादेशस्तत्रापि हे कारीपगन्धीमातः । हे कारीपगन्धीमातेति
सम्प्रसारणविकल्पो भवति ॥

वचिस्त्वपियजादीनां लिट्यपिति ॥ २० ॥

वचिस्त्वपियजादीनां लिट्यपिति परतः सम्प्रसारणं भवति ।
वचिरिति 'वच परिभाषणे' मूलादेशश्च । ऊचतुः ऊचुः । ऊचे ऊचाते ।
'जि'वप् शये' सुपुपतुः सुपुपुः । यजादीनां सत्त्वपि — ईजतुः ईजुः ।

हुवप् — ऊपतुः ऊपुः । (वह् —) ऊहतुः ऊहुः । वेजः 'अपिति वा' इति विकल्पेन प्रतिषेधं वक्ष्यति । ऊवतुः ऊवुः । ववतुः ववुः । वेजादेशस्य वयो 'वयो य' इति यकारस्य प्रतिषेधाद्वकारस्य भवति । ऊयतुः ऊयुः । व्येज् — संविन्यतुः संविन्युः । हेजो द्वित्व इति सामान्येन वक्ष्यति । (वस —) ऊपतुः ऊपुः । वद — ऊदतुः ऊदुः । श्वयतेः सामान्येन विकल्पं वक्ष्यति । अपितीति किम् । उवाच इयाज ॥

ग्रहिन्यध्योः ॥ २१ ॥

ग्रहेर्न्यधेश्च लिट्यपिति परतः सम्प्रसारणं भवति । जगृहतुः, जगृहुः । विविधतुः, विविधुः । अपितीत्येव । जग्राह । विव्याध ॥

शिन्ङितोः ॥ २२ ॥

शिति (ङिति) च सम्प्रसारणं भवति । शृङ्गाति । जरीशृङ्गते । (वि-
व्यधे वेविध्ये ? विध्यति वेविध्यते) ॥

ज्यान्नश्चञ्ज्जाञ् ॥ २३ ॥

ज्यादीनां शिति ङिति च सम्प्रसारणं भवति । (जि)नाति । वृ-
श्चति । भृज्जति । जेजीयते । वरीवृश्च्यते । वरिभृज्ज्यते ॥

पृच्छेरनङि ॥ २४ ॥

पृच्छे(र्वा ? धी)तोश्शिति ङिति च नङ्वर्षिते परतः सम्प्रसारणं
भवति । पृच्छति । परीपृच्छयते । पृच्छा । अनङीति किम् । प्रश्नः ॥

वशेर्ङर्थपिति ॥ २५ ॥

वशेर्ङर्थपिति च परतः सम्प्रसारणं भवति । उष्टः । उशन्ति । उशन्
उश(ति ? ती) ॥

व्यचोऽङ्गित्यनसि ॥ २६ ॥

'व्यच व्याजीकर(णे)' इत्यस्य धातोरङ्गिति प्रत्ययेऽनुव्रजिते
परतः सम्प्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्वि-

चितव्यम् । अङ्घ्रितीति किम् । व्याचकः । अनसीति किम् । उरु-
व्यचाः ॥

किति चैतेषाम् ॥ २७ ॥

एतेषां षट्सूत्रनिर्दिष्टानां वच्यादिधातूनां किति च प्रत्यये परतः
सम्प्रसारणं भवति । उक्तः उक्तवान् । सुप्तः, सुप्तवान् । इष्टः, इष्टवान् ।
उप्तः, उप्तवान् । ऊढः, ऊढवान् । उतः, उतवान् । संवीतः, संवीतवान् ।
हूतः, हूतवान् । उपितः, उपितवान् । उदितः, उदितवान् ।
शूनः, शूनवान् । गृहीतः, गृहीतवान् । विद्धः, विद्धवान् । जितः,
जितवान् । वृ(ष्णः ? कणः), वृ(ष्ण ? कण)वान् । (भृष्टः, भृष्टवान् ।) पृष्टः,
पृष्टवान् । उ(चि ? शि)तः, उ(चि ? शि)तवान् । विचितः, विचितवान् ।
धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति । वाच-
मिच्छति वाच्यति । व्याहृतार्थावेकेहवशापीति कित् । ....
अथाक्विवन्तसु (?) .... विधानादिहापि प्राप्नोति ॥

लिट्प्रश्निनामभ्यासस्य ॥ २८ ॥

एतेषां वच्यादीनां शिवर्जितानां लिटि परतोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं
भवति । उवाच उवचिथ । सुप्ताप सुप्त्वपिथ । उवाष उवपिथ । उवाह
उवहिथ । संविव्याय संविव्यापिथ । (व्यो ? हे)ओ 'द्वित्व' इति सामान्येन
वक्ष्यति । तेनापि जुहाव जुहविथेति भवतः । उवाद उवदिथ । जग्राह
जग्राहिथ । विव्या(थ ? ध) विव्यधिथ । जिज्यौ जिज्यिथ । वव्रश्च वव्रश्चिथ ।
वव्रज्ज वव्रज्जिथ । पप्रच्छ पप्रच्छिथ । उवास उवसिथ । विव्याच
विव्यचिथ । इडर्थमिदं वचनम् । अपिति कृतसम्प्रसारणानां द्विवचनेन
जिनादेरपिदर्यमविजित्वक्ष्यतुजिधः (?) । शिपर्युदासः किम् । शिश्वाय
शिश्वापिथ । न(सुव ? नु 'ह')लोऽनादेरिति वकारलोपेनापि तत् सिध्यति ।
एवं तर्धनेनैतद् ज्ञापयति — (न ? ह) लोऽनादेर्लोपात् सम्प्रसारणं, चलीय
इति । तेन ध्येज्याव्यधिव्यचीनामभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणं भवति ।
ग्रहिप्रच्छिन्नस्त्वां तु रेफस्य-सम्प्रसारणे लोपे वा नास्ति विशेषः ।
व्रथतेस्तु यदि सम्प्रसारणमकृत्वा 'हलोऽनादि'लोपेन रेफो निवर्त्यते, (तदा)
वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति । अयं रेफस्य सम्प्रसारणमुरदत्वं स्पर्दत्वं

‘हलोऽनादि’ लोपः कियते, तदा उरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् (‘न’ तास्मिन्’
(६-१-४६) इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधो भवतीत्यस्मिन् विशेषः ॥

ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥ २९ ॥

ग्रहादीनां सनि प्रत्यये सम्प्रसारणं भवति । जिघृक्षति । ‘सनि
ग्रहगुहोश्च’ इतीडभावः । सुषुप्सति । पिष्टुच्छिषति । ‘कृगृहप्रच्छिष्यश्च’
इतीडागमः ॥

स्वापेश्वडि ॥ ३० ॥

स्वापेर्ण्यन्तस्य चङि परतः सम्प्रसारणं भवति । असुषुपत् असुषु-
पताम् असुषुपन् । अत्र सम्प्रसारणं गुणः ह्रस्वत्वं द्विर्वचनमभ्यासदीर्घश्चे-
(त्वमि ?)ति क्रमः । चङीति किम् । स्वापयति ॥

स्वपिस्यमिष्येजां यङि ॥ ३१ ॥

स्वप्यादीनां धातूनां यङि परतः सम्प्रसारणं भवति । सोषुप्यते ।
सेसिम्यते । वेकीयते ॥

चायः की ॥ ३२ ॥

‘चायु पूजानिशामनयोरित्यस्य धातोर्थ्यङि परतः की इत्ययमादेशो
भवति । चेकीयते । दीर्घोन्चारणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

प्रस्त्याप्रसंस्त्योर्निष्ठायाम् ॥ ३३ ॥

प्रपूर्वस्य संपूर्वस्य च स्त्यायतेर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति ।
प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । (प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान्) सम्प्रसारणे कृते (यण्वत्ता)
वि(हि ? ह)तेति निष्ठानत्वं न भवति । ‘प्रस्त्यो म’ इति तु पाक्षिकं मत्वं भ-
वति । प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् । सोपसर्गनिर्देशः किम् । स्त्यानः स्त्यानवान् ॥

स्पर्शद्रवमूर्त्योः श्यः ॥ ३४ ॥

स्पर्शे द्रवमूर्त्तौ च ‘श्यैङ् गतावि’त्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः सम्प्र-
सारणं भवति । शीते वर्तते । शीतो वायुः । गुणमात्रे तद्वति चार्थे स्पर्श-
विषयो भवति । शीनं घृतम् । शीनवद् घृतम् । द्रवावस्थायां काठिन्यं गत-
मित्यर्थः । स्पर्शद्रवमूर्त्योरेति किम् । संस्थानो शुम्भिकः । शीतेन संकुचित
इत्यर्थः ॥

प्रतेः ॥ ३५ ॥

प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । प्रतिपूर्वोऽयं रोगे वर्तते इति पूर्वेण (न) प्राप्नोति ॥

वाभ्यवाभ्याम् ॥ ३६ ॥

अभि अव इत्येताभ्यामुत्तरस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं वा भवति । अभिशीनः अभिशीनवान् । अभिश्यान्, अभिश्यानवान् । अवशीनः, अवशीनवान् । अवश्यानः, अवश्यानवान् । स्पर्शद्रवमूर्त्योरप्यनेन परत्वाद्विकल्पो भवति । अभिशितो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमुदकम् । अवश्यानम् । अभिशीतं घृतम् । अभिश्यानम् । अवशीनं हिमम् । अवश्यानम् । 'श्योऽस्पर्श' इति । केचिदभ्यवाभ्यामिति तृतीयां वाचक्षाणाः तद्योगे समा व्यवधाने विकल्पमिच्छन्ति । अभिसंशीनः, अभिसंशीनवान् । अभिसंश्यानः, अभिसंश्यानवान् इति ॥

*स्फायः स्फी ॥ ३७ ॥

स्फायतेर्निष्ठायां परतः स्फी इत्ययमादेशो (वा) भवति । स्फीतः । स्फीतवान् । स्फातः स्फातवान् । निष्ठायामित्येव । स्फातिः ॥

श्रातेः शृतं क्षीरहविषोः ॥ ३८ ॥

श्रातेर्धातोः कप्रत्यये परतः क्षीरे हविषि चाभिधेये शृतं वा निपात्यते । शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । क्षीरहविषोरिति किम् । श्राणा यवागूः ॥

अपेक्षैकत्र हेतौ ॥ ३९ ॥

अपरेकस्मिन् प्रयोजकध्यापारे सति कप्रत्यये परतः क्षीरहविषो-
रर्थयोः शृतं वा निपात्यते । शृतं क्षीरं देवदत्तेन । श्रातिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्तते । स प्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । यदा तु पाक्षे प्रयोजके द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदा न भवति । अपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेन वेति । क्षीरहविषोरिति किम् । अपिता यवागूः ॥

*वाभ्यवाभ्यामिति सूत्रानन्तरमस्य पाठादयमादेशो वैकल्पिक एवमन्यते । पाणिनि-
मते तु विभाषाभ्यवपूर्वस्येति सूत्रात् प्राग् निर्देशाभिव्य इति विशेषः ।

प्यार्थः पीरनुपसर्गस्यः ॥ ४० ॥

‘ओप्यायी वृद्धावि’त्यस्य घातोऽनुपसर्गस्य निष्ठार्थो परतः पी इत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनमुरः । पीनां स्तनौ । पीना श्रोणिः । पीनो देवदत्तः । अनुपसर्गस्येति किम् । प्राप्यानो मेवः । प्राप्यानश्चन्द्रमाः ॥

आङ्गोऽन्धूधसोः ॥ ४१ ॥

आङ्ग उत्तरस्य प्यायतेरन्धावूधसि चार्थे निष्ठायां परतः पी इत्ययमादेशो भवति । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । आङ्ग इति किम् । प्रप्यानोऽन्धुः । परिप्यानमूधः । अन्धूधसोरिति किम् । प्राप्यानश्चन्द्रमाः । आङ्ग एवेति नियमात् प्राप्यानमूध इत्यत्र न भवति । अनुपसर्गस्य पूर्वेण भवत्येव । पीनोऽन्धुः । पीनमूधः ॥

लिङ्ग्यङ्गोः ॥ ४२ ॥

प्यायतेर्लिङ्गि यङ्गि च परतः पी इत्ययमादेशो भवति । आपिप्ये आपिप्याते आपिप्यिरे । आपेपीयते । प्रपेपीयते । परत्वात् पीमावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनम् ॥

वा श्वेः ॥ ४३ ॥

श्वयतेर्धातोर्लिङ्ग्यङ्गोः परतः सम्प्रसारणं वा भवति । शुशान शुशुवतुः शुशुवुः । शिशाय शिशियतुः शिशियुः । शोशयते, शेषयिते । लिङ्ग्यपिति यजदित्वात् प्राप्ते पिति लिङ्गि यङ्गि चाप्राप्त इत्युभयत्रविभाषेयं भवति ॥

णौ संश्वङ्गोः ॥ ४४ ॥

श्वयतेर्धातोः सनि परे, चङि परे (च) णौ परतः सम्प्रसारणं वा भवति । शुशानविषति । अशुशवत् । (शिशायविषति । अशिश्वयत्) ॥

ङ्गः ॥ ४५ ॥

*सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च चलीयो भवति (इति श्रान्धासाहायेपमिति) युङ् न भवति । इति । योगविभागो दित्यर्थः (१) ॥

द्वित्वे ॥ ४६ ॥

हयतेर्धातोर्द्वि(व ? वं)चनविषये सम्प्रसारणं भवति । जुहाव जुहु-
वतुः जुहुवुः । जोहूयते । जुहूयति । 'द्वित्वे इ' इत्येव सिद्धे प्राग्योगस्य
पृथक्करणं णिचोऽन्यस्मिन् द्विर्वचननिमित्तप्रत्ययस्य, विधायके सम्प्रसारणं
मा भूदिति । तेनेह न भवति । ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति । ततः सन् ।
जिह्वायकीयति ॥

न तस्मिन् ॥ ४७ ॥

तस्मिन्निति सम्प्रसारणं निर्दिश्यते । सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य
य(णः) सम्प्रसारणं न भवति । विद्धः । विचितः । संवीतः । वृक्कणः ।
एकयोगलक्षणमपि सम्प्रसारणमत एव वचनात् प्रथमं परस्य यणः क्रियते ।
पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते ॥

लिटि वयो यः ॥ ४८ ॥

वेनादेशस्य वयो यकारस्य लिटि परतः सम्प्रसारणं न भवति ।
ऊयतुः । ऊयुः ॥

वेञः ॥ ४९ ॥

वेजो लिटि परतः सम्प्रसारणं न भवति । ववौ (विविधः ?) ॥

अपिति वा ॥ ५० ॥

अपिति लिटि परतो वेञः सम्प्रसारणं न वा भवति । ऊवतुः
ऊवुः । ववतुः ववुः ॥

त्यपि ॥ ५१ ॥

वेजो त्यापे परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय ॥

ज्यः ॥ ५२ ॥

जिनातेत्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यः ॥ ५३ ॥

व्येजो त्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय ॥

परेर्वा ॥ ५४ ॥

‘दीर्घ क्षय’ इत्येतस्य सन्नि. परतो वा आत्वं भवति । उपदिशते ।
उपदिदीषते । अनेर्हेतुत्वादग्राहे केषाञ्चिन्मतेन विकल्पोऽयमारभ्यते ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ६३ ॥

‘गुरी उद्यमन’ इत्यस्यापपूर्वस्य णमुलि. परत एच आत्वं वा भवति ।
अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ण्ये णमुलि द्विर्वचनं च ।
अत्यपगारम् अत्यपगोरं सुच्यन्ते । ‘द्वितीयायाम्’ (२-४-२७०) इति णमुल् ॥

चिस्फुरोणौ ॥ ६४ ॥

चिनोतेः स्फुरतेश्च णौ परत एच आद् वा भवति । चापयति ।
चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वियः ॥ ६५ ॥

‘वी गतिप्रजनकान्त्यसनस्वादनेष्वि’त्यस्य धातोः प्रजने प्रयमैर्गर्भ-
ग्रहणलक्षणेऽर्थे वर्तमानस्य णौ परत एच आत्वं वा भवति । पुरोवातो
गां प्रवापयति । प्रवाययति । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥

भियो हेतुभये ॥ ६६ ॥

हेतोः स्वतन्त्रप्रयोजकाद् भयं हेतुभयं, तद्वृत्तेः ‘भिभी भय’
इत्यस्य धातोर्णौ परत आत्वं वा भवति । मुण्डो भापयते । मुण्डो
भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीषयते । ‘भोस्म्योर्हेतुभये’
(१-३-६८) इत्यात्मनेपदम् । ‘भियो हेतुभये पुग्’ इत्यनात्त्वपक्षे पुक् ।
हेतुभय इति किम् । करणाद् भये मा भूत् । कुञ्चिकयैनं भाययतीति ॥

स्मैः स्मये नित्यम् ॥ ६७ ॥

स्मयतेर्धातोर्ध्वः स्मयस्तास्मिन् वर्तमानस्य णौ परतो नित्यमेच
आत्वं भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । हेतोर्नित्येव ।
तपसैनं विस्माययति ॥

१. ‘तोर्भवे’ ख. ग. पाठः. २. ‘स्मै स्मयतेर्नित्यं’ ख. ग. पाठः.

* इदं पाणिनीयसूत्रम् । ‘भोस्मभ्यां हेतुभययोस्तदर्थे’ (३-१-११६) इति
तु सरस्वतीकण्ठाभरणसूत्रपाठः.

लियः पूजाप्रलम्भनाभिभवेषु ॥ ६८ ॥

लियो धातोः पूजादिषु गम्यमानेषु णौ परतो नित्यमेव आत्वं भवति । जटाभिरालापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । कस्त्वामुल्लापयते । वक्ष्यतीत्यर्थः । श्येनो वर्तिकामुल्लापर्यते ॥

क्रीड्जीनाम् ॥ ६९ ॥

क्रीणातेरिहो जयतेष्व णौ परतो नित्यमेव आत्वं भवति । क्रापयति । अध्यापयति । विजापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ७० ॥

परलोकः प्रयोजनमस्य पारलौकिकः । ततोऽन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य 'विधू * संराद्धावि'त्येतस्य णौ परतो नित्यमेव आत्वं भवति । अन्नं साधयति । ग्रामं साधयति । अपारलौकिक इति किम् । तपस्तापसं सेधयति । सिध्यति तापसः । परलोकप्रयोजनं ज्ञानविषयमासादयति । तं तपः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । एवं स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । कथमन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति । अत्रापि सिध्यतेर्निष्पत्तिमात्रमैहिकमेवार्थः । पारलौकिकत्वं तु पदान्तरसन्निधानात् प्रतीयते । कथं तपः साधयति । धर्मं साधयति । ज्ञानं साधयति । साधिना भविष्यति । कथमन्नं सेधयति ग्रामं सेधयति । सेधतिना भौवादिकेन भविष्यति । एवं तर्हि धातुभेदेनोभयत्र प्रयोगद्वयसम्भवाद् नार्थः सूत्रारम्भेण । सिध्यतेरपारलौकिके ग्रामं सेधयतीत्यादिप्रयोगो ना भूत् । भौवादिकस्य तु गत्याद्यर्थस्य सिध्यत्यर्थो न सम्भवति ॥

अष्टिबुष्वप्केरावेः षः सः ॥ ७१ ॥

अष्टिबुष्वप्किवर्जितस्य धातोरुपदेशे आदिपकारस्य सकारादेशो भवति । 'पह सहने' 'षिच रक्षणे' । पह — सहते । षिच — सेधति । पुञ् — सुनोति । अष्टिबुष्वप्केरिति किम् । ष्ठीवति । ष्ठीव्यति । ष्वप्कृते । आदिग्रहणं किम् । कषति । लपति । अष्टिबुष्वप्किसृष्टग्रहणादिह न भवति । पोढीयति । पण्डीयति ॥

परे परस्य ज्येजः सम्प्रसारणं वा भवति । परिदीय । परिच्याय ॥

धातोरुपदेश एचोऽशिदेशोरात् ॥ ५४ ॥

धातोरुपदेश एजन्तस्याशित्वेति च विषये आकारः अन्तादेशो भवति । दाता दातुम् । निश्चाता निश्चातुम् । ग्लाता ग्लातुम् । जग्ले मग्ले । धातोरिति किम् । गोम्यां नौग्याम् । उपदेश इति किम् । चेता स्तोता । एच इति किम् । कर्ता हर्ता । अशिदेशोरिति किम् । दयते ग्लायति इति । अशिदेशोरिति विषयसप्तमीनिर्देशात् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यामाकारान्तलक्षणाः प्रत्यया भवन्ति । सुगलः । सुम्लः । पार्णित्रः । अङ्गुलित्रः । दुरवसानोऽरिर्भवता । दुरवसानो भवानरिभिः ॥

अलिटि व्यः ॥ ५५ ॥

व्ययतेर्धातोरलिटि चाशित्यापर्वं भवति । संव्याता संव्यातुम् । अलिटीति किम् । संविन्याय । संविन्ययिथ । पित्युदाह्रियते । अपिति सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते आत्त्वानात्वयोर्विशेषो नास्ति । संविन्यतुः संविन्युः । केचिण्णलि यत्पि विशेषनिर्देशेनैव सिद्धेः, अलिटीति सामान्येन निर्देशात् व्ययतेर्लिटि सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं वा विभाषयन्ति । तेन संविन्ययतुः संविन्ययुः इत्याद्यपि भवति । तद्यथा —

* 'संविन्ययुर्वसनचारु चमूयसुतयं पृथ्वीरजः करभकण्ठकटारमाशाः ।' अशितित्येव । संव्ययति ॥

१. 'एकानो' स. ग. पाठः.

* संविन्ययुर्वसनचारु चमूयसुतयं

पृथ्वीरजः करभकण्ठकटारमाशाः ।

(शिशुपालवधः सर्ग० ५. श्लोक० १.

Nirnaya Sagar Press, Bombay Edition).

इत्येव पाठो दृश्यते । अयमेव पाठः कैरलाभिज्ञनेन श्रीकण्ठेन देवराजमहिनाथचारित्र-
वर्धनेर्न्याह्याचमिरप्याहृतः । आनन्ददेवायनिकाग्रमदेवकृतसन्देहविषयिणी तु 'अत्र के-
चित् — संविन्ययुर्वसनचारु चमूयसुतयमिति पठन्ति; तैः सम्प्रनारणायावे युक्तिर्विचार्यते'
ल्लुप्तम् । अयेन काग्रमदेवकाले उभावपि पाठावास्ताविति, अन्येषां काले 'संविन्ययुः
इति पाठो लुप्तप्रचार इति, दण्डनाथकाले तु 'संविन्ययुः' इत्येव पाठ इति च सम्मान्यते ।

स्फुरस्फुलोर्ध्वजि ॥ ५७ ॥

स्फुरस्फुल इत्येतयोर्धात्वोर्ध्वजि परत एच आत्वं भवति ।
विष्कारः विष्फालः । 'स्फुरस्फुलोर्निर्निविभ्य' इति पत्वम् ॥

दीङ् एज्ज्ञेतौ ॥ ५८ ॥

दीङ् क्षय इत्यस्य धातोरेज्ज्ञेतौ प्रत्यये विषयभूते ए(छः१चः)
प्रसङ्गे आत्वं भवति । उपदाता उपदातुम् । उपदातव्यम् । उपा(दा)स्त ।
विषयसप्तमीनिर्देशात् पूर्वमेवात्वे सति 'ई(प)दुपदानः' 'उपदायो वर्तते'
इति आकारान्तलक्षणो युज् भवति । घञन्तलक्षणश्चाद् भवति ।
एज्ज्ञेताविति किम् । दीनः । उपदीयते । उपदेदीयते । उपदिदीयते ॥

ल्यपि च ॥ ५९ ॥

ल्यपि च परतो दीङ् आत्वं भवति । उपदाय । अनेज्ज्ञेतुत्वात्
पूर्वेण न प्राप्नोति ॥

मिभ्योरखलचि ॥ ६० ॥

मिभ्योरिति मिनोतेर्मीनातेर्मीयतेश्च ग्रहणम् । तयोर्ल्यपि परे खल-
ज्वर्जिते एज्ज्ञेतौ च प्रत्यये विषयभूते एचः प्रसङ्गे आत्वं भवति ।
'निमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । न्यमासीत् । अखलचीति
किम् । ईपञ्चिमयः । दुष्प्रमय । निमयो वर्तते । मिनोति मीनाति मीयते
वा मयः । एज्ज्ञेताविति किम् । प्रमितः । निमेमीयते । मिनोति-
मीनातिमीयतेः सनीसादेशाद्विशेषाभावः । निमित्सति । प्रमित्सति ॥

लियो वा ॥ ६१ ॥

लीयतेर्लिनातेश्च ल्यपि परे खलज्वर्जिते एज्ज्ञेतौ च विषयभूते एचः
प्रसङ्गे वा आत्वं भवति । विलाय, विलीय । विलाता, विलेता । विलातुं,
(विलेतुम्) । विलातव्यं, विलेतव्यम् । व्यलासीत् । अखलचीत्येव । ईप-
ञ्चियो भवता । विलयो वर्तते । लयः । आलयः । प्रलयः । एज्ज्ञेतावित्येव ।
लीनः । विलीनः । लेलीयते । विलीयति । लिनाति । लीयते ॥

सनि दीटः ॥ ६२ ॥

एहन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परस्य सम्बुद्धिसंज्ञस्य सौरनकारभाविनो लोपो भवति । हे अग्ने ! । हे वायो ! । हे प्रभो ! । हे नदि ! । हे वयु ! । हे कुण्ड इति परत्वादम्भावाल्लोपः । एह्रस्वादिति किम् । हे श्रीः । हे ऋः । सम्बुद्धेरिति किम् । वृक्षः । अग्निः । जनत इति किम् । हे कतरत् । नित्यत्वात् परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणो बलीयानित्येदग्रहणं क्रियते ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७९ ॥

ह्रस्वान्तस्य धातोः पिति कृति प्रत्यये परतस्तुगागमो भवति । जगत् अभिचित् सोमसुत् । पुण्यकृत् । आगत्य । विजित्य । प्रसुत्य । ग्रहृत्य । ह्रस्वस्येति किम् । ग्रामणीः । आलूयं । पितीति किम् । चितं शृतम् । हृतम् । कृतीति किम् । पचति । अश्वति । पटुषु पटुतरः । ग्रामणि कुलमिति बहिरङ्गस्य ह्रस्वस्यासिद्धत्वात्, (वृत् ? ग्रह) कुलमिति च न-लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च भवति ॥

संहितायां छे ॥ ८० ॥

परः सन्निकर्षः संहिता । तस्यां विषये छे परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । गच्छति । इच्छति । ऋच्छति । राजच्छत्रम् । वृक्षच्छाया । संहितायामिति किम् । वृक्षस्य छाया । शाखणस्य छत्रम् । क्व पुनरियं संहिता भवति । उच्यते —

“संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥”

इति । ह्रस्व एवागमी, न तदन्तः । तेन चिच्छिदतुः चिच्छिदुरित्यत्र तुगन्त्यासग्रहणेन न गृह्यत इति ‘हलोऽनादेरिति तस्य लोपो न भवति ॥

आह्माडोः ॥ ८१ ॥

आडो माडश्च छे परतस्तुगागमो भवति । आच्छाया । आच्छिनत्ति । आच्छायायाः । मा च्छेत्सीत् । माच्छिदत् । डिना ग्रहणं किम् । आच्छायां मन्यसे, आ छायाम् । आच्छाया सा मूत्, आ छाया । माच्छिदत्, सा छिदत् भवान् । प्रमाच्छन्दः, प्रमाच्छन्दः । ‘पदान्तस्य वे’ति विकल्प एवं भवति ॥

दीर्घस्य ॥ ८२ ॥

दीर्घस्य छे परतस्तुम्भवति । हीच्छति । स्लेच्छति । चाच्छायते ।
चोच्छृप्यते ॥

पदान्तस्य वा ॥ ८३ ॥

पदान्तस्य दीर्घस्य छे परतस्तुगागमो वा भवति । शिशपाच्छाया,
शिशपाछाया । बदरीच्छाया, बदरीछाया । जम्बूच्छाया, जम्बूछाया ॥

इको यणचि ॥ ८४ ॥

इकः स्थानेऽचि परतः संहितायां विषये यणादेशो भवति ।
'स्थानेऽन्तरतम' (१-२-३९) इतीवर्णस्य यकारः । दध्यत्र । नघेषा ।
उवर्णस्य वकारः । मध्यत्र । वध्वाननम् । ऋवर्णस्य रेफः । कर्त्रर्थम् ।
क्रादयः । लवर्णस्य लकारः । अनुबन्धः (१) लाकृतिः । संहितायामित्येव ।
दधि अत्र । मधु अत्र ॥

एचोऽयवायावः ॥ ८५ ॥

एचः स्थानेऽचि परतो ययासङ्घश्च अय् अव् आप् आव् इत्येते
भादेशा भवन्ति । चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः ॥

यि प्रत्ययेऽवावौ ॥ ८६ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे एचो ययास्वमवावादेशौ भवतः । गव्यति ।
नाव्यति । गव्यम् । नाव्यम् । पात्रव्यम् । शङ्खव्यम् । यीति किम् ।
गोभ्यां, नौभ्याम् । प्रत्यय इति किम् । गोयानम् । नौयानम् । अवावाविति
किम् । रायमिच्छति रैयति ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८७ ॥

धातोः सम्बन्धिन एव यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्यैव यिप्रत्यये परतो
ययास्वमवावादेशौ भवतः । उव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । धातोरिति
किम् । प्रातिपदिकस्य नियमो मा मूत् । तथा सति पात्रव्यः शङ्खव्य
इत्यत्रैव स्यात्, नतु गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । उपोयते ।
भूयत । भूयमानिः । एवकार इष्टोऽवधारणार्थः । विपरीतावधारणे
पात्रव्य इति न स्यात् । अ(वावावि)त्येव । 'चेयं जेयम् ॥

उपिसृजिसृस्तृस्तृस्त्यासेकृवर्जमज्दन्त्यपरसादिस्मिस्विदिस्वदिस्व-
विस्वपयः षोपदेशाः ।

‘इण्कुप्यामपदान्तस्यादेशप्रत्ययस्य सः ष’ इत्यादिपत्वव्यध-
स्याय सादयो घातवः केचित् षोपदेशाः केचिद्वोपदेशाः पठ्यन्ते ।
तानाचार्यः सुहृद् भूत्वोपदिशति । सृप्यादिवर्जिताः अज्दन्त्यपराः सका-
रादयः स्मिन्नादयश्च षोपदेशाः प्रत्येतव्याः । अच्पराः — सहासिचसु-
आदयः । दन्त्यपरास्तु — स्यादयः । ‘स्मिद् ईषद्धसने’ ।
‘ज्विदा गात्रप्रक्षरणे’ । ‘ष्वद् आस्वादे’ । ‘ष्वञ्ज परिव्वञ्जे’ । ‘जिष्वप्
क्षये’ । एतेषामादेशस्य इणादिनिमित्तसद्भावे षत्वं भवति । विवहते । नि-
विञ्चति । अभिषुणोति । अभिषृष्टीति । तिष्ठासति । विसिष्मिये । सिष्वेद ।
असिष्वदत् । परिष्वजते । सुष्वाप । अज्दन्त्यपरा इति किम् । सुप्ताव ।
सुसूषति । सृप्यादिवर्जमिति किम् । ‘सृप्ल गतौ’ । सिसृप्सति । ‘सृज
विसर्गे’ सिसृक्षति । ‘सृ गतौ’ सिसीर्षति । ‘स्तृञ् आच्छादने’ । तिस्ती-
र्षति । ‘स्तृञ् आच्छादने’ क्रैयादिकः । तिस्तीर्षति । ‘स्त्यै शब्दसङ्घाते’
तिस्त्यासति । ‘सेकृ गत्यर्थः’ । सिसेकिषते । ज्विदादीनां पृथगुपादानाद्
षकारस्य दन्त्योष्ठस्य दन्त्यग्रहणेन ग्रहणं न भवति । ‘(षु ? स्तृ)शब्दे’ ।
सुपूर्वति । ‘त्व(स ?)न—’ असि(ध्वनः ? स्वनत्) ॥

णो नः ॥ ७२ ॥

घातोपदेश य आदिणकारस्तस्य नकारः अन्तादेशो भवति ।
णम्—नमति । णीञ्—नयति । णू—नौति । आदिरित्येव । अण्यति ।
र(ण)ति । श्रिवृज्ज्विक्सद्यग्रहणादिह (न) भवति । णकारमिच्छति
णकारीयति । णकार इवाचरति णकारायते ॥

नृतिनन्दिनर्दिनकिनाटिनाधृनायृवर्ज नादयो षोपदेशाः ॥

‘उपसर्गाददुरो षोपदेशस्य’ (इति) णत्वव्यवस्थार्थं नादयो घातवः
केचिण्णोपदेशाः पठ्यन्ते । तानाचार्यः सुहृद् भूत्वोपदिशति । नृत्यादीन्
वर्जयित्वा सर्व एव (णा ? ना)दयो षोपदेशाः प्रत्येतव्या इति । प्रणमति ।
प्रणयति । प्रणौति । नृत्यादिवर्जमिति किम् । ‘नृती गात्रविक्षेपे’ प्रनृत्यति ।
‘हृन्दि समृद्धौ’ प्रनन्दति । ‘नर्द शब्दे’ प्रनर्दति । ‘नक् नागने’ प्रनक्-

यति । 'नट अवस्कन्दने' । जुरादिर्णिजन्तः । प्रनाटयति । 'नाधृ नापृ
माञ्जोपतापैश्वर्याशीष्पु' । प्रनाधते । प्रनाथति । (न ? ना) टिग्रहणाद् 'नट
नृत्तावि'ति भौवादिको णोपदेशः । प्र(न ? ण)प्रति प्र(ना ? णा) टयति ॥

व्योर्वलि लोपः ॥ ७३ ॥

यकारवकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । वनूयी—वनोपयति ।
ऊयी—ऊतम् । 'गोधाया हूक्' । गीधेरः । पचेत् । दिदिवान् । शिशिवान् ।
'आस्त्रेमाणम् । (किरददुः ? जीरदानुः) । वलीति किम् । कुप्यन्ति ।
दिश्यते ॥

वेरनचः ॥ ७४ ॥

विरित्येतस्यानच्कस्य लोपो भवति । विच् शुभंयाः । किन्—
घृतस्पृक् । विधृक् । विवप्—ग्रामणीः । (विपः ?) अश्नति । अनच
इति किम् । दर्विः । जागृविः ॥

हलस्तिप्तिपः ॥ ७५ ॥

हल उत्तरस्य तिप्. सिपश्चानच्कस्य लोपो भवति । अविभर्भवान् ।
अजागर्भवान् । अभिनोऽथ । '(दा ? दो)रुति'ति रुत्वम् । हल इति
किम् । अपचत् । अपचः । तिप्सिप इति किम् । अमैत्सीत् । अरौत्सीत् ।
अनच इत्येव । जागर्ति । जागर्षि । विचे अटेदिथ (?) ॥

सोः ॥ ७६ ॥

हल उत्तरस्यानच्कस्य सोर्लोपो भवति । राजा । तक्षा । द्यत् ।
विद्युत् । हल इत्येव । वृक्षः । अनच इत्येव । द्यत्सु ॥

ङ्यापो दीर्घात् ॥ ७७ ॥

दीर्घात् ङ्यन्ताद् दीर्घादाद्यन्ताच्च परस्यानच्कस्य सोर्लोपो भवति ।
ङीप्—कुमारी । ङीप्—गौरी । ङीन्—शार्ङ्गरवी । टाप्—खट्वा ।
डाप्—चहुरात्रा । चाप्—कारीषगन्ध्या । ङ्याप इति किम् । स्त्री
ग्रामणीः । क्रीलालपाः । शुभंयाः । दीर्घादिति किम् । निष्कौशाम्भिः ।
अतिसत्त्वः । अनच इत्येव ॥ कुमारीषु । खट्वासु ॥

एङ्हस्वात् सम्युद्धेरनतः ॥ ७८ ॥

गव्यूतिरित्यध्वमाने ॥ ८८ ॥

गव्यूतिरित्यध्वमाने निपात्यते । गवां यूतिः गव्यूतिः, क्रोशसुगम् । अध्वमान इति किम् । गोयूतिः । कथं शरव्यम् । शरुशब्दात् शरसमानार्थाद् उवर्णान्तलक्षणो यत् । शरान् व्ययतीति वा कर्मोपपदः को भविष्यति ॥

शक्ये क्षिज्योरय ॥ ८९ ॥

क्षिज्योः सम्बन्धिनः एचः शक्यार्थे यो यकारादिप्रत्ययस्तस्मिन् परतः अय् इत्ययमादेशो भवति । शक्यः क्षेतुं, क्षय्यो व्याविः । शक्यो जेतुं, जय्यः । शक्य इति किम् । क्षेयं पापम् । जेयो वृषलः । क्षिज्योरिति किम् । शक्यश्चेतुं चेतोऽग्निः ॥

क्रियैः क्रियार्थे ॥ ९० ॥

क्रीणाते(रचिरेचो चिं) प्रत्यये परतः अयादेशो भवति, क्रियाप्रयोजनं चेत् समुदायार्थो भवति । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स एवमुच्यते । क्रियार्थे इति किम् । क्रयं नो धान्यं, न चास्ति क्रय्यम् ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ९१ ॥

द्वयोः स्थाने एक आदेशो भवतीति वेदितव्यम् । वक्ष्यति 'आद्-गुणः' (६-१-९६) । तत्रा(चि) पूर्वस्यावर्णस्यावर्णात् परस्य (वा ? चा) चः स्थाने एको गुणो भवति । देवेन्द्रः । गङ्गोदकम् । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात्, नोभे सप्तमीपञ्चम्यौ युगपत् प्रकल्पिके च भवत इति ॥

अन्तादिवच्च ॥ ९२ ॥

योऽयं पूर्वपरयोर्गुणादिक आदेशः स पूर्वस्यान्तवद् भवति । (परस्यादिवद् भवन्ति ।) द्वादशान्विकः । अत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् 'बहुच्पूर्वपदात्' (४-४-१२२) इति बहुवद्भवति(१) । क्षीरपेणेत्याद्गुणः* ।

१. 'न्यूर्ध्वमा' M. U. S पाठः. २. 'ज्योचः' ख. ग पाठः. ३. 'य'

M. U. S. पाठः

* इतः परं क्रियाधित् ग्रन्थो मलितः प्रोक्तमाति ।

पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् 'उदके मिश्रे' (८-४-१०९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति । प्राणितेति गतिकृ(त्तः दन्त)योरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् 'गत्सुपपदकारकेभ्यः' (८-४-१५५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवति ॥

नाभ्यासोपसर्जनसम्बुद्धिनपुंसकह्रस्वत्वोभयाश्रयवर्ण-

विधिषु ॥ ९३ ॥

मुखप्रतिपत्त्यर्थमारभ्यमाणेऽन्तादिवद्भावेऽतिप्रसङ्गो मा भूदिति प्रतिषेध आरभ्यते । अभ्यासादीनां ह्रस्वविधौ (उभयाश्रयविधौ वर्णविधौ) चान्तादिवद्भावो न भवति । उपेयाज । उपोवाह । अत्रोप(देशः शब्दा) भ्यासयोरेकादेशस्याभ्यासं प्रत्यादि(नाः वद्)भावाद्, 'ह्रस्वः' (७-२-१२३) इति ह्रस्वो न भवति । निष्कौशाम्पीदं, निर्वाणसीदम् । उपसर्जने-दमोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावादुपसर्जनह्रस्वो न भवति । अभ्यास-कुमारीदमिति सम्बुद्धिपरपदयोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् अभ्यार्थानां ह्रस्वो न भवति । एवमाराशस्त्रीदं, ग्रामणीदं कुलमिति पूर्वं प्रत्यन्त-वद्भावान्नपुंसकह्रस्वो न भवति । प्रोक्षते । उपोक्षते । अभीयात् । परीयादिति । धातूपसर्गयोरेकादेशे कृते 'उपसर्गाद्द्वौ ह्रस्वः', (७-२-७३) (एतेर्लिङि ? लिङीणः) (७-२-७४) इति च धातुमुपसर्गं चाश्रित्य प्रत्यये-वर्तमाने उभयाश्रयह्रस्वो न भवति । अथ वर्णविधयः—खट्वाभिर्मालाभिरि-त्यादावकारयोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् 'अतो मिस ऐस्' (१-१-१५७) न भवति । जुहावेति ह्यतेः सम्प्रसारणाकारयोरेकादेशस्य परं प्रत्या-दिवद्भावाद् 'भात औ णलः' (३-१-१२) इत्यौत्वं न भवति । (अस्या अश्न इति) (तुभ्योरेका-देशस्य ? स्यचतुर्थ्योरेकादेशस्य) (परं) प्रत्यादिवद्भावाद् 'एङोऽति पदादौ' (६-१-१२९) इति परपूर्वत्वं न भवति । एतदपि न वक्तव्यम् । उपेयाजेत्यादिग्रामणीदामितिपर्यन्तेषु द्विपदाश्रयत्वादेकादेशो घटिरङ्गः, ह्रस्वोऽन्तरङ्गः । तत्र 'असिद्धं घटिरङ्गमन्तरङ्गे' (१-२-८४) इत्येकादेशस्यसिद्धत्वाद्भ्रस्वो न भवति । प्रोक्षते उपोक्षते अभीयात् परीयादित्येकमभ्यास(यापेक्षायां) पारतन्त्र्यविरोधादेवान्तादिवद्भावो न भविष्यति । तथाहि—अन्तादिशब्दावयवविशेषमाचिनी । तत्र यदि पूर्वं प्रत्ययवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते, तदा तस्यैव परं प्रति कथमादिवत्ता च

स्यात् । एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् अत आत एह
इति वर्णविशिष्टरूपाश्रया ऐसादयोऽन्तादिवद्भावस्य रूपानतिदेशान्तवद्
(न) भविष्यन्ति । रूपानतिदेशत्वे चास्य तुक्यसिद्धवचनं ज्ञापकम् । यदि
हि वर्णरूपाश्रयो वि(धेः) वि(धेः)रनेनातिदिश्येत, तदाधीत्य प्रत्यादावेका-
देशस्य ह्रस्वं प्रत्यादिवद्भावात् तुकः सिद्धत्वात् तुक्यसिद्धत्वं न
ब्रूयात् । तदेतदपि इमं न्यायमप्रतीनां प्रत्यर्थं(?)मुपदिश्यते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ९४ ॥

पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति । कोऽसिचत् । कोऽ
स्वपत् । अत्र 'एहोऽति पदादौ' (६-१-१२९) इति एकादेशस्य परं प्रत्या-
दिवद्भावादिण उत्तरस्यादेशसकारस्य षत्वं प्राप्नोति । तदसिद्धत्वान्नभवति ।
एवं कोऽस्य योऽस्य इति प्रत्ययसकारस्य । उपेत्य अधीत्येत्येकादेशस्या-
सिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्' (६-१-७९) इति तुग् भवति । एतदपि
न वक्तव्यम् — द्विपदाश्रयस्यैकादेशस्य वहिरङ्गस्यान्तरङ्गयोः षत्व
तुकोरसिद्धत्वात् । एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति अचोरानन्तर्ये 'असिद्धं वहिरङ्ग
मन्तरङ्गे' (१-२-८४) इति परिभाषा नोपतिष्ठते । तेनाक्षरूः हिरण्यदूरित्यत्र
उहोऽसिद्धत्वाभावाद् यणादेश उपपन्नो भवति ॥

न सम्प्रसारणङ्गीदसु ॥ ९५ ॥

सम्प्रसारणे ङी इटि च एकादेशः (सपकारो ?) असिद्धो न भवति ।
सम्प्रसारणे— शकहृषु । परिवीषु । अत्र सम्प्रसारणपूर्वैकादेशस्यासिद्ध-
वद्भावप्रतिषेधादिण उत्तरस्य प्रत्ययसकारस्य षत्वं भवति । (वृक्षेच्छत्रं) वृक्षे
छत्रं, पचेच्छत्रं पचे छत्रमिति सप्तम्येकवचने लडात्मनेपदोत्तमैकवचने
(चा ? च) गुणैकादेशस्यासिद्धत्वप्रतिषेधाद् दीर्घस्य 'पदान्तस्य वा'
(६-१-८३) इति तुग्विकल्पः सिद्धो भवति ॥

आद्गुणः ॥ ९६ ॥

अर्चात्यनुवर्तते । अवर्णात् परो योऽञ्च अचि पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्व-
परयोस्वर्णाचोः स्थाने (गुण) एकादेशः । तत्र स्थानेऽन्तरत्तम' इवर्णावर्णयो-
रेकारः, (उवर्णावर्णयोरेकारः) शेषे अकारः । तवेदम् । तवेह ।

खट्वेयम् । खट्वेदशी । तवोदकम् । (तवौदनं?) खट्वोदकम् ।
प्रज्ञोदते । तवर्षभः । खट्वर्कारः । तवल्कारः । खट्वल्कारः ।
अवर्णे दीर्घं वक्ष्यति, एचि वृद्धिमित्यचामिक एवावशिष्यन्ते ।
अचीति किम् । देवगृहम् । गङ्गा वहति । 'अदेङ्गुणः' (१-१-८१) इति
गुणसंज्ञाविधौ तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
भादेशा न भवन्ति ॥

वृद्धिरेवाद्यटः ॥ ९७ ॥

पदादेरटः परो योऽच् अचि च पूर्वो योऽट् तयोः पूर्वपरयोरड्यचोः
स्थाने वृद्धिरेवैकादेशो भवति । तत्राप्यन्तरतम्यादिवर्णे एकारैकारयोश्च
ऐकारः, उवर्णे ओकारौकारयोश्चौकारादेशो भवति । शेषेष्व्वाकारः ।
ऐच्छत् ऐच्छ(त?ताम्) ऐच्छन् । ऐश्वर्यमैच्छन् । औद्दिष्ट । औष्णिगत् ।
औषध(मि?मै)च्छत्, औषधीयत् । आटत् । आत्यत् । आघ्नोत् । 'ऋ
गतौ' (कैया?मौषा) दिकः । आपीत् । एवकारः किम् । (उ?ओ)
ह्यारमैच्छत् । औह्यारीयत् । ओढामैच्छत्, औढीयत् । (औ?उ)त्तमैच्छत्,
औत्तनीयत् । (आसीयम्?) ऐजत् । 'ओमाद्योः' (६-१-११३) 'उस्यपदादौ'
(६-१-११४) 'अतो गुण' (६-१-११५) इति पररूपं (बाधित्वा)
आदिष्टृद्धिरेव भवति । आदिग्रहणं किम् । अस्वपोऽत्र । अश्वसोऽत्र ।
'रुदिस्वपिधस्यनिजक्षिम्योऽट् च' (७-२-३४) इत्यस्य न भवति ।
कथमायन् आसन् इति । अत्र हीणस्त्वोर्यणलोपयोः कृतयोरनजादित्वाद्
वृद्धिर्न प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव भवेप्यति ॥

एचि ॥ ९८ ॥

अवर्णाच्च परो य एच् तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशो भवति ।
आद्गुणस्यापवादः । कर्हडका । स्वर्णैडका । त्र्यौदनः । खट्वौदनः ।
प्रज्ञैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । त्र्यौपगवः । खट्वौपगवः । वृक्षौ ।
भवयौ । खट्वायै । सर्वस्यै । (अवर्णादि)त्येव । दध्यैतत् । दध्यैच्छन् ।
दध्यौदनः । साध्वौषधम् ॥

इणेधोः ॥ ९९ ॥

अवर्णात् परो य इणेधत्तोरेच् तस्मिन् पूर्वं यदवर्णं तयो-
र्वृद्धिरेकादेशो भवति । उपैति । उपैषते । एचीत्येव । उप इतः, उपेतः ।
'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न परान्' (१-२-१०३)
इति 'एङि पररूपम्' (६-१-१०८) एवानेन बाध्यते न तु 'ओमाङोः'
(६-१-११३) इति । आ इहि, एहि, उप एहि, उपेहि ॥

ऊठि ॥ १०० ॥

अवर्णात् परो य ऊठ् तस्मिन् ऊठि पूर्वं यदवर्णं तयावृद्धिरेकादेशो
भवति । धौतः । धौतवान् ॥

अक्षादूहिण्याः ॥ १०१ ॥

अक्षादूहिण्यां परतः अवर्णाचोर्वृद्धिरेकादेशो भवति । अक्षौहिणी
सेना ॥

स्वादीरेरिणोः ॥ १०२ ॥

स्वशब्दादीरेरिणोः परतः अवर्णाचोर्वृद्धिरेकादेशो भवति । स्वैरः ।
स्वैरी । स्वैरिणी । स्वैरशब्दान्मत्वर्थीयेन हि (इ)ना सिद्धे पृथगीरि-
ग्रहणं ताच्छीलिकादिनन्ते गुणो मा भूदिति ॥

प्रादूढोढ्येषैष्येषु ॥ १०३ ॥

प्राद् ऊढ ऊढि एष एष्येषु परतः अवर्णाचोर्वृद्धिरेकादेशो भवति ।
गुणपररूपयोरपवादः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥

ऋते तृतीयासमासे ॥ १०४ ॥

ऋतशब्दे परतो यदवर्णं तस्मात् परो योऽच् तयोस्तृतीयासमासे
वृद्धिरेकादेशो भवति । सुखेन ऋतः, सुखार्तः । दुःखार्तः । ऋत इति
किम् । सुखेतः । तृतीयाग्रहणं किम् । परमर्तः । समास इति किम् ।
सुखेनर्तः ॥

प्रदृशोर्णवसनकम्बलवत्सतराहणे ॥ १०५ ॥

ऋणे परतो ये प्रादयस्तेभ्यश्च परो य ऋवर्णस्तत्रावर्णाचो-
वृद्धिरेकादेशो भवति । प्रगतमृणं, प्रार्णम् । दशार्णं, दशानामृणम् । दश
ऋणान्यस्य दशार्णः शत्रियः, तस्यापत्यानि दशार्णाः, तेषां निवासो
दशार्णो जनपदः । दश ऋणानि जलदुर्गाणि य (स्थ? स्याः) दशार्णा
नदी । ऋणे ऋणमृणार्णम् । वसनानामृणं वसनार्णम् । एवं कम्बलार्णं,
पत्सतरार्णम् ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ १०६ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोरवर्णाचोवृद्धि-
रेकादेशो भवति । प्राच्छति । पराच्छति । प्राध्नोति । उपाध्नोति । उपसर्गा-
दिति किम् । खदवच्छति । आदित्येव । (परप्रच्छति ? पर्यच्छति) ऋतीति
किम् । प्रेजति । तपरकरणं किम् । उप ऋकारमिच्छति, उपर्कारीयति ।
उत्तरसूत्रेण विकल्पः । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तत् प्रत्युपसर्गाः' । तेनेह
न भवति । प्रगता ऋच्छका अस्मात् प्रच्छको देशः । उपसर्गसम्बन्धादेव
धातौ लब्धे पुनर्धातुग्रहणं 'ऋदल्लत्यकः' (६-१-१४३) समासेऽपीति पक्षे
प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च धातोर्मा भूदिति ॥

वा सु(व्यु ? लृ)ति च ॥ १०७ ॥

सुधातौ ऋकारादौ लृकारादौ च परतः यः अवर्णान्ता उप-
सर्गस्तयोरवर्णाचोवृद्धिरेकादेशो वा भवति । प्रापनीयति । प्रपनीयति ।
उपात्कारीयति । उपत्कारीयति ॥

एङि पररूपम् ॥ १०८ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादेङादां धातौ परत एङवर्णयोः पररूप-
मेकादेशो भवति । प्रेलयति । प्रोपति । प्रोखति । वा सुपीत्येव । उपेडकी-
यति, उपैडकीयति । उपोदनीयति । उपौदनीयति ॥

अनियोग एवे ॥ १०९ ॥

नियोजनं नियोगो व्यापारणम् । अनियोगोऽव्यापारणं तस्मिन्
गम्यमाने अ(वृत्ता? वर्णा)न्तादेवशब्दे परत एववर्णयोः पररूप-
मेकादेशो भवति । अद्येव यास्यसि । इद्वेव स्थास्यति । अनियोग इति
किम् । अद्यैव गच्छ । इद्वैव तिष्ठ । 'स्वस्यैवैतन्मतं न पाणिनिभाष्यकार-
योरिति' केचित् । तथा हि तत्प्रयोगा दृश्यन्ते— 'अमैवान्वयेन' (पा० २-
२-२०) 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' (पा० ६-१-८०) 'तपस्तपःकर्मकस्यैव'
(पा० ३-१-८८) 'लङः शाकटायनस्यैव' (पा० ३-४-१११) येनैव हेतुना
वाक्यं भवति तेनैव वृत्तिः प्राप्नोति । 'यथैव तर्हि इमेव स्यात्' इति ।
नच लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु क्वचित् पररूपं दृश्यते । तद्यथा— यदैव
पूर्वं ज्वलने शरीरम् .... चैरुः र(?) अद्यैव वा रणरणमुपागतं रसैव
कोपि वने .... पुरुषः स्थास्यतीति ॥

ओष्ठोत्वोः समासे वा ॥ ११० ॥

अवर्णादोष्ठोत्वोः परतः (य? ओ)दवर्णयोः पररूपमेकादेशः समासे
वा भवति । बिम्बोष्ठः, बिम्बांष्ठः । स्थूलोतुः, स्थूलांतुः । समास इति
किम् । हे छात्रोष्ठं पश्य । अद्योतुं पश्य ॥

शककुलपतादिभ्योऽन्ध्रटाञ्जल्यादिषु ॥ १११ ॥

शकादिभ्योऽकारान्तेभ्योऽन्ध्रटादिषु परतः पूर्वपरयोः पररूपमेका-
देशो भवति । शकानामन्धुः शकन्धुः । कुलान्यटतीति कुलटा । पतोऽ-
ञ्जलेः, पतञ्जलिः । आदिग्रहणाद्वलीषा लाङ्गलीषा मनीषा इत्यादिभ्यो
भवन्ति । कथं त्वं तुवं इति । निपातान्तरत्वाद् भविष्यति ॥

सीमन्तः केशेषु ॥ ११२ ॥

केशनिपये सीमशब्दादन्तशब्दे परतः पररूपं निपात्यते । सीमन्तः ।
केशोऽप्यिति' किम् । ग्रामसीमान्तः ॥

ओमाङोः ॥ ११३ ॥

अवर्णादोमाङोः परतः पररूपमेकादेशो भवति । अद्य ओम्
अद्योम् । का ओम् इत्यवोचत्, कोमित्यवोचत् । आ ऊढा ओढा ।
अय ओढा अयोढा । (ओमाङोरिति किम् ।) सा ऊढा । सोढा । आ ऊ-

श्यात्, अश्यात् । खट्वा (ऋ१अ)श्यात् खट्बश्यात् । दीर्घत्वमपि
 बाधते । आदि पररूपवचनमन्तरङ्गवलीयस्त्व ज्ञापयति ॥

उत्स्यपदादौ ॥ ११४ ॥

धवर्णादुत्स्यपदादौ परतः पररूपमेकादेशो भवति । मिन्धुः । जिन्धुः ।
 अदुः । अधुः । अपदादाविति किम् । का उस्ता, कोस्ता । का उषिता,
 कोषिता । आदित्येव । चक्रुः । अविमयुः ॥

अतो गुणे ॥ ११५ ॥

अकारादपदादौ गुणे परतः पूर्वपरयो पररूपमेकादेशो भवति ।
 पचन्ति । दीभ्यन्ति । पचे । सम्पद्ये । अत इति किम् । यान्ति गुण
 इति किम् । वृक्षे । अपदादाविति किम् । दण्डाग्रम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकाचोऽत इतौ ॥ ११६ ॥

अव्यक्तस्यापरिस्फुटवर्णस्य शब्दस्य यत् परिस्फुटवर्णमनेकाचकरण
 तस्याच्छब्दस्य इतौ परतः पूर्वपरयोश्चा(चै१दि)कारयोः पररूपमेका-
 देशो भवति । पटत् इति, पटिति । टसत् इति, टसिति । अव्यक्तानुकरण-
 स्येति किम् । जगदिति । अनेकाच इति किम् । स्रदिति । अत इति
 किम् । मरुदिति । तकारः किम् । दकारान्तस्य मा भूत् । इताविति
 किम् । पटदत्र ॥

न द्वित्वे ॥ ११७ ॥

अव्यक्तानुकरणस्य शब्दस्य इतौ परतः द्विर्वच(नं१ने) न भवति ।
 पटत्पटदिति । आभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनम् । समुदायानुकरणस्य द्विर्वच(नं१ना)
 भावान्न प्रतिषेधः । पटत्पटति करोति ॥

तो वा ॥ ११८ ॥

अव्यक्तानुकरण(स्य चरा१ स्याच्छ)ब्दान्तस्यानेकाचो द्वित्वे सति
 योऽन्त्यन्तकारस्तन्येतौ परतः पररूपमेकादेशो वा भवति । (पटत्पटति) ।
 पटत्पटदिति करोति ॥

नित्यं ङाचि पूर्वस्य ॥ ११९ ॥

ङाचि प्रत्यये परनो (योऽत्) शब्दरतस्याव्ययानुकारणस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य रूपस्य योज्यस्तकारस्तस्य (परस्य) चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपभेदादेशो भवति । पठत्पठदिति करोति, पठपठाकरोति ॥

औतोऽम्शसोरात् ॥ १२० ॥

ओकारात् परो योऽम्शसो(र)ञ्च तस्मिन्-परतः य ओकारस्तयोराकार एकादेशो भवति । (गां पश्य ।) गाः पश्य । घां पश्य । (घाः पश्य ।) साहचर्यादमिति द्वितीयैकवचनं गृह्यते । लचिनवम् । असुनवम् ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १२१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । तवाभ्युदयः । तवायुर्वृद्धिः । खट्वात्र । सागता । (ब ? द) धीदम् । नदीदते । मधूदकम् । वधू (वा ? दा ।) पितृषभः । मातृकारः । अक इति किम् । (अग्रे ? गन्ते) । नावी । सवर्ण इति किम् । दध्योदनः । मध्वत्र । मन्थीत्येव । खट्वा इस्तः । कुमारी शेते । 'नाल्ललौ' (१-१-१०२) इत्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं, तत्र 'अविधीयमानोऽण् ससवर्णः' (१-२-४) इत्यस्यानिष्पत्तित्वेनाप्रवृत्तत्वात् सवर्णत्वमाकारहकारयोरीकारशकारयो-श्चाप्रतिपिद्धमिति ॥

ऋत्युर्त्तं ऋ वा ॥ १२२ ॥

ऋतः ऋति परतः पूर्वपरयोः ऋ वा दीर्घो भवति । होतृ ऋकारः, होतृकारः । (होतृकारः) ॥

(लृ तल्लृ ? लृति लृ) ॥ १२३ ॥

लृति परतः पूर्वपरयोः लृ वा दीर्घो भवति । होतृ लृकारः, होतृ-

फारः । होतृकारः । समुदायान्तरतमस्य वर्णस्य च दीर्घायावाद् श्रकारः
क्रियते ॥

शसि पूर्वसवर्णः ॥ १२४ ॥

यकः शसि परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति ।
वृक्षान् । अग्नीन् । कर्तृन् । खट्वाः । शाठाः । वधूः । नदीः ।
मातृः । दुहितृः । यक इति किम् । रायः । वनानि ॥

ततः शसो नः पुंसि ॥ १२५ ॥

तस्मात्(शसिः) पूर्वात् सवर्णदीर्घादुत्तरात्(शसो) वर्णस्य पुंसि
नकारादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । तत इति किम् ।
(एतद् गायत्स्यः ! एतान् गाः पश्य ।) पुंसीति किम् । सुद्धीः । वेनूः ॥

आञ्जसि ॥ १२६ ॥

अवर्णान्जसि परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति ।
वृक्षाः । खट्वाः । आदिति किम् । नयः । वध्वः । 'अतो गुणे'(६-१-
११५) इति पररूपं पाषते ॥

इदुद्धयामौति ॥ १२७ ॥

इकारादुकाराय प्रथमाद्वितीययोरौकारे परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्ण-
दीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी तिष्ठतः । वायू तिष्ठतः । इदुद्धयामिति
किम् । वृक्षौ । सट्वे । कुण्डे । तपरकरणं किम् । नद्यौ । वध्वौ । 'लक्षण-
(प्रतिपदोक्तयोः) प्रतिपदोक्तस्य' (१-२-७५) इति वचनादिह न भवति ।
सख्यौ । पत्न्यौ ॥

अणोऽमि पूर्वः ॥ १२८ ॥

अणोऽमि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । वृक्षम् ।
खट्वाम् । अग्निम् । नदीम् । वायुम् । वधूम् । सुद्धिम् । वेनुम् । अण
इति किम् । रायम् । नावम् ॥

सम्प्रसारणात् ॥ १२९ ॥

सम्प्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशो भवति । इष्टम् ।

गृहीतम् । अन्तर(ङोः ङेऽ)विकृतार्थं पूर्वत्वं बाधे पश्चात् सन्निपतिते न भवति । परिव्यर्थ, शकद्वर्थमिति ॥

एङोऽति पदादौ ॥ ११० ॥

पदस्यादिभूते (ए१ अ)कारे परतः एङः पूर्वपरयोः स्थाने पू(र्व) एकादेशो भवति । तेऽत्र । यजन्तेऽत्र । कोऽर्थः । एङ इति किम् । इध्यत्र । अतीति किम् । वायविति । तपरः किम् । वायवायाहि । पदा-
दाविति किम् । वयनम् । लवनम् ॥

ङसिङ्सोः ॥ १३१ ॥

एङो ङसिङ्सोरति परतः पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् ॥

ऋत उत् ॥ १३२ ॥

ऋकारान्ताद् ङसिङ्सोरति परतः पूर्वपरयोः स्थाने उकार एका-
देशो भवति । पितुरागच्छ । पितुः स्वम् । उभयोः स्थाने यो भवति,
उभते सोऽन्यतरव्यपदेशमिति रपरत्वम् । 'रात् सः' (६-३-६९) इति
संलोपः । उदिति तपरकरणं द्विमात्रस्य समुदायस्य स्थाने द्विमात्रो
मा भूदिति । 'एकः पूर्वपरयोः' (६-१-९१) इत्यस्य पूर्णोऽवधि ॥

ख्यत्यात् परस्य ॥ १३३ ॥

ख्यत्यात् परयोः (१) आगन्तुनाकारेण, कृत्यणादेशयोरिदं ग्रहणं
ख्यत्यादिति । ताभ्यामुत्तरस्य ङसिङ्सोरकारस्योकारादेशो भवति । सख्यु-
रागच्छति । सख्युः स्वम् । सखीयतेः पत्नीयतेः क्विवन्तात् सख्युराग-
च्छति, सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति, पत्युः स्वम् । एवं लूनीयतेः पूनी-
यतेश्च नत्त्वस्यासिद्धत्वात् लूत्युः पून्युरिति भवति । विकृतिनिर्देशः किम् ।
यत्र यणादेशस्तत्र (त१ य)या स्यात् । इह मां भूत् । अतिसखेरागच्छति,
अतिसखेः स्वम् । अधिपतेरागच्छति, अधिपतेः स्वम् ॥

हृशि चातो रोः ॥ १३४ ॥

अतः परस्य रोहिषि च चकारा(दोषि?दति) च परत उकारादेशो भवति । (यत्नविधे)रपवादः । देवो हसति । देवो याति । पयोभ्याम् । देवोऽय । दृशि चेति किम् । कः खनति । देव इह । तपरः किम् । क आस्ते । य आहिदत्तः । अत इति किम् । 'अभिर्याति । अभिरत्र । तपरः किम् । मेघा यान्ति । वृक्षा अत्र । मुञ्चोता३ अत्र न्वसि । स्वरसन्धि-प्रतिषेधात् (ज्ञा?ष्ठ)तस्य सिद्ध(त्व)मिति (च?त)कारेण निवर्तते । उकारा(द्वन्धुम्यस्थो! नुवन्धस्यो)पादानाद् अस्य न भवति—प्रातर्याति । पुनरत्र । रोराश्रितत्वात् सिद्धत्वं भवति ॥

गोरो वा ॥ ११५ ॥

गोशब्दस्य पदादावति परत ओकारादेशो वा भवति । 'एङोऽति पदादौ (६-१-११) इति पूर्वेत्वम् अवबन्तपक्षे षाधकम् । गोऽग्रम् । गोऽग्रम् । (गा? गो अ)जिनम् । गोऽजिनम् । पदादावित्येव । गौत्वाच-रीति गवति ॥

अन्यवङ् ॥ १३६ ॥

(गोशब्दस्य पदादावचि परतः अवक्षदेशो वा भवति । गवाग्रम् । गौ)ऽग्रम् । गवाजिनम् । गोऽजिनम् । गवोष्ट्रम् । (गो? गवु)ष्ट्रम् । गवौदनम् । (गवोदनम्) । पदादावित्येव । गावः । गावौ । गवाम् । गवि । ङकारो-ऽन्तादेशार्थः ॥

नित्यमिन्द्रे ॥ १३७ ॥

गोशब्दस्य इन्द्रशब्दे परतो नित्यमवकादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञः ॥

अक्षे संज्ञायाम् ॥ १३८ ॥

गोशब्दस्याक्षशब्दे परतः संज्ञायाम् नित्यमवकादेशो भवति । गवाक्षः । वातामनम् । संज्ञायामिति किम् । गवामक्षाणि 'गोऽक्षाणि' । गवाक्षाणि ॥

प्रगृह्यः प्रकृत्या ॥ १३९ ॥

'ईदृदेद्विचनम्' (१-१-१०४) इति प्रगृह्यसंज्ञा षाचि परतः

प्रकृत्या भवति । न सन्धीयत इत्यर्थः । अग्नी इति । वायू इति । अमू
आप्ताते । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । या एवं त्वं मन्यसे ।
आ एवं किञ्च तत् । अहो आश्चर्यम् । उताहो (अ)त्र । भानो इ(ह ? ति)
पटो इति । उ इति ॥

प्लुतोऽनितौ ॥ १४० ॥

(प्लुतः) इतिशब्दादन्यस्मिन्नचि परतः प्रकृत्या भवति । देवदत्त*३
इ(ह) । (अत्र ?) यज्ञदत्त*३ इह । अनिताविति किम् । सुश्लोक ३
इति (सुश्लोकेति) । सुमङ्गल ३ इति (सुमङ्गलेति) । रोरुत्व इव प्लुत-
त्वाश्रयात् सिद्धत्वमिति ॥

ई ३ वा ॥ १४१ ॥

ई इति प्लुतोऽचि परतो वा प्रकृत्या भवति । इतावप्राप्ते अन्यत्र
प्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । अस्तु ही ३ इति । अस्तुहीति । चिनुही ३
इदम् । चिनुहीदम् ॥

आ ३ च क्वचित् ॥ १४२ ॥

आ ३ इत्ययं प्लुतः कचिदेव प्रकृत्या भवति । वशा ३ इयम् ।
वशेयम् । क्वचिद्वचनादन्यत्र नित्यमेव प्रकृतिभावो भवति ॥

अप्लुतादीनामिकोऽसवर्णे ह्रस्वाश्वासमासे ॥

प्लुतादीनामन्ये इकोऽसव(र्णा ? णे) अचि परतोऽसमासे प्रकृत्या
इस्वाश्च वा भवन्ति । कुमारी अत्र । कुमार्यत्र । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु
अत्र । मध्वत्र । अप्लुतादीनामिति किम् । हे कुमारी ३ अत्र । अग्नी ३ अत्र ।
वायू ३ अत्र । अमू ३ अत्र । इक इति किम् । खट्वेह । असवर्ण इति
किम् । कुमारी इयं कुमारीयम् । असमास इति किम् । वाप्यश्वः । नद्यादिः ॥

१. 'ईति वा' ख. ग पाठः. २. 'इस्वत्' म. म. ए. ड. पाठः.

~ १ इत्यस्य स्थाने मातृकाया 'अन्य' इत्यक्षरं दृश्यते । इदं त्रित्वगह्वर्या-
भोषकतया तावत्प्राप्तमकन्येयु स्तोत्रं विष्णु । पामृपदेति ।

ऋदलृत्यकः ॥ १४४ ॥

ऋति लृति (च) परतः अकः प्रकृत्पा, ह्रस्वश्च वा भवति । (खद्व
ऋच्छति) । ख(द्वे ? द्व)र्च्छति । ख(द्व) ? द्व)ऋश्यः । खद्वश्यः ।
होतृऋषमः । होतृषमः । ख(द्व) अ ? द्व ल)ऋरः । ख(द्व) ? द्वल)-
कारः । ऋदलृ(ती)ति किम् । खद्वौदनः । अक इति किम् । (खद-
वेकः ?) वटो (वृ ? ऋ)धुः । वटवृधुः । सवर्णार्धमनिगर्धं समासार्य च
वचनम् ॥

तदेः सोलौपोऽचि पादपूरणं चेत् ॥ १४५ ॥

तद् उत्तरस्य सोराचि परतो लोपः पादः पूर्यते चेत् ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सौ(व ? व)धीरलुरुध्यसे । पादपूरणं चेदिति किम् । स एवायं गौः ॥

एतदश्चानकचोऽनन्समासे हलि ॥ १४६ ॥

(हलि ?) (एतदः) तदन्माकज्वर्जितानन्समासवृत्तेः परस्य सोर्हलि
परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । (य ? एत)चदो-
रिति किम् । को भुङ्क्ते । यो भुङ्क्ते । यो ददाति । सुग्रहणं किम् । (तौ)
तिष्ठतः । एतौ गच्छतः । तदनुबन्धग्रहणादिह न भवति — एतेषु
धरति । तेषु गच्छति । अनकच इति किम् । एषको ददाति । (स)
को गृह्णाति । 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' (१-२-८०) इति साकृत्कौ
रूपमेदेऽपि एतच्चदावेवेति प्रतिषेधः । अनन्समास इति किम् । अ(नयो-
र्द ? नेपो ददाति) । असो गच्छति । नन्समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वादेतत्ता-
(दावे ? दोरे)वायं सुरिति लोपः स्याद् (इति)प्रतिषेधः । हलीति किम् ।
एषोऽत्र । सोऽत्र ॥

पदान्ते दिव उत् ॥ १४७ ॥

(पदान्ते) दिवोऽव्यय उकारादेशो भवति । द्युकायः । द्युयानम् ।
द्यु(मानम्) । विमलद्यु दिनम् । द्यूयानम् । (दिवश्चायः ?) । उत्वे- कृते

सर्वर्णदीर्घो यणादेशश्च भवति । 'सुपि वलि तद्धत्' (७-३-६७) इत्य-
तिदेशात् शुभ्यां सुपु शुमान् शुंकल्पः इति ततो भवति । दिवि भवं दि-
व्यम् । अ(न्यत्र) तु न भवति । पदान्त इति किम् । दिवौ दिवः ।
दिवमिच्छति दिव्यति, घौरिवाचरति दिव्यते, इत्यादौ तु सुबन्तत्वेऽपि
'क्ये' (७-३-६४) इति नियमान्न भवति । निरनुबन्धग्रहणादिह न भव-
ति—अक्षयूष्याम् । अक्षयूः तपरकरणं किम् । शुभ्यां शुभिरित्यादौ
परत्वात् कृतेऽप्युठि माप्राक्कालो यथा स्यादिति ॥

सम्परिभ्यां छजः सुट् ॥ १४८ ॥

सम्परिभ्यांशुभारस्य करोतेः सुडागमो भवति । संस्करोति । संस्कृतम् ।
संस्का र । परिष्करोति । परिष्कृतम् । परिष्कारः । 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण
युज्यते पश्चात् साधनेन' इति द्विवचनादडागमाच्च पूर्वं सुडेव भवति ।
सञ्चस्कार । परिचस्कार । (सं ? सम) स्करोत् । पर्यस्करोत् । समस्कार्पात् ।
पर्यस्कार्पात् । समचिस्करत् । पर्यचिस्करत् ।

‘नडादीनां व्यवस्थार्यं पृथक्त्वेन प्रयत्नम् ।

धातूपसर्गयोः शारे धातुरेय तु तादृशः ॥’

संस्कृतिरिति गमीदिपाठात् । संकरः परिकर इति द्वितरेचा भविष्यति ।
कथं संकारः । अत एव बहुलाधिकारात् (य ? घञ्) ॥

उपाद् भूपणसमयायप्रतियत्नविकृतदाक्याध्याहारेषु ॥

उपात् परस्य करोतेर्मृषणाघर्थवृत्तेः सुडागमो भवति । भूपणे-उप-
स्करोति । समयाये — तत्र न उपस्कृतम् । समुदाय इत्यर्थः । सतो गुणा-
न्तराधानमाधिक्याय, वृद्धस्य वा तादवस्थाय (स)र्माहा प्रतियत्नः ।
काण्डगुणस्योपस्कृते । विकृते — उपस्कृतं सुदेः विकृतं सुद इत्यर्थः ।
वाक्याध्याहारे — सोपस्कारं कृते । एतेष्विति किम् । उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १५० ॥

उपात् परस्य किरतेर्पातोः सुडागमो भवति । लवनविषयरोत्
तदर्थो भवति । उपस्कारं मद्रका लुगन्ति । विधिस्ततो लुगन्तीत्यर्थः ।

इति उपोद्देशः किरतौ लवने, दिव्योऽपि प्रोक्तः । उपस्कारं मद्रका लुगन्ति ।
‘पापेषु’ इति श्रुतिः मृषादि न भवति ।

‘उपात् किरौ लवने’ (२-४-२६३) इति णमुल् । लवन इति किम् । उपकिरति ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १५१ ॥

प्रतेरुपात् परस्य च किरतेहिंसायां गम्यमानायां । सुडागमो भवति । प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषठ भूयात् । हिंसानुबन्धी विक्षेपस्ते भूयादित्यर्थः । हिंसायामिति किम् । प्रतिकीर्णम् ॥

अपाञ्चतुप्पाञ्चकुनिहृष्टान्नकुलायार्थिषु ॥ १५२ ॥

अपात् परस्य किरतेश्चतुप्पाञ्चकुनिकर्तृके अर्थे वर्तमानस्य सुडागमो भवति । ते चेतुप्पाञ्चकुनय हृष्टा यन्नार्थिनः कुलायार्थिनश्च भवन्ति । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते(श्चा)निवासार्थी । चतुप्पात् — अपस्किरते वृषभो हृष्टः । हृष्टान्नकुलायार्थिष्विति किम् । अपकिरति श्वा ओदनपिण्डं चूर्णितः ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १५३ ॥

अपस्परा इति निपात्यते क्रियासातत्य चेत् गम्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । प्रबन्धेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किम् । अपरपराः सन्नच्छन्ति । अपरे (परे) चाप्रतिबन्धेन गच्छन्तीत्यर्थः ॥

पारस्करो देशे ॥ १५४ ॥

पारस्कर इति देशेऽभिधेये सुद् निपात्यते । पारस्करो नाम देशः । पार(ः?) करोऽन्यः ॥

कारस्करो वृक्षे ॥ १५५ ॥

कारस्कर इति निपात्यते वृक्षेऽभिधेये । कारस्करो नाम वृक्षः । कार(ः?) करोऽन्यः ॥

वनस्पतिश्च ॥ १५६ ॥

वनस्पतिरिति वृक्षेऽभिधेये सुणिपत्यते । वनस्पतिर्वृक्षः । यः पुष्परहितः फलति । वनपतिरन्यः ॥

रथस्या नद्याम् ॥ १५७ ॥

रथस्येति नद्यर्थे सुणिणपात्यते । रथस्या नदी । रथयान्या ॥

किष्कुः प्रमाणे ॥ १५८ ॥

किष्कुरिति प्रमाणेऽर्थे निपात्यते । किमः कोष्पुद्मले पश्च, वितस्तौ हस्ते वा । किमः परस्य चैकाचः (सुट्) पत्वं मलोपश्च निपात्यते ॥

किष्किन्धा गुहायाम् ॥ १५९ ॥

किष्किन्धेति गुहायारथे निपात्यते । किमप्यन्तर्दधातीति किमो द्विर्वचनं पूर्वस्य मलोपः, उत्तरस्य सुणिणपात्यते । किष्किन्धा गुहा ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १६० ॥

सेविते असेविते प्रमाणविषये गोष्पदमिति सुट्, अस्य च पत्वं निपात्यते । सेविते — गावः पद्यन्तेऽस्मिन्निति गोष्पदो देशः । असेविते—अगोष्पदान्तरण्यानि । असेवितग्रहणं नन्समासार्थम् । तेन यानि महारण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे— गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्पदपूर् वृष्टो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किन्तु हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमियत्ताम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः पदं (गोपदम्) ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १६१ ॥

आत्मनो (यापनाय) स्थानं प्रतिष्ठा । तस्यामर्थे आङ्गः परस्य (पदेः) सुणिणपात्यते । आस्पदमनेन प्राप्तमित्यर्थः । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमद्भुते ॥ १६२ ॥

आश्चर्यमित्यद्भुतेऽर्थे निपात्यते । आश्चर्यमद्भुतम् । आचर्यमन्यत् ॥

अवस्करो वर्चस्के ॥ १६३ ॥

कुत्सितं दचो वर्चस्कन्, अन्नमलम् । कना निर्देशो (दिव्यादि?)

दीप्त्याद्यर्थेनि) वृत्त्यर्थः । तस्मिन्नर्थे अवस्कर इति सुणिपात्यते । अव-
कीर्यत इत्यवस्करः, पुरीषम् । तत्सादृश्यात् तत्सादृचर्याच्च देशादिरपि
तथोच्यते । वर्चस्क इति किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गे ॥ १६४ ॥

रथावयवेऽर्थे अपस्कर इति निपात्यते । अपस्करो रथाङ्गं, यत्र
युगं घट्यते । रथाङ्ग इति किम् । अपकरः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १६५ ॥

वेणौ परिव्राजके चार्थे यथासंशुचं मकरमकरिशब्दयोः सुणिपा-
त्यते । मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोरिति-
किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । अन्ये तु — मा क्रियते, प्रतिबि-
ध्यतेऽनेनेति निपातनात् करणे सुट्, माङ्गश्च ह्रस्वत्वम् । मस्करो वेणुः,
दण्डो वा । तथा मा(द्यैः ? ह्ये)व करोतेस्ताच्छीलिके णिनि सुट् ह्रस्वत्वं
च निपातयन्ति । माकरणशीलो मस्करी परिव्राजकः । स एवमाह—
'मा कृत कर्मणि भवान्, शान्तिर्वः श्रेयसी' इति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १६६ ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रयोः सुणिपात्यते, ऋषी चेत् तौ भवतः । प्रगतं
कण्वं पापमत्मात् प्रस्कण्वः, ऋषिः । हरिश्चन्द्र इवाहादकः हरिश्चन्द्रः,
ऋषिः । (ऋषी इति किम् । प्रकण्वो देशः) । हरिश्चन्द्रो माणवकः ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १६७ ॥

कास्तीरमजस्तुन्दमित्येतौ नगरेऽर्थे निपात्येते । ईषत् तीरमस्य,
कास्तीरं नगरम् । कास्तीरमन्यत् । अजस्येव तुन्दमस्य, अजस्तुन्दं नगरम् ।
अजस्तुन्दमन्यत् ॥

कुस्तुम्बुरोपधौ ॥ १६८ ॥

कुस्तुम्बुरौ सुणिपात्यते । कुस्तुम्बुरोपधिः । धान्यफल्म् । तत्फ-
लानि कुस्तुम्बुरुणि । ओषधाविति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरुणि
फलानि कुस्तुम्बुरुणि ॥

शङ्कुली कृतान्नम् ॥ १६९ ॥

शङ्कुलीति शङ्कुलशब्दस्य कृतान्नेऽर्थे सुष्णिपात्यते । शङ्कुली कृतान्नम् । गौरादित्वात् ङीष् । कृतान्नमिति किम् । शकुली मतस्यविशेषः ॥

वौ विष्किरो वा ॥ १७० ॥

(नृ ?) वौ शकुनावर्थे विष्किर इति वा सुष्णिपात्यते । वि(क ? किर)-
तीति विष्किरः, शकुनिः । विकिरः शकुनिः । *शकुनेरन्यत्रास्य प्रयोगो
नास्ति ॥

प्रतिष्कशः प्रष्टसहायदूतेषु ॥ १७१ ॥

प्रष्टादिष्वर्थेषु प्रतिपूर्वस्य कशेरचि सुष्णिपात्यते । प्रति(विज ?-
कश)तीति प्रतिष्कशः । अग्र(ग्रा ? गा)मी सहायो दूतो वा । प्रष्टादि-
ष्विति किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः ॥

तत्करवृहस्पती चोरदेवतयोः ॥ १७२ ॥

.... देवता ।
.... चोरदेवतयोरिति किम् । तत्करः । वृहस्पतिः ।

प्रात् तुम्पतेर्गवि ॥ १७३ ॥

प्रात् परस्य तुम्पतिशब्दस्य गव्यमिधेये सुडागमो भवति । प्रस्तु-
म्पतिर्गौः । प्रतुम्पतिरन्यः । अन्ये — प्रात् परस्य तुम्पतेर्धातोर्गविं कर्तरि
सुट् भवतीति व्याचक्षते । प्रस्तुम्पति गौः । प्रस्तुम्पति वस् इति ।
(गवीति किम् ।) प्रतुम्पति वनस्पतिः ॥

प्रायश्चित्तिचित्तयोः ॥ १७४ ॥

प्रायश्चिदाहुत्तरयोश्चित्तिचित्तयोः सुडागमो भवति । प्रायश्चित्तिः ।
प्रायश्चित्तम् ॥

वृत्तिकारयत्तानुरोधेनेदमुक्तम् । वस्तुनस्तु 'विष्किरः शकुनी वा' (६-१-१५०)
इति सूत्रस्थमावादन्यप्राप्यर्थं प्रयोगोऽस्त्यात्वगम्यते । तथा च 'विकिरं वैश्वदेविकम्'
इति वैदिकप्रयोगोऽप्युपलभ्यते ।

परश्शतपरस्सहस्रादयश्च ॥ १७५ ॥

परश्शतपरस्सहस्रादयः शब्दाः समुत्क्राः साधवो भवन्ति । शतात् परे, परश्शताः । सहस्रात् परे, परस्सहस्राः । राजदन्तादिषु पाठात् पूर्वनिपातः । आदिग्रहणादसौवचनोवरादयो भवन्ति ॥

इति श्रीदण्डनाथभारावणमहसमुद्धृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य सप्तमस्तौ हृदयहोमिन्यां पद्यस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । अलुगिति प्रागानङः उत्तरपद इत्यापादपरिसमाप्तेः ॥

पञ्चम्याः स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकाद्यर्थेभ्यः कृच्छ्रेभ्यः (च) परस्याः पञ्चम्याः उत्तरपदे परतः अलुग् भवति । स्तोकाभ्युक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । समीपादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । 'स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन' (३-२-५४) इति समासः । तत्र 'मुपो लुगैकार्थे' (३-१-१९७) इति प्राप्तो लुङ्निविध्यते । समासे सहस्र्याविशेषानवगमात् स्तोकात्पञ्चकृच्छ्रकतिपयेभ्यस्तत्त्ववचनेभ्य एव करणे पञ्चमीविधानात् तस्य वचनसमानाभ्यना (१) ..... द्विवचनं बहुवचनं च भवति । उत्तरपद इति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकात्, निःस्तोकः ॥

ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ३ ॥

ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पञ्चम्या अलुङ्निपात्यते । ब्राह्मणादादाय शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी, कृत्विविशेषः । उपादानविषयमेतदपादानम् । यथाकुसुदात् पचति । अत एव निपातनात् समासः ॥

खितीचि एकाचोऽमः ॥ ४ ॥

खिदन्त उत्तरपदे परत इजन्तादेकाचः परस्यामोऽलुग् भवति ।
 गांसन्यः । नावंमन्यः । स्त्रियमन्यः । स्त्रीमन्यः । शुवंमन्यः । भ्रूमन्यः ।
 अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं मन्यते । ब्राह्मणकुलं श्रियमन्यमिति ।
 श्रीशब्दस्यात्मसमानाधिकरणस्य वृत्त्यभावात् क्षीप्लिकृत्वाच्च श्रिमन्यमि-
 त्यपरे । अत्र विषये यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गं
 विहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते, तथा श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले (प्व ? स्व) लिङ्गपरि-
 त्यागेन वर्तते इति । न चायं स्वमोर्लुकोऽपवादः । उत्तरपदाधिकारादैकार्थ्य-
 लुक एवानेन बाधनात् । खितीति किम् । स्त्रीमानी । इच इति किम् ।
 आमन्यः । क्ष्यम्मन्यः (?) । त्वन्मन्यः । त्वङ्मन्यः । एकाच इति किम् ।
 हरिणीमन्याम् ॥

ओजससहोम्भस्तमोज्जसेभ्यस्तृतीयायाः ॥ ५ ॥

ओजसप्रभृतिभ्यः परस्यास्तृतीयाया उत्तरपदे परतः अलुग् भवति ।
 ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । अज्जसा-
 कृतम् ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ६ ॥

मनसः परस्यास्तृतीयाया उत्तरपदे परतः संज्ञायामलुग् भवति ।
 मनसादेवी । मनसागुप्ता । मनसादत्ता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता
 कन्या ॥

आज्ञायिनि ॥ ७ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनसः परस्यास्तृतीयाया अलुग् भवति । मनसा
 आज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

पुंजनुर्भ्यामनुजान्धयोः ॥ ८ ॥

पुंजनुर्भ्यां परस्यास्तृतीयाया यथासङ्ख्यमनुजान्धयोरुत्तरपदयोरलुग्
 भवति । पुंसा अनुजः, पुंसानुजः । अनुपा जन्मना अन्धः, अनुपान्धः ॥

आत्मनः पूरणे ॥ ९ ॥

आत्मनः परस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे अलुग् भवति । आत्मनातृतीयः । आत्मनापञ्चमः । आत्मनापष्ठः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (३-२-४४) इति बहुलवचनात् समासः ॥

पराञ्च वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ १० ॥

परशब्दादात्मनश्च परस्याश्चतुर्थ्या उच्चरंपदे परतः वैयाकरणाख्यायामलुग् भवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । (आत्मनेपदं) आत्मनेभाषा । वादर्थ्ये चतुर्थ्या । अस्मादेव वचनात् प्रकृतिविकारभावादन्यत्र समासः ॥

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ११ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे परतः सप्तम्या बहुलमलुग् भवति । स्तम्भैरमः । कर्णेजपः । गोपुचरः । अप्सुचरः । हृदिस्पृक् । पात्रे-समितः । गेहेनदी । गेहेक्ष्वेडी । अम्भसिहुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । उदके-विशीर्णम् । अवतप्तेनकुलस्थितम् । क्वचिन्न भवति । कुरुचरः । क्वचि-द्विकल्पः । खचरः, खेचरः । पङ्कुरुहं (पङ्केरुहम्) । द्युसत्, (द्यौः ? दिवि) वत् । तत्पुरुष इति किम् । कल्याणामिनिवेशः । धर्मरुचिः । कृतीति किम् । अक्षशौण्डः । अक्षकितवः ॥

हलदन्तात् संज्ञायाम् ॥ १२ ॥

हलदन्ताच्च परस्याः सप्तम्या उत्तरपदे परतो बहुलमलुग् भवति । (संज्ञायां गम्यमानायाम् ।) गविष्ठिरः । शुभिष्ठिरः । अरण्येतिठकाः । अरण्येभाषाः । यनेकशेरुहाः । यनेवल्वजकाः । कूपेपिशाचिकाः । मध्याह्ने-स्फोटकाः । बहुलाधिकारात् क्वचिद्विकल्पः । त्वचिसारः, स्वकसारः । कचिद् (न) भवति । जलकुक्कुटः । ग्रामसूकरः । हलदन्तादिति किम् । भूमि-पाशः । नदीकुक्कुटिका । संज्ञायामिति किम् । तीर्थवायसः । नगर-वायसः । तपेरकरणं किम् । शालासृगः । शालावृकः ॥

प्राचां कारे हलादौ ॥ १३ ॥

राजलभ्यो रक्षानिवेशः कारः । तस्मिन् प्राचां देशे या संज्ञा

तस्यां विषये हलादालुत्तरपदे हलदन्तात् परस्याः सप्तम्या अलुग् भवति । स्पृशाणः । मुकुटेकार्पाणः । दपदिमापकः । हलेद्विपदिका । प्राचामिति किम् । यूयपशुः । कार इति किम् । *अभ्याहकुपशुः । हलादाविति किम् । अविकटोरणः । हल(द)न्तादित्येव । नद्व्रथां दोहनी-नद्व्रीदोहनी ॥

मध्यान्ताभ्यां गुरौ ॥ १४ ॥

मध्यान्तशब्दाभ्यां परस्याः सप्तम्या गुरालुत्तरपदे परतः अलुग् भवति । मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः । केचित्तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या मध्यगुरुरन्त-गुरुरित्यपीच्छन्ति ॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १५ ॥

मूर्धमस्तकवर्जितात् हल(द)न्तात् स्वाङ्गावाचिनः परस्याः सप्तम्याः कामशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे परतः अलुग् भवति । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमाणः । स्कन्धेषुत्रः । बहेगडुः । अमूर्धमस्तकादिति किम् । मूर्धशिखः, मस्तकशिखः । स्वाङ्गादिति किम् । अक्षशाण्डः । अकाम इति किम् । मुखकामः । हल(द)न्तादिति किम् । अङ्गुलित्रणः । जहावलिः ॥

अपो यद्योनिमतिषु ॥ १६ ॥

अप्शब्दात् परस्याः सप्तम्या यस्त्रत्येत्योनिमत्योश्चोत्तरपदयोरलुग् भवति । अप्सु भवः, अप्सव्यः । अप्सुयोनिः । अप्सुमतिः ॥

द्युप्रावृट् वर्षाशरत्कालेभ्यो जे ॥ १७ ॥

दिवादिभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे अलुग् भवति । दिविजः । प्रावृषिजः । (वर्षासुजः । शरदिजः । कालेजः ।) बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

वर्षक्षरशरवराप्सरःप्रभृतिभ्यो वा ॥ १८ ॥

वर्षादिभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे परतः अलुग् भवति । वर्षेजः, वर्षजः । क्षरेजः, क्षरजः । शरेजः, शरजः । वरेजः, वरजः । अप्सुजः । अञ्जः । सरसिजः, सरोजः । प्रभृतिग्रहणान्मनसिजः । (मनोजः) उरसिजः । उरोजः । इत्यादवो भवन्ति । अथमपि प्रपञ्चः ॥

बन्धे घञि ॥ १९ ॥

बन्धशब्दे घञन्त उत्तरपदे हल(द)न्तात् परस्याः सप्तम्या अलुग् भवति । चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः । हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः । बन्ध इति किम् । पुटपाकः । मनोरोगः । घञीति किम् । अजबन्धः, चक्रबन्धः । हल(द)न्तादित्येव । गुप्तिबन्धः । ताराबन्धः ॥

घतनकालेषु कालनाम्नः ॥ २० ॥

(घसंज्ञकतनदेर्हलन्तात् परस्यास्सप्तम्या ?) घप्रत्यये (तनप्रत्यये) कालशब्दे चोत्तरपदे हलदन्तात् कालनाम्नः परस्याः सप्तम्या अलुग् भवति वा । पूर्वाह्निते(राः ? रे) पूर्वाह्नितरे । पूर्वाह्निते(माः ? मे) पूर्वाह्नितमे । (पूर्वाह्नितने पूर्वाह्नितने ।) पूर्वाह्निकाले (पूर्वाह्निकाले ।) कालनाम्न इति किम् । शुक्लतरे, शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां निशातमायाम् । रात्रिकाले । उत्तरपदाधिकारे अत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । 'हृदयस्य हृदयेषु' इति लेखग्रहणाद्विज्ञात् । तेनात्र घतनयोः पूर्वत्र वयत्युत्तर-
... .. अप(?) स्वरूपेणैव ग्रहणं भवति ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ २१ ॥

शयादिपूतरपदेषु परतः (अ)कालवाचिनः परस्याः सप्तम्या अलुग् (वा) भवति । विलेशयः (विलशयः ।) खेशयः । (खशयः) । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । वनेवासः । वनवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी । अन्तेवासी, अन्तवासी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मनसिश्चयः । (उशे ? खेश)य इत्यलुक् । हृच्छयः चिच्छय इति तु नित्यं लुग् भवति । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णेशयः अपराह्णेशयः । हल(द)न्तादित्येव । भूमिशयः । गुहाशयः ॥

नेन्बन्धिसिद्धशस्थेषु ॥ २२ ॥

इन्प्रत्ययान्ते बन्धिप्रकृतौ च सिद्धश(स्ते ? स्थे)पूतरपदेषु अलुग् न भवति । स्थण्डिलवर्ति, स्थण्डिलशायि । चक्रबन्धः, चरकबन्धः । घञाति ।

सांकायसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । गिरिशः । (कृशः ?) समस्यः ।
कथं परमेष्ठी दिविष्ठ इति । बहुलवचनाद् भविष्यति ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २३ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे परतः षष्ठ्या अलुग् भवति । चोरस्य-
कुलम् । दासस्यभार्या । वृषल्याःपतिः । आक्रोश इति किम् । ब्राह्म(ण)-
कुलं, दासभार्या, वृषलीपतिरिति तत्त्वाख्याने न भवति ॥

पुत्रे वा ॥ २४ ॥

पुत्रे उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने षष्ठ्या अलुग् वा भवति ।
दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याःपुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोश इति किम् ।
ब्राह्मणपुत्रः ॥

वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ॥ २५ ॥

वाक् दिक् पश्यत् इत्येतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या यथासङ्गं युक्ति-
दण्डहर इत्येतेषु पदेषु परतोऽलुग् भवति । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।
पश्यतोहरः ॥

अदसः फग्बुजोः ॥ २६ ॥

अदसः परस्याः षष्ठ्याः फक् बुजि च प्रत्यये परतः अलुग् भवति ।
अमुप्यापत्यमामुप्यायणः । नडादित्वात् फक् । आमुप्यकुलिका । आमुप्य-
पुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् बुज् । अदसः परो बुज् नास्तीति व्यवधानेऽपि
वचनाद् भवति ॥

देवानांप्रियः ॥ २७ ॥

देवानांप्रिय इति षष्ठ्या अलुक्निपात्यते । देवानांप्रियः ॥

शुनः शेषपुच्छलाङ्गूलेषु संज्ञायाम् ॥ २८ ॥

श्वशब्दात् परस्याः षष्ठ्याः शेषादिषु उत्तरपदेषु परतः संज्ञाया-
मलुग् भवति । शुनश्शेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । संज्ञायामिति
किम् । श्वपुच्छः ॥

दिवोदासदिवस्पतिवाचस्पतिवास्तोष्पतयः ॥ २९ ॥

दिवोदासादयः शुब्दा अलुक्पष्ठीसमासाः संज्ञायां साधवो भवन्ति । दिवोदासः । दिवस्पतिः । वाचस्पतिः । (वास्तोष्पतिः १) संज्ञायामित्येव । द्युदासः । द्युपतिः । वाक्पतिः । वास्तुपतिः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धिनस्तास्मिन् ॥ ३० ॥

ऋकारान्ताद्विद्यासम्बन्धिनो योनिसम्बन्धिनश्च परस्याः षष्ठ्यास्तस्मिन्नेव विद्यायोनिसम्बन्धिन्येवोत्तरपदेऽलुक् भवति । होतुःपुत्रः । होतुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । ऋत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलान्तेवासी । विद्यायोनिसम्बन्धिन इति किम् । दातृपुत्रः । गन्त्रन्तेवासी । तस्मिन्निति किम् । होतृधनम् । पितृदृष्टम् ॥

स्वसृपत्योर्वा ॥ ३१ ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धिनः परस्याः षष्ठ्याः स्वसृपत्योर्द्वोत्तरपदयोः परतः अलुका भवति । मातृस्वसा, मातृप्वसा । दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः ॥

आनङ् ऋतां द्वन्द्वे ॥ ३२ ॥

ऋकारान्तानां यो द्वन्द्वस्तस्मिन्नुत्तरपदे परतः पूर्वस्यानङादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टेद्रातारौ । प्रश्नास्ताप्रतिहर्तारौ । मातादुहितरौ । स्वसाम्रातरौ । ननान्दायातरौ । अथेह प्रथमयोः कस्मान्न भवति । होतृपोतुर्ने (ष्टो ? षोड्श)तार इति । अन्त्यस्यैवोत्तरपदत्वात् । कथं तर्हि होतापोतानेष्टेद्राता (२) इति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे पुनर्द्वन्द्वो भविष्यति ऋत इति किम् । पतिम्रातगौ । पितृपितामहौ । मातृउस्वसारौ । द्वन्द्व इति किम् । मातृप्वसा । विद्यायोनिसम्बन्धिनामित्येव । दातृप्रातरौ । पितृभोक्तारौ । कर्तृ — कारपितरौ (१) । नकारो रत्वनिवृत्त्यर्थः । उकारोऽन्तादेशार्थः ॥

पुत्रे ॥ ३३ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे द्वन्द्वे मगामे ऋकारान्तानामानङादेशो भवति । मातापुत्रौ । पितापुत्रौ । दुहितापुत्रौ ॥

मातुः पितर्यरङ् च ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वे समासे पितर्युत्तरपदे मातृशब्दादरङ्, वकाराद् घानङ्
चादेशो भवति । मातरपितरौ । यातापितरौ ॥

देवतानामवायूनां वेदे सहश्रुतानाम् ॥ ३५ ॥

देवतावाचिनां वायुवर्जितानां वेदे सहश्रुतानां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तर-
पदे परतः पूर्वपदस्यानङादेशो भवति । इन्द्रासोमौ । सोमारुद्रौ । सूर्या-
चन्द्रमसौ । मित्रावरुणौ । देवतानामिति किम् । यूपच(पा)लौ । उत्सृ-
जमुसलौ । अवायूनामिति किम् । अग्निवायू । वाय्वग्नी । वेद इति
किम् । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखा । ब्रह्मप्रजापती । सहेति किम् ।
विष्णुशक्रौ । श्रुतानामिति किम् । चन्द्रसूर्यौ । दिवाकरनिशाकरौ ॥

अग्नेः सोमवरुणयोरीत् ॥ ३६ ॥

अग्निशब्दस्य देवतानां द्वन्द्वे सोमवरुणयोश्चत्तरपदयोरीकारोऽ-
न्तादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्निवरुणौ ॥

इद् वृद्धिमत्यविष्णौ ॥ ३७ ॥

विष्णुवर्जिते वृद्धिमत्युत्तरपदे परतः देवतानां द्वन्द्वे अग्निशब्दस्ये-
कारः अन्तादेशो भवति । ईदानङोरपवादः । आग्निवारुणीमनङ्वाही-
मालभेत । आग्निमारुतं कर्म । वृद्धिमतीति किम् । अग्नामरुतौ । अवि-
ष्णाविति किम् । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ ३८ ॥

दिवशब्दस्य देवताद्वन्द्वे तृत्तरपदे परतः द्यावा इत्ययमादेशो
भवति । द्यावाभूमी ॥

दिवस् पृथिव्यां वा ॥ ३९ ॥

दिव् इत्येतस्य पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवस् इत्ययमादेशो (वा)
भवति । दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ । सकार (स्य वृकस्य ? स्याविष्णु-
तस्य) निर्देशो रत्नवाधनार्थः ॥

उपासोपसः ॥ ४० ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे परत उपशब्दस्य उपासा इत्ययमादेशो भवति । उपाश्च नक्तं च उपासानक्तम् । उपासासूर्यम् ॥

गुणः स्वनूङ् पुंवत् स्त्रियामेकाधिकरणे ॥ ४१ ॥

विशेषणं गुणः तद्वचनः शब्दोऽपि गुणः यस्याश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनः स्त्रीलिङ्ग ऊर्ध्वर्जितः स्त्रीलिङ्गे सगानाधिकरणे उत्तरपदे परतः पुंवद् भवति । पुंशब्दस्तेवास्य रूपं भवतीत्यर्थः । कुमारीभार्या यस्य कुमारभार्यः । पटुभार्यः । दर्शनीयभार्यः । प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्यः । गर्भिभार्यः । दीर्घजङ्घः । युवजानिः । गुण इति कम् । खट्वाभार्यः । कुटीभार्यः । ग्रामणीभार्यः । स्त्रीति किम् । ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । अनूङिति किम् । प्रसूतपञ्चभार्यः । करभोरुभार्यः । शियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेपां कल्याणीप्रधानाः । गृहिणीनेत्राः । एकाधिकरण इति किम् । खट्वाभार्यः । कल्याण्यामाता कल्याणीमाता । दर्शनीयामाता ॥

ब्रह्मभरद्वाजकल्पदेश्यरूपपशुपच्छास्यनूक्त्यङ्
मानिषु ॥ ४२ ॥

(त्रिता १ ब्रह्मसा)दिषु प्रत्ययेषु मानिशब्दे चोत्तरपदे परतो गुणवचनः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनूङ् पुंवद् भवति । ब्रह् — तस्यां तत्र । तस् — तस्याः ततः । चरद् — भूतपूर्वा पट्वी पटुचरी । घः — इयमनयो-रतिशयेन दर्शनीया दर्शनीयतरा । इयमासा मतिशयेन दर्शनीया दर्शनीयतमा । कल्पप् — प्रदर्शनीयकल्पा । देश्यः — दर्शनीयदेश्या । रूपप् — दर्शनीयरूपा । पाशप् — दर्शनीयपाशा । शस् — बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । तद्धितसाहचर्याद् विभक्तौ शसि न भवति । थ्यन् — प्रजाभ्यो हिता अजप्या । क्यङ् — श्वेनी इवाचरति श्वेतायते । मानिन् — दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनीति । अयमस्या दर्शनीयमानी ।

मानिन्ग्रहणमस्युत्तरपदार्थमसमानाधिकरणार्थं च दर्शनीयमात्मानं
अन्यते दर्शनीयमानिनीति तु सामानाधिकरण्येनैव भवति ॥

यच्च तद्धिते ॥ ४३ ॥

यकारादाज्जादौ च तद्धिते परतो गुणवचनः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनू-
पुंवद् भवति । श्येन्याः भावः श्यैत्यम् । रोहिण्याः (भावः) रौहि-
त्यम् । इयमास्त्रामतिश्येन पदवी पटिषा । णविण्वद्भावान् श्येनी-
माचष्टे श्येत्यति । हस्ति(नी)नां समूहो ह्यस्तिकम् । कौण्डिन्यः, मा-
नाय्यः, सापत्नः, (एन ? यौ)वतमित्यादौ तु गर्गादौ शिवादौ भिक्षापा-
दिषु कुण्डिनी(म)नायीसपत्नीयुवत्वादीनां स्त्रीलिङ्गानामेव पाठान् पुंवद्-
भावो न भवति । तद्धित इति किम् । हस्तिनीमिच्छति हस्तिनीयति ।
हस्तिन्यः । यचीति किम् । पट्न्या आगतः पट्वीरूप्यः । पट्वीमयः ॥

हे अग्नयायी ॥ ४४ ॥

हे अजादौ तद्धिते परत अग्नयेव स्त्री पुंवद् भवति । अग्न्यायाः
अपत्यमाग्नेयम् । अग्नयायी देवता यस्य आग्नेयः स्थालीपाकः । नियमः
किम् । श्येनेयः । रौहिणेयः ॥

न प्रधानपूरण्याम् ॥ ४५ ॥

पूरणप्रत्ययान्ता स्त्री पूरणी तस्यां प्रधानभूतायामुत्तरपदे स्त्री पुंवन्न
भवति । कल्याणी पञ्चमी आसां कल्याणीपञ्चमा राशयः । कल्याणी-
दशमाः । अत्रावयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इत्यन्यपदार्थे पूरण्या
चान्तर्भावात् प्राधान्यम् । प्रधानग्रहणं किम् । कल्याणी पञ्चमी अस्तिान
कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥

अक्तौ च कर्मसाधनायाम् ॥ ४६ ॥

कर्मसाधनायां अक्तौ चोत्तरपदे स्त्री पुंवन्न भवति । गिरितनया
भक्तिरस्य गिरितनयाभक्तिः । भवानीभक्तिः । कर्मसाधनायामिति किम् ।
हृदभक्तिः । स्थिरभक्तिः ॥

प्रियामनोज्ञाकल्याणीसुभगादुर्भगास्वाक्षान्ताकान्ता-
वामावामनासमासचिवाचपलावालातनयादुहितृषु ॥ ४७ ॥

प्रियादिपुत्रपदेषु स्त्री पुंवन्न भवति । कल्याणी प्रिया यस्य क-
ल्याणीप्रियः । भव्यामनोज्ञः । प्रियाकल्या(णि?णी)कः । प्रियासुभगः ।
कल्याणीदुर्भगः । कल्याणीस्वः । कल्याणीक्षान्तः । दर्शनीयाकान्तः ।
प्रियावामः । प्रियावामनः । प्रियासमः । प्रियासचिवः । प्रियाचपलः ।
प्रियावालः । कल्याणीतनयः । कल्याणीदुहितृकः ॥

वुतद्धितकोपघासंज्ञापूरण्यः ॥ ४८ ॥

वोस्तद्धितस्य च ककार उपधा यासां ताः, संज्ञापूरण्यस्ताः
(च)स्त्रियः पुंवन्न भवन्ति । कारिकाभार्यः । पाचिकाभार्युः । कारिकाकल्पा ।
पाचिकारूपा । पाचिकायते । पाचिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं
वैलेपिकम् । मद्रिकाभार्यः । पृजिकाभार्यः । लाक्षिकीकन्या । रोचिनिकी-
रूपा । मद्रिकायते । पृजिकामानिनी । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्ता-
रूपा गुप्तापाशा । दत्तायते । दत्तामानिनी । द्वितीयाभार्यः । पञ्चमीभार्यः ।
द्वितीयाकल्पा । पञ्चमीयते । द्वितीयामानिनी । कोपघस्य तद्धितविशेषणं
किम् । पाकभार्यः । जल्पाकभार्यः । कामुककल्पा । जागरूकरूपा ।
लुण्ठाकायते । कुट्टाकमानिनी ॥

तद्धितोऽवृद्धिहेतुररक्तविकारे ॥ ४९ ॥

अवस्थानिकाया वृद्धेर्निमित्तं य (त् सिद्धिः? स्तद्धितः) रक्त-
विकारवर्जितेऽर्थे विहितस्तदन्तः स्त्रीलिङ्गः पुंवन्न भवति । माधुरीभार्यः ।
नादेयीभार्यः । वैदर्भीभार्यः । सौतङ्गर्माभार्यः । सौग्रीभार्यः । माधुरीकल्पा ।
(ना,देयीरूपा । सौतङ्गमीयते । वैदर्भीमानिनी । तद्धित इति किम् ।
कुम्भका(री?र)भार्यः । काण्डलावभार्यः । वृद्धिहेतुरिति किम् । मध्यमा
भार्या अस्य मध्यमभार्यः । अर्धप्रस्थे भवा अर्धप्रस्थी भार्या अस्य अर्ध-
प्रस्थभार्यः । 'नातः' (७-१-४५) इति वृद्धिप्रतिषेधः । अजग्रहणं किम् ।
तावद्भार्यः । वैयाकरणभार्यः । अरक्तविकार इति किम् । कापायी वृद्धतिका
अस्य कापायवृद्धतिकः । लौही ईषा अस्य लौहेयः । खादिरेयः ॥

स्वाङ्गादीदमानिनि ॥ ५० ॥

स्वाङ्गान् परो य ईकारस्तदन्तः स्त्रीशब्दोऽमानिनि परतः पुंवश्च
भवति । दीर्घकेशीभार्यः । चन्द्रमुखीभार्यः । कलकण्ठीकल्पा ।
तनुमात्रीरूपा । चन्द्रमुखीयते । कलकण्ठीयते । स्वाङ्गादिति किम् ।
(पटुभार्यः । ईदिति किम् । अ)केशभार्यः । अमानिनीति किम् । दीर्घ-
केशमाचिनी ॥

जातिरयत्तद्धिते च ॥ ५१ ॥

जातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः अमानिन्युत्तरपदे अयकारादायनजादौ च
तद्धिते परतः पुंवश्च भवति । कठीभार्यः । बह्वृचीभार्यः । कठीकल्पा ।
बह्वृचीरूपा । अयत्तद्धित इति किम् । दारदोऽपलं स्त्री दारदी तस्यां साधुः
दारघः । औपिव्यः । पुंघञ्वात् ङीपो लुग् भवति । हस्तिवीनां
समूहो हास्तिकम् । गार्ग्यायण्याः कुत्सितमपलं गार्गो जाल्मः । गार्गिकः ।
तद्धित इति किम् । कठीयते । बह्वृचीयते । अत्र जातिलक्षणः प्रतिपेक्षो
भवत्येव । चकारः लिग् । कठमानिनी ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ५२ ॥

गुणवदनः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनूर् स्त्रियामेवाधिकरणे उत्तरपदे कर्मधा-
रणे समाले जातीयदेशीययोश्च प्रत्यययोः परतः पुंवद् भवति । प्रतिपिशाधं
भारम्मः । कल्याणी चाप्तौ (कल्याणी) पञ्चमी कल्याणपद्ममी । कल्याणशक्तिः ।
कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । पाचकवृन्दारिका । मद्रकवृन्दारिका ।
पाचकजातीया । मद्रकजातीया । पाचकदेशीया । मद्रकदेशीया । दत्तवृन्दा-
रिका । गुप्तवृन्दारिका । दत्तकेशीया । गुप्तकेशीया । पञ्चमवृन्दारिका ।
षष्ठवृन्दारिका । षष्ठमदेशीया । षष्ठदेशीया । सौमवृन्दारिका । नाशूरवृन्दा-
रिका । सौमजातीया । नाशूरदेशीया । शुद्धगुणसुखवृन्दारिका । दीर्घकेश-
वृन्दारिका । शुद्धगुणसुखजातीया । दीर्घकेशदेशीया । कठवृन्दारिका ।
बह्वृचवृन्दारिका । कठजातीया । बह्वृचदेशीया । वनपटवृन्दारिका ।
गार्गवृन्दारिका । गार्ग्यवृन्दारिका । चातण्डववृन्दारिका । चातण्डवा-

तीया । गार्ग्यदेशीया । इडविडवृन्दारिका । ऐडविडवृन्दारिका । पृथुवृ-
न्दारिका । पार्थवृन्दारिका । उषिजवृन्दारिका । औषिजवृन्दारिका ।
ऐडविडजातीया । दारददेशीया । पार्थजातीया । औषिजदेशीया । कपो-
तपाष्ठवृन्दारिका । कपोतपाव्यवृन्दारिका । कौञ्जायन (वृन्दारिका)
कौञ्जायन्यवृन्दारिका । कपोतपाव्यजातीया । कौञ्जायन्यदेशीया । (आतम्यो
वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका (?) । गार्ग्यवृन्दारिका । अङ्गीप्रकाराः अङ्गजा-
तीयाः (?) । ईषदसमाप्ता गार्ग्याः ग (गिःर्गिः) देशीयाः । गुण इत्येव । खट्वावृन्दा-
रिका । कुटीजातीया । द्रोणीदेशीया । अनूळित्येव । ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ।
करमोरुजातीया । मद्रषाहृदेशीया ॥

त्यतल्लोर्गुणः ॥ ५३ ॥

गुणवचनः स्त्रीलिङ्गस्वतलोः परतः पुंवद् भवति । परन्त्या भावः—
पटुत्वं पटुता । मृद्या भावः — मृदुत्वं मृदुता । शुक्लायाः — शुक्लत्वं
शुक्लता । श्वेत्याः (न्याः) श्वेतत्वं श्वेतता । पाचिकायाः — पाचकत्वं
पाचकता । मद्रकायाः — मद्रकत्वं मद्रकता । अनुकूलिन्याः — अनुकू-
लित्वं अनुकूलिकता । आक्षिक्याः — आक्षिकत्वम् आक्षिकता ।
द्वितीयायाः — द्वितीयत्वं द्वितीयता । पञ्चम्याः — पञ्चमत्वं पञ्चमता ।
माधुर्याः — माधुरत्वं माधुरता । सौम्याः — सौमत्वं सौमता । चन्द्र-
मुल्याः — चन्द्रमुखत्वं चन्द्रमुखता । गुण इति किम् । क (ठि ? ठी) त्वं
क (ठि ? ठी) ता । गार्गीत्वं गार्गीता । दन्तत्वं दन्तता (?) रुक्मिणीत्वं
रुक्मिणीता । गुणग्रहणेऽनुवर्तमाने गुणग्रहणं जातिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं
ननु पटुशुक्लादिगुणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्येऽपि समासकृच्छ्रिता विशे-
षणशब्दास्त्वतलोः पुंवद् भवन्ति । तद्यथा—“कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति
हि साफल्यत्वं बलमालोकेन” । “सैन्वाः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वं
मिथ्याप्रधादममृजन्नगन्मिन्नगानाश्च ।” “बभौ बहुञ्छत्रतया पताकिनी ।”
“व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ।” “सा धवे चरति दुःखशील-
ताम् ।” “इयेष सा कर्षुमलङ्घयशीलताम्” । “यदङ्गनारूपसरूपतायाः” ।
“रचितामृतगुरिचारवो मन ... चनना (?) । “निरीक्ष्य मेने शरदः कृता-
र्थताम् ।” “वपुरन्वलिषं परिस्मभमुखव्यवधानभीलुकतया न वधूः” “मर्तु-
विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः” । “शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

२०१

शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया” (कुमा० ८. ६४) “वेदकोपविकृतीरपि गमाश्चारु-
ताभिमततामुपनिन्ये । वक्ष्यतां मधुमदो दयितानामात्मवर्गहितमिच्छति
सर्वः” (कि० ९. ६४) “घृष्टता रहसि मर्तृषु ताभिः ह्रीवतामुपगतास्वनु-
बेलम्” । “शुण्णपूगपूरितमतृप्ततया । अतिसुरभिरगानि पुष्पश्रियामतनु-
तरतयेव सन्तानकः ।” (शिशु० स० ६. श्लो० ६७)

“तव प्रिया सञ्चरितापमत्तया विमृषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।

रतोत्सवामोदविशेषवत्तया न मे फलं किं वनकान्तिमत्तया ॥” (१)

इति । त्वतलोरिति किम् । पद्वीरूप्यः । पद्मीमयः । अनूढित्येव ।
पङ्कजत्वं, पङ्कजा । करभोरुत्वं, करभोरुता ॥

सर्वनामानि वृत्तिमात्रे ॥ ५४ ॥

सर्वनामसंज्ञानि वृत्तिमात्रे पुंवद् भवन्ति । सर्वासां प्रियः सर्वप्रियः ।
भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः । तस्या मुखं तन्मुखम् । एकस्याः क्षीरमेवाक्षीरम्,
एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकमयम् । भवत्या इदं भावत्कं भवदीयम् ।
सर्वमिच्छति सर्वकाम्यति । भवत्काम्यति । एककाम्यति । तामिच्छति
तत्काम्यति । प्रतिषेधविषयेऽपि भवति । सर्विका भार्या अस्य स(र्विका ?-
र्वक)भार्यः । विश्वकभार्यः । सर्वा प्रिया अस्य सर्वप्रियः । सर्वमनोज्ञः ॥

गार्गिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । गार्गिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । गार्गिचेली ।
 ब्राह्मणिबुवा । (गार्गिबुवा) । (ब्राह्मणिगोत्रा) । गार्गिगोत्रा । ब्राह्मणिमता ।
 गार्गिमता । ब्राह्मणिहता । गार्गिहता । परत्वात् पुंवद्भावो धाव्यते ।
 कालि(क ?)तरा । गौरितमा । रोहि(णी ? णि)रूपा । हवि(?)कल्पा ।
 चेलइबुवगोत्रहतानां 'कुत्सितानि (कुत्सितैः ? स्वार्थकुत्सितैः)' (३-१-८३)
 इति समासः । मतशब्दस्य *'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इति । ङष् इति
 किम् । दत्तातरा । गुप्तातरा । कारिकारूपा, मद्रिकाकल्पा । ग्रामणीतरा ।
 सेनानीतरा । लक्ष्मीतरा । तन्द्रीतमेत्यादावगुणवचनत्वादेव न भवति ।
 गुण इति किम् । आमलकीतरा । आमलकीतमा । यदरीतमा । एकाधि-
 करण इत्येव । ब्राह्मण्या हता (ब्राह्मणीहता ॥)

वैकाचः ॥ ५७ ॥

एकाचः परा या ङीप् तस्या घादिषु प्रत्ययेषु चेलादिषु चोत्तरपदेषु
 एकाधिकरणेषु वा ह्रस्वो भवति । स्त्रीतरा । (स्त्रितरा । स्त्रीतमा) स्त्रितमा ।
 ज्ञस्य भार्या ज्ञी ज्ञीतरा । (ज्ञितरा । ज्ञीतमा) ज्ञितमा । ईरूपा, इरूपा ।
 ईकल्पा, इकल्पा । स्त्रीकल्पा, (स्त्रिकल्पा) । स्त्रीगोत्रा, स्त्रिगोत्रा । ज्ञिमता,
 ज्ञीमता । ईहता, ईहता । एकाच इति किम् । कुटीतरा द्रोणीतमा । रूय
 ह्रस्वेव । श्रीतरा, श्रीतमा । विरूपा, विकल्पा(?) । एकाधिकरण इत्येव ।
 स्त्रिया हता स्त्रीहता ॥

उगितः पुंवच्च ॥ ५८ ॥

उगितो विहिता या ङी तस्या घादिषु प्रत्ययेषु चेलादिषु चोत्तर-
 पदेषु ह्रस्वः पुंवच्च वा भवति । विदुपीतरा । विदुषितरा विद्वत्तरा । श्रेयस्तरा,
 श्रेयसितरा श्रेयसीतरा । श्रेयस्तमा, श्रेयसितमा, श्रेयसीतमा । पच(ति ? न्ति)-
 रूपा पचन्तीरूपा पचद्रूपा । गोमतीकल्पा गोमतिकल्पा गोमत्कल्पा । बृह-
 तीचेली बृहतिचेली बृहचेली । महतीबुवा महतिबुवा महद्बुवा । पृथती-
 गोत्रा पृथतिगोत्रा पृथद्गोत्रा । भवतीमता भवतिमता भवन्मता ।
 द्विपतीहता द्विपतिहता द्विपद्वता । उगित इति किम् । किशोरितमा । कुमा-

*. "श्रेण्येकपूर —" (३. २ १०२) इति सरस्वतीकण्ठाभरणसूत्रस्थाने पा. जे.
 नीयं धृत्वं दण्डनाशेन अनुदितम् ।

रितरा । विहितविशेषणं किम् । प्राचीतरा । प्राचीतमा । भोगवतरूपा । गौरिम(ति ? ती)कल्पा । नात्र 'उगित' (३-४-१६) इति विहितः । अपि तु 'अञ्च' (३-४-१७) इति 'भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायाम्' (३-४-१२४) इति च । यस्त्वसंज्ञायामुगित इति विधीयते । तस्य भोगवतितरा भोगव-
तितरा भोगवत्तरा । गौरिमतीतरा गौरिमतितरा गौरिमत्तरेत्यादि भवति ॥

ऊङः ॥ ५९ ॥

धादिषु परत ऊङन्तस्य वा ह्रस्वो भवति । मल्लवन्धुतरा, मल्लव-
न्धूतरा । वामोरुतमा । (वामोरूतमा) । मद्रचाहुरूपा, मद्रवाहुरूपा । कम-
ण्डलुकल्पा, कमण्डलूकल्पा । कण्डूचेली, कण्डूधेली । पङ्गुमुवा, पङ्गूमुवा ।
श्वश्रुगोत्रा, (श्वश्रूगोत्रा) । कुरुतमा, कुरूतमा । भीरुतमा, भीरूतमा ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरेकव्यर्थे ॥ ६० ॥

महच्छब्द(स्य चास्याच्च्य)र्थवृत्तेः समानाधिकरण उत्तरपदे जातीय-
प्रत्यये च परत आकारोऽन्तादेशो भवति । महादेवः, महादेवी । महाराज्ञी ।
महाबाहुः । महाकीर्तिः । महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति
किम् । महतः पुत्रः महत्पुत्रः । महस्याः पतिर्महतीपतिः । अच्यर्थ इति
किम् । अमहान् महान् सम्पन्नः महद्भूतश्चन्द्रमाः । अमहती महती
सम्पन्ना महद्भूता ब्राह्मणी । ननु चात्र सामानाधिकरण्यमेव नास्ति ।
चिद्विषये प्रकृतिः कर्त्ता न विकृतिः । तथा सङ्क्षीभवन्ति ब्राह्मणाः
पटीभवन्ति तन्त्रव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं बहुवचनं दृश्यते, न विकृति-
संख्याश्रयमेकवचनम् । तथा अत्वं त्वं सम्पद्यते त्वद्भवति (अनहमहं
संपद्यते मद्भवति) इति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो दृश्यते, न विकृत्याश्रयो
मध्यमेक्षमाविति । ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनाक्रियायाः कर्त्तर्य-
महत्पुत्रो न महति । (अतो) वैयधिकरण्यादात्वं न भविष्यतीति नार्थः
च्यर्थप्रतिषेधेन । नैतदस्ति चिप्रत्ययो(ऽपि ? हि) परिणामविषयः । परि-
णामश्च यदैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मतया दानात्मको विकृत्यात्मना सम्प-
द्यमान आश्रीयते तदा भवति । यदाह —

“जहद् धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम् ।

तत्र विना

“पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृशद् (१ नृ ध) भेमुत्तरम् ।

संमूर्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥”

एवञ्च प्रकृतिवैकल्याभेदे विकारस्य मूलशब्देन सामानाधिकरण्यम् । अत एव महद्भूता ग्राह्यगीति पुंवद्भावो भवति । तद्वदात्ममपि स्यादिति व्यर्थ-
प्रतिषेध आरभ्यते । इयं तु प्रकृत्याश्रय वचनं पुंस्त्वश्च दृश्यत इत्यश्रुत-
व्यर्थे तस्य भातेत्वेन क्रियाविशेषणत्वम् (१) । तदन्तर्भावे सति सद्दीभवन-
लक्षणायां (तन्म ? म) हृद्भवत् (ल ? नल) क्षणायां क्रियायां च प्रकृतेरेव
कर्तृत्वमिति युज्यते इति एवं गोमतीभूता महाशूद्रीति पुंवद्भावः । कस्मान्न
भवति । उच्यते—चादिपूतरपदेषु द्वयीविवक्षा । कदाचिद् प्रकृतिभागस्यो-
द्रेकः कदाचिद् प्रत्ययभागस्य । द्वयमपि कश्चित् दृश्यते । यथा तीव्राः
पाका तीव्रः पाक इति । तत्र यदा प्रत्ययार्थविशिष्टप्रकृतिभागोद्रेकविवक्षा
तदा विकारेण गतित्यात् क्रियाविशेषणतामापन्नेन च तस्य सामानाधिकरण्या
मूर्ताति पुंवद्भावो भवति — यथा महद्भूता ग्राह्यगीति । यदा तु
प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थोद्रेकविवक्षा तस्य विकारिणा कर्तृभूतेन सह
सामानाधिकरण्ये विकारेण सह वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावो न भवति —
यथा गोमतीभूता महाशूद्रीति ॥

घासकरविशिष्टेषु पुंवच्च ॥ ६१ ॥

घासादिपूतरपदेषु महत्याः पुंवद्भावश्चकारादाकारोऽन्तादेशो भ-
वति । पुंवदिति वचनाद् घासादीनां पुल्लिङ्गत्वादारम्भसामर्थ्याच्च व्यधि-
करणार्थोऽयमारम्भ इत्यवसीयते । महत्या घासो महाघासः । महत्या
करो महाकरः । महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः । कोचित् पुनरन्वाचये
च शब्दं मन्यमाना ‘महतो घासो महाघास’ इत्यादावप्यात्वं वर्णयन्ति ।

न पुंवन्निषेधे ॥ ६२ ॥

महतीशब्दस्य पुंवन्निषेधविषय उत्तरपदे आत्वं न भवति । प्राति-
पदिकप्रद्वेगे लिङ्गविशिष्टप्रद्वेगप्राप्तौ प्रतिपदनियेधः । महती प्रिया यस्य
महतीप्रियः । महतीमनोज्ञः ॥

इच्यनचि दीर्घश्च ॥ ६३ ॥

इच्यन्त्ययान्ते अनजादावुत्तरपदे पूर्वपदस्य दीर्घ आत्वं च भवति ।
केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । चाहूवाहवि । दीर्घत्वाच्चयोरनका-
(रस्ते ? रान्ते)षु विशेषः । दीर्घसाहचर्यादात्त्वमप्यनजन्ता(दा ?)न्न भवति ।
दोर्दोषि, धनुर्धनुषि । अनचीति किम् । अस्यासि, इष्विपवि ॥

दशस्यैकस्य ॥ ६४ ॥

दशन्शब्द उत्तरपद एकस्यात्त्वं भवति । एकादश । दशस्येति
किम् । एकविंशतिः । एकस्येति किम् । पञ्चदश ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ ६५ ॥

अष्टन्शब्दस्योत्तरपदे परतः संज्ञायामात्त्वं भवति । अष्टावक्तो
मुनिः । अष्टापदं हेमादि । संज्ञायामिति किम् । अष्टदंष्ट्रः ॥

कपाले हविषि ॥ ६६ ॥

(अष्टनः) कपाल उत्तरपदे हविष्याभिधेये आत्वं भवति । अष्टसु
कपालेषु संस्कृतस्य अष्टकपालं हविः । अष्टकपालः पुरोडाशः । हवि-
षीति किम् । अष्टानां कपालानां समाहारः अष्टकपालम् । पात्रादित्वात्
स्त्रीत्वाभावः ॥

गवि युक्ते ॥ ६७ ॥

अष्टन्शब्दस्य गव्युत्तरपदे तद्युक्तेऽभिधेये आत्वं भवति । अष्टागवं
शकटम् । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे
परतः द्वयोर्द्विगुः । 'गोरतद्वितलुकि'(५-४-१०८)इति टच् समासान्तः ।
तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसम्प्रत्ययात् गतार्थत्वाद् युक्तशब्दस्य गव्युत्तरपदे
तद्युक्तेऽभिनिर्वृत्तिः । अथवा समाहारे द्विगुः । तत्र साहचर्यादभेदोपचा-
रादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते । युक्त इति किम् । अष्टगवं ब्राह्मण-
घनम् । अष्टगुर्देवदत्तः ॥

इश्च सङ्ख्यायां प्राक्छतादबहुव्रीह्याशीत्योः ॥ ६८ ॥

द्वैशकारादष्टनः प्राकृताद् या संख्या तस्यामुत्तरपदे आत्वं
भवति, न चेद् बहुव्रीहिसमासोऽर्थातिवर्त्तरपदं भवति । द्वादश । द्वाविंशतिः ।
द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्वैशेति किम् । पञ्चदश ।
संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः । आप्टमातुरः । प्राकृतादिति किम् ।
द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टसहस्रम् । अबहुव्रीहशी
त्यरिति किम् । द्विवाः । द्विदशाः । अष्टनवाः । व्यशीतिः ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ ६९ ॥

द्वैः अष्टनः (च) प्राकृताच्चत्वारिंश(तोः ? दादौ) संख्यायामुत्तरपदे
अबहुव्रीहशीत्योराच्च वा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टा-
चत्वारिंशत् । (अष्टचत्वारिंशत्) द्विपञ्चाशत् द्वापञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् ।
अष्टपञ्चाशत् । द्वापष्टिः । द्विपष्टिः । अष्टापष्टिः, अष्टपष्टिः । द्वासप्ततिः, (द्वि-
सप्ततिः) । अष्टासप्ततिः, अष्टसप्ततिः । द्वानवतिः, द्विनवतिः । अष्टानवतिः ।
अष्टनवतिः । अबहुव्रीहशीत्योरात्येव । द्विचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशाः ।
अष्टौ चत्वारिंशतोऽस्मिन्निति अष्टचत्वारिंशत् । व्यशीति । अष्टाशीति ॥

त्रैलोक्यस्तद्वत् ॥ ७० ॥

अष्टनशब्दयोर्यस्मिन् निमित्ते यथात्वं भवति तथा त्रिंशब्दस्य
त्रयसादेशो भवति । कचिन्नित्यः । कचिद्विकल्पः । क्वचित्त भवति । तत्र
नित्यम् — त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । विकल्पः — त्रयश्चत्वा-
रिंशत् त्रिचत्वारिंशत् । त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत् । त्रयपष्टिः, त्रिपष्टिः ।
त्रय सप्ततिः, त्रिसप्ततिः । त्रयोनवतिः त्रिनवतिः । (क्वचित्त भवति—)
त्रिचतुराः । त्रिदशाः । त्र्यशीति । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । त्रैमातुरः ।
इति ॥

हृदयस्य हृद् यदण्लेखलासेषु ॥ ७१ ॥

हृदयशब्दस्य यदणोः प्रत्यययोः परतः लेखलासयोश्चोत्तरपदयोः
परतो हृदित्ययमादेशो भवति । हृदयस्य प्रियः हृद्यः । हृदयस्य बन्धनो
मन्त्रः हृद्यः । हृदये भवं हृद्यम् । हृदयाय हितं हृद्यम् । हृदं सौहार्दम् ।
हृदयं लि(खे ? स्त)ति हृल्लेखः । हृदयस्य लासो हृल्लासः । अणसान्निधाना-
ल्लेखशब्दः यणन्तो गुण्यते । तेनेह न भवति — हृदयस्य लेखो

हृदयलेखः । अणीति च सिद्धे लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवतीति ॥

अथशोकरोगशूलशल्यादिषु वा ॥ ७२ ॥

अथप्रत्यये शोकादिषु चोत्तरपदेषु परतो हृदयस्य हृदादेशो वा
भवति । सौहाद्यं, सौहृदस्यम् । हृच्छोकः । (हृदयशोकः) । हृद्रोगः ।
हृदयरोगः । हृच्छूलः । (हृदयशूलः) । हृच्छल्यः । हृदयशल्यः । आदि-
ग्रहणाद् हृदाहो, हृदयदाहः । हृददुःखं, हृदयदुःखम् । इत्या(दयो
भवन्ति) ॥*

इतिनोऽपत्याणि ॥ ७३ ॥

अपत्याणि परतः पदादेशो भवति ।
इतिपादस्यापत्यं ह्यस्तिपदम् । शिवादिपाठादण् ॥

पत् काविहिमहतिष्ठन्सु ॥ ७४ ॥

काज्यादिषुत्तरपदेषु ष्टि च प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो
भवति । पत्कापी । पद्धिमः । पद्धतिः । पादाभ्यां †

यत्यतदर्थार्हिये ॥ ७५ ॥

इति किम् । पादार्थमुदकं पाद्यम् । 'पादा-
र्वाभ्याम्' (५-४-६१) इति य(ञ् ? त्) । द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यम् ।
'पण(मा ? पा)दमापेभ्यो यत्' (५-१-२०) इत्याहिनो यत् ॥

* क. नातृकायामित उपरि द्विषाधिद् ग्रन्थे लुप्तः ।

† '... इति उत्तरं ग्रन्थपातः सम्मान्यते ।

सङ्ख्यादेर्वुनि ॥ ७६ ॥

संख्यादेः पादस्य तुन्प्रत्यये परतः पदित्ययमादेशो भवति ।
द्विपदिकां ददाति । द्विपदिकं कार्षापणं ददाति ॥

ऋचः शसि ॥ ७७ ॥

ऋचः सम्बन्धिनः पादशब्दस्य शसिप्रत्यये परतः पदित्ययमादेशो
भवति । पञ्चो गायत्रीं शंसति । पादं गायत्र्याः शंसतीत्यर्थः । वाक्य-
गम्यस्य गायत्र्याः पादसम्बन्धस्य वृत्तौ निवृत्तत्वात् स्वाभाविकमेव शंसन-
क्रियायां कर्मत्वं भवति । ऋच इति किम् । पादश्लोकं व्याचष्टे पादशः ॥

वा घोषनिष्कमिश्रशब्देषु ॥ ७८ ॥

घोषादिपूतपदेषु परतः पादस्य पदित्ययमादेशो वा भवति ।
पद्घोषः, पादघोषः । पन्निष्कः, पादनिष्कः । पन्मिश्रः, पादमिश्रः ।
पञ्चशब्दः, पादशब्दः ॥

नस् नासिकायास्तस्क्षुद्रयोः ॥ ७९ ॥

नासिकाशब्दस्य तस्प्रत्यये क्षुद्रे चोत्तरपदे परतो नसित्ययमादेशो
भवति । नासिकायाः नस्तः । नासिकायां क्षुद्रः नस्क्षुद्रः ॥

यत्यवर्णे ॥ ८० ॥

नासिकाशब्दस्य यति प्रत्यये परतो वर्णादन्यस्मिन्नभिधेये नसित्यय-
मादेशो भवति । नासिकायां भवं, नासिकायै हितं नत्यम् । अवर्ण इति
किम् । नासिकयो वर्णः । नासिक्यं नगरम् । सङ्काशदित्वाच्चातुरर्थिको
प्यो भवति ॥

शिरसः शीर्षन् ॥ ८१ ॥

शिरशब्दस्य यत्प्रत्यये परतः शीर्षन्नित्ययमादेशो भवति । शिरसि
भवः शीर्षण्यः । शिरस्यः । शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः इत्त्वलाः । मृग-

शिर(स्य ? सः) शिरस्यास्तारकाः स्मृताः । यतीत्येव । शिर इव शिरस्यः ।
शाखादित्याद् यः ।

शीर्षोऽपि तद्धिते ॥ ८२ ॥

अजातौ तद्धिते परतः शिरसः शीर्षदेशो भवति । (ना ? हा)स्ति-
शीर्षिः । पैलुशीर्षिः । स्थूलशीर्षिः । अचीति किम् । रजिरस्कः । शिरस्कः ।
कथं 'हास्तिशीर्ष्या पैलुशीर्ष्ये'ति । शीर्षदेशे कृते ह्यः प्यडादेशो
भविष्यति । तद्धित इति किम् । शिरसा शिरसः । स्थूलशिरसमाचष्टे स्थूल-
शिरयति । कसम् 'इत्यला भृमशीर्षस्य' इति । शीर्षशब्दः प्रकृतान्तरमस्ति ।
तद्यथा 'पुनरशीर्षनेर्णिनिः' (१. ४. ७६) । (यर्षशीर्षयोगिनिः सुसाहसं
सन्धासति ?)

उदकशब्दोदः संज्ञायाम् ॥ ८३ ॥

उदकशब्दस्योत्तरपदे परतः संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो
भवति । उदमेघो नाक यस्यादमेघिः पुनः । उदपादः । उदविः । उदवाहः
समुद्रः । संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः । उदकोदखनः ॥

उत्तरपदस्य च ॥ ८४ ॥

उदकशब्दस्योत्तरपदभूतस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो
भवति । क्षीरोदः समुद्रः । अच्छोदं सरः । शीतोदम् । अरुणोदः । लोहि-
तोदः ॥

पेयं वासवाहनेषु ॥ ८५ ॥

पेयवादिपूतरपदेऽपि परतः उदकशब्दस्योद इत्ययमादेशो भवति ।
उदपेयं पिबेति । उदवासः । उदवाहनम् । असंज्ञार्थं वचनम् ॥

एकहलादौ याण्डे वा ॥ ८६ ॥

एकहलादौ याण्डवाचिन्युत्तरपदे परतः उदकशब्दस्योद इत्ययमा-
देशो वा भवति । उदकुम्भः, उदकाकुम्भः । उदपात्रम्, उदकपात्रम् ।
एकहलादाविति किम् । उदकस्थालः । याण्ड इति किम् । उदकफेनः ॥

सन्धौदनसक्तुचिन्दुः सन्ध्याहारदीवधगाहेषु ॥ ८७ ॥

१. आष्टान्योरिन्धे ॥ ९८ ॥

इन्धे उत्तरपदे परतः आष्टान्योर्मुमागमो भवति । आष्टमिन्धः । धमिमिन्धः ॥

अगिलस्य गिले ॥ ९९ ॥

गिलशब्द उत्तरपदे परतः अगिरश्चन्द्रश्च मुमागमो भवति । तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम् । गिलस्य गिले, गिलगिलः । गिलान्त-स्यापि भवति । तिमिङ्गिलगिलः ॥

भद्रोष्णयोः करणे ॥ १०० ॥

भद्रोष्णशब्दयोः करणशब्द उत्तरपदे परतो मुमागमो भवति । भद्रद्वरणम् । उष्णद्वरणम् ॥

मध्यस्य दिने ॥ १०१ ॥

मध्यशब्दस्य दिने उत्तरपदे परतो मुमागमो भवति । मध्य-न्दिनम् ॥

श्येनतिलयोः पाते अ ॥ १०२ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः, पातशब्द उत्तरपदे अत्रत्यये परतो मुमागमो भवति । श्येनपातोऽस्यां क्रियायां क्रीडायां वा श्येनपाता । दैटपाता । अ इति किम् । श्येनपातः । तिलपातः ॥

रात्रेः कृत्वखिति वा ॥ १०३ ॥

रात्रिशब्दस्य खितोऽन्यास्मिन् कृदन्त उत्तरपदे परतो मुमागमो वा भवति । रात्रिन्चरः, रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अ(चो ? खितो)ति किम् । रात्रिमन्यः ॥

धेनोर्भव्यायाम् ॥ १०४ ॥

धेनोर्भव्यशब्द उत्तरपदे मुमागमो वा भवति । धेनुभव्या, धेनुभव्या ॥

नञो नः ॥ ११० ॥

नञ उत्तरपदे परतो नकारस्य लोपो भवति । अत्राह्वणः । अवृषलः ।
अत्राह्वणको ग्रामः । अचोरः पन्थाः । अमक्षिकेः अयसमकः । अकारः किम् ।
नैकः । पामनपुत्रकः ॥

तिङ्यवक्षेपे ॥ १११ ॥

तिङन्त उत्तरपदे अवक्षेपे गम्यमाने नञो नकारस्य लोपो भवति ।
अपचसि त्वं जात्म । अकरोषि त्वं धृषल । अस्मादेव ज्ञापकात् तिङा स-
हावक्षेपे समासो भवति ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ११२ ॥

तस्मात् कृतनलोपान्नञः परस्याबादेरुत्तरपदस्य नुडागमो भवति ।
अनधः । धनुष्टः । अनीश्वरः । अनेकः । टकारोऽद्वित्वार्थः । पूर्वान्तत्वे हि तद्
द्वित्वं स्यात् ॥

नभ्राण्नपाञ्चवेदोनासत्यनमुचिनकुलनखनपुंसकन-
क्षत्रनक्रनाकनग्ननागनभागनाराचनाचिकेतनापितनमेरुन-
नान्दनान्तरीयकाविषु प्रमुत्त्या ॥ ११३ ॥

नभ्राडित्येवमादिषु शब्देषु नष् प्रकृत्या भवति । नलोपो न भवतीत्यर्थः ।
न भ्राजत इति नभ्राद् । विवदन्तः । न पृथ्वीति नपात् । क्षत्रन्तः । न वेत्तीति
नवेदाः । असुनन्तः । सत्सु साधुः सत्य । यदन्तः । न सत्यः असत्यः
न असत्यः नासत्यः । न सुच्यतीति नमुचिः । (क्विःकि)प्रत्ययान्तः ।
नास्य कुलमस्तीति नकुलः । नास्य खमस्तीति नखः । नपुमान्न स्त्रीति
नपुंसकम् । अत एव निपातनात् (स्त्री)पुंसयोः (पुमाःपुंसका)देशः । न क्षीय-
ते न क्षरति वा नक्षत्रम् । औषादिके ह्यनि तत्त्वमन्त्यलोपो वा निपात-
नात् । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेऽप्रत्ययो निपातनात् । नास्ति अकमास्मिन्निति
नाकः । न विद्यन्ते ग्नाः श्रियः सदाशिवा अस्य नग्नः । (नगः १) *नागः ।

न विद्यते भागोऽस्य नयावः । (अमुं नार) भवतीति नाराचः । न न
चिकेति नाचिकेतः । अस्यादेव निपादनात् 'कितं ज्ञान' इत्यस्मान्नन्...
... चयोपयादात् संज्ञायां सम्प्रत्ययो जुगन्ध यदति(?) । न स्तप्यते
असाविति नापितः । न मयितेऽस्यायिति नमसः । नाभिनन्दति दध्मिति
ननान्दा । नान्तरेण भवतीति नान्तरीयकश्च । आदिग्रहणान्नभोत्तारहना-
स्तिकादयो भवन्ति ।

एकादश्याहौ संख्यायाश्च ॥ ११७ ॥

एकशब्दात् पराय नमः संख्यायास्तत्पदे परतः सप्त अ(न?) ह
इत्येतावोदेशो भवतः । एकं न विंशतिः एकान्तविंशतिः । एकान्तवि-
शत् । एका(न?) विंशः । एका(न?) विंशः । 'एकं न विंशत्यदिभिः' (३-
४-४३) इति पृतीयावशासः । संख्यायाश्चित्ति विंश ५ ए(न?) वानाणः ॥

नगोऽग्राणिनि वा ॥ ११५ ॥

अग्राणिन्याभिधेये नग इत्यत्र नलोपाभावो (वा) निपात्यते । नया
वृक्षाः । नगाः पर्वताः । अमाः पर्वताः । अग्राणिनीति किम् । अगो
घृपलः शीतेन ॥

सहस्रं सौ बहुव्रीहौ वा ॥ ११६ ॥

सहस्रशब्दस्य बहुव्रीहौ समासो उत्तरेपदे परतः स इत्यादेशो वा
भवति । सहस्रपुत्रः सपुत्रः (सहस्रपुत्रः ।) सख्यत्रः, सहस्रत्रः ।
बहुव्रीहाविति किम् । सहस्रपुत्रा । सहस्रपुत्रा । सप्त सहस्रपुत्रः । प्रियः
'सह'कृत्येति बहुव्रीहौ समासो बहुसप्तपदे तत्परः सहस्रशब्दो न भवतीति
सादेशो न भवति ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

संज्ञायां विषये सहस्रशब्दस्योत्तरपदे परतः सादेशो भवति । साय-
त्यम् । सपलानम् । सप्रियम् । बहुव्रीहादित्येव । सहस्रः सप्तपुत्रः । सह
दीप्यतीति सहस्रः कुरु । सहस्रं सप्तपुत्रः । सह सप्तपुत्रः । सहस्रं
अपुत्रः ॥

अनुपाख्याधिकृत्योः ॥ १८ ॥

न उपान्या यस्यास्ति सोऽनुपाख्यः अनुमेयः । अधिरूढोऽधिकस्तद्वा-
चिनात्तरपदयोर्बहुव्रीहौ समाने सहशब्दस्य सादेशो भवति । अनुपाख्ये
साग्निः दग्धतः । सपिणचा वात्या । सराप्सुसीका विद्युत् । अधिके—
सद्रोणा रारी । समपः द्वाभोपणः । नकाकिर्जीको मापः ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ११९ ॥

अव्ययीभावे च समाने-कालाच्चिन्त्युत्तरपदे सहजन्दम्य सादेशो
भवति । (त)सह दत्त-भ्रश द-अव्ययान् । सद्यत्र कालावयवनाम् । सम्-
चाव्ययीभावः । सत्कथे प्रोहे । (सधुर च)न । यौगपद्येऽव्ययीभावः ।
सतृणमभ्यवहरति । सगृहवातं हति । साकल्येऽव्ययीभावः । अकाल इति
किम् । सहपूर्वाहं शेते सहा राह शेते । अयमपि साकल्य एव ॥

ग्रन्थान्ते च ॥ १२० ॥

ग्रन्थस्यान्तः ग्रन्थान्तः । तद्वाचिन्त्युत्तरपदेऽव्ययीभावे सहशब्दस्य
सादेशो भवति । सकलं ज्योतिषमर्थति । सकाष्ठं समुहूर्तम् । कलार्थ
आरम्भः । धन्तवचनेऽव्ययीभावः ॥

नाशिष्यभोवत्सहले ॥ १२१ ॥

आनिपि गम्यमानायां गयादिवर्जित उत्तरपदे परतः सहशब्दस्य
समावो न भवति । स्थिति गवने सहपुत्राय सहच्छात्राय । स्वस्ति भवते
सहस्राष्टाय सहसैन्याय । आशिषेति किम् । सपुत्र आगतः । अगोवत्स-
हल इति किम् । स्वरिति भवते(सगवे) सहगवे, (सवत्साय) सहवत्साय
सहलाय) सहहलाय ॥

समानस्य पक्षज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिवन्धुगन्धपि-
ण्डपत्यादिषु ॥ १२२ ॥

समानस्यस्य पक्षादित्तरपदेषु परतः स इत्ययमादेशो भवति ।
समानः पक्षोऽस्य समानः पक्षो वा सपक्षः । सज्योतिः । सजनपदः

सराधिः । सनाभिः । सचन्दुः । सचन्दः । सपिण्डः । समानः पतिरस्याः
सपत्नी । आदिग्रहणात् सलोहितसकुक्षि(स)वेण्यादयो भवन्ति ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ १२३ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे परतः समानस्य सादेशो भवति ।
ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरति ब्रह्मचारी । 'व्रत—'
(१-४-१११) इति णिनिः । समानो ब्रह्मचारी सत्रब्रह्मचारी । चरण इति
किम् । प्रज्ञादिना समानो ब्रह्मचारी सत्रब्रह्मचारी(?) ॥

तीर्थे ये ॥ १२४ ॥

यत्प्रत्ययान्तं तीर्थशब्द उत्तरपदे परतः समानस्य सादेशो भवति ।
समानतीर्थं वसति सतीर्थ्यः । 'समानतीर्थाद्यः' (४-४-२३४) इति यः ॥

उदरे वा ॥ १२५ ॥

उदरशब्दं यत्प्रत्ययान्त उत्तरपदे परतः समानशब्दस्य सादेशो
वा भवति । समानोदरे शयितः मोदर्यः समानोदर्यः । 'समानोदरे
शयित—' (४-४-१८१) इति यत् ॥

नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेषु च

‘किमिदंभ्यां वो घः’ (५-२-६७) इति वतोर्वस्य घादेशः । ईशिति शकारः सर्वादेशार्थः । ईश् की इत्यसन्देहार्थः अविमंक्तिको निर्देशः । धेपवांस्त्वादात्वं बाधते ।

आ सर्वनाम्नः ॥ १२९ ॥

वतौ दगादिषु च परतः सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशो भवति । यावान् । तावान् । एतावान् । यादृक् । यादृशः । यादृक्षः । तादृक् । तादृशः । तादृक्षः । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः । भवादृक् । भवादृशः । भवादृक्षः । त्वादृक् । त्वादृशः । त्वादृक्षः । मादृक् । मादृशः । मादृक्षः । एतादृक् । एतादृशः । एतादृक्षः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्विरञ्चतौ चौ ॥ १३० ॥

विष्वग्देवयोः सर्वादीनां (त्वार्थः ? चाञ्च) तावप्रत्ययान्त उत्तरपदे परतष्टेः स्थाने अद्विरित्ययमादेशो भवति । विष्वग्ञ्चति विष्वद्यद् । देवद्यद् । इदद्यद् । विष्वग्देवयोरिति किम् । अष्टाची विष्वाची । अञ्चताविति किम् । (विष्वायुक्) देवयुक् । वाविति किम् । विष्वगाञ्चि (?) ॥

समः समिः ॥ १३१ ॥

समः अञ्च तावप्रत्ययान्त उत्तरपदे परतः समीत्ययमादेशो भवति । सम्यक् । सम्यञ्चौ । समीचः । समीचीनः ॥

सहस्रस्य सध्रिः ॥ १३२ ॥

सहस्याञ्च तावप्रत्ययान्त उत्तरपदे परतः सध्यादेशो भवति । सद्वा (त्व ! ञ्च)तीति सध्यद् । सध्यञ्चौ । सधीचः । सधीचीनः ॥

तिरसस्तिर्यति ॥ १३३ ॥

तिरसश्चन्द्रस्याञ्चतावकारा (दावति ? दौ च) प्रत्ययान्त उत्तरपदे परतस्तिरि इत्ययमादेशो भवति । तिरोऽन्ततीति तिर्यद् । तिर्यञ्चौ ।

तिर्यग्भ्यां तिर्यग्भिः । अतीति किम् । (तिर्यः ?) तिरश्चः । तिरश्चीनम् ॥

द्वन्तरनवर्णान्तोपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ १३४ ॥

द्वि अन्तर इत्येताभ्यामुपसर्गेभ्यश्चानवर्णान्तेभ्यः परस्याप् इत्येतस्यो-
त्तरपदस्य उत्तरपदादेरी इत्ययमादेशो भवति । द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति
द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । (सद्वीपम्?) अनवर्णान्तेभ्य इति किम् ।
(प्रापम् । उपसर्गेभ्य इति किम् ।) शोभना आपः स्वापः । पूजिता आपः
अत्यापः । स्वती पूजायां नोपसर्गौ । अतः समासान्तो न भवति ॥

ऊदनोद्देशे ॥ १३५ ॥

(अनोःपरस्यापः) उद्देशेऽभिधेये आदेरुकारादेशो भवति । अनुगता
आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः । देश इति किम् । अन्वीपः । दीर्घोच्चारणमव-
ग्रहार्थम् ॥

आत् समो देवयजने ॥ १३६ ॥

समः परस्यापः देवयजनेऽभिधेये आदेराकारादेशो भवति । संमा-
पः देवयजनम् । समीपमन्यत् ॥

छकारकयोरन्यस्य दुक् ॥ १३७ ॥

छप्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे अन्यशब्दस्य दुगागमो भवति ।
अन्यस्यायमन्यदी(र्घः) । गहादित्वाच्छः । अन्यस्य कारकः अन्य(त्)
कारकः ॥

अषष्ठीतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थित्तोत्सुकोतिरामेषु ॥ १३८ ॥

अषष्ठीस्थस्य(अ)तृतीयास्थस्य वान्यशब्दस्य(रामाः आशीरा)दिपूत-
रपदेषु दुगागमो भवति । अ(न्यस्यऽन्या)आशीः अन्यदाशीः । अन्या आ-
शा अन्यदाशा । अन्या आस्था अन्यदास्था । अन्य आस्थितः अन्यदा-
स्थितः । अन्यास्मिन् उत्सुकः अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः अन्यदूतिः ।
अन्यस्मिन् रामः अन्यद्रामः । अषष्ठीतृतीयास्थस्येति किम् । अन्यस्य
आशीः अन्याशीः । अन्येनास्थितः अन्यास्थितः ॥

अर्थे वा ॥ १९३ ॥

अर्थशब्दे परतोऽन्यस्य दुर्गागमो भवति वा । अन्यस्मै इदम्
अन्यदर्शम् अन्यार्थम् । अन्यः अर्थोऽस्य अन्यर्थः । (अ)षष्ठीतृतीयास्य-
स्येत्येव । अन्यस्यार्थः अन्यार्थः । अन्येनार्थः (अन्यार्थः ॥)

कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ १४० ॥

तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे परतः कुशब्दस्य कदित्ययमादेशो
भवति । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कुत्सितमघ्नं कदघ्नम् । कदशनम् । कदुष्टः ।
अर्चाति किम् । कुग्राहणः । तत्पुरुष इति किम् । कृष्टो राजा ॥

त्रिरथवदेषु ॥ १४१ ॥

श्यादिपूतरपदेषु परतः कुशब्दस्य कदादेशो भवति । कुत्सितास्त्रयः
कत्रयः । कद्रथः । कद्रदः । बहुव्रीहावपि भवति । कुत्सितानि त्रिण्यस्य
कत्रिः । कत्रयः । कद्रदः ॥

तृणे जातौ ॥ १४२ ॥

कुशब्दस्य तृण उत्तरपदे जातावभिधेयायां कदादेशो भवति । कत्तृपं
रौहिपास्या तृणजातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि (कुतृणानि) ॥

का पथ्यकयोः ॥ १४३ ॥

पथिन् बभ्रु(क्षिः)त्येतयोश्चरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो
भवति । कुत्सितः पन्थाः कापथः । कुत्सितः पन्था अस्मिन् कापथो देशः ।
कुत्सितोऽश्वः काश्व । कुत्सिते बक्षिणी (काज)क्षाणि वा अस्य काश्वः ।
कयं कुपयं वनमिति । पथिन्शब्दसमानार्थः पथशब्दोऽन्युत्पन्नोऽस्ति ।
तेन भविष्यति । अनीपदर्थाथं वचनम् ॥

ईषदर्थे ॥ १४४ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्योत्तरपदे परतः का इत्ययमादेशो भवति ।
ईषन्मधुरं (कामधुरम्) । काष्ठवणम् । अजादावपि परत्वादीपदर्थे काभाव
एव भवति । कार्यं तादृशम् (?) ॥

पुरुषे वा ॥ १४५ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे परतः कुशब्दस्य का इत्ययमादेशो भवति वा ।
कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपदर्थे तु पू(र्व-
मे(र्वैणै)न नित्यं भवति । ईपत् पुरुषः कापुरुषः ॥

कवं चोष्णे ॥ १४६ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे परतः कुशब्दस्य कादेशः, चकारात् कवादेशश्च
वा भवति । ईपत् कुत्सि(तोःतं)वा उष्णं कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ।

दिक्छब्दात् तीरस्य तारः ॥ १४७ ॥

दिक्छब्दादुत्तरस्य तीर इत्येतस्य तार इत्ययमादेशो वा भवति ।
दक्षिणतारं दक्षिणतीरम् । उत्तरतारं उत्तरतीरम् । दिक्छब्दादिति किम् ।
गङ्गातीरम् ॥

पृषद् उदरोद्धानयोर्लोपः ॥ १४८ ॥

पृषच्छब्दस्योदरोद्धानयोरुत्तरपदयोः परतोऽन्तलोपो भवति । पृष(त)
उदरं पृषोदरम् । पृषद् उदरमस्य पृषोदरः । पृष(द्)उद्धानं (पृषो-
द्धानम्) ॥

अवाप्योस्तांसनद्धादिष्वान्तेर्वा ॥ १४९ ॥

तंसादिषु चोत्तरपदेषु परतः यथासंख्यमवाप्योरादिलोपो वा
भवति । वतंसः अवतंसः । वक्रयः अवक्रयः । पिनद्धम् अपिनद्धम् । पिहि-
तम् अपिहितम् । पिधानम् अपिधानम् ॥

जीवनस्य मृते वादेः ॥ १५० ॥

मृतशब्द उत्तरपदे परतो जीवनशब्दस्य वकारादेरवयवस्य लोपो
भवति । जीवनं जलं तस्य मृतः धुटवन्धः जीमृतो मेघः ॥

वारवो वाहकै लश्चोत्तरपदादेः ॥ १५१ ॥

वारिशब्दस्य वाहकशब्द उत्तरपदे परतो व इत्यादेशः उत्तरपदा-
देश्च लकारादेशो भवति । वारिणो वाहकः वलाहकः मेघः ॥

आङो ध्यःष्टुः ॥ १५२ ॥

आङ परस्य ध्य उत्पदस्यादेः ष्टु इत्ययमादेशो भवति(१) —

*... ..

(दुरो दाशनाशदमध्येपूञ्च ॥ १५३ ॥

पषो दशसु ॥ १५४ ॥

मह्या रौति मयूरः ॥ १५५ ॥

शेते महिषः ॥ १५६ ॥

मह्यां शेते इत्यस्मिन्नर्थे महिष इति निपात्यते । महियो लुलापः । मयूरमहिषशब्दाद्युणादिष्वन्वाख्यातावपि पुनर्न्युत्पादयन्नने(धोऽकषा)शब्दानां व्युत्पत्तिर्भवति इति दर्शयति ॥

पिशाचश्मशाने पिशिताशशवशयनयोः ॥ १५७ ॥

पिशाचः श्मशाने(नेऽनम्) इत्येतौ शब्दौ यथासंख्यं पिशिताशः शवशयनम् इत्येतयोरर्थयोर्निपात्यते । पिशितमचीति पिशाचः । शवानां शयनं श्मशानम् ॥

वाग्वादस्येभि वाङ्वलः ॥ १५८ ॥

वाग्वादस्येभि परतो वाङ्वलादेशो भवति । वाग्वादस्यापत्यं वाङ्वलिः ॥

ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति वृसी ॥ १५९ ॥

(ब्रुवन्तः) अस्यां सीदन्तीत्यस्मिन्नर्थे वृसी इति निपात्यते । ब्रुवन्तः प्रवक्तारोऽस्यां सीदन्तीति वृसी ॥

ऊर्ध्वं स्वमस्योदूखलमुलूखलं वा ॥ १६० ॥

ऊर्ध्वं स्वमस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे उदूखलमुलूखलमिति वा निपात्यते । ऊर्ध्वं स्वमस्योदूखलमुलूखलं वा । यत्र बहुव्रीह्यादयः लुपन्ते ॥

दिव्योक एषां दिवौकसः ॥ १६१ ॥

* इह. एवं मूलग्रन्थं कर्मावृत्त्या न दृश्यते । धिन्नेगान्नर्गानि सूत्राणादुद्भूतानि चिह्नानि ।

दिव्योक एषामित्यस्मिन्नर्थे दिवौकस इति निपात्यते । दिवि स्वर्गे
ओक एषां दिवौकसो देवाः ॥

कपित्थदधित्थमहित्थाश्वत्थादयश्च ॥ १६२ ॥

कपित्थादयश्च शब्दाः सार्धवो भवन्ति । कपयोऽस्मिन्तिष्ठन्ति
कपित्थः । दध्नि तिष्ठति दधित्थः । मद्धां तिष्ठति महित्थः । श्व इव
तिष्ठति श्वत्थः । आदिग्रहणान्मुहूर्त्तारग्वधामनिल्वयन्यादयो(?)
भवन्ति ॥

सङ्ख्याविसायादेरहस्याहन् छौ वा ॥ १६३ ॥

संख्यादेरह्णशब्दस्य छौ परतोऽह्णदेशो वा भवति । द्वयोरहोर्भवो
व्यह्णः । तस्मिन् व्यहनि । व्यहि । व्यहे । व्यहनि । व्यहि । व्यहे । विगत-
महर्व्यहः । तस्मिन् व्यहनि । व्यहि । व्यहे । सायमहः सायाह्नः । तस्मिन्
सायाहनि । सायाहि । सा(याह्ने)* ॥

सायं लोहत्तरयोः ॥ १६४ ॥

सप्तम्यां वा सा च ॥ १६५ ॥

विश्वस्य वसुराटोर्दीर्घः ॥ १६६ ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १६७ ॥

ऋषौ मित्रे ॥ १६८ ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगशारिकाणां वने ॥ १६९ ॥

अञ्जनभञ्जनकिंशुककिंलुकसाल्वलोहितकुक्कुटखड्ग-
ननलपिङ्गलानां गिरौ ॥ १७० ॥

मतौ वह्चोऽनजिरखदिरखपुरस्थधिरपुलिनमलयकार-
ण्डवचकवाकादीनाम् ॥ १७१ ॥

शरवंशशुचिकुशधूमाहिकविहलुमुन्यादीनां च ॥ १७२ ॥

* त्रयोदशसूत्राणि तद्वृत्तयश्च क सात्कार्या न दृश्यन्ते । सूत्रपाठानुसारेण सूत्राणि
परं लिखितानि ।

वलप्यनुत्साहम्राट्पितृणाम् ॥ १७३ ॥

चितेः कपि ॥ १७४ ॥

दूलोपे पूर्वस्याणः ॥ १७५ ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ १७६ ॥

कर्णे चिह्नरयाविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वरित-
कस्य ॥ १७७ ॥

कर्णशब्द उत्तरपदे परतश्चिह्नवाचिनो विष्टादिवर्जितस्य दीर्घो भवति । यत् पश्चादीनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञानाय लक्षणं कियते तच्चिह्नम् । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । व्यङ्गुलाकर्णः । व्यङ्गुलाकर्णः । चिह्न-
स्येति किम् । (गोत१शोभ)नकर्णः । लम्बकर्णः । आविष्टादेरिति किम् । विष्टकर्णः
अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः ।
स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपुं क्वौ ॥ १७८ ॥

नद्यादिषु क्विबन्तेष्वुत्तरपदेषु परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । उपा-
नत् । परीणत् । नीवृत् । उपावृत् । प्रावृत् । परीवृत् । श्वावित् । मर्मावित् ।
नीरुक् । अर्मीरुक् । ऋतीप(हकं१ट्) । परीतत् । 'गमयमतनादीनां
पचौ' (६-३-४७) इत्यनुनासिकलोपः । क्वाविति किम् । (उपतध्वं वित्
परिणहनम् ।)...

उपसर्गस्य घञि बहुलम् ॥ १७९ ॥

(उपसर्गस्य) घञन्त उत्तरपदे परतः बहुलं दीर्घो भवति । प्रतिवेशः ।
प्रतीवेशः । प्रतियोधः प्रतीवोषः । प्रतिदारः प्रतीदारः । प्रतीकारः प्रतिहारः ।
धतिसारः अतीसारः । क्वचिद् भिन्नविषये । प्राकारः प्रकारः । प्रासादः
प्रसादः । विमार्गः चीमार्गः । अपामार्गः । अपमार्गः । क्वचिन्न भवति ।

विषादः । निषादः । प्रतापः । प्रभावः । क्वचिद् भवत्येव — नीवारः ।
नीदारः । नीरारः । प्रावारः ॥

इकः काशे ॥ १८० ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः ।
प्रतीकाशः । इक इति किम् । प्रकाशः । बहुलमित्येव । निकाशः ।
ध(य?ज)श्च आरम्भः ॥

दस्ति ॥ १८१ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन् परतः इगन्तस्योपसर्गस्य
दीर्घो भवति । नत्तिम् । वीत्तिम् । परीत्तिम् । तीत्ति किम् । (शदन्तः सुदत्तम्) ।
इक इत्येव । प्रत्तिम् । अवत्तिम् । द इति किम् । विकीर्णः । (अचः) 'उपसर्गा-
द(अ?च)स्तः' (७-२-९८) इति यद्यप्यन्त्यस्य तकारः क्रियते तथापि
चत्स्यश्रयात् सिद्धत्वमिव तकारादिरादेशो भवति ॥

अपीलुदार्वादेर्वहे ॥ १८२ ॥

बह्वशब्द (स्यो?उ) उत्तरपदे परतः पीलुदार्वादिवर्जितस्य पूर्वपदस्य
दीर्घो भवति । कपीवहः । श्वविहः । गुनीवहः । अपीलुदार्वादेरिति किम् ।
पीलवहः । दारुवहः । आदिग्रहणाच्चारुवहमित्यादावपि न भवति । इक
इत्येव । पिण्डवहम् । काष्ठवहम् ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १८३ ॥

अन्येषामपि शब्दानां बहुलमुत्तरपदेऽनुत्तरपदे च दीर्घो भवति ।
श्वादन्तः । श्वादन्तः । श्वाकर्णः । क्वचिद् भवति — श्वफल्कः । श्वमुखः ।
क्वचिद् विकल्पः — श्वपुच्छः, श्वापुच्छः । क्वचिद्विषयान्तरे — श्वपदं,
श्वापदम् । क्वचिदनुत्तरपदे — पुरुषः, पूरुषः । वरकः, नारकः । दक्षिग्रहणं
प्रयोगानुसारार्थम् । तेनार्थं विषयविभागो भवति ॥

चौ ॥ १८४ ॥

चावित्यच्चातिर्लुप्ताकारनकारो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे परतः पूर्वस्य
दीर्घो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मवूचः पश्य । मधूचा ।

मधूचे । प्राची । (प्रा'प्र)तीची । अन्तरग्रोऽपि यणादेशो विधानसा-
मर्थ्याद दीर्घेण आध्यते॥

सम्प्रसारणस्य ॥ १८५ ॥

सम्प्रसारणान्तस्योत्तरपदे परतो दीर्घो भवति । कारीषगन्धीपुत्रः ।
कारीषगन्धीपतिः । कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धीबन्धु ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतायां स(स्व)ताण्ठाभरणस्य

६८ करणम् २ सप्तमि १ धर्मरक्षाध्यायस्य

द्विनाय पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

प्रकृतेः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम्, 'पदस्य वीप्सायां द्वे' (७-३-१) इति यावत् । ततः प्राग् यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, प्रकृतेरित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति — 'हलादेरन्त्यस्य' (६-३-२) — हृतः । जीनः । प्रकृतेरिति किम् । निरुतम् । दुरुतम् । 'नामि' — (६-३-३) — अंगेनीनाम् । वायूनाम् । प्रकृतेरिति किम् । किमिणां पश्य । पामनां पश्य । 'न संयोगादेव ? रस्यः' (६-३-७८) — ग्लेयात् । ग्लयात् । प्रकृतेरिति किम् । निर्यायात् । (पुरुष-लक्ष्यधमाग्न्योडे ? 'लुङ्लङ्लङ्स्वडर्माङ्योगे') (६-३-८१) — अकार्षीत् । (एहि ? देहिष्ठ) । प्रकृतेरिति किम् । प्राकरोत् । उपैहिष्ठ । 'अचि शुधातु-भ्रुवां र्योरियुवौ' (६-३-८२) — श्रियः । भ्रुवः । प्रकृतेरिति किम् । श्र्यर्थम् । श्र्यर्थम् । ('के तद्धितेऽणो ह्रस्वः') (७-२-६९) — कुमारिका । प्रकृतेरिति किम् । कुमा(रीय ? रीं)कायति कुमारिकः । * 'युवोरनाकावुपदेशे' नन्दनः । कारकः । प्रकृतेरिति किम् । (प्रकृती ?) । दीव्यन् । 'उरत्' (७-२-१२३) — वव्रश्च । वव्रश्चतुः । अतुसि, सति उत्तरस्य प्रत्ययस्य निमित्तत्वात् 'अचः परस्मिन् —' (१-२-४४) इति स्थानिवद्भावे वकारस्य 'न तस्मिन्' (६-१-४७) इति संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धो भवति । प्रकृतेरिति (किम् ?) सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सा यथायथं प्रदेशवाक्येषु सम्बन्धविशेषानुपस्थापयति । 'अष्टनो वा द्यु(प्या)त्' (६-४-५३), 'त्यदादीनां तसादिपुच्चा(र्थे ध ? द्वेः)' (६-४-७१) इति स्थानषष्ठी । 'हलादेरन्त्यस्य' (६-३-२) † 'ऊर्णातिश्चोपधायाः' (१) इत्यत्रयवषष्ठी । ∴ 'अष्टनोर निज्जलि' (१) * 'युवोरनाकावुपदेशे' इति निमित्तषष्ठीति ॥

हलादेरन्त्यस्य ॥ २ ॥

संप्रसारणस्य दीर्घ इति चानुवर्तते । हलादिप्रकृतिसम्बन्धिनोऽन्त्यस्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवति । हृतः । जीनः । संवीतः । (श्रु ? श्रु) नः ।

* 'युवोरनाकावसः' (६-४-९) इत्येवोपरिष्ठादानुपूर्वा दृश्यते † 'ऊर्द्ध गोद्वेऽङ्ग' (६-३-९२) 'उपधायाश्च' (६-४-८) इति स्थानम् । ‡ 'अज्जनोः सति जलि' (६-३-११) इति स्थानम् ।

हलादेरिति किम् । उतः । उतवान् । (कान्त'अन्त्य)स्येति किम् । विद्मः ।
(नि ? वि)चित् । प्रकृतोरित्येव । निरुतम् । दुरुतम् ॥

नाम्यतिसृचतस्रोः ॥ ३ ॥

नामिति षष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते, तस्मिन् तिसृचतमृवर्जि-
तायाः प्रकृतेरन्त्यस्याचो दीर्घो भवति । वृक्षाणाम् । अग्नीनाम् । वायूनाम् ।
कर्तृणाम् । अतिसृचतस्रोः इति किम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् (मां ? सनुट्)-
कस्य निर्देशः कृते नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम्, अन्यथा नुटभावः स्यात् ।
उत्तरार्थश्च ॥

*नुर्वा ॥ ४ ॥

न उपधायाः ॥ ५ ॥

नान्तायाः प्रकृतेर्या उपधा तस्या नामि परतो दीर्घो भवति ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् ।
पण्णाम् । नामीत्येव । चर्मणाम् । पर्वणाम् ॥

शिसुव्यशीसम्बुद्धयोः ॥ ६ ॥

शौ मुटि च शीसम्बुद्धिवर्जिते परतो नान्तायाः प्रकृतेः उपधाया
दीर्घो भवति । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । वेमानि । लोमानि ।
पामाविह नान्तत्वं 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनानि—' (१० १० २२)
इति लिङ्गात् (१)। कुण्डानि । वनानि । वारीणि । दधीनि । मधूनि ।
व्रपूणि । राजा । राजानी । राजानः । राजानम् । राजानी । सीमा
सीमानौ । सीमानः । सीमानम् । सीमानौ । अशीसम्बुद्धयोरिति किम् ।
चर्म(णि'णी) तिष्ठतः । चर्म(णि'णी) पश्य । वारीणी । मधु (नि ? नी ।
हे राजन् । हे सीमन् ॥

स्महतोर्नुमि ॥ ७ ॥

सान्ताया महतः प्रकृतेः शौ मुटि चाशीसम्बुद्धयोः परतस्तन्निमित्ते
नुम्पुपधाया दीर्घो भवति । श्रेयांसि तिष्ठन्ति । श्रेयांसि पश्य । पयांसि ।
महान्ति तिष्ठन्ति । महान्ति पश्य । श्रेयान् । श्रेयासौ । श्रेयास ।
म् । श्रेयासौ । महान् । महान्तौ । महान्तः । परममहान् । 'पृ-

स्यधिकारे महदादिभिः' (१-२-२२) इति तदन्तविधिः । नुमीति किम्
 पप्सरसः । सुर्मनसः । शिसुणिमित्तस्य नुमो ग्रहणादिह न भवति ।
 सुहिंसौ । सुहिंसः । सुकंसौ । सुकंसः । अशीसम्बुद्धयोरित्येव । हे
 श्रेयन् । हे महन् ॥

अप्स्वसृनप्त्नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोत्पुपोत्प्रशास्त्प्रस्तोत्रु-
 ज्ञेत्तृद्वात्प्रतिहर्तृप्रतिप्रस्थातृणाम् ॥ ८ ॥

तृ(ञि ? इ)ति तृन्तृचोर्ग्रहणम् । पप्शब्दस्य तृजन्तस्य तृजन्तस्य
 च स्वस्त्रादीनां च शौ सुटि च शिसम्बुद्धिवर्जिते परत उपधाया दीर्घो
 भवति । आपः । स्वापः । स्वामि । समासान्ताविधेरनित्यत्वाद् न
 भवति । नित्यमपि नुममकृत्वा दीर्घत्वमिष्यते । पूर्ववत् तदन्तविधिः । एवं
 कर्त्तारौ । परमकर्त्तारौ । परमस्वस्त्रारौ । जामातरौ । अशीसम्बुद्धयोरित्येव ।
 कर्तृणी । हे कर्त्तः । हे स्वसः ॥

अत्वसन्तरयाधातोः सौ ॥ ९ ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य च धातुवर्जितस्य सावसम्बुद्धौ परत उपधाया
 दीर्घो भवति । भवान् । कृतवान् । गोमान् । यवमान् । मनुषः ....
 .... न पुनः पण्यशब्दश्चेत्यत्रापि भवन्ति (?) । अत्व ....
 सत्त्वात् कृते दीर्घे नुमायमः । असन्तस्य — अप्सराः । शङ्कराः ।
 चन्द्रमाः । स्थूलशिराः । सुमनाः । अधातेरिति किम् । पिण्डं ग्रसते पि-
 ष्डग्र(ह ?) । चर्म वस्ते चर्मवः । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' (१-२-७३)
 इति सिद्धे अधातेरिति वचनम् * 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवत्ता चानर्थकेन
 च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती'ति परिभाषाज्ञापनार्थम् । तेनात्रापि भवति —
 सरणाः । सूरणाः । असम्बुद्धापित्येव । हे भवन् । हे सुमनः ॥

इन्हन्पूषार्थस्यां शौ च ॥ १० ॥

इजन्तस्य इनादीनां च (शौ) सावेव चासम्बुद्धौ परत उपधाया
 दीर्घो भवति । दण्डीनि । उज्रीणि । दण्डी । उज्री । भूषहा । बहुपूषाणि ।
 पूषा । अहर्षमाणि । (अर्यमाणि ?) । अर्यमा । सौ (शौ)चेति किम् । दण्डिना ।

१. 'पुनस्तृचस्व' क. पाठः.

* इयं च पाणिनीया परिभाषा । 'न वर्णानिन्त्यग्रहणेऽपि' (१-२-७४) इति
 तैवदधनिदादकं भोषसूत्रम् ॥

दण्डिनः । वृत्रहणम् । असम्बुद्धावित्येव । हे दण्डिन् । हे (पुत्र ? वृत्रह) न् । हे पृथन् । हे अर्यमन् ॥

अज्ज्ञनोः सनि झलि ॥ ११ ॥

अजन्तायाः प्रकृतेः हन्तेषु झलादौ सनि परतोऽचो दीर्घो भवति । चिर्चीषति । तुष्टपति । चिकीर्षति । जिर्जाननि । झलीति किम् । शिषविष-
(ति ? ते ।) प्रकृतोऽवित्येव । दधि.... .... सनोति ॥

इळो गमः ॥ १२ ॥

इळादेशस्य गर्मेष्वादादौ सनि परतः अचो दीर्घो भवति । अधि-
जिर्गांघते वेदम् । इळ इति किम् । सङ्गिगंसते वरसोऽमात्रा ॥

तनोर्वा ॥ १३ ॥

तनोर्नेष्वादादौ सनि परतो वा दीर्घो भवति । तिनासति तितंसति ।
झलीत्येव । तितनिषति । 'सनि 'इवन्तर्ध—' (६-४-१२६) इत्यादिना
इद्विकल्पः ॥

क्रमः क्त्वि ॥ १४ ॥

क्रमः प्रकृतेः क्त्वाप्रत्यये षलादौ परतो वा दीर्घो भवति । क्रन्त्वा
क्रान्त्वा । झलीत्येव । क्रमित्वा । 'उदिता वा' (६-४-१२४) इतीद्विकल्पः ।
प्र(कृत्ये ? क्रम्ये) त्यादौ 'माविनि —' (६-४-६) इति वचनान् द्वि-
रङ्गोऽपि स्वयन्तरङ्गान् विधीन् बाधित्वा (पत्व ? प्रथम)मेव भवति ॥

अहञ्जमस्तिङ्घपिति किति नौ च ॥ १५ ॥

अमन्तायाः प्रकृतेः इन्वर्जिनाया यौ षलादौ च ति(ङ्घपि)ति
(किति) प्रत्यये परतः दीर्घो भवति । प्रशान् । प्रतान् । (प्रष्टु ?) । षलादौ—
शान्तः । शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः । (अम इति किम् ।) पक्त्वा । इन्-
प्रतिषेधः किम् । वृत्रहणि । वृणहनि । कीर्त्तयति किम् । गन्त्वा । (कृती ? झली-
त्येव । गम्येत । शंशान्तः (शंशा ? देदा) न्त इति य(ङ ? झलुग)न्तस्य
छान्दसत्वाद् दीर्घो भविष्यति ॥

जमि च ञ्ज्योः शृटौ ॥ १६ ॥

जमादौ नौ षलादौ च प्रत्यये परतः गतुक्कस्य (छकारस्य) पका-
रस्य च यथासङ्गं च ऊर्द्ध इत्येतावादेशौ भवतः । प्रभः । विभः । चन्द्रमाद् ।

गोविद् । पृष्टः । पृष्टवान् । प्रष्टः । (पृ ? प्र)ष्टुम् । स्योनः । स्योमा । स्यिवेरा
णादि (के ? कौ)नमनिन्प्रत्ययेन (यै ? यौ) । लघूपधाभ्रयत्वाच्च (न)वार्णात् प्राकृतं
चलीयो भवति । अक्षयः । हिरण्यघूः । 'असिद्धं बहिरागन्तरङ्गे' (१-२-
८४) इति 'नाजानन्तर्ये' (१-२-८५) इति प्रतिषिध्यत इति यणादेशो
भवति । घृतः । घृतवान् । दुग्धपति । कयं दुग्ध्यां दुग्धिरिति ।
(ऊठि कृते 'पदान्ते दिव उत्' (६-१-१४७) इति तपरत्वान्मात्राकाठो)
भावयति । जमि चेति किम् । (प्रच्यते ? पृच्छथ)ते । दीव्यते ।
ठकार 'जाठि' (६-१-१००) इति विशेषणार्थः ॥

स्त्रिव्यविभविज्वरित्परामुपधायाश्च ॥ १७ ॥

स्त्रिव्यादीनां जमादौ वौ झलादौ च प्रत्यये परतः वकारस्योपधाया-
थोठादेशो भवति । (स्योमायो ? सोमा ओमा) सोमा । जूमा । तूर्मा ।
जूः । जुवौ । (धूर्मह ?) ध्रुवः । ऊः । उवौ । उवः । (मूः । मुवौ । मुवः ।)
जूः । जूरौ । जूरः । तूः । तूरौ । तूरः । जूतः । जूतवान् । जूतिः । जूतिः ।
मूतिः । जूरिः । '(तितु ? केर)ग्रह- '६-४-१३६) इत्यादिना इदप्रतिषेधः ।
तूर्णम् । तूर्णवान् । तूर्तिः ॥

राष्ट्रोपः ॥ १८ ॥

रेफात् परयो (मेत्वा ? शब्दोः) जमादौ वौ झलादौ च प्रत्यये परतः
लोपो भवति । हूर्मा । मूर्मा । तूर्मा । धूर्मा । हूः । हूरौ । हूरः । मूः ।
मूरौ । मूरः । तूः । तूरौ । तूरः । धूः । धूरौ । धूरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः ।
मूर्तः । मूर्तवान् । मूर्तिः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्णः । धूर्णवान् ।
भूर्तिः । जमि चेत्येव । मूर्ता धूर्तिता ॥

प्राग्युधोरयुग्मलुगसिद्धं समानाश्रये ॥ १९ ॥

(यु ? यु)ओरिति संश्रद्धनात् प्रा... .... रवर्जितं
कार्यं समानाश्रये प्रत्यये कार्यान्तरे कर्तव्ये अतिद्धं भवति । अतिद्ध-
वचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेश्यलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि । आधि । अस्ति-
शान्त्येरेत्त्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्
भवति । अहि गतधानिति जभाये अनुनामिकलोपे च कृते आदेश्यलक्षणौ
(नि ? हि)लुगलोपो प्राप्नुतः । असिद्धत्वाद् भवतः । नत्र तस्य च भावात्
स(ता ? माना)श्रयत्वमेतेषाम् । समानाश्रयलक्षणस्यान विधिः । न(त्या ?

व्या) श्रयलक्षणप्रतिषेधः । प्राग्युवोरिति किम् । अभाजिं । रागः । वृद्धौ
कर्तव्यायां नलोपः सिद्ध एव । अयुगबुगिति किम् । धमूवतुः ।
उपदिदीये । (बुग्) युकोः सिद्धत्वाद् (बुग् ? उव्) यणादेशौ (न) भवतः ।
समानाश्रय इति किम् । पपुषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य ।
वसोः सम्प्रसारणं विमकत्याश्रयं त(दा)दनाश्रयालोपयणवडादेशेषु कर्णव्येषु
नासिद्धं भवति । अस्मादेव वचनाद् असिद्धं पहिरङ्गमन्तरङ्गे (१-२-८४) इति
परिभाषाप्यत्र नोपतिष्ठते । अन्तरङ्गवाहिरङ्गयोर्युगपत् समवस्थानामावात् ॥

श्राजः ॥ २० ॥

श्रमः परस्य नकारस्य लोपो भवति । मनक्ति । व्यनक्ति ।
दिनस्ति । शकारः किम् । यज्ञानाम् । यत्नानाम् । प्र(स्ना ? श्रा) नां
विश्रानामिति टाश्चणिकत्वादनर्धकत्वाच्च न भवति ॥

हलोऽनिदितः किङन्त्युपधायाः ॥ २१ ॥

हलन्तायाः प्रकृतेरानिदितः किङ्नि प्रत्यये परतो नकारस्योपधायां
लोपो भवति । सस्तः । सस्तवान् । सस्यते । ध्वस्त । ध्वस्तवान् । ध्वस्यते ।
हल इति किम् । नीयते । नेनीयते । अनिदित इति किम् । नन्दितः ।
न(न्द ? न्य)ते । नानन्यते । किङ्तीति किम् । संसिता । ध्वंसिता । उपधाया
इति किम् । नद्यते । नानद्यते ॥

शित्यपिति ॥ २२ ॥

शित्यपिति प्रत्यये परतः हलन्तायाः अनिदित प्रकृतेरुपधाया
नकारस्य लोपो भवति । द. . ति । (पुष्पाति । अश्रानि) । अपिनीति किम् ।
संसते । ध्वंसते । अनिदित इत्येव । सिञ्जानः । का....नः ॥

श्रन्थिग्रन्थिष्वञ्जीन्धीनां लिटि ॥ २३ ॥

श्रन्थ्यादीनां प्रकृतीनामपिति लिटि प्रत्यये परतो नकारस्योपधाया
लोपो भवति । श्रेयतुः । श्रेयुः । श्रेयतुः । श्रेयुः । परिपस्वने । समीधे । ममी-
धाते । अपिर्तात्येव । शश्रन्थ । जग्रन्थ ॥

दम्भेः सि सानि च ॥ २४ ॥

दम्भेः सकृदानीं सानि लिटि चापिति परतो नकारस्य लोपो भवति ।
धिप्सति, धीप्सति । देमनुः । देभुः । मीनि किम् । दिद(यनि ? मिम)रति ॥

दंशिर्षज्जिप्पञ्ज्जां शपिं ॥ २५ ॥

दंशादीनां प्रकृतीनां (सनि ? शपि) प्रत्यये परतो नकारस्तु लोपो
भवति । दशति । व्यतिपजति । परिपञ्जते ॥

*रञ्जैः एवुन्दिनुण्लुङ्गुदुत्तनिगु च ॥ २६ ॥

णौ भृगुरत्यणे ॥ २७ ॥

रञ्जयति सृगान् व्यामः । सिन्नादधत्त्वम् । भृगु(ल्ल ? रगप)इति ।
(किन्) रञ्जयति सभां नटः ॥

अजि भावकरणयोः ॥ २८ ॥

भावकरणवाचिनि अजि परतो रञ्जेर्नशास्तु लोपो भवति ।
भावे — आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करण — रञ्जयतेऽनेनेति
रागः । भावकरणयोरिति किम् । रञ्जन्त्यस्यामिति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २९ ॥

स्यद इति स्यन्देर्धाञि नलोपो वृद्धचभादश्च निपात्यते जवेऽभिधेये ।
गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् । तैलस्यन्दः । वृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोदसप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ ३० ॥

अवोदादयः शब्दा निपात्यन्ते । अवोदं इति उन्देरवर्षस्य
धाञि नलोपः । (एष इति इन्धेर्धाञि नलोपो गुणश्च ।) उदस इति उन्देर्गौ-
णादिके म(निन्)प्रत्यये नलोपः । प्रश्रथः हिमश्रथ इति प्रहृत्स्य हिमपर्वस्य
च श्रन्धेर्वञ् नलोपो वृद्धचभादश्च ॥

१. 'च' उ. न. पाठः. २. रजेऽनु ॥ २५ ॥ विजुय ॥ २६ ॥

लुङ्गुजनिष्ट च ॥ २७ ॥ 'मा' M. G. J. पाठा.

* सन्नामिदं सवृत्तिकमुपरितनं च क. मातृजयां उत्तम् ।

लङ्किकम्प्योरुपतापशरीराविकारयोः ॥ ३१ ॥

लङ्किकम्प्योः प्रकृत्योरुपतापे शरीराविकारे च गम्यमाने लोपो भवति । विलगितः । विकल्पितः । उपतापशरीराविकारयोरिति किम् । विलगितः । विकल्पितः । घृहेरन्यनिर्णयं न वक्तव्यम् । (घृ ? घृ)हिः प्रकृत्यन्तरमस्ति । तेनैव बर्हयाति निबर्हक इति भाविष्यति । कथं ज्ञायते (घृ-घृ)हिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति । अचोति लोप उच्यते । अनजादावापि दृश्यते । नि(बर्ह ? घृह्य)ते । (नि ह्रयाति ?) आनद्रात्युच्यते । इडादावापि दृश्यते । निबर्हिता । निबर्हिनुम् । अचोत्युच्यते । अजादावापि (न) दृश्यते । नि(बर्ह ? घृह्य)याति निबर्हक ॥

घनतितनाथनिटां ल्यापि जमः ॥ ३२ ॥

घनतेस्तनोत्यादीनामनिटां च प्रकृतानां ल्यापि परतः घमो लोपो भवति । प्रत्यय । प्र(क ? त)त्य । प्र(क ? क्ष)त्य । प्रसत्य । प्रहस्य । प्रमत्य । एषामिति किम्* । पद्यते । (अ ? क्षुण्यते, हन्यते ॥

मो वा ॥ ३३ ॥

मान्तायाः प्रकृतेः ल्यापि प्रत्यये परतो वा लोपो भवति । प्र(प)-त्य, प्र(वत्य ? यम्य) । प्रणत्य, प्रणम्य । आगत्य, आगम्य ॥

झल्ल तिङ्धापिति ॥ ३४ ॥

झलादावपिति तिङ्प्रत्यये परतो घनत्यादीनां प्रकृतीनां लोपो भवति । (अवत । अवथाः) धतत । अतथाः । धमत । अमथाः । हतः । हथः । झ(व्ही ? ली)ति किम् । झन्ति । तिङ्धाति किम् । हन्ता । मन्ता । अपितीति किम् । ह(सि ? न्ति) ॥

चिडति ॥ ३५ ॥

झलादौ (ति ? चिड ति प्रत्यये परतो घनतितनाथनिटां प्रकृतीनां लोपो भवति । वति । तति । चित्तिचि प्रतिषेध वक्ष्यति । अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम् । तत । ततवान् । सतोनेरात्प्रवक्ष्यति । क्षतः । क्षतवान् । (क्ष ? घृ)तः । (क्ष ? घृ)तवान् । यत । यतवान् । रतः । रतवान् । गतः ।

गतवान् । (गमः ? मतः) मतवान् । किङ्कतीति किम् । यन्ता । रन्ता ।
झलीत्येव । (पश्य ? वन्य)ते । रम्यते । वनतितनाद्यनिष्ठामित्येव । शान्तः ।
शान्तवान् । कान्तः । कान्तवान् । (स ? ज)म इत्येव । पक्वः । पक्ववान् ।
उपतः । उपतवान् ॥

जनसनखनामात् ॥ ३६ ॥

जनादीनां प्रकृतीनां झलादौ किति (किति) प्रत्यये परतो जम
आत्वं भवति । जातः । जातवान् । जातिः । सातः । सातवान् । सातिः ।
खातः । खातवान् । खातिः । झलीत्येव । जनित्वा ॥

सनि ॥ ३७ ॥

जनादीनां सनि झलादौ प्रत्यये परतो जम आत्वं भवति । सि-
(सा ? पा)सति । जनखनोरिष्टा भवितव्यम् इति झलादिः सन् न भवति ।
झलीत्येव । सिसनिषति ॥

ये वा ॥ ३८ ॥

जनादीनां प्रकृतीनां यकारादौ प्रत्यये परतो जम आत्वं वा भवति ।
जायते, जन्यते । जाजायते, जञ्जन्यते । प्रजाय, प्रजन्य । सायते ।
सन्यते । सासायते, ससन्त्यते । प्रसाय, प्रसत्य । सायते, खन्यते ।
खायायते, चङ्चन्यते । प्रखाय(ते ?) प्रखन्य ॥

तनोतेर्यकि ॥ ३९ ॥

तनोतेर्यकि प्रत्यये परतो जम आत्वं वा भवति । तायते । तन्यते ।
यकीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्च ॥ ४० ॥

सनोतेः क्तिचि प्रत्यये परतो जमो लोप आत्वं च वा भवति ।
सतिः, सातिः, सन्तिः ॥

गमेलिङ्यात्मनेपदे ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदरूपे लिङि परतो गमे(र्न ? र्ग) लोपो वा भवति । सङ्ग-
सौष्ट, सङ्गसौष्ट । लिङीति किम् । सङ्गम् । आत्मनेपद इति किम् ।
गम्यात् ॥

सिचि च ॥ ४२ ॥

सिच्यात्मनेपदपरे परतो गमेः (सो ? मो) लोपो वा भवति । समगतः । समगस्त ॥

ह्नो नित्यम् ॥ ४३ ॥

ह्नेः प्रकृतेरात्मनेपदपरे सिचि परतो लोपो नित्यं भवति । आहृत । आहृताताम् । आहृत ॥

यमः सूचने ॥ ४४ ॥

सूचने गन्धनं परदोषाविष्करणं, तस्मिन् वर्तमानस्य यमेरात्मनेपदपरे सिचि परतो लोपो नित्यं भवति । उदायत् । उदायसाताम् । उदायस्त । सूचन इति किम् । व्यायंस्त । शाले तिपि न भवति । सि(चा ? चो) व्यवधानात् । आत्मनेपद इत्येव । अयंसीत् ॥

बौद्धाहे ॥ ४५ ॥

उद्वाहे वर्तमानस्य स्वग आत्मनेपदपरे सिचि परतो लोपो वा भवति । उदायत् कन्नाम, उपायस्त ॥

गमयमतनमनादीनां कौ ॥ ४६ ॥

गमादीनां प्रकृतीनां कौ परतो (अ)मो लोपो भवति । जनगत् । कलिङ्गगत् । सयत् । विथत् । पतिवत् । उपा(ना ? त)त् । सम्मत् । विमत् । आदिग्रहणात् सवत् (विज्जत् ?) इत्यादयो भवन्ति ॥

गमेरु च ॥ ४७ ॥

गमेः प्रकृतेः नक्षौ प्रत्यये परतो सो लोप उक्ताः अन्तादेशो भवति । अग्रे गच्छति अग्रेणः । (ह्मलो ? मलो) आपपादो मा चिज्ञायति । अकारः भिद्यते । तेन कृते मो लोपे अकारान्तस्योकारो भवति ॥

नाञ्चेः पूजार्थम् ॥ ४८ ॥

अञ्चतेः पूजार्थो वर्तमानस्य अमो लोपो न भवति । अञ्चितमिव शिरो यदति । अञ्चिता अस्य मुखः । पूजार्थमिति किम् । अ(रनः ? भत्ता) ॥

दित्तिचि दीर्घश्च ॥ ४९ ॥

क्वि(च्)प्रत्यये परतः प्रकृते(र्ज)मो लोपः (दित्तिचिः) दीर्घश्च न भवति । 'तन्नाद्यनिटानि'ति लोपस्य, गमः 'किति वौ चे'ति दीर्घस्य च प्रतिषेधः । दीर्घप्रतिषेधमाश्रित्येन लोपप्रतिषेधविधानात् संज्ञादीनां प्रतिषेधो न भवति । (शक्तिः मक्तिः ? वन्तिः तन्तिः) (चितो ? कित्तो) ग्रहणं किम् । रतिः ॥

क्त्व स्कन्दस्यन्दोः ॥ ५० ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्दस्यन्दोर्जमो लोपो (न) भवति । 'स्कन्दाः, स्यन्त्वा । प्रस्कन्ध । प्रस्यन्ध । केचित् (कि ? क्त्वी)ति द्वितकारनिर्देशेन ह्यपि प्रतिषेधं नेच्छन्ति । प्रस्कध । अवस्कध । प्रस्यध । अवस्यध । धनिडर्थं वचनम् । सेटि तूत्तरसूत्रेण स्यन्दित्वेति भवति ॥

सेटि ॥ ५१ ॥

सेटि त्वाप्रत्यये परतो जमो लोपो (न) भवति । अशित्वा । ध्वं सित्वा ॥

थफान्तवाञ्छिलुञ्चीनां वा ॥ ५२ ॥

थकारफकारान्तानां प्रकृतीनां वञ्छिलुञ्च्योश्च सेटि त्वाप्रत्यये जमो लोपो वा भवति । श्रथित्वा, श्रन्थित्वा । ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा । गुफित्वा, गुन्फित्वा । (रि ? र)फित्वा, (रि ? र)म्फित्वा । वचित्वा, वञ्चित्वा । छचित्वा, छञ्चित्वा । कृते नलोपे लघूपधगुणः 'सन्निपातलक्षणो निधि-रनिमित्तं तद्विधातस्य' (१-२ ८२) इति न भवति । (अ ?) लघूपधानां तु सेटि त्वाप्रत्यये गुणो भवत्येव ॥

जान्तनशामनिटि ॥ ५३ ॥

जान्तानां प्रकृतीनां नशेश्चानिटि त्वाप्रत्यये परतो जमो लोपो वा भवति । रदत्वा, रड्क्त्वा । मक्त्वा, मड्क्त्वा । नड्त्वा, 'नड्क्त्वा' ।

‘नशो शठि’ (६-४-१२) इति नुम् । अनिटीति किम् । अञ्जित्वा ॥

भञ्जेश्विणि ॥ ५४ ॥

मञ्जेश्विणि प्रत्यये परतो जमो लोपो वा भवति । जमादि,
धमादि ॥

‘फावाशास इदुपधायाः ॥ ५५ ॥

‘धाढः शासु इच्छायामि’त्यस्य निचप्रत्यये उपधाया इदादेशो
भवति । आशीः आशिषौ आशिषः । क्वीति किम् । आशास्ते ।
आशास्यमानः । तपरकरणं तत्कार्त्तार्थम् ॥

शासः किङ्ति ॥ ५६ ॥

‘शासु अनुशिष्टावि’त्यस्य किङ्ति प्रत्यये परत उपधाया इदादेशो
भवति । शिष्टः । शिष्टवान् । अनुशिष्टिः । शिष्यते । आर्यशीः । क्षत्रशीः ।
नशिषत् । शेशिष्यते । किङ्तीति किम् । शास्ता । शासनः ॥

तिङि हल्यपिति ॥ ५७ ॥

इडादावपिति तिङि प्रत्यये परतः शास उपधाया इदादेशो
भवति । शिष्टः । युवां शिष्टः । (यूयं शिष्मः ?) । आवां शिष्वाः । वयं
शिष्मः । तिङीति किम् । शास्त्रम् । इङ्गीति किम् । शृशासतुः । अपितीति
किम् । शास्त्रि ॥

शा हौ ॥ ५८ ॥

उपधाया इति निवृत्तम् । तेन शास इति स्थानपट्टी, नावयव-
पट्टी । हौ परतः शासः शा इत्ययमादेशो भवति । शाधि । प्रशाधि ॥

हनो जः ॥ ५९ ॥

हन्तेहो परतो ऋ इत्ययमादेशो भवति । जहि शनून् ॥

आर्घघातुके ॥ ६० ॥

अधिकारोऽयं ‘न त्यपि’ (६-३-७९) इति यावत् । प्रागेतस्मादिति

ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्धधातुक इत्येवं तद्वेदितव्यम् । यथावसरमुदा-
हरिष्यामः ॥

अङि? विङ्) ति अस्जो भर्ज् वा ॥ ६१ ॥

अस्जः प्रकृतेरार्धधातुके (आकृति) प्रत्यये परतो भर्ज् इत्ययमा-
देशो (वा) भवति । वभर्ज् । वभर्जतुः । वभर्जुः । वभ्रज्ज । वभ्रज्जतुः ।
वभ्रज्जुः । भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । अष्टा, भर्ष्टा । विभर्जिषति, विभ्रज्जिषति ।
भर्जनं, भ्रज्जनम् । अविङ्गती(ति) किम् । भृष्टः, भृष्टवान् । भृज्यते ।
भ्रभृज्यते । भृत् । आर्धधातुकं इत्येव भृज्जति ॥

लोपोऽतः ॥ ६२ ॥

आर्धधातुके प्रत्यये परतः अदन्तायाः प्रकृतेर्लोपो भवति । चि-
कीर्षाञ्चकार । लोलूयाञ्चके । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । पूर्वविप्रतिषेधेन
घृद्धिदीर्घ? घर्भ्या)मलोपो भवति । चिकीर्षकः । चिकीर्ष्यात् । तपरः
किम् । याता । वाता । आर्धधातुक इत्येव । भवति । करिष्यति । पुत्रका-
म्यति वृक्षः ॥

यकि ॥ ६३ ॥

यकि प्रत्यये परतः (वा? अ)तः प्रकृतेर्लोपो भवति । कुपुम्यति ।
(गम? मगं)ध्यति । ककारः किञ् । श्येनायते काकः । प्रातिपदिकप्रत्यय-
स्वादार्धधातुकं? कत्वं) नास्तीति वचनम् ॥

यरय, हलः ॥ ६४ ॥

हल उत्तर(स्य) प्रकृतेर्यञ्चस्यार्धधातुके परतो लोपो भवति । वेमि-
दिता । वेमिदितुम् । वेमिदाञ्चके । वेमिदिषीष्ट । यरयेत्यकारः किम् ।
(ईर्षिता मर्षिता? ईर्षितामग्न्यिता) । हल इति किम् । लोलूयिता । ययवा
हलन्तायाः प्रकृतेर्विहितस्य यकारस्य लोपो भवति । हलन्ताया इति
किम् । शर्षिता । कः पुनरनयोः सूत्रार्थयोर्विशेषः । तया सौस्रिता
शाशयितेति भवितव्यम् । यय ... पर सौस्र्या शाशयि-
तेति (?) । आर्धधातुक इति किम् । वेमिद्यते । चेच्छिद्यते ॥

क्यस्य वा ॥ ६५ ॥

हल उत्तरस्य क्यप्रत्ययस्य लोपो वा भवति । समिधिता, समि-
धियन् । दणदिता, दणधिता । हल इत्येव । पटीयिता । आर्धधातुक इत्येव ।
समिधियन्ति । समिधयन्ते ॥

णेरनिटि ॥ ६६ ॥

अनिडादादार्धधातुके परतो णेलोपो भवति । इ(यु?रु)यन्तुर्ण-
वृद्धिदीर्घाणमपवादः । अततश्चत् । अरक्षत् । अगृह्यत् आशि(तीश)त् ।
कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । ज्ञाप्सति । अनि-
टीति किम् । कारयिता । हारयिता । आर्धधातुक इत्येव । कारयति, हार-
यति ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ६७ ॥

इडादौ निष्ठायां परतो णेलोपो भवति । कारितः । कारितवान् ।
हारितः । हारितवान् । गणितः । गणितवान् । सेटीति किम् । संज्ञपितः
पशुः । सेडग्रहणसामर्थ्ये(नात्? न) पूर्वणापि न भवति । सति 'इवन्तर्वा'
(६-४-१२६) इत्यादिनेटि विकल्पिते 'यतोऽपतेर्वा' (६-४-१५६) इति
प्रतिषेधः । अथैकाच इत्यत्रानुवर्तते, तदा ज्ञेयेरपि निष्ठायां भवितव्य-
मिडागमेनेति सेडग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् । इडागमे
(लोपे?) कृते (णि)लोपो यथा स्यात् । (अकृते हि तत्र णिडोपे सति)
कारितमित्यत्राप्येकाच्त्वात् प्रतिषेधः प्रसज्यते ॥

अयामन्ताल्त्राय्येत्लुपु ॥ ६८ ॥

एानादिष्वार्धधातुकेषु परतो णोयादेशो भवति । कारयामकार ।
गणयन्तः । गणयन्तः । सृ यातुः । सृहय्यः । स्तनयितुः ॥

ल्यापि लघुपूर्वात् ॥ ६९ ॥

तनुः पृथो यस्मात् स लघुपूर्वो वर्गस्तरमात् परस्य पेल्वेति प्रत्यये
परतोऽय् इन्धयमादेशो भवति । प्रशमय्य गतः । प्रणमय्य गतः । प्रवेभिमय्य
गतः । प्रमनय्य गतः । प्र(श?)स्त्रनय्य गतः । ह्रस्वयलोपाडो रानामसमाना-

अयत्नाद् असिद्धत्वं नास्ति । (नेदहि ? नौ हि) ह्रस्वयलोपाहोपाः, त्यपि
नेरयादेशः । लघुपूर्वादिति किम् । प्रपाठ्य गतः । प्रतिपाठ्य गतः ॥

आपो वा ॥ ७० ॥

आप्नोतेः परस्य णेर्यपि परतः (जायो! अय्) वा भवति । प्राप्स्य
गतः । प्राप्स्य गतः इति । लाक्षणिकत्वादि(जा)देशस्य न भवति ॥

क्षेः क्षी ॥ ७१ ॥

क्षेर्त्यपि परतः क्षी इत्ययमोदेशो भवति । प्रक्षीय । उपक्षीय ॥

उपदेशोऽञ्जनग्रहदृशः स्यसिच्सीयुट्तासीनां भावक-
र्मकर्तृषु चिण्वदिङ् वा ॥ ७२ ॥

उपदेशोऽञ्जन्तेभ्यः प्रकृत्यो हनादिभ्यश्च परेषां स्यसिच्सीयुट्ता-
सीनां भावकर्मकर्तृविषयाणां चिण्वदिङागमो वा भवति । स्यस्य तावत्—
चायिष्यते, चेप्यते । अचायिष्यत, अ(चयि? चे)प्यत । दायिष्यते,
दास्यते । अदायिष्यत, अदास्यत । शमिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते ।
अशमिष्यत, अशमिष्यत, (अशमयिष्यत) । घानिष्यते, हनिष्यते ।
अघानिष्यत, अहनिष्यत । ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत, अग्रही-
ष्यत । दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत, अद्रक्ष्यत । सि(च्) — अचा-
यिषाताम्, अचेषाताम् । अदायिषाताम्, अदिषाताम् । अशमिषाताम्,
अशमयिषाताम् । अघानिषाताम्, अघयिषाताम्, अह-
षाताम् । अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम् । अदर्शिषाताम्, अद्रक्षाताम्
सीयुट् — चायिषीष्ट, चेषीष्ट । दायिषीष्ट दासीष्ट । शमिषीष्ट, शम-
यिषीष्ट, (शमिषीष्ट) । घानिषीष्ट, वधिषीष्ट । ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट । दर्शिषीष्ट
दृक्षीष्ट । तास् — चायिता, चेता । दायिता, दाता । शमिता, शमिता,
शमयिता । घानिता, हन्ता । ग्राहिता, ग्रहीता । दर्शिता, द्रष्टा । उपदेश
इति किम् । कारिष्यते । अत्र गुणे स्परत्वे च कृते (न) प्राप्नोति । उपदेश-
ग्रहणा(ज्ञ? द्र) भवति । अञ्जनग्रहदृश इति किम् । (पठिष्यते) । स्यसिच्
सीयुट्तासीनामिति किम् । चेतव्यम् । भावादिव्यति किम् । चेप्यति
दास्यति । आर्धघातुके इत्येव । क्रियेत । ह्यियेत । चिण्वदभावाचिणाश्रयं

कार्यं भवति, लु(डा? डा)श्रयं न भवति। घानिष्यते। वायिष्यते। भष्या-
यिष्यते। घानिषीष्टेत्यत्रापि वधादेशो न भवति। यदि स्यात्, चिग्वद्-
भावोऽनर्थकः स्यात् ॥

दीङो लिटि युक् ॥ ७३ ॥

दीङः प्रकृतेर्लिटि परतो युगागमो भवति। उपदिदीयि। उपदि-
दीयाते। उपदिदीयिरे। लियेति किम्। उपदीयते ॥

लोपोऽचि क्ङिति चातः ॥ ७४ ॥

भजदौ क्ङित्यार्धधातुके (लिटि ?)।

ईद्यति ॥ ७५ ॥

...प्रकृतेरलोऽन्त्यस्य ईद् भवति ग्लेयः। ग्लेयः। देयः।
(वै? हे)यः ॥

मास्थसागापिवहाग्दाघां हलि ॥ ७६ ॥

मास्थादीनां प्रकृतीनां हलादौ क्ङित्यार्धधातुके परतः अलोऽन्त्य-
स्येद् भवति। मीयते। मेमीयते। स्पीयते। तेष्ठीयते। अवसीयते। अव-
सेसीयते। गीयते। जेगीयते। पीयते। पेपीयते। हीयते। जेहीयते।
दीयते। देदीयते। धीयते। देधियते। .... चेति किम्। पातेः—
पायते। हाङः—हायते। हलीति किम्। गोदः। क्ङितीत्येव। दाता।
आर्धधातुक इत्येव। (महि?) 'दोऽपः' (१-२-५) इति प्रतिषेधात्
दाद्दैपोर्न भवति ॥

लिङ्येत् ॥ ७७ ॥

क्ङिति लिङ्यार्धधातुके परतो मादीनां प्रकृतीनामलोऽन्त्यस्येद्
भवति। मेयात्। स्वेयात्। अवसेयात्। गेयात्। (पेयात्) हेयात्।
देयात्। धेयात्। क्ङितीत्येव। दासीष्ट। आर्धधातुक इत्येव। (भ्वा? भा)
यात् ॥

वा संयोगादेरस्यः ॥ ७८ ॥

संयोगादेशाकारान्तायाः प्रकृतेः स्थावर्णितायाः क्ङित्यार्धधातुके-
ऽलोऽन्त्यस्य वा एद् भवति। ग्लेयात्, ग्लयात्। स्नेयात्, स्नायात्।

संयोगादेरिति किम् । यायात् । अस्थ इति किम् । स्थेयात् । द्विन्वीत्येव ।
स्तासीष्ट । प्रकृतेरित्येव । निर्यायात् ॥

न ल्यपि ॥ ७९ ॥

त्यपि परतो मादीनां यदुक्तं तत्र भवति । प्रमाय । प्रस्थाय ।
अवसाय । प्रगाय । प्रपाय । विहाय । प्रदाय । प्रधाय ॥

मेङ् इट्ठा ॥ ८० ॥

मेङो ल्यपि परत इदादेशो वा भवति । अपमित्य, अपमाय ॥

लुङ्लङ्लङ्क्ष्वङमाङ्योगे ॥ ८१ ॥

लुङादिषु प्रत्ययेषु प्रकृतेरडागभो भवति, माङ्योगश्चेन्न भवति ।
अकार्षात् । अकरोत् । अकारिष्यत् । अमाङ्योग इति किम् । मा भवान्
कार्षात् । मा स्म करोत् । प्रकृतेरित्येव । प्राकरोत् ॥

अचि श्नुधातुभ्रवां श्वोरियुवौ ॥ ८२ ॥

णजादौ प्रत्यये परतः श्नुधातुभ्रवां सन्धन्विनोरिकारोकारयोर्यथा-
संख्यमिष्ट उव् इत्येतावादेशौ भवतः । आप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति । चिक्षि-
यतुः । चिक्षियुः । नियौ । नियः । लुलुवतुः । लुलुबुः । श्रियौ । श्रियः ।
भ्रवौ । भ्रवः । अर्धाति किम् । आप्नुयात् । राप्नुयात् । लुः । मूः ।
श्नुधातुभ्रवामिति किम् । लक्ष्म्यै । वध्वै । श्वेरिति किम् । चकतुः ।
प्रकृतेरित्येव । श्र्वर्थम् । भ्र्वर्थम् । इ(दुद्)श्रु(व)भ्यां गुणवृद्धी भवतो
विप्रतिषेधेन । चयनम् । नयनम् । चायकः । लावकः ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ८३ ॥

अभ्याससन्धन्विनोर्श्वोरिसवर्णेऽचि परत इष्ट उव् इत्येतावादेशौ
भवतः । इयेष । एवोष । असवर्ण इति किम् । ईषतुः । ईषुः । ऊपतुः ।
ऊपुः । अर्धाति किम् । उवाच ॥

स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

स्त्री इत्यस्याः प्रकृतेर्य इवर्णस्तत्पदानादौ प्रत्यये परतो इय् इत्य-
यमादेशो भवति । स्त्रियौ । स्त्रियः । अचीत्येव । स्त्रीभिः । (स्त्रीर्णमित्पुत्रं
परत्वादियम् ?)

वाम्शसोः ॥ ८५ ॥

अभि शसि च परतः स्त्रिया इवर्णस्येयादेशो (वा) भवति । शि-
शीम् । स्त्रियः, स्त्रीः ॥

इणो यण् ॥ ८६ ॥

‘इण् गतावि’त्यस्य प्रकृतेरचि परतो यणादेशो भवति । यन्ति ।
यन्तु । मा स्म यन् । इयादेशापवादोऽयम् । गुणवृद्धिभ्यां तु परत्वात्
भाष्यते । (अयनम् । आयकः ।)

असंयोगादेरनेकाचः ॥ ८७ ॥

असंयोगात् परं यदिवर्णं तदन्तायाः प्रकृतेरनेकाचोऽचि परतो
यणादेशो भवति । निन्यतुः । निन्युः । निन्ये । निन्याते । निन्यिरे ।
एरिति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । असंयोगादेरिति किम् । चिक्रियतुः ।
चिक्रियुः । अनेकाच इति किम् । अधीयाते । अधीयते ॥

ओश्च गतिकारकादेः सुप्यसुधियः ॥ ८८ ॥

गतेः कारकाच्च परस्याः प्रकृतेरुवर्णान्ताया इवर्णान्तायाश्च सुधी-
वर्जितायाः सुप्यजादौ प्रत्यये परतो यणादेशो भवति । न चेत् संयोगात्
पराविवर्णोवर्णो भवतः । ग्रामण्यौ । ग्रामग्यः । खल्व्यौ । खल्व्यः ।
भातुना संयोगविशेषणादिहापि भवति । उ(द्य ? न्यौ) । उ(द्यो ? न्यः)
सकृल्ल्वौ । सकृल्ल्वः । गतिकारकादेरिति किम् । परमनियौ, परमनिया ।
परमलुवौ, परमलुवः । लुपीति किम् । उपलुलुवतुः । उपलुलुवुः । असुधिय
(इति किम्) । सुधियौ । सुधियः । असंयोगादेरित्येव । यवक्रियौ ।
यवक्रियः । कटपुवौ । कटपुवः ॥

वर्षादेकपुनःकारभ्यो भुवः ॥ ८९ ॥

वर्षादिभ्यः परो यो-मूशब्दस्तदन्तायाः प्रकृतेः सुप्यञादौ प्रत्यये परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्यौ । वर्षाभ्यः । इग्भ्यौ । इग्भ्यः । पुनर्भ्यौ । पुनर्भ्यः । कार(भ्यौ । कारभ्यः ।) वर्षा(त्य ? दित्य) इति किम् । आत्म-भुवौ । आत्मभुवः । प्रकृतिभुवौ । प्रकृतिभुवः ॥

हुश्नुवोरलिति ॥ ९० ॥

हु शु इत्येतयोर्दुवर्णमसंयोगात् परं (तस्या) लिट्यञादौ प्रत्यये परतो यणादेशो भवति । जुहति । जुहतु । कतीह जुहानाः । मुन्वन्ति । मुन्वन्तु । कतीह मुन्वानाः । हुश्नुवोरिति किम् । (*पुवन्ति पवन्ति!) अलिटीति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । अचीत्येव । जुहुतः । मुनुतः । असंयोगादेरित्येव । आप्नुवन्ति । गुणवृद्धिभ्यां परत्वात् बाध्यते । जु(हा?हवा)नि । जु(हा? हवा)व । (लावनम् ?) असुनवम् ॥

भुवो भुग् लुङ्लिटोः ॥ ९१ ॥

भुवः प्रकृतेर्लुङ्लिटोरञादौ भुगागमो भवति । अभूवन् । बभूवतुः । बभूवुः । बभूव । बभूविवेति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परे अपि गुणवृद्धी बाध्येते । शब्दान्तरप्राप्त्यानित्य इति चेदनवकाशत्वादागमत्वाद् भविष्यति ॥

ऊद् गोहोऽचः ॥ ९२ ॥

गोह इति कृतगुणस्य गुहेरञादौ प्रत्यये परतः अचः स्थाने ऊका-रादेशो भवति । निगूहति । निगूहतः । निगूहयति । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्चते । (ऊ? ओकारनिर्देशः) किम् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अच इति किम् । अन्त्यस्य मा भूत् । अचीत्येव । (अगूढाः ? निगोढा) ॥

दुपो णौ ॥ ९३ ॥

दुषः णौ प्रत्यये परतोऽय ऊद् भवति । दुष्यन्तं प्रयुक्ते दूष-
यति । दूषयतः । दूषयन्ति । णाविति । किम् । दोषो वर्तते । धातोः स्व-
रूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानादिह न भवति । दुष्यतीति दुषः, तमाचष्टे,
दुषयति ॥

वा चित्ते ॥ ९४ ॥

चित्ते विषयेऽर्थे वर्तमानस्य (दुषः) णौ परत ऊद् वा भवति ।
चित्तं मनः प्रज्ञां वा दूषयति दोषयति ॥

गमजनस्वनघसां ले लोपोऽपिति ॥ ९५ ॥

गमादीनां प्रकृतीनां (लोः ङेऽ)पित्यजादौ परतोऽचो लोपो भवति ।
जन्मतुः । जन्मुः । जन्मिवान् । जहतुः । जहुः । जहे । जहाते । चरन्तुः ।
चरन्तुः । जक्षतुः । जक्षुः । जक्षिवान् । ठ इति किम् । जगमः । जग-
सन् । गमनम् । अपितीति किम् । जगाम । चखान् । अचीत्येव । जजन्त-
जजवः (ः) ॥

किति च हनः ॥ ९६ ॥

किति लादेशे चापिति प्रत्यये चकारादजादौ प्रत्यये परतो हन्ते-
(नेः णेः) लोपो भवति । जायाम्नः । पिप्पः । घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । कति
प्रघण्डन् (!) निघ्नानाः । घ्नन्तुः । जघ्नुः । जघ्निवान् । अघीत्येव । हतः ।
हयः । हन्ता । हन्तुम् ॥

हुङ्गल्भ्योऽनिटो हेर्धिः ॥ ९७ ॥

सुहोतेः (हः ङ) ठन्तायाश्च प्रकृतेः परस्य (अनिटो) हेर्धिरादेशो भवति ।
सुहुधिः । अघि(ना) (इः मि) निष । छिन्वि । शाधि । एधि । हुङ्गल्भ्य इति
किम् । क्रीणीदि । यादि । अनिट इति किम् । रुविहि । स्वपिहि । हेरिति
किम् । जुहोतु । अतु । जुहुवात् त्वं, (जं छदन्ताः छिन्तात्) त्वमित्यत्रान्त-
रङ्गत्वात् तातश्च । तस्य तु हेरिति शब्दग्रहणादिभावो न भवति ॥

अतो लुक् ॥ ९८ ॥

अकारान्तायाः प्रकृतेः परस्य हेर्लुग् भवति । पच । दीव्य । चोरय ।
अत इति किम् । इहि । विमृदि । तपरकरणं किम् । याहि । पाहि ॥

उतोऽसंयोगपूर्वाद्घातोः ॥ ९९ ॥

(अ)संयोगात् परो 'य' उकारस्तदन्ताद् (अ)घातोः परस्य हेर्लुग्
भवति । सुनु । चिनु । तनु । कुरु । उत इति किम् । लुनीहि । पुनीहि ।
असंयोगपूर्वादिति किम् । आप्नुहि । राप्नुहि । अघातोरिति किम् ।
मुहि । वहि ॥

वा चास्य म्बोर्लोपः ॥ १०० ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तत्वं वकारादौ प्रत्यये मकारादौ (च)
प्रत्यये परतो लोपो वा भवति । सुन्वः, सुनुवः । सुन्मः, सुनुमः । तन्वः,
तनुवः । तन्मः, तनुमः । अघातोरित्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
शक्नुवः । अश्नुमः । लुगति वर्त्तमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेर्ये च ॥ १०१ ॥

करोतेः परस्य उकारस्य यकारादौ म्बोश्च परतो नित्यं लोपो
भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वः । कुर्मः । कुर्वहे । कुर्महे ॥

अत उव तन्नापिति ॥ १०२ ॥

करोतेःकारस्य तत्र उकारे परत उदादेशो भवति (अपिति ।)
कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरुथः । कुरुथ । कुर्वन् । कुर्वीणः । कुरु । उदिति
तपरकरणं गुणनिवृत्त्यर्थम् । तत्रेति किम् । कर्ता-कर्तुम् । अ(ची ? पिती)ति
किम् । करोति । करोषि । करोमि । कुर्वः, कुर्मः, कुर्यादित्युकारलोपस्या-
सिद्धत्वाद् उव भवति । यायुदो ... .. दुत्वं न भवति ॥

अयसोर्लोपः ॥ १०३ ॥

अयोऽस्तेश्च सम्बन्धिनोऽकाराभापिति प्रत्यये परतो लोपो भवति ।
रु(न्धि ? न्वः) । रुन्धन्ति । रुन्ध्यात् । स्तः । सन्ति । स्यात् । अपितीत्येव ।
रुणाद्धि । अस्ति ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ १०४ ॥

श्ना इत्येतस्याभ्यस्तसंज्ञायाश्च प्रकृते ... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... .. ॥

ई हलि लिङ्यदाघः ॥ १०५ ॥

... .. दापावर्जिताया आकारस्य तिङि हलादौ अपिति

प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । लुनीहि । पुनीहि । लुनीतः । पुनीतः,
लुनीयः । पुनीयः । लुनीयात् । पुनीयात् । मिमीते । समिहीते । अमिमीत ।
समजि(हि ? ही)त । हलीति किम् । लुनन्ति । पुनन्ति । मिमते । समिहते ।
तिङीति किम् (सजीना ? संजिहा)सते । अदाघ इति किम् । दत्तः । पत्तः ।
दध्यः । दपात् । दध्यात् । अपितीत्येव । पुनाति ॥

इद् दरिद्रः ॥ १०६ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ तिङि अपिति प्रत्यये परत आकारस्येकारादेशो

भवति । दरिद्रितः । दरिद्रियः । दरिद्रिय । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । दरि-
द्र्यात् । हलीत्येव । दरिद्रति । तिङीत्येव । दरिद्रासति । अपितीत्येव ।
दरिद्राति ॥

भिषो या ॥ १०७ ॥

भिमेतेर्हलि तिङ्यपिति प्रत्यये परतोऽन्त्यस्येकारादेशो वा भवति ।

मिमितः मिमीतः । मिमियः, मिमीथि । मिमियात्, मिमीयात् । इदीत्येव ।
मिम्पति । मिम्पतु । तिङीत्येव । मिमीषति । मिमीयते । अपितीत्येव ।
मिमेति । मिमेषि ॥

हाकः ॥ १०८ ॥

जहातेर्हल्यपिति प्रत्यये परतोऽन्त्यस्येदादेशो भवति । जहितः,

जहीतः । जदियः । जहीयः । हलीत्येव । जहति (जहाति ?) (ह्वी ?)

तिङीत्येव । (ज१ जि) ह्रासति । जेहीयते । अपितीत्येव । जहाति ।
जहासि । ककारनिर्देशो हाङ्गिवृत्त्यर्थः ॥

हौ वा ॥ १०९ ॥

जहातेहौ परत इः ईश्च वा भवति । जहिदि, जहीदि, जहादि ॥

लोपो यि ॥ ११० ॥

यकारादौ तिङि परतो जहातेरलोऽन्त्यस्य लोपो भवति । जहात्,
जहातां, जह्युः । तिङीत्येव । हीयते । कथं हेयात् । 'लिङि लङ्येत्' (६-३-७७) इत्यनवकाशत्वाद् भविष्यति ॥

दरिद्रः किति ॥ १११ ॥

दरिद्रातेर्यकारादौ किति लोपो भवति । दरिद्र्यते । दरिद्र्यात् ।
कित्तीति किम् । दरिद्रियात् ॥

अच्ययुवौ ॥ ११२ ॥

यु(वौ ? वु) वर्जिते अजा(देशौ ? दौ) प्रत्यये विषयभूते दरिद्रातेरलो-
ऽन्त्यस्य लोपो भवति । दरिद्रयनि । अदरिद्र(य)त् । दरिद्रिता । दरिद्रितुम् ।
(दरिद्राणः ?) । साधु दरिद्रि..... । दिदरिद्रिपति । विषयसप्तमीविज्ञा-
नात् पूर्वमेवाकारलोपो भवति । दरिद्रातीति दरिद्रः । पचायजेव
भवति । तथा दुर्दरिद्रमिति यु..... न(?) भवति । घञि
युगागमो न भवति । अ(र्पा ? ची)ति किम् । दिदरिद्रासति । अयुवा-
विति किम् । दरिद्राणः । दरिद्रा(यि ? य)कः । अपितीत्येव । दरिद्राति ॥

लुङि या ॥ ११३ ॥

लुङि प्रत्यये परतो दरिद्रातेरन्त्यस्य लोपो वा भवति । अदरि-
द्रीत्, अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि । अदरिद्रायि ॥

असिदाघां हावेदादिश्च ॥ ११४ ॥

असेर्दाघातो(र्धाघातो)श्च हौ परतोऽलोऽन्त्यस्य एत्वं द्विर्वचनाभा-
षश्च (यथासंख्यं ?) भवति । एवि । देहि । धेहि ॥

लिट्यनादेशादेरेकहल्मध्येऽतः ॥ ११५ ॥

अपिति लिटि परत आदेश आदिर्यस्याः प्रकृतेर्नास्ति तस्या (अ) कारस्यासहाययोर्हलोर्मध्ये वर्तमानस्यैत्वं द्विवचनाभावश्च भवति । रेणुः । येमनुः । येमुः । पेचनुः । पेचुः । देमनुः । देमुः । लिटीति किम् । यंयम्यते । रंरम्यते । अनादेशादेरिति किम् । वमणनुः । वमणुः । चकणनुः । चकणुः । (लिटः) आदेशविशेषण किम् । इहापि यथा स्यात् । नेमनुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहारे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे इति तदादिनादेशादिर्न भवति । एकहल्मध्ये इति किम् । ततक्षनुः । ततक्षुः । अत इत्येव । दिदिचनुः । दिदिचुः । तपरः किम् । ररासे । ररासाते । अपितित्येव । अहं पपच, अह पपठ । इह प्रकृतेर्दिरुक्तौ पूर्वस्यावयवस्यादेशः प्रकृत्यादेश इत्यभेदाद्(द्रु)च्यते ॥

थालि च सेटि ॥ ११६ ॥

इडादौ थलि लिटि अनादेशादेरेकहल्मध्याकारस्य एत्वं द्विवचनाभावश्च भवति । पेचिथ । शेकिथ । सेटि इति किम् । पपक्थ । अनादेशादेरित्येव । घमणिथ । चकणिथ । चक्षणिथ । एकहल्मध्य इत्येव । ततक्षिथ, रराक्षिथ । अत इत्येव । दिदेविथ । पिदर्थं वचनम् ।

तृफलभजत्रपः ॥ ११७ ॥

तस्यादीनां लिट्यपिति थलि च सेटि परतोऽकारस्य एत्वं द्विवचनाभावश्च भवति । तेरतुः । (तेरुः ।) तेरिथ । फेलतुः । फेडुः । फेलिथ । मेजतुः । मेजुः । मेजिथ । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । अपितित्येव । अहं ततर । सेटीत्येव । (दिदेविथ, पिदर्थं वचनम् ?) । (घमज्वान् ?) । तरतेर्गुणित्वात्, फलिमज्योरादेशादित्वात्, त्रेपेरप्यनेकहल्मध्येत्यत्वात् न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

राधो हिंसायाम् ॥ ११८ ॥

राधो हिंसार्थस्य यदवर्णं तस्य लिट्यपिति थलि च सेटि परत एत्वं द्विवचनाभावश्च भवति । अत इत्येतदिहोपस्थितमसम्भवात् तपर-

त्वक्तं कालविशेषमपास्य वर्णयामुपस्थापयति । अपरोधतुः । अपरोधुः ।
अपरोधिय । दिसायामिति क्रिम् । आरराधतुः । आरराधुः । आरराधिय ।
अपितीत्येव । अपरराध ॥

वा जञ्रसुत्रसाम् ॥ ११९ ॥

जृप्रभृतीनां लिट्यपिति थलि च सेटि परतोऽस्त एत्वं (भवति?)
द्विवचनाभावश्च वा भवति । जेरतुः । जेरुः । जेरिय । (जजरतुः । जजरुः)
जजरिय । ज्रेमतुः । ज्रेमुः । ज्रेमिय । ज्रम्रमतुः । ज्रम्रमुः । ज्रम्रमिय । ज्रेमतुः
ज्रेसुः । ज्रेसिय । तत्रसंतुः । तत्रसुः । तत्रसिय । अपितीत्येव । अहं जजर ।
सेटीत्येव । जजर्य ॥

फणस्यस्स्वनराजभ्राजभ्राजश्लाशाम् ॥ १२० ॥

फणादीनां सप्तानां लिट्यपिति थलि च सेटि परतो वास्य एत्वं
द्विवचनाभावश्च भवति । फेणतुः । फेणुः । फेणिय । पफणतुः । पफणुः ।
पफणिय । स्वेमतुः, स्वेमुः, स्वेमिय । सस्वमतुः । सस्वमुः । सस्वमिय ।
स्वेनतुः । स्वेनुः । स्वेनिय । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिय । रेजतुः । रेजुः ।
रेजिय । रराजतुः । रराजुः । रराजिय । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । वभ्राजे ।
वभ्राजाते । वभ्राजिरे । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । वभ्राजे । वभ्राजाते ।
वभ्राजिरे । भ्लेजे । भ्लेजाते । भ्लेजिरे । वभ्लाजे । वभ्लाजाते । वभ्लाजिरे ।
अपितीत्येव । अहं पफण ।

दभमश्लथत्रथाम् ॥ १२१ ॥

दभादीनां प्रभृतीनां लिट्यपिति प्रत्यये परतोऽस्त एत्वं द्विवचनाभा-
वश्च भवति । देमतुः । देनुः । श्लेमतुः । श्लेमुः । श्लेमतुः । श्लेमुः । अपिती-
त्येव । ददम्भ । दभरपि नलोपस्यासिद्धत्वात् एङ्दृष्टमध्यस्थत्वं नान्वीति
यचनम् । थलि च सेटि इति निवृत्तम् । नञ् नलोपगमाच्चान् ॥

मनिपचिमचां नाम्नि ॥ १२२ ॥

नशोऽकारस्याङि प्रत्यये परत एत्वं भवति । अनेशद् । अनेति
किम् । नदयति ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२४ ॥

शसिर्दयोर्वकारादीनां गुण इत्येवमभिनिर्वृतस्य च योऽकारस्तस्य
एत्वं न भवति । विशशस्तुः । विशशसुः । विशशसिय । दददे ।
दददाते । दददिरे । चवमतुः । चवमुः । चवमिष । चवछे । चवशाते । चवशिरे ।
चवळे । चवळाते । चवल्लिरे । विशशस्तुः । विशशरुः । विशशरिय ।
निपपरतु । निपपरुः, निपपरिय । (विवमिय ?) । निनयिय । ललविष ॥

अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२२ ॥

अर्वन् इत्येतस्याः प्रकृतेरसौ परतस्तु इत्ययमन्तादेशो भवति ।

चेष्टम् उत्तराष्ट्र....   ...   .
...   .

मघोनः सौ च वा ॥ १२६ ॥

...मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघ-
वद्भ्याम् । मघवद्भिः । मघवती । माघवतम् । पथ्ये मघवा । मघवानौ । मघ-
वानः । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघवन्त्याम् । मघ-
वभिः । मघोनी । माघवनम् । केचित्तु मघवाञ्छिति ऊदस्योदिति....

...   .
यच्चि स्वादावाशिमुटि ॥ १२७ ॥

...   .
...   .

पादः पत् ॥ १२८ ॥

पादशब्दो लघाकारः परिगृह्यते । तदन्तायाः प्रकृतेर्यच्चि स्वादा-
वा (चि ? शि)मुटि प्रत्यये परतः पादिस्यमादेशो भवति । स च निर्दिश्य-

मानस्यादेशो भवति' इति पाच्छन्दस्य भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । व्या-
घ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्, तस्यापत्यं वैयाघ्रपद्यः । द्वौ पादावस्य द्वि-
पदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । त्रिपदिका । त्रिपदा ऋक् । यचीति किम् ।
द्विपाद्भ्यां, द्विपादधिः । अगिसुटीति किम् । द्विपाद् ऋक् । द्विपादौ,
द्विपादः । जस्सम्बन्धिनोऽपि अर्विकृतस्य प्रतिषेधान् सुटः सीपी(?)कार-
भावे प्रतिषेधो न भवति । द्विपदी कुले । स्वादाविति किम् । द्विपादमि-
च्छति *द्विप....ति । स्वादयः स्वाज्ञासिन्धुत आरभ्य आ कपः प्रत्यया
पृच्छन्ते ॥

मतौ च वसोः सम्प्रसारणम् ॥ १२९ ॥

वस्वन्तस्य याचि स्वादावशिसुटि मतौ च प्रत्यये परतः सम्प्रसा-
रणं भवति । विदुष्मान् । पेक्षुष्मान् । विदुषि साधुर्विदुष्यः । पेक्षु(षी? पि)
पेक्षुष्यः । विदुषः पश्य । विदुषा । (एष? विदुषे) । विदुषी कुले । विदुषी स्त्री ।
पेक्षुषः पश्य । पेक्षुषा । पेक्षुषे । पेक्षुषी कुले । पेक्षुषी स्त्री । यचीत्येव । विद्व-
द्भ्यां विद्वद्भिः । असिसुटीत्येव । विद्वांसि कुलानि । विद्वांसौ । विद्वांसः ।
स्वादावित्येव । विद्वस्यति । विद्वपति ॥

अयुधमघोनामताद्धिते ॥ १३० ॥

आदीनां याचि स्वा(दा)वशिसुटि तद्धितवर्जिते परतः सम्प्रसारणं
भवति । शुनः । शुना । प्रियशु(नि? नी) कुले । शुनी । यूनः । यूना । यूने ।
अतिशू(नि? नी) स्त्री । मघोनः । मघोना, मघोने । आतिमघोनी कुले ।
आतिमघोनी स्त्री । अताद्धित इति किम् । शौवनं मांसम् । शौवनं वर्तते ।
माघवेनः स्थालीपाकः । नकारान्तनिर्देशः किम् । सुवतीः पश्य । युवत्या ।
मघवतः पश्य । मघवता । छन्दश्चनानां गतश्चने इत्यत्र 'अर्धवद्ग्रहणे
नानर्थकस्य' (१. २. ७३) इति न भवति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३१ ॥

* 'द्विपादीयति' इति म्याङ् । इह स्वचः स्वादिषु पाठमावात् एतादेशो न
भवतीति प्रयुदाहरणमिदं भविष्यमर्हति ॥

अन्नन्तायाः प्रकृतेर्याचि (परतः?) स्वादावशिमुटि प्रत्यये परतः अलोपो भवति । राज्ञः पश । राज्ञा । राज्ञे । राज्ञी । तक्षः पश्य । तक्ष्या । तक्षणे । तक्षणी ॥

पपूर्वहन्वृत्तराज्ञामिनि ॥ १३२ ॥

पर्वस्यानो ह(न्)नो)पृत्तराज्ञश्च सम्प्रन्निनोऽग्नि प्रत्यये परतोऽतो लोपो भवति । (ओ? औ)श्च । ताक्ष्य । औपन्नः । (धार्त्त? वार्त्त-
न्नः । धार्त्तराज्ञः । पपूर्वादीनामिति किम् । सामनः । वैमनः । अग्नि प्रकृ-
तिभावेन टिलोपाल्लोपो द्वावपि न भवतः । अणीति किम् । ताक्ष्यः ।
'अभावकर्मणोरनो ये'(६-३-१७२) इति प्रकृतिभावः ॥

डिश्योर्वा ॥ १३३ ॥

डि शी इत्येतयोः परतोऽन्नन्तायाः प्रकृतेरलोपो वा भवति । राज्ञि,
राजनि । साम्नी(सामनी । साम्नि)सामानि । दाम्नी(दामनी । दाम्नि)दामिनि ॥
न संयोगाद् वमः ॥ १३४ ॥

वकारान्तान्मकारान्ताश्च संयोगात् परस्यातो लोपो न भवति ।
पर्वणा । पर्वणे । अयर्वणा । अयर्वणे । कर्मणे । संयोगादिति किम् । प्रति-
दीव्ना । साम्ना । वम इति किम् । तक्ष्णा । मूर्ध्ना ॥

अश्चेरनः ॥ १३५ ॥

अघतेर्लृप्तनकारस्य याचि स्वादावशिमुटि प्रत्यये परतोऽतो लोपो
भवति । प्रास्यभावाद् प्रतिषेधो नानुवर्तते । प्राचः । प्राचा । दधीचः ।
दधीचा । मधूचः । मधूचा । 'चौ' (६-२-१८४) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
अन इति किम् । साध्वञ्चः पश्य । साध्वचा । साध्वञ्चे । 'नाञ्चेः पूजायाम्'
(६-३-१४८) इति नलोपप्रतिषेधः ॥

उद ईत् ॥ १३६ ॥

उद उत्तरस्याश्चेर(द? नः) याचि स्वादावशिमुटि प्रत्यये परतोऽ-
न्त ईदादेशो भवति । उदीचः पश्य । उदीचा उदीचे ॥

आतोऽनापः ॥ १३६ ॥

आत्तारन्तायाः प्रकृतेरचि स्वादावशिसुटि प्रत्यये परत आपं वर्ज-
 नित्वालोऽन्त्यस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालपा । कीलालप ।
 शुभंयः पश्य । शुभंया । शुभंये । आत इति किम् । नदीः पश्य । नद्या । अना-
 प इति किम् । खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । अचीत्येव । कीलालपाभ्याम् ।
 कीलालपामिः । अशिसुटीत्येव । कीलालपौ । कीलालपास्तिष्ठन्ति ।
 कीलालपाः पश्यन्ति ॥

विंशतेर्डिति तेः ॥ १३८ ॥

यचि स्वादावशिसुटि(डिति च)प्रत्यये परतो विंशतेरवयवस्य ति-
 शब्दस्य लोपो भवति ।-विंशः । विंशतिरधिका अस्मिन् विंशं शतम् ।
 एकविंशः । आसद्या विंशतिरेषामासन्नविंशाः । विंशतेरिति किम् । एकस-
 सतेः पूरणः एकसप्ततिः । एकाशीतिः । डितीति किम् । विंशत्या । विंशतिः ॥

टेरन्त्यत्रापि ॥ १३९ ॥

(णः)प्रकृतेः सम्प्रन्धिनष्टिसंज्ञस्यावयवस्य यचि च स्वादावस्वाद्यौ
 च डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । 'पाण्डोडघण्'(४-१-१७५) । पाण्डयः
 * (विंशतिर्विंशत्या प्युनसंज्ञामिति इन्?) विंशता कीतः विंश(तःकः) । अन-
 जादावपि—कुमुदान् । वेतस्वान् । नटवलम् । शादलम् । अस्वादावपि —
 तुरं(कः) तुरङ्गः । उपसरजः । मन्दुरजः ॥

नस्तद्धिते ॥ १४० ॥

यकारादादजादौ च तद्धिते परतो नकारान्तायाः प्रकृतेष्टेलोपा
 भवति । आग्निशभिः । औडुलोभिः । मैत्रावः । गायवः । हास्तिकः । कार्वाचि-
 कम् । न इति किम् । छात्ततः । पापयः । तद्धित इति किम् । शर्मणा । शर्मणे ॥

कलापिवुःशुभितैतिलिजाजलिल्लाङ्गलिशिसृष्टिरनम-
 लचारिपीठनर्पिसूकरमद्यसुपर्दणा च ॥ १४१ ॥

कलाप्यादीनां यकारादावजादौ च तद्धिते परतष्टेलोपो भवति ।
अत्र य इवन्तास्तेषाम् 'अनपत्ये' (६-३-१८०) इति सूकरसदृमसुपर्वणाम्
वाणि (६-३-१७३) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते विधानम् । कलापिना प्रोक्तमधी-
यते कालापाः । कौथुमाः । तैतिलिजाजलिलाङ्गलयन्धाचार्याः । तत्कृतो
ग्रन्थ उपचारा(त)च्छब्देनोच्यते । तमधीयते तैतिठाः । जावठाः । लाहलाः ।
शिखाण्डिन इमं शैखण्डाः । सव्रक्षचारिणः सव्रक्षचारोः । पीठसर्पिणः
पैठसर्पाः । सूकरसदृमनः सौकरसदृमा । सुपर्वणः सौपर्वाः ॥

अश्मनो विकारे ॥ १४२ ॥

अश्मन्शब्दस्य विकारेऽयं यजादौ तद्धिते परतष्टेलोपो भवति ।
अश्मनो विकार आश्मः । विकार इति किम् । आश्मनो (ऽन्यः) । (म ?
अश्म)नः 'अणि' (६-३-१७३) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् ॥

चर्मणः कोशे ॥ १४३ ॥

चर्मन्शब्दस्य विकारविशेषे कोशेऽभिधेये यजादौ तद्धिते
परतष्टेलोपो भवति । चर्मणो विकारः कोश चार्म । कोशादन्यत्र चर्मणः ॥

शुनोऽवयवसङ्कोचयोः ॥ १४४ ॥

श्वन्शब्दस्यावयवसङ्कोचयोर्यजा(दौ'दि')यस्तद्धितस्तस्मिन् परतष्टे
लोपो भवति । शौव पुच्छ । शौवः सङ्कोचः । अवयवसङ्कोचयोरिति किम् ।
शौवनो वेगः ॥

अव्ययस्य चानाराच्छ्वतोऽसिति ॥ १४५ ॥

अव्ययस्यारान्ध्रश्चर्जितस्यासिति यजादौ तद्धिते परतष्टेलोपो भवति ।
एहिर्भवति चाक्षः । पा(हिर्ही)कः । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । पौनः-
पुन्यम् । अनाराच्छ्वतोरिति किम् । आरातीयः । आश्वतिकः । असितीति
किम् । कंसुः । शंसुः । अहंसुः । शुमंसुः ॥

अह्नः खे ॥ १४६ ॥

अह्नित्येतस्य खे तद्धिते परतष्टेलोपो भवति । अहनी यतः

अहीनः । व्यहीनः । 'राज्यद्वत्संबत्सराच्च' (५-१-८७) इति खः । अह्नां समूहः । (अहः) खः क्रतौ' (४-२-७३) इति खः । ख इति (किम् ।) अह्नां समूहः (अ? आ)हः, अह्ना निर्वृत्तमाहिकम् ॥

अनव्ययसंख्यैकदेशसर्वेभ्यष्टे ॥ १४७ ॥

अहन्शब्दस्य टप्रत्यये परतष्टेलोपो भवति न चेदव्ययादिभ्यः परो-
उहन्शब्दो भवति । परमाहः । उत्तमाहः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।
सङ्गच्छाताह । अनव्ययसंख्यैकदेशसर्वेभ्य इति किम् । अत्यहः । निरहः ।
व्यहनजातः । व्यहनाप्रियः । पूर्वाहः । सायाहः । रूपाहः । टे इति किम् ।
अह्नां समूहः (अ? आ)हः । अह्ना निर्वृत्तमाहिकम् ॥

समाहारे ॥ १४८ ॥

अहन्शब्दस्य समाहारतत्पुरुषविषयस्य टे प्रत्यये परतष्टेलोपो
भवति । द्वे अहनी समाहृते व्यहः । व्यहः । समाहार इति किम् ।
द्वे अहनी जातस्य व्यहजातः । उत्तरपदाद्विगौ न भवति ॥

एकार्थं ॥ १४९ ॥

'एकशब्दान् परस्याहन्शब्दस्य टे प्रत्यये परतष्टेलोपो भवति ।
एकाहः ॥

अन्तिकस्य तले तादेः* ॥ १५० ॥

कादेर्वहुलम् ॥ १५१ ॥

ओरोदस्यम्भुवः ॥ १५२ ॥

अकद्रुपाण्डोदो लोपः ॥ १५३ ॥

यस्यायुति ॥ १५४ ॥

१. 'ते' म. पाठः- २. 'ते' म. पाठः-

* एतत्पदस्य कर्तुं न शक्यते । एतत्पदस्य न शक्यते ।

ह्य्यां मत्स्यस्य यः ॥ १५५ ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५६ ॥

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ॥ १५७ ॥

तिप्यपुप्ययोर्नक्षत्रेऽणि ॥ १५८ ॥

आपत्यस्य तद्धितेऽनाति ॥ १५९ ॥

क्यच्चयोः ॥ १६० ॥

विह्वकीयादीनामियस्य ॥ १६१ ॥

टेरिमेष्टेयस्सु ॥ १६२ ॥

स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणां यणादेर्व्योर्गुणश्च ॥ १६३ ॥

... .. ति ।

स्यविष्ठः । स्थवीयान् । दविष्ठः । दर्वीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । क्षेपिष्ठः ।
क्षेपीयान् । क्षेपिमा । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । (क्षोदिमा) । णाविष्ठवद्भावात्
(स्त ? स्य)वयति । दवयति । क्षेपयति । क्षोदयति ॥

बहोरेभू चास्य ॥ १६४ ॥

पहोः परस्य इमेयसोरिवर्णस्य लोपः, तत्सन्नियोगेन चास्य पहोर्म्
इत्यपमादेशो भवति । भूमा भूमानौ भूमानः । भूयान् भूयांसौ भूयांसः ॥

इष्टे युक् च ॥ १६५ ॥

इष्टे परतो बहोर्म् इत्यादेशो सुगागमथेवर्णलोपापवादो भवति ।
भूयिष्ठः भूयिष्ठौ भूयिष्ठाः । णाविष्ठवद्भावाद् भूययति ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६६ ॥

ज्यशब्दात् परम्येयसुन आदेराकारादेशो भवति । ज्यायान् ज्या-
यांसौ ज्यायांसः ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलत्प्रदीर्घह्रस्ववृद्धवृन्दा-
रकाणां प्रस्थस्फदर्गर्बह्रत्रब्द्राघह्रस्वर्षवृन्दाः ॥ १६७ ॥

प्रियादीना(यथासङ्ख्य ?)मिष्टेभ्यस्सु परतो यथासङ्ख्यं प्रादय
आदेशा भवन्ति । प्रेमा प्रेष्ठः प्रेयान् । स्थेमा स्थेष्ठः स्थेयान् । स्फेमा
स्फेष्ठः स्फेयान् । वरिमा वरिष्ठः वरीयान् । गरिमा गरिष्ठः गरीयान् ।
बंदिमा बंदिष्ठः बंदीयान् । त्रपिमा त्रपिष्ठः त्रपीयान् । द्राधिमा द्राधिष्ठः
द्राधीयान् । ह्रिमा ह्रिष्ठः ह्रीयान् । वर्षिमा वर्षिष्ठः वर्षीयान् ।
वृन्दिमा वृन्दिष्ठः वृन्दीयान् । णाविष्ठवद्भावात् प्रापयति । स्थापयति ।
स्फापयति । वरयति । गरयति । बंहयति । त्रपयति । द्राधयति । ह्रस-
यति । वर्षयति । वृन्दयति ॥

२ ऋतः पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढानाम् ॥ १६८ ॥

पृष्ठादीनामृतः स्थाने इष्टेभ्यस्सु परतः रश्चद् आदेशो भवति ।
प्रथिमा प्रथिष्ठः प्रथीयान् । अदिमा अदिष्ठः अदीयान् । ऋशिमा ऋशिष्ठः
ऋशीयान् । अशिमा अशिष्ठः अशीयान् । द्रढिमा द्रढिष्ठः द्रढीयान् ।
(परिभ्रढिमा) परिभ्रढिष्ठः परिभ्रढीयान् । णाविष्ठवद्भावात् प्रथयति ।
अदयति । ऋशयति । अशयति । द्रढयति । परिभ्रढयति । पृष्ठादीनामिति
किन् । ऋजिमा ऋजिष्ठः ऋजीयान् । कृच्छयति । कृतयति ॥

नैकाचः ॥ १६९ ॥

इमेष्टेयस्सु परतो यदुक्तं तदेकाचो न भवति । स्रजिष्ठः स्रजीयान् ।
सुचिष्ठः सुचीयान् । स्रजयति । सुचयति । 'अरिमेष्टेयस्सु' (६-३-१६२)
इति लोपो न भवति । 'यस्य—' (६-३-१५४) इत्यपि न भवति । श्रेष्ठः
श्रेयान् । प्रेष्ठः प्रेयान् । एञ्च इति किम् । वसुमत्तमो वसिष्ठः । वसुमत्तरो
वसीयान् । वसुमन्तमाचष्टे वसयति । इमेष्टेयस्स्वित्येव । अस्यापत्यमिः ।
ज्ञो देवता अस्य ज्ञः । इदं परिमाण(म)स्य इयान् । कियान् ॥

अके राजन्यमनुप्ययूनाम् ॥ १७० ॥

अके प्रत्यये परतो राजन्यमनुप्ययूनां यदुक्तं तद्य भवति । राज-
न्यानां समूहो राजन्यकम् । मानुप्यकम् । 'आपत्यस्य तद्धितेऽनाति'

(६-३-१५९) इति यलोपो न भवति । यूनो भावः कर्म वा यौवनिका ।
'नस्तद्धिते' (६-३-१४०) इति टिलोपो न भवति ॥

आत्माध्वनोः खे ॥ १७१ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतयोः खे प्रत्यये मरतो यदुक्तं (तद्) न
भवति । आत्मने हित आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी अध्वनीनः ।
'नस्तद्धिते' (६-३-१४०) इति टिलोपो न भवति । ख इति किम् ।
अध्यात्मम् । प्राध्वम् ॥

अभावकर्मणोरनो ये ॥ १७२ ॥

अन्नन्तायाः प्रकृतेरभावकर्मवाचिनि यकारादौ प्रत्यये यदुक्तं तन्न
भवति । सामनि साधुः सामन्यः । वेमन्यः । ब्रह्मण्यः । मूर्ध्नि भवो
मूर्धन्यः । शीर्षण्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्षण्यः । 'नस्तद्धिते' (६-३-१४०) इति
टिलोपो न भवति । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा
राज्यम् । दौराल्यम् । य इति किम् । महाराजः । द्विमूर्धः । अन इति
किम् । छत्रिणि साधुः छत्रियः ॥

अणि ॥ १७३ ॥

(अणि परतः) अन्नन्तायाः प्रकृतेर्यदुक्तं तन्न भवति । सुत्वनोऽपत्य
सौत्वनः । सामनि भवः सामनः । कर्मैव ... .. दिष्ट कर्माणि (?) । पर्वणि
भवः पार्वणः । अणीति किम् । कर्म शील(म)स्य कामेः । छत्रादित्वाणः ।
कर्मणे प्रभवति (कर्मकः ? कार्मुकम् ।) 'कर्मण उक्तम्' (५-१-११३) ॥

माद्वर्मण एवापत्ये ॥ १७४ ॥

मात् परस्यानो वर्मण एवापत्यार्थे अणि यदुक्तं तन्न भवति ।
अक्षवर्मणोऽपत्यं चाक्षवर्मणः । आतृवर्मणः । मादिति किम् । सौत्वनः ।
राज्वनः । वर्मण इति किम् । सुपान्नोऽपत्यं सौपामः । अपत्य
इति किम् । वर्मणा परिवृतः चार्मणो रयः । कर्मणोऽयं कार्मणो रयः ।
अन्यत्र 'अणि' (६-३-१७३) इति प्रतिषेध एव भवति । एवकार इष्टो-
ऽवधारणार्थः ॥

हितनाम्नो वा ॥ १७५ ॥

हितनामनृशब्दस्यापत्यविषये आणि यदुक्तं तद्वा (न) भवति ।
हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामनः । हैतनामः ॥

ब्रह्मणो जातौ ॥ १७६ ॥

ब्रह्मज्ञित्यस्याः प्रकृतेरपत्यविषये जातावामिवेयायां च यदुक्तं तन्न
भवति । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । जाताविति किम् । ब्रह्मणोऽपत्यं (ब्रह्मणोः
ब्राह्मो) नारदः । अपत्य इत्येव । माह्वी ओषधिः ॥

उक्ष्णः ॥ १७७ ॥

उक्ष्णित्यस्याः प्रकृतेः अपत्याणि यदुक्तं तन्न भवति । उक्ष्णो-
ऽपत्यम् औक्ष्णः । 'पूर्वहन्धृतराज्ञामणि' (६-३-१३९) इति पुनर्विधा-
नादलोपो(नः)भवत्येव । अपत्य इत्येव । उक्ष्ण इदमुपस्पर्श(न)म् (औक्षम्) ॥

संयोगादिनः ॥ १७८ ॥

संयोगात् परो य इन् तदन्तायाः प्रकृतेरपत्यविषयेऽणि यदुक्तं
तन्न भवति । शङ्खिनोऽपत्यं शङ्खिनः । चाक्विणः । वाज्रिणः । (द्रविणः ।
माद्रिणः) । संयोगादिति किम् । मेधाविनोऽपत्यं मेधावः । मायावः ।
अणीत्येव । प्राकारमर्दिनोऽपत्यं प्राकारमर्दिः ॥

गाथिप्रदधिकेशिगणपणिनाम् ॥ १७९ ॥

गाथिप्रभृतीनामिन्नन्तानामपत्याणि यदुक्तं तन्न भवति । गाथिनो-
ऽपत्यं गाथिनः । वैदथिनः । कंशिनः । गाथिनः । पाणिनः ॥

अनपत्ये ॥ १८० ॥

इन्नन्तायाः प्रकृतेरपत्यादन्यत्रार्थे योऽण् तस्मिन् परतो यदुक्तं तन्न
भवति । साहकृटिन् वर्तते । *ते गविणः (१) । गर्भिणीनां समूहो
गर्भिणम् । भिक्षादित्वादण् । सग्विण इदं सग्विणम् । अनपत्य इति
किम् । मेधाविनोऽपत्यं मेधावः । अणीत्येव । दण्डिनां समूहो दण्डम् ।
गणिनां गणम् । सग्विणां सग्वम् । रथिनां राथम् । अनुदात्तादित्वादण् ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनजैष्ठाशिनेयवाशिनायनि-
म्रौणहत्यधैवत्यसारखैक्ष्वाकैहिरण्मयानि ॥ १८१ ॥

दाण्डिनायनादीनि शुब्दरूपाणि निपात्यन्ते । दण्डहस्तिग्या-
नहादिपाठात् फकि टिलोपाभावो निपात्यते । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिना-
यनः । हस्तिनः हास्तिनायनः । जिष्ठाशिनः शुभ्रादित्वात् ढकि टिलोपा-
भावो निपात्यते । जैष्ठाशिनेयः । वाशिनोऽपत्यं वृद्धाद(णन्ताङ्गो)वात्
फिमिति फिजि टिलोपाभावः वाशिनायनिः । म्रूणघ्नो भाव इति प्यञ् ।
धलोपाभावस्तत्त्वं च निपात्यते । म्रौणहत्यम् । धैवत्यम् । सारखा
मवमित्याणि (अय्शब्द) लोपः । सारवम् । इक्ष्वाकोरपत्यं जनपदतुल्य-
नामत्वादञ् । उकारलोपः । इक्ष्वाकोरयमिति चापि ऐक्ष्वाकः । हिरण्यस्य
विकारार्थे मयटि (य)लोपः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयमिति ॥

इति धीदण्डिनायनाराधनमहामुद्रपुनायो

सरस्वतीकण्ठामरस्य व्याकरणस्य

अष्टमस्कन्धो षष्ठ्याध्यायस्य

सुनीयः पाठः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

युवोरनाकावसः ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोरसकारानुबन्धयोर्यथासहस्यमन अक इत्येतावदेशौ
भवतः । नन्दनः । रमणः । गमनम् । करणम् । सायन्तनम् । कारकः ।
हारकः । नर्तकः । खनकः । औपगवकम् । औक्ष(कम्) । अस इति किम् ।
कैलुः शंयुः । ऊर्णायुः । ऋष्वः युध्यति मृत्युरित्यर्थवद्ग्रहणात् भवति ।
युतः युतवानिति यौतेः 'यत्रयवक—' (५-२-३) इति ज्ञापकान्न भवति ।
युवोरिति समाहारैकत्वादेकवचनम् । सौत्रत्वान्नुम् न भवति ॥

आयिनेयीनीयियः फढस्त्रछवां तद्धितादीनाम् ॥ २ ॥

फकारादीनां यथासहस्यमायनादथ आदेशा भवन्ति । 'नडादिभ्यः
फक्' (४-१-९९) नाढायनः । चारायणः । 'तिक्कादिभ्यः फिज्'
(४-१-१५४) तैकायनिः । कैतनायनिः । 'प्राग्वतेरग्निकलिभ्यां ढक्'
(४-१-१८) — आमेयः । कालेयः । 'छगलिनो ढितुक्' (४-३-
२३४) — छागलेयिनः । कर्न्यादिभ्यो ढकञ् — कान्नेयकः ।
'पारावारात् खः' । (४-३-३) पारीणः । अवारीणः 'धान्येभ्यो भवने
क्षेत्रे खञ्' (५-२-१) — कौलत्थीनम् । कौद्रवीणम् । 'वृद्धाच्छः'
(४-३-३७) शालीयः, मालीयः । 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण्'
(४-३-२२८) — तित्तिरिणा प्रोक्तं वेदं (वेत्ति ? विदन्ति) अधीयते वा तैत्ति-
रीयाश्छात्राः । वारतन्तवीयाः । 'क्षत्राज्जातौ घः' (४-१-१२७) —
क्षत्रियः । 'राष्ट्राद् घः' (४-३-२) — राष्ट्रियः । 'शुक्राद् घन्' (४-२-
३०) शुक्रियः । 'शतरुद्रात् घश्च' (४-२-३२) — शतरुद्रियम् ।
तद्धितग्रहणं किम् । ढौकते । खनति । छिनचि । घूर्णते । गुल्फः ।
पादः । शङ्खः । गुच्छः । दीर्घः ॥

ठस्येकः ॥ ३ ॥

ठकारस्य तद्धितादेरिक इत्ययमादेशो भवति । आक्षिकः । शाळा-
किकः । तद्धितस्येत्येव । कण्ठः । आदेरित्येव । कर्मणि घटते कर्मठः ।
(अ?आय)नादगश्चेते निर्निमित्तत्वाद्गुपदेशावस्थायामेव भवन्ति । कृतेऽन्वेतेषु
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्तते । एवं च (ठ ? घ)चक्षित्करणमर्थवद् भवति ॥

इसुसुन्दोभ्यः कः ॥ ४ ॥

इस् उस् (उक्) इत्येवमन्तात् दोश्चन्दान् गरस्य ठकारस्य ककार आदेशो भवति । सर्पिः पण्यमस्य सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । धनुः प्रहरण-
मस्य धानुष्कः । निपादकृष्वा भवः नैपादकर्पुष्कः । सौरजम्बुकः ।
मातुरागतं मातृकम् । पैतृकम् । दोभ्यां तरति दौष्कः । आशिषा
चरति आशिषिकः इत्यत्रानर्थकत्वात्तादृशिकत्वाच्च न भवति ॥

तोऽनकस्माच्छ्वतः ॥ ५ ॥

तकारान्तायाः प्रकृतेरकस्माच्छ्वद्वर्जाया विहितस्य ठस्य स्थाने
क इत्येवमादेशो भवति । उदश्विता संस्कृतः औदश्वित्कः । भवतोऽयं
भावत्कः । धनकस्माच्छ्वत इति किम् । अकस्माद् भवमाकस्मिकम् ।
शाम्वातिकम् । विहितविशेषणं किम् । मायेतं पण्यमस्य मायितिकम् ॥

भाविनि गत्युपपदसमासे क्त्यो ल्यप् ॥ ६ ॥

भाविनि गतिप्रमासे उपपदसमासे च वर्तमानस्य क्त्वाप्रत्ययस्य
स्ययित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । अपहत्य । श्रद्धाय । अन्तर्घाय । ऊरी-
कृत्य । सूक्ष्मीकृत्य । पटपट्टाकृत्य । कारिकाकृत्य । नमस्कृत्य । जीविका-
कृत्य । अच्छोद्य । उच्चैःकृत्य । नीचैःकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । पूर्वतोभूय ।
धानाकृत्य । तृष्णांभूय । अन्वग्भूय । गत्युपपदसमास इति किम् ।
अकृत्वा । परमकृत्वा । स्नात्वाकालकः पीत्वा (पिकरः ? स्थिरकः) । समास-
ग्रहणं किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । भाविनीति वचनादन्तरङ्गानपि
हित्वदन्वात्वे(त्वे)त्वदीर्घस्यश्रुतिडादीन् बहिर(ज्ञानज्ञो)ऽपि ल्यप् प्राधते ।
प्रभाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाप । विहाय । निशम्य । प्रपृच्छय ।
प्रदीप्य । प्रपत्य इति ॥

ऋत इडातोः ॥ ७ ॥

अकारान्तस्य घातोः प्रकृतेरलोऽन्त्यस्येकारादेशो भवति । किति ।
गिरति । दीर्घम् । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । घातेरिति किम् । मातृषाम् ।

पितृणां । ननु च लोक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यति । एवं तर्हि शापय-
त्याचार्यः लाक्षणिक(त्वा? द्या)पि ग्रहणं भवतीति । तेन चिकीर्षति,
जिहीर्षतीत्यादावपि भवति ॥

उपधायाश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतेरुपधायाः षष्ठकारस्येकारादेशो भवति । क्षीर्तयति । कीर्तयतः ।
कीर्तयन्ति ॥

उद्योष्ठ्यपूर्वस्य ॥ ९ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मात् स ओष्ठ्यपूर्वः षष्ठकारः, तदन्तायाः प्रकृतेरलो-
ऽन्त्यस्योदित्ययमादेशो भवति । त्रिपूर्त्ताः पिण्डाः । (पुं०रुः१। पुपूर्वति)
दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्वः । तेनात्रापि भवति—बुवूर्वते ऋत्विजम् ।
प्राबुवूर्वति कम्बलम् । ओष्ठ्योऽत्र प्रत्यासत्तेर्धातुसम्बन्धेन गृह्यते । तेनेह
न भवति । समीर्णम् । तपरस्तरणं दीर्घं स्थानिनि दीर्घनिवृत्त्यर्थम् ।
इत्वोत्वान्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । आस्तरणम् । आस्तारकः ।
निपरणम् । निपारकः । प्रावरणम् । प्रावारकः ॥

इदितो नुस् ॥ १० ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुण्डिता । कुण्डिता । वन्दिता ।
अयं च धातूपदेशावस्थायामेव भवति । अनैमित्तिकत्वात् । 'गुपो नि-
न्दायाम्' 'हिसि हिंसाया'मित्यादेर्निर्देशाच्च । तेन कुण्डा, हुण्डेत्यादौ
'गुरोर्हलः' (२-४-१३६) इत्यप्रत्ययः सिद्धो भवति । धातोरित्येव ।
अचेयामकारो देविध्यर्थः (१) ॥

मुञ्चलुपलिपविदसिचकृत्स्विदपिपत्पट्फशुकोभशुभां
शे ॥ ११ ॥

मुचादीनां धातूनां शे प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । मुञ्चति ।
लुम्पति । लिम्पति । विन्दति । सिञ्चति । कृन्तति । खिन्दति । पिपति ।
तृम्पति । टम्फति । गुम्फति । उम्भति । (शुम्भति ।) (अद्यति ?)

तूपादयः सानुपज्ञा निरनुपज्ञाश्च तुत्साः ? दा)दिभु पठ्यन्ते । तत्र ये सानु-
पज्ञास्तेषां (विच्य ? विरुद्ध)नुपज्ञाभेदः यन्मु विधीयते तस्य विधान-
सामर्थ्यात्त्रोषो न भवति । मुयादि न विदं विद्म । (तुगति । तुदति । शे
इति किम्) । मोक्ता । मोक्तुम् ॥

नशो शालि ॥ १२ ॥

नशेर्धातोर्धलादौ प्रत्यये नशो नुमागमो भवति । नंष्टा । नंष्टुम् ।
नश्नयति । शलीति किम् । नश्यति । नशिना ॥

मस्जोऽन्त्यात् पूर्वः ॥ १३ ॥

मस्जेर्धातोर्धलादौ प्रत्यये परतोऽन्त्यात् पूर्व नुमागमो भवति ।
मश्कता । मश्कतुम् । मश्नयति । मिनश्नयति । मन्त्यान् पूर्ववचनमनुप-
संगयोगादिभेदायम् । मसः । मसवान् । मशीत्येव । मज्जनम् ॥

रधिजभोरधि ॥ १४ ॥

रधिजभोर्धात्वोरजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । रन्धयति ।
रन्धकः । साधुरन्धी । (रन्ध) रन्धम् । रन्धे । रन्धते । जम्भयति । जम्भकः ।
साधुजम्भी । जम्भे जम्भम् । । भो र्धातोर्धलादौ किम् । र(न्ध) ध्यते । जम्भते ॥

रधेगिटि लिट्येव ॥ १५ ॥

रधेर्धातोर्धलादौ प्रत्यये लिट्येव नुमागमो भवति । नान्यत्र ।
ररन्धय । ररन्धम् । लिटीति किम् । ररन्धते । ररन्धयति । ररन्धकारः ।
उपधारणार्थः । तेनेह नियमो न भवति—ररन्ध ररन्धतुः । ररन्धुगिति ॥

रभोरश्वलिटोः ॥ १६ ॥

रभोर्धातोः श्वलिट्योर्धात्वोरजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ।
आरम्भयति । आरम्भकः । आरम्भम् । आरम्भयति । आरम्भम् । आरम्भ-
यति । आरम्भयति । आरम्भम् । आरम्भम् । आरम्भम् । आरम्भम् ॥

लभेभ ॥ १७ ॥

लभेः शब्दलङ्कारितेऽजातं प्रत्यये परतो नुमानात् भवति । लम्भ-
यति । लम्भकः । साधुलम्भा । (लभेः लम्भम् । लम्भो वर्तते ।) यशष्-
लितोरिति किम् । लभते । (आ?) लभेः भर्त्तात्येव । लम्बा । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

आडो यि ॥ १८ ॥

आडः परस्य लभेर्भकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आ-
लम्भ्या गौः । आलम्भ्या घड्या । आड इति किम् । लम्भ्यः । यीति किम् ।
आलम्भा ॥

उपात् प्रशंसायाम् ॥ १९ ॥

उपात् परस्य लभेर्भकारादिप्रत्ययविषये प्रशंसायां गम्यमानायां
नुमागमो भवति । उपलम्भ्या विद्या भवता । उपलम्भ्यानि धनानि । प्रशं-
सायामिति किम् । उपलम्भ्यमस्माद् दृष्टत्वात् किञ्चित् । यीति विषयसप्तमी-
विज्ञानात् प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नुभि सति (विहृतम्) अदुषधत्वमिति (स ?
यत्) प्रत्ययाभावाण्यत्) प्रत्यये सत्यन्तस्वरितत्वं भवति । य(दि ? ति)
पुन(रन्तो ? क्तरपदाद्यु)दात्तत्वं स्यात् ॥

उपसर्गात् खल्वर्जोः ॥ २० ॥

उपसर्गात् परस्य लभेः खलि घञे च प्रत्यये परतो नुम् भवति ।
ईपल्लम्भः । दुष्टलम्भः । सुप्रलम्भः । प्रलम्भः । उपलम्भः । विलम्भः ।
उपसर्गादिति किम् । ईपल्लुलम्भः । लभो वर्तते । 'लभेश्च' (६-४-१७)
इति सिद्धे नियमार्थं वचनम् ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ २१ ॥

सुदुर्भित्ताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गनहिताभ्यां परस्य लभेर्नुमागमो
(न) भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । दुर्लभः । दुर्लभाः । केवलाभ्यामिति
किम् । अतिसुल(भाम्)म् । अतिदुर्ल(भाम्)म् । कथमतिसुलभमतिदुर्लभ-
मिति । गतेः कर्मप्रदर्शनात् केवलाभेवात्र सुदुर्भावेति नुम् न भवति ॥

चिष्णुल्लोरुपसर्गात् क ॥ २२ ॥

अनुपसर्गस्य लभेऽपि णमुलि च प्रत्यये परतो नुमागमो (वा) भवति । ललाभि, ललम्भि । लभं लाभम् । लभं लम्भम् । अनुपसर्गस्येति किम् । प्रालम्भि । प्रलम्भं प्रलम्भम् ॥

सुट्यधातोरुगितः पुंसि ॥ २३ ॥

उगितः प्रकृतेः पुंसि वर्तमानायाः धातुवर्जितायाः सुटि प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । श्रेयान् । श्रेयांसी । श्रेयांसः । श्रेयांसम् । श्रेयांसी । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । गोमन्तम् । गोमन्तौ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । पचन्तम् । पचन्तौ । सुटीति किम् । श्रेयसः पश्य । पचतः पश्य । अधातोरिति किम् । उखासत् । पर्णवत् । उगित इति किम् । अग्निचित् । अग्निचितौ । पुंसीति किम् । श्रेयसी कुले । पचती कुले ॥

अञ्चेः ॥ २४ ॥

अञ्चेर्धातोः पुंसि विषये सुटि प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । अञ्चेर्धोऽगितो धातोर्नान्यस्येति प्रतिषेधे सिद्धे पूर्वत्र (अ)धातोरिति वचनमधातुभूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । गोमत्सन्तर-प्रत्ययः । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । पुंसीत्येव । प्राञ्ची कुले ॥

युजेरसमासे ॥ २५ ॥

युजेर्धातोः समासे वर्तमानस्य सुटि पठतः पुंसि नुमागमो भवति । युज् । युजौ । युजः । युजन्तम् । युज्जौ । असमास इति किम् । अययुक् । पुंसीत्येव । युजौ (युजौ) कुले । (इकारनिर्देशः किम् ।) युजमापत्ता मुनयः । सुटीत्येव । युजः पश्य ॥

शाययमः ॥ २६ ॥

यमन्तादन्यभ्याः प्रकृतेः शिप्रत्यये परतो नुमागमो भवति । श्रेयांसि तिष्ठन्ति । श्रेयांसि पश्य । उदधिन्ति । कुण्डानि । वनानि । शायिति किम् । श्रेयसी कुले । गोदुहौ । अयम इति किम् । चत्वारि । अक्षानि । विमलदिवि । सुगणि ॥

बहूर्जि बहूर्जि ॥ २७ ॥

बहूर्जि इत्यस्याः प्रकृतेः अन्त्यात् पूर्व एव नुम् वा निपात्यते ।
बहूर्जि बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

नपुंसकस्येकोऽचि सुपि ॥ २८ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याजादौ सुपि परतो नुमागमो भवति । दक्षिणी ।
मधुनी । वारिणीः । त्रपुणी । कर्तृणी कुले । दारिणि । वारिणः । वारिणोः ।
वारिणि । त्रपुणी । त्रपुणे । त्रपुणोः । त्रपुणि । नपुंसकस्येति किम् ।
अग्नी । नद्यौ । इक इति किम् । काण्डे । कुल्ये । अचीति किम् । हे त्रपो !
अस्मादेव लिङ्गाद् 'न नुमता—' (१-२-५९) इति सम्बुद्धिगुणप्रतिषेधो न
भवति । सुपीति किम् । तौम्बरवं चूर्णम् ॥

गुणष्टादौ पुंवद्वा ॥ २९ ॥

विशेषणं गुणः । तद्वचनः शब्दोऽपि । गुणस्य (आ)श्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति । स इगन्तो नपुंसकलिङ्गष्टादावजादौ सुपि परतः पुंवद्
(भावो वा) भवति । यथा पुंसि नुम् न भवति, तथात्रापि न भवती-
त्यर्थः । ग्रामण्या कुलेन, ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये कुलाय, ग्रामणिने
कुलाय । ग्रामण्यः कुलात्, ग्रामणिनः कुलात् । ग्रामण्यः कुलस्य, ग्रामणिनः
कुलस्य । ग्रामण्योः कुलयोः, ग्रामणिनोः कुलयोः । ग्रामण्यां कुले, ग्राम-
णिनि कुले । एवं कर्त्रा, कर्त्रणा । कर्त्रे, कर्त्रणे । कर्तुः, कर्तृणः ।
कर्त्रोः, कर्त्रणोः । कर्त्रणि, कर्त्तरि । शुचये, शुचिने । मृदवे, मृदुने । शुचेः,
शुचिनः । मृदोः, मृदुनः । शुच्योः, शुचिनोः । मृद्वोः, मृदुनोः । शुचौ,
शुचिनि । मृदौ, मृदुनि । चित्रगवे, चित्रगुणे । अतिराया, अतिरिणा ।
अतिनावा, अतिनुना । (अ१) गुण इति किम् । त्रपुणे । जतुने । पीलुने ।
फलाय । टादाविति किम् । ग्रामणिनी शुचिनी कुले । अचीत्येव ।
ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । ग्रामणिभिः कुलैः । इक इत्येव । काठारुपेन
कुलेन । नपुंसकस्येत्येव । कल्याण्यै ॥

अस्थिदधिसद्व्यक्षां तदन्तानां शानङ् ॥ ३० ॥

अस्थ्यादानां नपुमकानां तदन्तानां च गन्तना दादावज्जादा सुपि
प्रत्यये परतोऽन्तोदेशो भवति । अस्थना । अस्थने । अस्थिन, अस्थनि ।
दधा । दधे । दधि, दधनि । सकथ्ना । सकथ्ने । सकथेन, सकथनि । अक्षणा ।
अक्षणे । अक्षिण, अक्षणि । परमास्थना । परमदधा । परमसकथ्ना । परमाक्षणा ।
अत्यस्थना । अतिदधा । अनिसकथ्ना । अत्यक्षणा । प्रियदधा । ह्यसकथ्ना
अकथेन । म्भूलाक्षणा । अचीत्येव । अस्मिभ्याम् । अस्मिभिः । दादाभि-
त्येव । अभ्यिनी । अस्थीनि । नपुंसकस्येत्येव । दधातीत्येवंग्रीळः दधिः ।
दधिना । दधये । इक इत्येव । गौरसक्तेन पञ्चाशेण (त) दन्तानां चेत्य-
धिकारः प्रागर्धधातुकाधिकारात् । (चित्युदानां चान्यत्रादिस्यदादीनां च 'ना-
न्यच्च) सञ्ज्ञोपसर्जनात्' (३ १-२६८) इति प्रतिषेधादुपसर्जनत्वे न
भवति । उकारोऽन्तोदेशार्थः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ३१ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकायाः प्रकृतेः परस्य शतुः नुमागमा न भवति । ददत्
ददतौ । ददतः । ददतम् । ददन्तौ । एव दधत् । जुद्धतं । जधत् । जाग्रत् ।
अभ्यस्तादिति किम् । लिहन् । लिहन्तौ । लिहन्तः ॥

शौ वा ॥ ३२ ॥

अभ्यस्तादुच्यते शतुः शौ परतो नुमागमो वा भवति । ददति
कुलानि, ददन्ति कुलानि । दधति, दधन्ति । जुद्धति, जुद्धन्ति । जधति,
जधन्ति । जाग्रति, जाग्रन्ति ॥

आच्छीद्व्योः ॥ ३३ ॥

अकारात् परस्य शतुः शीङ्योः प्रत्यययोः परतो नुमागमो वा भ-
वति । तुदती कुले । तुदन्ती कुले । तुदती स्त्री । तुदन्ती स्त्री । कुरिष्यती
कुले, करिष्यन्ती कुले । करिष्यती स्त्री, कुरिष्यन्ती स्त्री । याती कुले, पान्ती
कुले । याती स्त्री, पान्ती स्त्री । यादिति तिङ् । मुन्वती कुले । मुन्वती स्त्री ।
तन्वती कुले । तन्वती स्त्री । रुन्वती कुले । रुन्वती स्त्री । क्रीपती कुले ।
क्रीपती स्त्री । रुदती कुले । रुदती स्त्री । शीङ्योरिति किम् । तुदताम् ॥

शपद्भवन्नोत्पत्त्यम् ॥ ३४ ॥

अपश्यन्नोरवयं (पन्था ? वा ?) आवातं परस्य अतः शीङ्घोः परतो नित्यं
नुयागयो भवति । भवन्ती कुले । भवन्ती स्त्री । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती
स्त्री ॥

साधनद्वयः ॥ ३५ ॥

अनद्वयः प्रकृतिसम्बन्धिनि सौ परतोऽवर्णात् परं नुमागमो भवति ।
अनद्वयम् । हे अनद्वयम् ! । अद्वयम् । हे अद्वयम् ! । आवित्यनु-
वर्तते । अनामोः कृत्योर्नुय् भवति । अनं तु (मा ? मायौ) न चा (व्य ? व्ये) ते,
आ (मा ? संभ्या) च नुमिति ॥

दिव दौत ॥ ३६ ॥

दिवित्येतस्य प्रातिपदिकस्य प्रकृतः सम्बन्धिनि सौ परत औदि-
त्यपमादेशो भवति । औः । हे औः । प्रियऔः । निरनुपन्धकस्य ग्रहणा-
द्वातोर्न भवति । अद्यः । सा (दि ? वि) त्येव । दिवं पश्य ॥

पथिमथ्वृमुक्षान्तात् ॥ ३७ ॥

पथ्यादीनां प्रकृतिसम्बन्धिनि सौ परत आकारः अन्तोदेशो भ-
वति । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । हे पन्थाः । अपन्थाः । 'पथो
वा' (५-४-८५) इति समासान्तागावः । साविनि किम् । पथिभ्यां
पथिभिः ॥

शिसुट्ये (१) त ॥ ३८ ॥

शौ सुटि परतः पथ्यादीनामिकारस्यात् भवति । सुपन्थानि ध-
नानि । 'पूजा (या ?) स्वंतिभ्याम्' -- (५-४-८३) इति समासान्तप्रतिषेधः ।
बहुमन्थानि कलानि । अ (ति) ऋभुक्षाणि घलानि । पन्थानौ । पन्थानः । पन्था-
नम् । पन्थानौ । एवं मन्थानौ । मन्थानः । ऋभुक्षाणो । ऋभुक्षाणः । भेदेन
शिग्रहणादन्यत्र सुटि नपुंसके न भवति । (पुपथि धने वा ?) *

१ 'त्ये' । 'य', 'थ्योन्' क. पाठः.

* इत उत्तरं चतुर्दशमुप्रापि नद्वयमथ मातृत्वयो न दृश्यते । कोष्ठान्तर्ग-
तानि सुप्राणि सुप्राठादुदृष्टव्य संयोजितानि ।

यो न्यः ॥ ३९ ॥

इनोऽचि लोपः ॥ ४० ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ४१ ॥

ओत औत् ॥ ४२ ॥

सख्युरितोऽशावैत् ॥ ४३ ॥

ऋदुशनस्फुरुदंसोनेहसा चानङ् सौ ॥ ४४ ॥

न सम्बुद्धौ ॥ ४५ ॥

अच्च वोशनसः ॥ ४६ ॥

कुशस्तुनस्तृच् ॥ ४७ ॥

*टा (टा ? दा) वजादौ वा ॥ ४८ ॥

*स्त्रियाम् ॥ ४९ ॥

आमनडुहो वा ॥ ५० ॥

†चतु(मु ? र)भ शि सुटि ॥ ५१ ॥

(अ ? अं) सम्बुद्धौ ॥ ५२ ॥

अष्टनो वा सुप्यात् ॥ ५३ ॥

अष्टन्शब्दस्य सुपि आकारोऽन्तादेशो (वा) भवति । अष्टामिः, अष्टमिः । प्रियाष्टा । प्रियाष्टौ । प्रियाष्टानौ । सुपीति किम् । अष्टकः सप्तः । अष्टत्वम् ॥

रायो हलि ॥ ५४ ॥

रैशब्दस्य हलादौ सुपि परत आकारादेशो भवति । राः । राम्याम् । रामिः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतिराम्याम् । हलीति किम् । रायौ । सुपीत्येव । रैत्वम् ॥

* सूत्रद्वयमिदमेककृत्य पठितं M. U. S. पाठे.

† सूत्रमिदं विभज्य पठितं M. U. S. पाठे.

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ५५ ॥

युष्मदस्मादित्येतयोरनादेशरूपे सुपि आकारोऽन्तादेशो भवति ।
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् । अनादेश इति
किम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । यद्य हलीत्यनुवर्तते तर्ह्यन्तरार्थम् ॥

औदाससम् ॥ ५६ ॥

प्रथमाहितीयाद्विचने औकारे शसि अमि च परतो युष्मदस्मदो-
राकारादेशो भवति । युवान् । आवा । अतियुवा । अत्यावा ।
युष्मान् । अस्मान् । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । त्वाम् । माम् । अतित्वाम् ।
अतिमाम् । आदेशत्वात् पूर्वेण न प्राप्नोति इति वचनम् । एष्विति
भिम् । त्वम् । त्वहम् ॥

योऽचि ॥ ५७ ॥

युष्मदस्मदोरजादौ (सुपि) परतो यकारोऽन्तादेशो भवति । त्वया ।
मया । त्वयि । मयि । युवयोः । पावयोः । अतित्वया । अतिमया ।
अनादेश इत्येव । त्वत् । मत् ॥

शेषे लोपः ॥ ५८ ॥

यत्रा(कार)यकारी विहितौ ततोऽन्यस्मिन् सुपि युष्मदस्मदोरन्त्यस्य
कोपो भवति । त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।
अतियूयम् । अतिवयमित्यादि ॥

मान्तस्य युवावौ द्विवचने ॥ ५९ ॥

द्विवचिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मान्तस्य सुपि यथासङ्गं
युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवा । आवा । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । अतिश्रान्तौ युवा । अतियुवा ।

*यूयवयौ जसि ॥ ६० ॥

अस्मान् वा अतियूयम्, अतिवयम् । मान्तस्येत्येव । यूयकं
वयकम् ॥

त्वाहौ सौ ॥ ६१ ॥

युष्मदस्मदोर्मान्तस्य सौ प्रत्यये यमासङ्गं त्वम् (?) बह(र्?) इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । बहम् । अतिक्रान्तत्वां युवां युष्मान् वा, माम् आवाम् अस्मान् वा अतित्वम्, अत्यहम् । मान्तस्येत्येव । त्वकम् । बहकम् ॥

तुभ्यमद्यौ रुयि ॥ ६२ ॥

उयि प्रत्यये युष्मदस्मदोर्मान्तस्य तुभ्य मय इत्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यम् । मह्यम् । अतिक्रान्ताय त्वां (युवां) युष्मान् वा, मामावामस्मान् वा अतितुभ्यम्, अतिमह्यम् । मान्तस्येत्येव । तुभ्यकम् । मह्यकम् ॥

तवममौ रुसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मान्तस्य उयि प्रत्यये यमासङ्गं तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव । मम । अतिक्रान्तस्य त्वां युवां युष्मान् वा, मामावामस्मांवा अतितव, अतिमम । मान्तस्येत्येव । तव(क) । ममक ॥

त्वमावेकस्मिन् ॥ ६४ ॥

एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः सुपि मान्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वां माम् । त्वया मया । त्वत् मत् । त्वयि मयि । अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वाम् अतित्वान् । अतिमान् । जस्सुडे(ङ्)स्सु पुनः पूर्वविप्रतिषेधेन मूपबयादयो पयोदादृता एव भवन्ति । एकस्मिन्निति किम् । युष्माकम् । अस्माकम् । अतिक्रान्तेन युष्मान् अतियुष्मया अत्यस्मयेति ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६५ ॥

एकस्मिन्नर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्यये उत्तरपदे च परतो मान्तस्य त्वमावादेशौ भवतः । तवायं त्वदीयः । मदीयः । त्वया कृतं त्वत्कृतम् । मान्तस्येत्येव । त्वकं पिता अस्व त्वकत्पितृकः । मकत्पितृकः । अन्तरङ्गत्वाद्वाक्यावस्थायामेव प्रागेव बहुव्रीहिरकञ् भवति । ननु चान्तवर्तिनं सुपमाश्रित्येकस्मिन्नर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्च त्वमा

भविष्यतः । सत्यमेतत् । किन्त्वनेनैतत् ज्ञापयति—अन्तर्वर्त्तिनं सुपमाश्रित्य
प्रत्ययोत्तरपदयोर्ध्वादायो न भवन्ति (इति) ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ६६ ॥

त्रि चतुरित्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोः स्वसम्बन्धिनि प्रकृतिसंबन्धिनि
वा सुपि प्रत्यये परतो यथासत्स्वं तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः । तिसृ-
स्तिष्ठन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियास्तिष्ठोऽस्य प्रियतिष्ठोऽसा) ग्राहणः ।
प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रा । प्रियचतस्रौ । प्रियतिसृ कुलम् ।
प्रियचतसृ(णि?) । स्त्रियामिति किम् । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि ।
प्रियास्तयस्त्रीणि वा अस्याः प्रियत्रिः । प्रियचत्वारः । अत्र त्रिचतुरावस्त्रियाम् ।
समास एव स्त्रियामित्यादेशौ न भवतः । सुपीत्येव । तिसृभ्य आगतं
त्रिरूप्यम् । चतूरूप्यम् । तिसृणां प्रियः (त्रिप्रियः । चतसृणां प्रियः
चतुप्रियः । कथं तर्हि प्रियतिसृ कुलम् । प्रियचतसृ कुलमिति ।
क्वचिद्धमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवति । यथा हे त्रयो ! इति सम्बुद्धिगुणः ॥

तिसृका संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

संज्ञायां विषये कप्रत्यये त्रिशब्दस्य तिसृभांश्चो निपास्यते । तिसृका
नाम ग्रामः ॥

ऋतो रोऽचि ॥ ६८ ॥

तिसृ चतसृ (इत्येतयोः) ऋकारस्याजादौ सुपि रादेशो भवति ।
तिस्रः । चतस्रः । प्रियतिस्र आगतम् । प्रियचतस्र आगतम् । प्रियतिस्रः
स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निषेहि । पूर्वसवर्णोत्वस्मिन्नुद्गुणान्
अपवादत्वाद् भाषते । (तुक्नुद्गुणान्) भ्यान्तु पूर्वविप्रतिषेधेन नाभ्यते ।
तिसृणाम् । चतसृणाम् । प्रियतिसृणि । अचीति किम् । तिसृभिः ।
चतसृभिः ॥

जराया जरस् वा ॥ ६९ ॥

जराशब्दस्य स्वसम्बन्धिनि (प्रकृतिसंबन्धिनि) वा सुप्यजादौ प्रत्यये
जरसित्ययमादेशो वा भवति । जरसौ । जरसः । जरे । जराः । एकदेशविकृत-

स्यानन्यत्वाद् अतिजरसौ, अतिजरौ । सन्निपातलक्षणपरिगाधया, अतो भिन्न-
 ऐसकरणेनानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् अतिजरसेन, अतिजरेण । अतिजरसैः,
 अतिजरैः । अतिजरसे, अतिजराय । अतिजरसाम्, अतिजराणाम् । नपुंसके
 सोरम्भावेऽतिजरसम्, अतिजरम् । अतिजरसौ, अतिजरे । शेः परत्वाज्ज-
 रसादेशः । ततो नुम् । अतिजरांसि, अतिजराणि । स्त्रियान्तु यथा विभक्तेः
 च्च्यवधानात् न भवति । अचीत्येव । जराभ्याम् ॥ -

त्यदादीनां तसादिषु चाद्वेः ॥ ७० ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानां स्वसम्बन्धिनि, सुपि तसादिषु प्रत्ययेषु
 अकारोऽन्तादेशो भवति । (त्यःस्यः) । सः । यः । एषः । इमौ । अमू । द्वौ ।
 परमस्यः । ततः । तत्र । यतः । यत्र । त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादत्र न भवति ।
 अतितद् अतितदौ । आ द्वे इति किम् । भवान् ॥

किम् कः ॥ ७१ ॥

किम् स्वसम्बन्धिनि सुपि तसादिषु प्रत्ययेषु कादेशो भवति ।
 कः । कौ । के । कदा । कति । कथम् । परमकः । स्वसम्बन्धिविज्ञानादिह
 न भवति—अतिकिम् ।

तस्य सः सौ ॥ ७२ ॥

... .. ॥

... .. प्रियतद् देवदत्तः ॥

अदसौ दः ॥ ७३ ॥

अदसौ दकारस्य स्वसम्बन्धिनि सौ परतः सकारादेशो भवति ।
 असौ । हे असौ ॥

औ सुलोपश्च ॥ ७४ ॥

अदसस्यौ परतोऽन्त्यस्यौकार-सोर्लोपो भवति । असौ हे असौ ॥

अकचि घानौत्वे सादुश्च ॥ ७५ ॥

अकचप्रत्यये सति आमुलोपौ वा भवतः । अनौत्वपक्षे सादुत्तर-
स्योकारो भवति । असकौ असुकः । हे अनकौ हे असुकः । असकौ सी
असुका ॥

इदमः स्त्रीपुंसयोरियमयमौ ॥ ७६ ॥

इदमः सौ परतः स्त्रियां पुंसि यथासहस्यमियमयमित्येतावादेशौ
भवतः । इयं स्त्री । परमेयम् । अयं पुमान् । परमायम् । साविति किम् ।
इमे । इमौ । स्वसम्बन्धिविज्ञानादतीदं स्त्री । अतीदं पुमान् ॥

दो मः ॥ ७७ ॥

इदमौ दकारस्य स्वसम्बन्धिनि सुपि सकारो भवति । इमौ । इमे ।
इमकौ । परमेमौ । स्वसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति । (अ)तीदमौ । प्रिये-
एमौ ॥

इत्यनकोऽशः ॥ ७८ ॥

स्वसम्बन्धिनि हलादौ सुपि परतः इदमोऽन(क)च्कस्याशित्ययमादे-
शो भवति । आभ्याम् । एषिः । जामिः । अस्मै । अस्यै । स्वसम्बन्धिविज्ञाना-
दिह न भवति अतीदम्याम् । अतीदिसु । इलीति किम् । इमौ । इमे । अनकः
इति किम् । इमकाम्याम् । इमकस्यै । इमकस्यै । तन्मध्यपतितस्तदग्रदणेत
गृणतै (१-२-८०) इति साकचोऽपि स्यादिति प्रतिषेधः । शकारः सर्व-
देशार्थः ॥

टैसोरनः ॥ ७९ ॥

टा ओसित्येतयोः स्वसम्बन्धिनोः परतः इदमोऽनकच्कस्यान इत्यय-
मादेशो भवति । अनेन कृतम् । अनयोः स्वम् । अनयोर्विधेहि । परमानेन ।
परमानयोः । स्वसम्बन्धिविज्ञानादिह न भवति—अतीदमा । अतीदमोः ।
अनेक इत्येव । इमकेन । इमकया । इमकयोः ॥

एतस्य चान्वादेशो द्वितीयाद्यां चैनः ॥ ८० ॥

एतच्छब्दस्येदमथान्वादेशविषये द्वितीयाद्यां विभक्तौ टाप्रत्यये भोसि च परत एनादेशो भवति । यत्र कस्याचित् किञ्चिद्विधाय तस्यैव वाक्यान्तरेणान्यद्विधीयते सोऽन्वादेशः । एतं वेदमध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । एतत् कुण्डमानय, अथो एनत् परिवर्तय । एतेन रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतयोर्ग्रामयोः सुखमवसाम, अथो एनयोः सम्यगयजामहि । इममध्यापय, अथो एनं भोजय । अनेन रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः (प्रभूतं) स्वम् । धनयोर्ग्रामयोः सुखमवसाम, अथो एनयोः सम्यगयजामहि । अन्वादेश इति किम् । देवदत्तमध्यापय । एतं च यज्ञदत्तम्, इममपि विष्णुमित्रम् । यत्रापि वस्तुमात्रनिर्देशं कृत्वा विधानं क्रियते, तत्रोक्तलक्षणस्यान्वादेशस्याभावात् भवति—“अभिविधौ च यः । एतमातं दितं विधाद्” । अयं इण्डो, हरानेनेति ॥

तृतीयादावश् ॥ ८१ ॥

इदम एतदथान्वादेशविषये प्रयोगे तृतीयादौ परतोऽण्वादेशो भवति । इदमो ‘हस्यनकोऽण्’ (६-४ ७८) इति सिद्धे पुनर्वचनं साकच्कार्यम् । इमकाम्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । इमकस्मै, अथो अस्मै । इमकस्मात्, अथो अस्मात् । इमकस्य, अथो अस्य । इमकेषाम्, अथो एषाम् । इमकस्मिन्, अथो अस्मिन् । इमकेषु, अथो एषु । एतदः सस्त्वपि—एताभ्यां आत्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । एवमेतैः, एभिः, एतस्म अस्मै इत्यादि ॥

पादनिशामासहृदययूपदोषां पद्मिशंभासहृद्युषन्
क्षोषन् शसादौ वा ॥ ८२ ॥

पादप्रभृतीनां शसादौ सुपि यथासंख्यं, पदादय आदेशा (वा) भवन्ति । पदः, पादान् । पदा, पादेन । पदंषां, पादाभ्याम् । निशि,

गिज्ञायाम् । घाति, मासे । हृदि, हृदये । वृष्णा, यूये । दोष्णा, दोषा ।
शसादायिति किम् । पादः । निशा । मासः । हृदयम् ॥

आर्धधातुके ॥ ८३ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राक् क्तिग्रहणाद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्ध-
धातुक इत्येतत् तत्र द्रष्टव्यम् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ८४ ॥

अस्तेर्आर्धधातुके निषयमूले गुरित्ययमादेशो भवति । भव्यम् ।
भविता । भविष्यति । आर्धधातुके इत्येव । अस्ति । चकासामासेसादौ तु
'कृभ्यस्तीना'मिति पृथक्निर्देशाच्च भवति । प्रकृतान्तरेण सिद्धे वचनमार्ध-
धातुकेऽस्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ८५ ॥

ब्रुव आर्धधातुके निषये वचिरादेशो भवति । वक्ता । वक्तुम् ।
उवाच । ऊपे । आर्धधातुक इत्येव । व्रीति । वृते । इकार उच्चारणार्थः ॥

चक्षिठः स्याज्जवर्जने ॥ ८६ ॥

चक्षिठो वर्जनादन्यत्र वर्जमानस्यार्धधातुकनिषये स्याज्जदेशो
भवति । आख्याता । आख्यातीष्ट । अवर्जन इति किम् । सद्यस्य गतः ।
परिचक्षुः । आर्धधातुके इत्येव । आचष्टे । आचक्षाणः । जकारः फल-
शब्दिवक्षायामात्मनेपदार्थः । केचित् तु कशादिमादेशं मन्यन्ते । आक्-
शाता आक्शातुम् । इत्यादि ॥

वा लिटि ॥ ८७ ॥

लिट्यार्धधातुके परतश्चक्षिठः स्याज्जदेशो वा भवति । आचक्षुः ।
आचक्ष्ये । आचक्ष्ते । आचक्ष्माते । कशादिपक्षे आचक्षुः । आचक्ष्ते ॥

नोससनेषु ॥ ८८ ॥

उस असु अन इत्येतेषु प्रत्ययेषु परत चक्षिः स्याजित्वादेशो
न भवति । चक्षुः । नृचक्षाः । विचक्षण ॥

अजेर्व्यघञ्प्रत्ययसु ॥ ८९ ॥

अजेर्घञादीनि वर्जयित्वा आर्धधातुकविषये वी इत्ययमादेशो
भवति । प्रवायक । प्रवयणीयः । विवाय । वीवान् । अघञप्रत्ययसु इति
किम् । समाजः । समज । समज्या ॥

तृत्वोर्वा ॥ ९० ॥

तृ सु इत्येतयोः परतः अजेर्वा इत्ययमादेशो (वा) भवति । प्रवेता,
प्राजिता । प्रवयणो दण्डः, प्राजनो दण्डः । केचित्तु सुबलायोवेति
वदन्तः प्राजित्य प्राजितमित्याद्यपीच्छन्ति । तत् तु नाद्यत्तम् । 'आर्ध-
धातुक इति विषयभक्त्याश्रयणात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवास्यादीनां भू-
त्यान्वीभावा भवन्ति तेन भव्यम् आख्येय प्रवेयम् इति 'अचो यद्'
(१-३-१३६) इति यद् भवति ॥

त्यसिकित्यदो जग्धिः ॥ ९१ ॥

त्यपि तादौ च किति प्रत्यये परतोऽदेर्जग्धिरादेशो भवति ।
प्रजग्ध्य । जग्ध । जग्धवान् । जग्धा । त्यसीति फिम् । अघते ।
कितीति किम् । अत्ता । कथमन्नम् । अनेराणादिको नः । जग्धिरितीकार
उच्चारणार्थः ॥

लुङ्सनञ्घञपसु घस्त्व ॥ ९२ ॥

अदेः लुङ् सन अच घञ अप इत्येतेषु परतो घस्त्व इत्ययमादेशो
भवति । अपसत् । जिपत्सति । प्रघसः । घासः । निघसः । 'अदेरुपसर्गे'
(२-४-८९) इत्यप । धात्वन्तरेण लुङादिः . . . . . दिनितृत्त्यर्थं
वचनम् ॥

लिटि वा ॥ ९३ ॥

लिटि प्रत्यये परतोऽर्धस्त्वदेशो वा भवति । जघात् । जक्षतुः ।
आद । आदतुः । घात्वन्तरेण सिद्धे लिटि वचनं, वसुरसर्वविषय(त्व)-
ज्ञापनार्थम् । तेन घरता घस्मर इत्यादावेव धसः प्रयोगो भवति ॥

वेजो वयिः ॥ ९४ ॥

वेजो लिटि प्रत्यये वर्धात्यादेशो वा भवति । उवाय । ऊयतुः ।
वयौ । ववतुः । उवतुः । ऊवतुः । इकार उच्चारणार्थः ॥

ह्नो वध लिङि ॥ ९५ ॥

हन्तेर्लिङ्यार्धधातुके परतो, वध इत्यादेशो भवति । वध्यात् ।
वध्यास्ताम् । आवधिषीष्ट । आवधिषीयास्ताम् । आर्धधातुकं इत्येष ।
हन्त्यात् ॥

लुङि वा ॥ ९६ ॥

लुङ्परि चार्धधातुके हन्तेर्वधादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् ।
वधादेशस्यादन्तत्वादलुङ्पथत्पलम्पणं वृद्धिर्न भवति । योगविभागे लुङ्
एवोत्तरधातुवृत्त्यर्थः ॥

आत्मनेपदे वा ॥ ९७ ॥

आत्मनेपदग्रतलुङ्परि चार्धधातुके परतो हन्तेर्वधादेशो वा भवति ।
आपधिष्ट । आवधिषाताम् । आहत । आहसाताम् । (अवधि) अधानि ।
लुङीत्येव आजग्रे ॥

हणिकोर्गो ॥ ९८ ॥

इष् इह इत्येतयोर्लिङ्प्रत्यये गा इत्ययमदेशो भवति । अगात् ।
अगाधि भवता । अध्यगात् । अष्ट्यगाधि ॥

गौ गधिरगोधे ॥ ९९ ॥

इणिकोर्गोधनादन्यत्रार्थे गौ गधिरित्ययमादेशो भवति । गमयति
ग्रामम् । अधिगमयति ग्रियम् । गवोध इति किम् । वर्धान् सम्प्रत्या-

ययन्ति । अबोध इति इणो विशेषणं नत्विकः, असम्भवात् । प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे बोधादन्यत्र णाविणो निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥

सनि ॥ १०० ॥

इण इक् इत्येतयोर्बोधनादन्यत्रार्थे सनि प्रत्यये परतो गमिरादेशो भवति । जिगमिपति ग्रामम् । मातुरधिजिगमिपति ग्रामम् । अबोध इत्येव । अर्यान् प्रतीपिपति । योगविभाग उत्तरत्र सन् एवानुवृत्त्यर्थः ॥

इडंश्च ॥ १०१ ॥

इडो घातोः संन्यार्धधातुके गमिरादेशो भवति । अधिजिगांस्ते विद्याम् । योगविभाग उत्तरत्र इट एवानुवृत्त्यर्थः ॥

गाड् लिटि ॥ १०२ ॥

इडो लिट्यार्धधातुके गाढादेशो भवति । अधिजगे । अधिजगाते । ङकारो 'गाड् ई स्य च' (७-२-२६) इति विशेषणार्थः ॥

लुङ्लुङोर्वा ॥ १०३ ॥

लुङि लुङि च प्रत्यये परत इडो गाढादेशो वा भवति । अध्य-
गीष्ट, धर्घ्येष्ट । अध्यगीष्यत, धर्घ्यप्यत । 'गाड् ई स्य च' (७-२-२६)
इति ईकारः ॥

णौ संश्रद्धोः ॥ १०४ ॥

सन्परे चङ्परे च णिप्रत्यये परत इडो गाढादेशो वा भवति ।
अधिजिगापिपति, अध्यापिपति । अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । संश्र-
द्धोरिति किम् । अध्यापयति ॥

वलादेरिट् ॥ १०५ ॥

आर्धधातुक इति यत् सप्तम्यन्तमनुवृत्तं तदिह षष्ठ्या विपरिप-
म्यते । वलादेरार्धधातुकरयेऽङगमो भवति । लविता । लुलविष । लवि-
पीष्ट । वलादेरिति किम् । लब्धम् । ल्वनीयम् । आर्धधातुकस्येत्वेव ।
लुप्त्याम् । आस्ते ॥

अहेरस्यालिङि दीर्घः ॥ १०६ ॥

अहेः परस्यात्येदो लिटोऽन्यस्मिन् प्रत्यये दीर्घो भवति । अहीतुम् । अहीतव्यम् । अत्येति किम् । चिण्वदिटो या नूत् । आहिष्यते । अलिटीति किम् । जगृहिह । जगृहिह ।

वृद्धस्यो वा ॥ १०७ ॥

वृद्धं वृज्भ्याम् ऋकारान्तेऽयम् परस्येदो लिटोऽन्यत्र दीर्घो वा भवति । वरिता, वरीता । प्रावरिता, प्रावरीता । त्वरिता, तरीता । आस्तरिता, आस्तरीता । वृद्धस्य इति किम् । कृष्ण्यति । तकारो वर्णनिर्देशार्थः । अलिटीत्येव । नवरिय । तेरिष ॥

न लिङि ॥ १०८ ॥

(वृद्धः वृद्धस्यः) परस्येदो लिङि प्रत्यये दीर्घो न भवति । वरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट ॥

सिन्धि परस्मैपदे ॥ १०९ ॥

परस्मैपदपरे सिन्धि परतो वृद्धस्यः परस्येदो दीर्घो न भवति । प्रावारिष्टाम् । प्रावारिष्टुः । आस्तरिष्टाम् । आस्तरिष्टुः । परस्मैपद इति किम् । अवरिष्ट, पंवरिष्ट । प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट । आस्तरिष्ट, आस्तरीष्ट ॥

इट् सन्तो वा ॥ ११० ॥

वृद्धस्यः परस्य नन इडागमो वा भवति । वृद्धति, विवरिषते । विवरीषते । प्रावृद्धति, प्रादिवरिषति, प्राविनरीषति । तितरीषति, तितरिषति । सन्ति 'अद्विगुहिष्वां च —' (६-४-१५२) इत्यनेन, (किति) (सुसूनु ? श्रुगुर्णु)भ्यः — (६-४-१५१) इति च प्रतिषेधे प्राप्ते वृद्धस्योऽनेन पक्षे इडागमो विधीयते ॥

लिङ्सिचोरात्सन्पदेषु ॥ १११ ॥

वृद्धस्यः परस्य लिङ्सिचोरात्सन्पदेषु इडागमो वा भवति । वृषीष्ट, वरिषीष्ट । प्रावृषीष्ट, प्रावरीषीष्ट । आस्त्रिषीष्ट, आस्त्रीषीष्ट । वृत्त

धवरिष्ट, अवरिष्ट । प्रावृत, प्रावरिष्ट, प्रावरोष्ट । धास्त्रीष्ट, धास्वरिष्ट,
धास्त्रीष्ट । धात्मनेपदेष्विति क्तिम् । प्रावरीन् । प्रावरिष्टम् । निष्पन्ने
भवति ॥

ऋतः संयोगादेरस्युटः ॥ ११२ ॥

शकारान्तात्

...

...

...

....

....

...

....

....

स्वरतिस्रुतिस्रुयतिधूञ्जुदिद्भ्यः ॥ ११३ ॥

... .. न्यस्योत्तरस्य

बलादेरार्धधातुकस्येडागमो वा भवति । स्वर्गिता, स्वर्चा । प्रसविता, प्रसोता ।
सविता, सोता । धविता (धोता) । गाष्टो, गाजिंता । स्रुनित्यनीति, विकरण-
निर्देशान् तौदादिकस्य (नित्य)भेदे भवति । सविता । धूजः साज-
षन्धकस्य निर्देशान् 'धू विधूजने' इत्यस्य नित्यमिड भवति । धविता ।
स्वरतेरेस्मात् विकल्पाद् 'ऋ (द्रनोप्यः हनिभ्यः स्य)स्व (६-४-१८४),
इति परत्वात् नित्यमिड भवति । (वरिष्पनि) कितस्तु प्रत्ययस्य 'ध्रुजुर्गुणः
कितः' (६-४-१५१) इति परत्वात् प्रतिषेधः । स्त्रुत्वा । स्रुत्वा । धूत्वा ॥

रधनशात्पटपट्टहृहृहृस्नुहृहृहृहृभ्यः ॥ ११४ ॥

रधादिभ्यः परस्य बलादेरार्धधातुकस्य इडागमो वा भवति । रधा,
रधिता । नंशा, नशिता । तर्षा, तर्षिता । दर्षा, (द्रप्ता) दर्षिता । रधादि-
साश्चर्यात् नृभिद्यप्येर्द्धादिकयोर्ग्रहणम् । तौदादिक(यो) स्तु नित्यमेवेदं
भवति । निष्ठायां भि 'गतोऽपनेर्' (६-४-१५५) इति प्रतिषेधमात्रान्
तृपितं दपितमिति । द्रोन्धा, द्रोढा, द्रोहिता । मोन्धा, मोढा, मोहिता ।
स्रोन्धा, स्रोढा, स्रोहिता । सेन्धा, सेढा, सेहिता । छिः परत्वे
(ना ? स्ता)दिनियमादिद् । रन्ध्रिन् । रन्ध्रिन् ॥

निरः कुपः ॥ ११५ ॥

निरुपसर्गात् परस्य कुप उत्तरस्य दलादेरार्धधातुकस्येडागमो (वा)
भवति । निष्कोष्टा, निष्कोषिता । निर इति क्तिम् । कोषिता, प्र(रा ? को)-
षिता । निष्कुप इति वक्तव्ये निर इति वचनं रेफान्तमुपसर्गान्तरवर्तीति

ज्ञापनार्थम् । तेन नित्यनमिति 'उपसर्गत्यावृत्ते' (७-२-५५) इति लट् भवति । निखो हि कृत्वस्यासिद्धत्वात् नित्यणमिति लट् न भवति ॥

निष्ठायाः ॥ ११६ ॥

निरः उत्तरस्य लुप्तः परस्या निष्ठाया इडागमो भवति । निष्कु-
षितः । निष्कुषितवान् । योगविभागो नित्यार्थः । तेन 'यतोऽपते(र्वा)'
(६-४-१५५) इति प्रतिषेधोऽपि न भवति ॥

पूङ्गुहिनिभ्यां कृत्वश्च ॥ ११७ ॥

पूङ्गुः हिशेश परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य निष्ठायाश्च वा इडागमो भवति ।
पूत्या, पवित्वा । क्लिप्त्वा, क्लिशित्वा । पूतः । पूतवान् । पवितः । पवितवान् ।
क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । पूङ्गु इति 'ङकाः' पूङ्गुनि-
वृत्त्यर्थः । पूत्वा । पूतः । पूतवान् । 'क्लिश् विधावने' इत्यस्य ऊदित्वात्
क्त्वाप्रत्य (य िवे) विकल्पः सिद्धः । निष्ठायां तु 'यतोऽपतेर्वा' (६-४-१५५)
इति निषेधे प्राप्ते, 'क्लिश् उपतापे' इत्यस्य (कृ ? तु) क्त्वायां निष्ठायां च
नित्यमिति (ति ि टि) प्राप्ते विकल्पार्थं दचनम् ॥

क्षुधिवसिभ्यामिद ॥ ११८ ॥

क्षुधिवसिभ्यामुत्तरयोः क्तानिष्ठयोरिडागमो भवति । क्षुधित्वा ।
क्षुधितः । क्षुधितवान् । उपित्वा । उपितः । उपितवान् । वस्तेरिडस्येव ।
इदमहोदधं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

अञ्चतेः पूजायाम् ॥ ११९ ॥

पूजायां वर्तमानात् अञ्चतेः परयोः क्तानिष्ठयोरिडागमो भवति ।
पञ्चित्वा जानु जुहोति । अञ्चिता अस्य गुरुदः । गुरुः (स ? अ) क्षित-
वान् । पूजायामिति क्तिम् । अक्त्वा, अञ्चित्वा । उदक्तनुदकं कृपान् ॥

लुप्तो दिवोहने ॥ १२० ॥

लुप्त इत्येतस्मादिमोहने आ(मृ ? ण) लप्ते वर्तमानादुत्तरयोः क्त्वा-
निष्ठयोरिडागमो भवति । लुपित्वा, लोपित्वा । दिवुग्निः दीपन्तः ।
दिवुग्निवान् । दिवोहन् इति क्तिम् । लुप्त्वा यतो जात्यः । (लुपित्वा ।
लोपित्वा ?) । लुप्यः । लुप्यवान् ॥

जृपः क्तवः ॥ १२१ ॥

जृपः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येडागमो भवति । (जृपि ! जरि) त्वा ।
'श्रुगूर्णेभ्यः कितः' (६-४-१५१) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
सानुबन्धनिर्देशात् 'जृ वयोर्हानावि'त्यस्य जीर्त्वेत्येव भवति ॥

ब्रश्चरसम्प्रसारणं च ॥ १२२ ॥

ब्रश्चः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येडागमस्तत्सन्नियोगेन सम्प्रसारणाभा-
वश्च भवति । ब्रश्चित्वा गतः । ऊदित्वादिकल्पे प्राप्ते वचनम् ॥

उदितो वा ॥ १२३ ॥

उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येडागमो भवति वा । शा-
न्त्वा, शमित्वा । तान्त्वा, तमित्वा । दृत्वा, देवित्वा । (स्यक ! द्यु) त्वा,
सेवित्वा । उदितां सेदत्वात् प्राप्तविभाषेयम् ॥

तादेः सहलुभेषुरुपरिषिन्ध्यः ॥ १२४ ॥

सहादिभ्यो धातुभ्यः परस्य तकारादेरार्धधातुकस्येडागमो (वा)
भवति । सोढा, सहिता । लोब्धा, लोभिता । एष्टा, एषिता । इप्षित्युदनुबन्ध-
निर्देशादिप गर्तो' 'इप आभीक्ष्ण्ये' इत्यनयोर्देवादिकर्क्यादिकयोर्निष्प-
मेवेद् भवति । रोष्टा, रोषिता । रेष्टा, रेपिता । तादेरिति किम् । सहिष्यते ।
लोमिष्यति ॥

इवन्तर्धभ्रस्जदम्मुस्वृश्रियूर्णभरञ्जापिसनितनिपतिद-
रिद्राभ्यः सनः ॥ १२५ ॥

इवन्तेभ्यो धातुभ्यः ऋधादिभ्यश्चोत्तरस्य सन इडागमो वा भवति ।
इरूपति, दिदेविपति । सुस्यपति, सिसेविपति । ऋधु—ईर्त्सति अदिपति
भ्रस्ज—विभ्रक्षति, विमर्क्षति, मिभ्रज्जिपति, विमज्जिपति । दम्मु—विप्सति
धीप्सति, दिदम्भिपति । श्रि—शिश्रीपति, शिश्रियिपति । स्वृ—मुस्वृपति,

सिस्वरिपति । यु—युयुषति, यिद्धविषति । उर्णु—मोर्णुनूषति, मोर्णुनूषति,
मोर्णुनूषति । भृज्—भृज्मूषति, यिमरिपति । भरोति श्वा निर्देशात् विभ(क्ते-
ते) न भवति । श्पि—श्पिपयिषति, श्पिपति । कृतद्वस्त्रनिर्देशात् तु
ज्ञापोज्ज्ञापयिषतीत्येव भवति । सनि—सिपासति, सिपति । (तानि-
तितंसति, तितांसति, (तितानति ?) तितनिषति । पति—पिप्सति, पिप-
तिपति । (दरिद्रा-) दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिपति । सन इति किम् । देविता ।
अर्धिता । अष्टा । भृष्टाश्रयूनां 'जडिगुहिभ्यां च सनः' (६-४-१५२)
(भृज्मूषति ।) इति अस्त्रभाष्येस्तु (?) सायान्येन प्रतिपे (धोऽधे) अन्येषां च
नित्यमिति प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

साक्षरसिचः द्रुतपुतनृतछन्दः ॥ १२६ ॥

दृतादिभ्यः परस्य सकारादेः सिञ्चर्जितस्यार्थधातुकस्येडागमो वा भवति । कर्त्स्यति, कार्षेय्यति । (चर्त्स्यति, चर्गिष्यति) । निनृत्सति, निनर्त्तिषति । (छर्त्स्यति), छर्दिष्यति । तत्स्यति; तर्दिष्यति । तिद्यत्सति; तितर्दिषति । अतत्स्यत्, अतर्दिष्यत् । सादेरिति किञ् । कर्त्तिता । यसिच इति किय् । अकर्त्तिता ॥

अनिङ्गेरिड् ॥ १२७ ॥

प्र(डाः ला)देशवर्जिताद् गणेनचरस्य लकारादेरधिधातुकस्तेषामगो
भवति । गमिष्यति । भगमिष्यत् । जितमिष्यति ग्रामम् । अधिजितमिष्य-
ति गातुः । ननि(डी ई ति)दि विद् । अधिजितानिदिता । इदमदणं विक-
ल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

नात्मनैपदैः ॥ ६२८ ॥

गणैः पाल्यः । अथामरेसर्पः । अथ हस्तेनान्नेनैरेव । अस्ति जगतां न
भयति । (अथ ईश्वरः) । अथः । अथरेव । अथैव । अथैव । अथैव ।
अथैव । अथैव । अथैव । अथैव । अथैव । अथैव । अथैव । अथैव ।

पुनः पुनः (२०००) विरचितं पुनः पुनः ॥ १०॥

[illegible]

वृधु—वृत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । शृधु—शृत्स्यति । अशत्स्यत् ।
 शिशृत्सति । स्यन्दू—स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्स्यन्त्स्यति । अन्तरङ्गो-
 ऽपि स्यन्देरुदिलक्षणे विकल्पो वचनादनेन प्रतिषेधेन बाध्यते । अन्यत्रेति
 किम् । वर्तिष्यते । विवर्तिष्यते । वर्धिष्यते । विवर्धिष्यते । शर्धिष्यते । शिश-
 र्धिष्यते । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । सिस्स्यन्दिष्यते । सिस्स्यन्त्स्यते ॥

तासश्च कृपः ॥ १३० ॥

कृपः परस्य तासः सकारादेश्वार्धधातुकस्यात्मनेपदादन्यत्रेडागमो
 (न) भवति । कल्सा । कल्सासि । (कल्सा ?) कल्सास्मि । भकल्प्स्यत् ।
 चिक्लप्सति । ऊदिलक्षणेचरो विकल्पो वचनात् प्रतिषेधेन बाध्यते ।
 अन्यत्रेत्येव । कल्पिता, कल्प्ता । कल्पिष्यते, कल्प्स्यते ॥

स्रोतात्मनेपदे ॥ १३१ ॥

स्रोः परस्वार्धधातुकस्यात्मनेपदे सतीडागमो न भवति । प्रस्रोता ।
 प्रस्रोतासे । प्रस्रोप्यते । प्रस्रोप्यमाणः । प्र(सु)स्नूयते । आत्मनेपद इति
 किम् । प्रस्रविता । प्रस्रवितासि । प्रस्रवितव्यम् । प्र(सु)स्नूयतीत्यत्र सनो
 'ग्रहिगुहिम्यां च—' (६-९-१५२) इत्युक्तक्षणेन प्रतिषेधः ॥

क्रमः ॥ १३२ ॥

क्रमः परस्य षलोदेश्वार्धधातुकस्यात्मनेपदे सति इडागमो न भवति ।
 प्रक्रम्तासे । प्रक्रम्तासे । प्रक्रम् (मि ? सी)ष्ट । प्रक्रम्स्यते । (प्रक्रम्यते ?) ।
 विचिषंसते । आत्मनेपद इति किम् । क्रमिता । क्रमिष्यति ॥

तद्विषयात्तुः ॥ १३३ ॥

आत्मनेपदविषयान् क्रमेः परस्य तृचस्तृनञ्चार्धधातुकस्येडागमो
 न भवति । आत्मनेपदविषयश्च क्रमिः कर्मज्यतीहा(र ? रा)ननिनन्वादिषु
 प्रोपाग्यां पूर्वधाग्यादिषु भवति । क्रन्ता । प्र(र ? रा)क्रन्ता । धाक्रन्ता ।
 विक्रन्ता । तद्विषयादिति क्रिञ् । क्रमिना । निञ्क्रमिता । तुमिति किम् ।
 प्रक्रमितम् । प्रक्रमितव्यम् ॥

(तै ?) अवैशुणादेः कृतः ॥ १३४ ॥

कृतदाप्रत्ययस्य वज्रादरुणादेश्व बलादेरार्धधातुकस्येडागमो न भवति । पोत्रं शस्त्रम् । (जसु ईश्वरः । दीप्रावस्तु ?) याञ्जा । यत्नः । उणादेः खत्वपि—शक्कः । शक्तः । मुद्रः । दीर्घ इत्यादि । अवशुणादेरिति किम् । लघिता । लवितुम् । कृत इति किम् । जग्मिन् । जग्मिन् । जग्मिन् । कृदग्रहणं रणादे(रे)व विशेषणं, न तु शोणादेः । अव्यभिचारात् ॥

क्तेरग्रहरिण्यारुह्या वृत्त्या उमेताम् (ण)रणदीधी(मा ? मथा)-
दिभ्यः ॥ १३५ ॥

क्तेः क्तिनः क्तिचो वा अग्रहादिभ्यो धातुभ्यः परस्येडागमो न भवति । दीप्तिः । जप्तिः । शान्तिः । वातिः । क्तिचः खत्वपि—कण्डूतिः । अग्रहादिभ्य इति किम् । निगृहीतिः । उपसृद्धितिः । निगृहीतिः । निपठितिः । उदितिः । (मण ? मणि)तिः । (पातिः ? रणितिः) । दीधितिः । मथितिः । पादिग्रहणात् लिखितिः । उज्ज्वलितिः । कम्पितिः । (अ ? आ)-न्दोलितिः इत्यादयो भवन्ति ॥

अच एकाचोऽनूदृच्छिन्वश्रीडीङ्शीङ्शुस्सु-
क्षुण्णुवृङ्शृजः ॥ १३६ ॥

एकाचोऽजन्ताद् धातो(र इ ? रु)दन्तः ऋदन्त(स्याति ? श्व्यादि)-
वर्जितादिहितस्य बलादेरार्धधातुकस्येडागमो न भवति । दाता । पेता । नेता । श्रोता । कर्ता । अनूदादेशिनि किम् । (त्वरिता ?) । तरिता । तरीता । श्व(पि ? यि)ता । श्रयिता । ढयिता । जयिता । ययिता । रयिता । प्रक्षयिता । नयिता । क्षयिता । सं(श्रपि ? क्षणवि)ता । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । अच इति किम् । पठिता । एकाच् इति किम् । अवधिष्टाय । दरिद्रिता । आदीषिता । विहितविशेषणं किम् । चिकीर्षति । विहीर्षति ॥

१. 'वृणञ्' २. पाठः. २. 'अनुगण' ३. ग. पाठः. ३. 'विधादि' ४. ग. पाठः.

शके लुदितः ॥ १३७ ॥

शकेः लकारानुबन्धान्त परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । शक्ता । शक्तुम् । लुदित इति किम् । 'शक मृग क्षमापाय' इत्यतः शक्ता ॥

विदेरलुकः ॥ १३८ ॥

लुग्विकरणादन्यो यो विदिस्त्वस्मात् परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । विपतेर्विन्तेर्विन्दे ? न्दते ? श्व वेत्ता वाक्यम् । अलुक इति किम् । वेत्तेर्वेदिता व्याकरणम् ॥

श्लिपिपुपिसिधियुधि (स्व ? स्वि)दिमनः इयना ॥ १३९ ॥

इयन्विकरणोपलक्षितेभ्यः (श्लिपादिभ्यः) परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । श्लेष्टा । पोष्टा । सेष्टा । पोष्टा । सेष्टा । मन्ता । इयनेति किम् । 'श्लिष दाहे'— श्लेषिता । पोषतेः पुष्पातेश्च पोषिता । सेषतेः सेषिता । पोषतेर्पोषिता । । स्वेदतेः स्वेदिता । मनुतेर्मनिता ॥

हन्वस्वसप्रच्छः ॥ १४० ॥

हनादिभ्यो विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । हन्ता । (ह्यन्ता ? परता) । जिपत्सति । वस्ता । वय इत शपा निर्देशात् वस्तेर्न भवति । वसिता वसम् । प्रष्टा । विदिस्विशेषणान्ननादेशाद्वधेः प्रविशेषो न भवति । ध्वयिष्टा ॥

परिमुसिविवाधः ॥ १४१ ॥

परि मु सि वि व इत्येतेभ्यः परे यधकागस्तदन्तादिहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । पच-पक्ता । रिच-रेक्ता । मुच-मोक्ता । सिच-सेक्ता । विच-वेक्ता । 'वच पन्थापणे', वृज्जादेशो वा वक्ता । परिमुसिविवा(मि ? दि)ति किम् । शोचिता । च इति किम् । पठिता ॥

अन्मस्मुरुरवंसरम्भ्विसृत्स्ययुनिभाज्जः ॥ १४२ ॥

प्रसादिभ्यः परो यो जवान्तदन्तुत धातेः परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । अस्ज-अष्टा, अष्टा । मस्ज-मङ्क्ता । भुज-भुजते-

(सं ? शुं) नक्तेश्च भोक्ता । गज-रोक्ता । खट्वा-परिष्वङ्क्ता । (सङ्घ-सङ्घक्ता । रङ्ग-रङ्गक्ता ।) गज्ज-भङ्क्ता । विजि-विज्जक्ता । 'ओविजी भयचलनयोः' इत्यतस्त्वा(त् इति ? दीदि)त्वात् अतिषेधा न भवति । उद्विजिता । उद्विजितुम् । युज-सृष्टा । त्यज-त्यक्ता । यज-यष्टा । युज-युज्यतेयुनक्तेश्च योक्ता । निज-निज्जक्ता । गज-भक्ता ॥

अच्छिन्नसखिद्वन्द्वतुरकंपदुभिष्टुशाद् दः ॥ १४३ ॥

(श) इत्यादिभ्यः परो यो दकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । अद्-अत्ता । छिद्-छेत्ता । सद्-सत्ता । सिद्यतेः सिन्दतेः सिन्तेश्च-खेत्ता । (द?) हद्-हत्ता । तुद्-तोत्ता । (स्क ? स्कं) द्-स्क(त्ता ? न्ता) । पद्-पत्ता । नुद्-नोत्ता । भिद्-भेत्ता । क्षुद्-क्षोत्ता । शद्-शत्ता । एभ्य इति किम् । स्नादिता ॥

सारात्तं ह्युयुक्कुश्वन्याद् धः ॥ १४४ ॥

सादिभ्यः परो यो धकारस्तदन्ताद् धातोः परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । लाध-लाद्धा । राध-राद्धा । वन्ध-वद्धा । रुध-रोद्धा । क्षुध-क्षोद्धा । युध-योद्धा । कुध-कोद्धा । श्रुध-शोद्धा । व्यध-व्यद्धा ॥ एभ्य इति किम् । नाधिता ॥

आरवलिलुच्छुक्षितित्वतवमोत् पः ॥ १४५ ॥

आप्रभृतिभ्यः परो यः पकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । आप-आप्ता । लप-लप्ता । लिप-लेप्ता । लुप-लोप्ता । लुप-लोप्ता । क्षिप्यतेः क्षिपतेश्च-क्षेप्ता । तिप-तेप्ता । मृप-मर्प्ता, सप्ता । नपतेन्तप्येतत्-तप्ता । वप-वप्ता । शप-शपतेः शप्येतत्-शप्ता । एभ्य इति किम् । वेपिता । (ए ? प) इति किम् । आप्रिता ॥

यरलाद् रः ॥ १४६ ॥

यरलेभ्यः परो यो यकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । यय-ययत्ता । (रय-रयत्ता) । रय-रयत्ता । एभ्य इति किम् । वेपिता । य इति किम् । (य ? ययति) ॥

यरनगान्मः ॥ १४७ ॥

यरनगेभ्यः परो यो मकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । यम-यन्ता । रम-(र)न्ता । नम-नन्ता । गम-
गन्ता । एभ्य इति किम् । कमितः । यरेत्यादिकेवलग्रहणात् (य ? अ)-
मिता स्यमितेत्यादौ प्रतिषेधो न भवति ।

लिविमृदिस्पृदन्दरुक्रुरेः शः ॥ १४८ ॥

लिप्रभृतिभ्यः परो यः शकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । लिश-लित्यतोर्लेशतेश्च लेष्टा । विश-वेष्टा । मृश-
म्रष्टा, मर्ष्टा । दिश-देष्टा । स्पृश-स्पष्टा (स्पृष्टा ?) दंश-दंष्टा । इश-इष्टा ।
रुश-रोष्टा । क्रुश-क्राश्लोष्टा । रिश-रेष्टा । एभ्य इति किम् । प्रंशिता ॥

वितुदुत्विद्विशिशुकृपेः षः ॥ १४९ ॥

विप्रभृतिभ्यः परो यः पकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुक-
स्येडागमो न भवति । विप्-वेष्टा । तुप्-तोष्टा । दुप्-दोष्टा । त्विप्-
त्वेष्टा । द्विप्-द्वेष्टा । सिप्-शेष्टा । शुप्-शोष्टा । कृप्(तेः) कर्पतेश्च-कृष्टा,
कर्षा । पिप्-पेष्टा । [इत्यादि ?] ॥

दिनमिवदुरुदुलिरिलोर्हः ॥ १५० ॥

रिप्रभृतिभ्यः परो यो हकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । दिह्-देष्टा । नह् नदा । (मिह्-मेदा । बह्-बोदा ।
दह्-दग्धा ।) रुह्-आरोदा । दुह्-दोग्धा । लिह्-लेदा । रिह्-रेदा ।
लुह्-लोदा । रित्लुही मौत्रौ हिंसार्यौ केचिदेवेच्छन्ति । एभ्य इति
किम् । महिता । ह इति किम् । देषिता । शकादि(त्वेभ्य ? ज्ये)
का(रा ?)जित्यनुष्टेयेष्व(लु)गन्तादिदप्रतिषेधो न भवति । शाश्वतिता ।
ये(वि ? दे)दिता । श्लेषिता । जदनिता । पात्रचि(ते)त्यादि ॥

अयुगृण्म्यः क्तः ॥ १५१ ॥

अयतेस्गन्ताभेनाच उषोतेभ्य निहितस्य क्ति- नार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । त्रिन्धा । अ्रितः । युत्वा । युतः । नृत्वा । नृतः ।

वृत्ता । वृत्तः । तीर्त्वा । तीर्णः । (पूर्त्वा) पूर्णः । विहितविशेषणविज्ञानात्
कृतयोरपि इरुः प्रतिषेधो भवति । ऊर्णत्वा । ऊर्णुतः । एकाच इत्येव ।
जागरित्वा । जागरितः । कृत इति किम् । श्रयिता । यविता । प्रोर्ण-
विता ॥

ग्रहिगुहिभ्यां च सनः ॥ १५२ ॥

ग्रहिगुहिभ्यां श्रयादिभ्यश्चोत्तरस्य सन इडागमो न भवति । जिघृ-
क्षति । जुघृक्षति । कुरुषति । लुलृषति । पुष्पति । शिश्चृयुर्भ्यो (प्न ?
वृ)दभ्यश्च (*पूर्वकं ?) एवेङ्गविकल्पो भवति । शिश्रिषति, शिश्रयिषति ।
सुस्रूर्षति, सिस्रारिषति । युयूषति, यियविषति । प्रोर्णुनूषति, (प्रोर्णुमुदि-
षति), प्रोर्णुनविषति । युवूर्षति, विवरिषति । तितीर्षति, तिष्ठरिषति ।

स्वार्थे ॥ १५३ ॥

स्वार्थे विहितस्य सन इडागमो न भवति । तितितते । चिकि-
त्सति । जुगुप्सते । स्वार्थे इति किम् । शिश्चयिषते । पिपठिषति ॥

श्विडीडीदिद्वयो निष्ठायाः ॥ १५४ ॥

श्विडीभ्यामीदिदभ्यश्च पराया निष्ठाया इडागमो न भवति ।
शूनः । शूनवान् । डीनः । डीनवान् । श्वयतिना नत्वनिमित्तेन साहच-
र्याद् भौवादिरस्य ग्रहणं न भवति । डयितः । डयितवान् । ईदि-
द्वयः— ओलस्जी— लग्नः । लग्नवान् । ओषिजी—विश्रः । विश्रवान् ।
निष्ठायामिति किम् । श्रयिता । डयिता । वर्जिता । उद्दिजिता ॥

यतोऽपतेर्वा ॥ १५५ ॥

यस्मात् परस्यार्धघातुकस्येह वा विहितस्तस्मात् पतिवर्जितादे-
काचः परस्या निष्ठाया इडागमो न भवति । स्यूतः । स्यूतवान् । शान्तः ।
शान्तवान् । सोढः । सोढवान् । हृष्टः । हृष्टवान् । अपतेरिति किम् ।
पतितः । पतितवान् । एकाच इत्येव । दरिद्रितः । दरिद्रितवान् । कथं
प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् । 'श्रुगूर्णुभ्यः कितः' (६- ४- १५१) इत्यनेन
सविध्यति ॥

आदितः ॥ १५६ ॥

आकारानुबन्धाद् घातोः परम्या निष्ठायाः इडागमो न भवति ।
जिमिदा-मित्रः । मित्रवान् । जिद्विदा -- द्विष्णः । द्विष्णवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ १५७ ॥

भावार्थे आदिकर्मणि वा या निष्ठा तस्याः आकारानुबन्धादातो-
रिडागमो वा न भवति । मित्रमनेन, मेदितमनेन । प्रमित्रः, प्रमेदितः ।
प्रमित्रवान्, प्रमेदितवान् । आदित इत्येव । विदितमनेन । प्रविदितः ।
प्रविदितवान् ॥

शक्तेः कर्मणि ॥ १५८ ॥

शक्तेर्धातोः परा कर्मणि या निष्ठा तस्या इडागमो वा न भवति ।
शक्ते घटः कर्तुं देवदत्तेन, शकिनो घटः कर्तुं देवदत्तेन । कर्मणीति
किम् । शक्ते घटं कर्तुं देवदत्तः ॥

जपिषम्याश्चमिविश्वसिम्यः ॥ १५९ ॥

जप्यादिभ्यः परा या निष्ठा तस्या इडागमो वा न भवति । जप्तः
जप्तवान्, जपितः जपितवान् । वान्तः वान्तवान्, वमितः वमितवान् ।
आश्वस्त आश्वस्तवान्, आश्वसित आश्वसितवान् । विश्वस्तः विश्व-
स्तवान्, विश्वसितः विश्वसितवान् । शप्तेः सोपसर्गस्योपादानं किम् ।
शसितः । निःश्वसितः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलघ्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टवाढानि

मन्थमनस्तमरसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १६० ॥

क्षुब्धादीनि निष्ठान्तानि शब्दरूपाणि यथासंख्यं मन्थादिष्वर्थेषु
निपातान्ते । क्षुब्धः मन्थयेत् । क्षुभितमन्यत् । 'क्षुब्धा नदी गिरि-
तटी'त्यादयस्तूपचासन् भविष्यन्ति । स्वान्तमिति मनथेत् । स्वनितमन्यत् ।
(ध्वान्तमिति तमथेत् । ध्वनितमन्यत्) लघ्नमिति सक्तयेत् । लगित-
मन्यत् । म्लिष्टमित्यविस्पष्ट चेत् । म्लेच्छितमन्यत् । विरिब्ध इति
स्वरयेत् । विरोधितमन्यत् । फाण्टमित्यनायाससाध्ययेत् । फा(ण्टिनि)त-
मन्यत् । वाढमिति भृशयेत् । (वाहितमन्यत् ।) क्रियाविशेषणं
चेत् ॥

धृपिशासिभ्यां प्रागल्भ्ये ॥ १६१ ॥

धृपिशासिभ्यां परा या निष्ठा नस्याः प्रागल्भ्य एव गम्यमाने
इडागमो न भवति । प्रागल्भ्यं वेद्यान्त्रम् । धृष्टः । विश(दःस्तः) । प्रागल्भ्य
इति किम् । धर्षितः । विशमितः । धृषेः 'आदितः' (६-४-१५६) इति,
शसेरुदुदित्वाद् 'यतोऽपतेयो' (६-४-१५५) इति प्रतिषेधविधौर्नियमार्थं
वचनम् । आवादिकर्मणोस्तु प्रागल्भ्ये धृपिर्नास्ति ॥

दृढः स्थूलवलिनीः ॥ १६२ ॥

दृढ इति दृहेर्दृहेर्वा परस्य क्तस्य स्थूले चलवति चार्थे इडभावे
द्वत्वं प्रकृतेर्द्विलोपो नलोपश्च निपात्यते । दृढः स्थूलः । दृढो चलवान् ।
स्थूलवलिनीरिति किम् । दृढितम् । (वृहिं/दृढितम्) ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ १६३ ॥

परिपूर्वस्य (वृहेः) वृहेर्वा परस्य क्तस्य प्रभावार्थे पूर्ववदिडभावे
निपात्यते । परिवृढः प्रभुः । प्रभानिति किम् । (परिवृढितं) परिवृढितम् ।
दृढपरिवृढयोर्द्विलोपनिपातनं [द्वलोपस्य] पूर्वनासिद्धत्वात् परिवृढस्य गतः
परिवृढस्य गत इति 'त्यपि लङ्पूर्वात्' (६-३-६९) इत्यंशदेशो न
स्याद् [इति] ।

कृच्छ्रगहनयोः कष्टः ॥ १६४ ॥

कपेर्धातोः परस्या निष्ठायाः कृच्छ्रगहनयोरर्थयोरिडागमो न भवति ।
कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणं च । गहनं दुरवगाहम् । कष्टं वर्तते ।
कष्टोऽग्निः । कष्टाः पर्वताः । कष्टानि वनानि । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् ।
कपितम् ॥

धुपेरदिशन्दने ॥ १६५ ॥

दिशन्दनं नानाशब्दनं प्रतिज्ञानं वा । ततोऽन्यत्रार्थे धुपेः परस्या
निष्ठाया इडागमो न भवति । धुष्टा रज्जुः । धुष्टौ पादौ । अविकन्दन इति
किम् । अ(विर्व)धुपितं वाक्यमाह । अत एव विशन्द(न)प्रतिषेधादित्याह ।

नृधुपेर्विश्वन्दनार्थस्य नित्यश्चुरादिणिञिति । तेनायं प्रयोगः—“जुधुषुः
धुष्यमाणवाः” इत्युपपन्नो भवति॥

अर्धेः सन्निविभ्यः ॥ १६६ ॥

समादिभ्यः परो योऽर्दिस्तत उत्तरस्या निष्ठाया इडागमो न
भवति । समर्णः । न्यर्णः । ध्यर्णः । सन्निविभ्य इति किम् ।
प्रार्दितः ।

अभेरविदूरे ॥ १६७ ॥

यमेः परो योऽर्दिस्तस्मादुत्तरस्या निष्ठाया अविदूरेऽर्थे इडागमो
न भवति । अभ्यर्णश्च । अभ्यर्णा अस्त । अविदूर इति किम् ।
अभ्यर्दिता वृषभः । शीतेन पीडित इत्यर्थः ।

णेर्वृत्तं ग्रन्थे ॥ १६८ ॥

वृतेर्ष्यन्तात् कप्रत्यये अन्यविषये वृत्तमिति निपात्यते । णिडोपो
गुणेत्यतिषेधौ च निपातनात् । वृत्तो गुणो देवदत्तेन । वृत्तं पारायणं
देवदत्तेन । वृतेर्ष्यर्थे वर्तमानस्याप्यन्तस्य कर्मण्यपि वृत्तमिति सिद्धे
(यमा णिवैव स्मृतोऽयदा णिवैव व्यर्थोऽभिधीयते तदा वर्तितमिति
पथेह ना भूदिति निपातनम् । ग्रन्थ इति किम् । वर्तितमन्यत् ।

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टञ्जज्ञप्ताः ॥ १६९ ॥

दान्तादयः शब्दा ष्यन्तेऽशो दमादिभ्यः कप्रत्यये(वा)निपात्यन्ते ।
इडागमो (णि) लुक् च निपातनात् । दान्तः, दमितः । शान्तः, शमितः ।
पूर्णः, पूरितः । दस्तः, दासितः । स्पष्टः, स्पाशितः । ञ्जः, छादितः ।
ज्ञप्तिः, ज्ञपितः । संज्ञप्तः, संज्ञपितः॥

रूपामत्वरसंघुपास्वनिभ्यः ॥ १७० ॥

रूपादिभ्यः परा या निष्ठा तस्या इडागमो या भवति । रुष्टः,
रुषितः । अभ्यान्तः, अभ्यमितः । तुर्णः, त्वरितः । संघुष्टं वाक्यं, संघुषितं
वाक्यम् । आत्त्वान्तो देवदत्तः, आत्वनितो देवदत्तः । संघुपास्वनिभ्यः-

मिदप्रतिषेधात् विकृत्यो विप्रतिषेधेन भवति । तेनाविशब्दनादपि
संघुष्टा रज्जुः, संघुषिता रज्जुः । आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मनः ॥

हृषेर्लोमकेशकर्तृकात् ॥१७१॥

हृषेर्लोमकर्तृके केशकर्तृके चार्थे वर्तमानात् परा या निष्ठा तस्या
इहागमो वा भवति । हृष्टानि लोमानि, हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः,
हृषितं लोमभिः । हृष्टोः केशाः हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः, हृषितं केशैः ।
लोमकेशकर्तृकादिति किम् । हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्यस्य । हृषितो देवदत्त
इति (तु)ग्रन्थस्य ॥

विस्मृतप्रतिहतयोश्च ॥ १७२ ॥

हृषेर्धातोः परा या निष्ठा तस्या विस्मिते प्रतिहृते चार्थे इडागमो वा भवति । हृष्टो देवदत्तः, हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः, हृषिता दन्ताः । प्रतिहृता इत्यर्थः ॥

अपान्चायस्त्रिंश ॥ १७३ ॥

अपपूर्वात् प्रायतेः परस्य कस्य वेदप्रतिषेधः, तदसन्नियोगेन प्रायतेश्चिरादेशो भवति । अपचितः, अपचायितः ॥

क्तिनि नित्यम् ॥ १७४ ॥

गणपूर्वात्रायतेः क्तिनि नित्यं निरादेशो भवति । इदप्रतिषेधस्तु
'क्ते(र)ग्रहं—'(६-४-११५) इत्यादिर्नव सिद्धः । अपचितिः पूजा ॥

समृवृस्तुद्रुस्रश्च्यो लिटः ॥ १७५ ॥

सादिभ्यः परस्य लिटो वलादेरिडागमो न भवति । ससृव । ससृम ।
 पभृव । पभृम । ववृव । ववृम । ववृमहे । वृ इति वृहवृजोः
 सामान्यग्रहणम् । तुष्टुव । दुष्टुव । सुसृव । शुश्रुव । न्तुष्टुभुभ्य-
 स्यलः (अतोने?) इति नियमाद् य इट् प्राप्तः सोऽपि प्रतिषिध्यते । तुष्टोव ।
 दुष्टोव । सुस्रोव । शुश्रोव । वृहच्चेर्वादि लक्षणस्येष्टः प्रतिषेधः ।
 अन्येभ्यस्त्वेकाचोऽञन्तात् इति प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थे वचनम् ।

(धा ? स्ता)दिभ्य एव परस्य लिट् इण् न भवति । अन्येभ्यस्तु भवति ।
पपिव । पपिम । विच्यिव । विच्यिम । निन्यिवहे । निन्यिमहे । पेचिमहे ।
पेचिम ॥

कृजोऽसुटः ॥ १७६ ॥

असुटः करोतेः परस्य लिट् इडागमो (न) भवति । चकृव । चकृम ।
चकृपे । चकृवहे । चकृमहे । (का ? स्ता)दिनियमात् प्राप्ते निषिध्यते ।
असुट इति किम् । सञ्स्करिव । सञ्स्करिम ॥

श्रुतस्तासि नित्यानिटस्थलः ॥ १७७ ॥

ऋकारान्ताद् धातोस्तासि नित्यानिटो विहितस्य यल इडागमो
न भवति । हर्त्ता— जह(र्प ? र्थ ?) स्मर्त्ता— (सस्मर्तु ? सस्मर्थ) ।
कृजोऽसुट इत्येव । संस्कर्त्ता— संस्करिथ । श्रुत इति किम् । भेत्ता— पि-
मेदिथ । तासीति किम् । वृतः— ववरिथ । नित्यग्रहणं किम् । स्पर्त्ता,
स्वरिता— (अ ? स)स्वरिथ । अनिट इति किम् । जागरिता— जजागरिथ ।
यल इति किम् । जहिम । (नवोचे ? अचोना इ)ति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

अचो वा ॥ १७८ ॥

अजन्ताद् धातोस्तासि नित्यानिटः परस्य यल इडागमो वा न
भवति । याता— ययाय, ययिथ । चेता— चिचेथ, चिचयिथ । नेता—
निनेथ, निनयिथ । तासीत्येव । सुतः— सुयविथ । नित्यमित्येव । सोता,
सविता— सुपविथ । धोता, धनिता— दुधविथ । अनिट इत्येव ।
श्रयिता— शिश्रयिथ । लविता— लृठविथ । यल इत्येव । यपिव ।
यपिम । (का ? स्ता)दिनियमात् प्राप्ते विकल्पः ॥

पाठेऽत्वतः ॥ १७९ ॥

गणपाठे सूत्रपाठे वा थकारवतो धानोस्तामि नित्यानिटः परस्य
यल इडागमो वा न भवति । पक्ता— पपन्थ, पेपिथ । शक्ता— शशन्थ,
शेकिथ । यष्टा— द्यष्ट, द्यजिथ । गन्ता— जगन्थ, जगमिथ । पाठ इति

किम् । कर्षा—चकर्षिष । अत्तत् इति किम् । भेजा—विभेदिय । तर्परः
किम् । रराधिय । तासीत्येव । जिघृक्षति—जग्राहिय । नित्यमित्येव । रडा,
राधिता—ररन्धिय । अङ्क्ता, अक्षिता—आ(न)क्षिय । आनन्द इत्येव ।
पफणिय, केणिय । थल इत्येव । पेचिव । पेचिम ॥

सृजिदृशिभ्याम् ॥ १८० ॥

सृजिदृशिभ्यामुत्तरस्य थल इडागमो वा न भवति । सप्तष्ठ,
सप्तर्जिय । दद्रष्ठ, ददार्शिय ॥

ऋवृज्ज्व्येजदिभ्य इट् ॥ १८१ ॥

अर्त्तेर्वृजो व्येजोऽदेश्च परस्य थल इडागमो भवति । ऑरिय । वव-
रिय । संविष्यिय । आदियं । अर्त्तेः 'ऋतस्तासि नित्यानिटस्थलः'
(६-४-१७७) इति, वृजः 'सृष्टृ—' (६-४-१७५) इति प्रतिषेधे प्राप्ते,
व्येजः 'अचो वा' (६-४-१७८) इति अदेः 'पाठेऽत्त्वतः' (६-४-१७९) इति
च विकल्पे प्राप्ते नित्यभिङ् विधीयते ।

कसोरेकाज्जादृघसिभ्यः ॥ १८२ ॥

कृतद्विवचनैकाज्भ्यः आकारान्तेभ्यो घसंश्च परस्य कसोरिडागमो
भवति । आदिवान् । आरिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । कृतद्विवचना एते
एकाचो भवन्ति । आतः—पपिवान् । ययिवान् । तस्त्विवान् । घसः—
बक्षिवान् । एकाज्जादृघसिभ्य इति किङ् । पिभिद्धान् । वभूवान् ।
(आघाशिः आदृघसि)ग्रहणमनेकाजर्थम् । (आः ला)दिनियमादि(टि) प्राप्ते
नियमार्थं वचनम् ॥

गमहनदृशविशविदृष्टभ्यो वा ॥ १८३ ॥

गमादिभ्यः परस्य कसोरिडागमो वा भवति । जग्मिवान्,
भगन्वान् । जग्मिवान्, जघन्वान् । ददृशिवान्, ददृश्वान् । सिविशिवान्,
विविश्वान् । (विचिसिवान् विचिस्वान् ?) । विविदिवान्, विविद्धान् ।
लुकारोपादनं लभार्थस्य विदेर्ग्रहणार्थम् ॥

ऋहृनिभ्यः त्यस्य ॥ १८४ ॥

अङ्कारान्तेभ्यो हन्तेष्व षातोः परस्य स्वप्रत्ययस्यैडागमो भवति ।
 ऋरिप्यति । अङ्गरिप्यत् । हनिप्यति । अहनिप्यत् । स्वरतेर्विकृत्तः पर-
 त्वादयमिड् चाधते । स्वरिप्यति । अस्वरिप्यत् । बहुषच निदेशादच्-
 रेव ग्रहणं न भवति ॥

अञ्जेः सिचः ॥ १८५ ॥

अञ्जेः परस्य सिच इडागमो भवति । (आञ्जीत् ।) आञ्जिष्टाम् ।
 आञ्जिपुः । सिच इति किम् । अङ्क्ता, अञ्जिता । ऊदित्वादिकल्पे प्राप्ते
 नित्यार्थे वचनम् ॥

स्तुसुधूञ्म्यः परस्मैपदेषु ॥ १८६ ॥

स्तौत्यादिभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदेषु परत इडागमो भवति ।
 अस्तावीत् । अस्ताविष्टाम् । असावीत् । अषावीत् । परस्मैपदेभ्य इति किम् ।
 भिस्तोष्ट । असोष्ट । अपोष्ट, अषविष्ट । स्तौतिमुनोत्योः प्रविषेधे, 'धूञ्स्तु'
 विकल्पे प्राप्ते वचनम् ॥

यभिरभिनमातां सुक् च ॥ १८७ ॥

यमादीनामनन्तरस्य सिचः परस्मैपदपरस्यैडागमस्तत्सन्नियोगेन
 चैषां सुगागमो भवति । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् । व्यरंसि-
 ष्टाम् । अगंसीत् । यमादीनां तिप्सिपोरिटि सति वृद्धिप्रतिषेधो भव-
 तीति विशेषः । आताम् — अयासीत् । अदरिद्रासीत् । आलोपपक्षे
 अदरिद्रासीत् । परस्मैपदेभ्य इत्येव । अयंस्त । अरंस्त । अनंस्त इष्टः
 स्वयमेव । अमास्त पान्यं देवदत्तः ॥

ऋरिभपूङ्ग्वश् गृहघृप्राञ्छिभ्यः सनः ॥ १८८ ॥

अर्त्यादिभ्यः परस्य सन इडागमो भवति । (ऋ)अरिपति । रिभ-
 सिभ्यदिपते । (पूङ्)पिपाविपते । (अञ्ज्) — अञ्जिपति । (अश्) — अशि-
 पिपति । कृ — चिकरिपति । गृ — जिगरिपति । इड् — दिदरिपति ।
 घृङ् — दिघरिपति । प्राञ्छि — पिप्राञ्छिपति । किरादीनां परस्परसाहचर्यात्
 कृणातेभ्योर्पति, गृणादेर्जिगीर्पति, चरतेर्दिधीर्पति (दिधर्पति ?) इति
 भवन्ति ॥

रुदिस्त्रपिश्चस्यनिजक्षिम्यस्तिङः ॥ १८९ ॥

रुदादिभ्यः परस्य वलादोस्तिङः प्रत्ययस्येडागमो भवति ।
रोदिति । स्वपिति । श्रसिति । प्राणिति । जक्षिति । तिष्ठ इति किम् ।
स्वप्ता । वलादेरित्येव । रुदन्ति ॥

जनीशीडिम्यः सेध्वयोः ॥ १९० ॥

जनादिभ्यः से ध्वे इत्यनयोरिडागमो भवति । व्यतिजज्ञिषे । व्यति-
जज्ञिष्वे । जुहोत्यादित्वाद् द्विर्वचनम् । ईशिषे । ईशिष्वे । ईडिषे । ईडिष्वे ।
एकदेशविभूतस्यान्यत्वाद् एकारस्य वमोः कृतयोरपि भवति ।
जनिम्यति ? ध्वे व्यतिजज्ञिष्वम् । ईशिष्व । ईशिष्वम् । (ईडिष्व) ईडि-
ष्वम् । (घ ? ल) छित्तो ? ध्वे भावाच्च भवति । व्यत्यजज्ञिष्वम् । ऐडिष्वम् ।
इडेरपि ऐडिष्वम् ॥

आने सुगतः ॥ १९१ ॥

आने प्रत्यये परतः प्रकृतेरकारस्य सुगागमो भवति । पचमानः ।
कवचमुद्रहमानः । करिष्यमाणः । अत इति किम् । शयानः । भुञ्जानः ।
तपरः किम् । 'दाप् लवने' व्यति(धा ? दा)नः । प्रकृतेरित्येव । प्राणः ।
पूर्वान्तकरणम् । 'अतो दीर्घो यञि' (पा० ७-३-१०१) इति दीर्घनि-
वृत्त्यर्थम् ॥

इदस्यासः ॥ १९२ ॥

अस्य आगत्य आसेर्वातोः परस्यादेरीकारादेशो भवति । आगीनः ।
अध्यासीनः ॥

१।। धादन्त्ययनात्तन्मभस्यमुत्तुगता मरुतर्गोभस्यभस्यभस्य

अस्यभस्य नञ्जिर्ग (इदस्यासिन्वा)

अस्यभस्य २।

APPENDIX I.

Alphabetical Index of the Sūtras

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
अंशं हारी	५ २ १००	५५
अंशे सङ्ख्याया ---'	५ २ ७०	५२
अं सङ्ख्ये	६ ४ १२	९७२
अः सप्तम्याः	५ २ १०४	११९
अकः सवर्णे—'	८ १ १२१	१७७
अकचि ---'	६ ४ ७५	१७७
अकटुपाण्डवो ---'	६ २ १५२	२५७
अक्षे राज्ञ्य—'	६ ३ १७०	२५९
अक्षादूहिण्याः	६ १ १०१	१७३
अक्षे अज्ञायाम्	६ १ १३८	१८८
अक्षगोऽचक्षुषः	१३ ४ ९१	१३२
अग्निरस्य गिळे	६ २ १९	१३३
अग्नेः सोम—'	६ २ २६	१३३
अग्रान्तशुद्ध—'	५ ४ १४१	१४६
अ(ति ? द्वि) ति—'	६ ३ ६१	१३९
अक्षुब्धैर्दरुणि	७ ४ १३८	१४८
अज्ञात् कल्याणे	७ २ ११३	१६
अहुलिभरुजा—'	७ ३ १८१	१९१
अथ एकाचो—'	६ २ १३६	१८१
अचि इनुधातु ---'	६ ३ ८२	१४३
अचो धा	६ १ १३८	१९८
अथ वीक्षणसः	७ ८ १९	१८२
अथयुवो	६ ३ १३३	१८३
अथयवल्	६ ३ १३६	१८३
अच्छिन्नादि ---'	६ ४ १८३	१८३

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाठम्
भजयद्—'	५ १ ५७	१६
भजादीनो—'	६ १ २०	१५३
भजादेहितीयः	६ १ ४	१५३
भजिनान्तादुत्तर—'	५ ३ १०५	१०३
भजयद्भजयद्—'	६ ४ ८९	१८०
भजयतोः सति—'	६ ३ ११	२३०
भजते	५ ३ १००	१००
भजतेः—'	६ ४ ११९	२८५
भजे:	६ ४ १४	२६८
भजेरनः	६ ३ १३५	२५४
भजो लुक्	५ ३ ५८	८५
भजनभजन—'	६ २ १७०	२२३
भजेः सिचः	६ ४ १८५	३००
अणि	६ ३ १७३	१८०
भजोऽमि पूर्व.	६ १ १२८	२७८
भजोर्निपुणे	५ ४ १८	११५
भजोर्मापेपु	५ ३ ५५	८५
सतः	५ २ १६१	६५
भत यद्—'	६ ३ १०७	२४७
भतिप्रहाव्ययन—'	५ ३ ३	८०
भतिपेठ्यः	५ ४ ६३	१२६
भतेः शुनः	५ ४ ११२	१३६
भतो गुणे	६ १ १२५	१७६
भतो लृक्	६ ३ ५८	१४६
भतन्तानुकारम्—'	५ ३ १६	४६
भतन्तानुकाराभातो—'	६ ३ १	२२३
भदसः पञ्चमोः	६ ३ २६	१५३
भदसो वः	६ ४ ७३	२७६
भदिस्यसो वा	५ २ २५	४५
भज्यायातु—'	५ ४ ११९	५८
भय श्री भवति च	५ ३ १२	४५
भय्यादिसर्व—'	५ ३ ८	८९

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
अधरादातिः	५ ३ ३८	९१
अधिकरण— ^१	५ ३ ३९	८६
अधुना च	५ ३ २३	८४
अधुनाकारिणोः— ^१	५ ३ ३०	१४
अधेरानुवृत्तिः	५ २ १०५	५६
अध्यात्मं यथा	५ २ १९	४४
अनः	५ २ १३५	१३९
अनपत्ये	६ ३ २८०	२६१
अनन्तावसथोदिह— ^१	५ ४ १२	११८
अनपत्य— ^१	६ ३ १४७	२५७
अनिर्गमैरिह	६ ४ १२७	२८७
अनिराद्यर्णे च	५ ४ ३०	१२०
अमियोग एवे	६ १ १०९	१०४
अनुकम्पायाम्	५ ३ १०४	१०१
अनुगच्छ— ^२	५ ४ ९९	१३४
अनुगच्छाम्	५ ३ १८	४४
अनुपदं— ^१	५ ३ १२	४३
अनुपचयनोप	५ ३ १२३	६०
अनुपाख्याधिक्योः	६ २ ११८	२१६
अनोः कामतरि	५ ३ १०६	५७
अनोर्बन्धि— ^१	५ १ १२४	२३
अनोद्गमायाः—	५ ४ ११०	१२६
अन्तर्बन्धिभ्यां— ^१	५ ४ १३६	१४१
अन्तादिपक्ष	६ १ १३	१६९
अन्तिपक्ष— ^१	५ ३ ८८	९७
अन्तिरूप— ^१	६ ३ १५०	२५७
अन्येपान्निपि— ^१	६ २ १८३	२२५
अन्वचतस्रेभ्यो— ^१	५ ४ ९७	१३३
अपगुरो— ^१	६ १ ६३	१६३
अपरस्पर्शः— ^१	६ १ १५३	१८४
अपरस्पर्शः— ^१	५ ३ ८३	९०
अपस्फुरो रथाति	६ १ १६४	१८८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
अपाचतुष्पाच्छाति—	६ १ १५२	१८४
अपाचचायधिक्ष	६ ४ १७३	२९७
अपादाने—	५ ३ ६	८१
अपिति वा	६ १ ५०	१६०
अगीलु—	६ २ १८२	२३५
अपो यद्येति—	६ २ १६	१९१
अपुन्र्वात्—	६ ३ ८	२२९
अपुन्र्वात्, रत्तत्—	७ ४ १३४	१४१
अप्रथये च	५ ३ ११७	१०५
अप्लुतादीनां—	६ १ १४३	१८१
अयोः सङ्ख्येय—	५ २ १२०	१४०
अभाष्यधैर्गै—	६ ३ १७३	२६०
अभिनिद्धिद—	५ ३ १५७	११४
अभिनिद्धिदपि—	५ ३ ८१	९५
अभिनिधौ	५ ४ १६	१२७
अभूततन्नाथे—	५ ४ १४	१२६
अभेदविकूरे	६ ४ १६७	२९६
अभेदोद्योग वा	५ २ १०७	५७
अभ्यगिन्नात्त च	५ ४ २०	४४
अभ्यासस्यामवर्गे	६ ३ ८३	२४३
अनूर्ध्वमस्तदात्—	६ ३ १५	१९१
अ इत्—	५ २ १०९	५७
अपान्ति नेय-	५ ४ १३	४३
अपान्तिता—	६ ३ १८	२४०
आप र-	६ १ ६	१५१
अरमेनः—	५ ४ १५	१२७
अर्जना लोपश्च	५ २ १६०	९८
अये वा	६ २ १३९	२१०
अर्थाद् वाच्यं याम्	५ २ १८८	७३
अर्थाद् साधयिष्य-	६ ४ ११६	२९६
अर्थात्	५ ४ ११६	१२७
अर्थे सुक्	५ ३ ६५	९१

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाथम्
अ-गङ्गासावनजः	६ ३ १२५	२५२
अशंसुरश्वतुर—	५ २ २१०	७७
अहति	५ १ ५८	१३
अहतो जुं क	५ १ २५४	३३
अलाक्षितलोमा	५ २ ४४	४८
अकिटि ह्यः	६ १ ५५	१६१
अलुपुत्तरपदे	६ २ १	१८८
अलुपे	५ ३ ११९	१०६
अल्लोपोऽनः	६ ३ २३१	२५१
अयक्षेपणे च	५ ३ १०३	१०१
अगवासात्—	५ ३ ४९	८८
अवयसि ठञ्च	५ १ ८४	२७
अवरस्याव ष	५ ३ ६१	१०
अयत्तम-संभ्य—	५ ४ ९४	१३३
अवस्करो—	६ १ १६३	१८५
अवात् कुटार—	५ ३ ३७	४७
अवाप्योस्तंस—	६ ३ २४९	२३१
अवेः सङ्गणे	५ ३ ४५	४८
अवाधोदम—	६ ३ ३०	२३३
अप्यक्तानुकरणस्यामेकाचो—	६ १ ११६	१७७
अप्यक्तानुकरणाद्—	५ ४ ७०	१२८
अप्ययस्य—	६ ३ १४५	२५६
अप्ययात्चातुले—	५ ४ १०४	२३४
अप्ययानां—	५ ३ १७	१००
अप्ययामावे—	६ ३ ११९	२१६
अरमनो विकारे	६ ३ १४२	२५६
अवादेकास—	५ ३ ५	४२
अमदक्षा—	५ ३ २४	४५
अपशीकृतीया—	६ २ २३८	२२९
अएनः संज्ञायां	६ २ ६५	१०५
अएनो वा—	६ ४ ५३	२७२
अष्टि—	५ १ ७१	१६४

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठम्
असंज्ञायाम्—	५ १ १४	३
असिद्धायाम्—	६ ३ २१४	२४९
अस्तेयम्	६ ४ ८४	२४९
अस्मिन्निधि—	६ ४ ३०	२५०
अस्मायामेषाम्—	६ ० २००	७५
अस्मिन्निति च	५ ४ १०	११७
अहम्बन्धम्—	६ ३ १५	२३०
अहम्बन्धे	६ ३ १४६	२५६
आकाशात् षष्ठ	५ १ ११०	२३
आगोः कर्मकारिणि	५ २ २३	४५
आहो न्यः द्वः	६ ० १५२	२३१
आहोऽन्धधसोः	६ २ ४१	१५१
आहो यि	६ ४ १८	२६७
आह्माहोः	६ २ ८१	१८७
आह्वापञ्चम्याः	५ २ ७१	१२
आह्वापञ्चम्यो	६ ४ १३	२७०
आह्वापञ्चम्यो	६ २ ११६	१७८
आह्वापञ्चम्यो	६ २ ७	१८९
आहोऽनापः	६ ३ ११७	२५४
आत्मनः पुरजे	६ २ ९	१९०
आत्मनेपदे वा	६ ४ ९७	२८६
आत्मन्यन्योः के	६ ३ १७१	१९०
आत् समो—	६ २ ११६	११९
आहित	६ ४ २५६	२९४
आहुगुणः	६ १ ९६	१७१
आनन्धः ऋतो—	६ २ ३९	१९४
आने मुगतः	६ ४ १९१	१०१
आम्भइतः —	६ २ ६०	२०३
आपत्यस्य—	६ ३ २५९	२५८
आपो वा	६ ३ ७०	२४८
आपपदं प्राप्नोति	५ २ ११	४३
आप्यामसिद्ध	५ ३ ६०	१९०

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
सामननुहो वा	६ ४ ५०	२४२
सामयाद् दीर्घश्च	५ २ २०१	४५
आयुक्तालेपिताम्नात्—	५ २ १२२	६०
आयनेयीनीयिच —	६ ४ २	६६३
कारिः सवास्तरे	५ २ ३३	८५
आर्ध्वउप—	५ १ ६६	१४
आर्धधातुके	६ २ ६०	१३८
आर्धधातुके	६ ४ ८३	२४९
आर्हाद्गोपुच्छ—	५ १ ३	१
आलगाटवी —	५ २ २०५	४६
आश्रयसद्भुते	६ २ १६२	१८५
आ सर्वनाम्नः	६ २ १२९	२१८
आस्पदं प्रणिष्टायी	६ २ १६१	२८७
आस्पदिलु—	६ ४ १४५	२९२
आहि च दूरे	५ २ ७२	९२
आ १ च ऋचिद्	६ २ १८३	१८२
इकः काशे	६ १ १८०	२२५
इको यणचि	६ २ ८४	१६८
इको लृट्—	५ १ १४४	३८
इको ह्रस्वः	६ २ ८८	२१०
इक्षुमूल—	५ २ ५३	४९
इटश्च	६ ४ १०३	२८२
इडो गमः	६ २ १२	१३०
इत् क्रिया —	५ ४ १५२	१४४
इच्यनचि दीर्घश्च	६ २ ६३	२०५
इद् सनो वा	६ ४ ११०	२८३
इणिकोर्गा—	६ ४ ९८	२८१
इणेधोः	६ २ ९९	१४३
इणो यण्	६ २ ८६	२४४
इत्येऽनभ्यासस्य	६ २ ९७	२११
इदन इश् च	५ २ २२	८३
इदमः सम सणिश्च	५ २ ३४	८६

शब्दम् ,	सूत्रसंख्या	पार्थम्
इदमः क्षी —'	६ ४ ७६	१७४
इदयो इः	५ ३ १३	८१
इदितो जुम्	६ ४ १०	१६५
इदुर्ध्वामौति	६ १ १२७	१७८
इद् दग्धिः	६ ३ १०६	१४८
इद् इदि—'	६ १ ३७	१९१
इनः शिष्याम्	५ ४ १८०	१४८
इनक्षपिटन्—'	५ २ ४१	४७
इनोऽपि षोपः	६ ४ ४०	१७१
इन्निपमिन्—'	५ २ ११६	६१
इन्नाद्—'	६ ३ १०	११९
इवन्तर्—'	६ ४ १२५	१८६
इवे संज्ञायौ	५ ३ १२९	१०८
इहक्षेपीका—'	६ २ ६९	१११
इहर्त्त —'	५ २ १२२	५१
इष्टे युक् च	६ ३ १६५	१५८
इत्तुपुद्गोर्भ्यः क	६ ४ ४	१६४
ईदरयास्तः	६ ४ १९२	१०६
ईयति	६ ३ ७५	१४१
ईयसः	५ ४ १८५	१४९
ईयसस्य	५ ४ २७	१३०
ईयक्षुभिर्हृग्न्याम्	५ ३ ७८	१३
ईधरः	५ १ ३३	७
ईपदर्थे	६ २ १४४	११०
ईपदनस्य षी—'	५ ३ ९२	१०
ई इलि—'	६ ३ १०५	१४८
ई ३ या	६ १ १४१	१८१
इदगः	६ ३ १७७	१११
इगाम्तादुत्तर—'	५ ३ ११८	१०५
इगिनः पुंल्ल	६ २ ५८	१०१
इतोऽस्तेष्वेव—'	६ ३ ९९	१४७
इत्त इग्ननाः	५३ ११२	५८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
उत्तरपदस्य च	६ ३ ८४	२०९
उद ईत्	६ ३ १३६	२५४
उदकस्योदः संज्ञायाम्	६ २ ८३	२०९
उदराङ्गाद्युते	५ २ ९८	५५
उदरे वा	६ ५ १२५	११७
उदितो वा	६ ४ १२३	१८६
उदुपाभ्यां—	५ १ १९१	२३
उदोऽधिके	५ २ ३५	४७
उदोऽप्यपूर्वस्य	६ ४ ९	२६५
उद्यमस्तत्रकालक—	६ २ १८७	७५
उद्विभ्यां—	५ ४ १५४	१४७
उपदेशोऽञ्जसम्—	६ ३ ७३	२४१
उपधायाश्च	६ ४ ८	२६५
उपमानात्	५ ४ १६३	१४५
उपमानाव्भ्राणिनि	५ ४ ११३	१३७
उपसर्गात्—	६ २ १०९	२२४
उपसर्गाच्च	५ ४ १४६	२४३
उपसर्गात्—	६ ४ २०	२६७
उपसर्गाव्ध्वजः	५ १ २०१	६३४
उपसर्गादिति भ्रातौ	६ १ १०६	१७४
उपात् भ्रातायाम्	६ ४ १९	२६७
उपादेरङ्—	५ ३ १०७	१०२
उपाद् भूपण—	६ १ १४९	१८३
उपायाद्भस्वश्च	५ ४ ३८	१२३
उभयाद् युञ्ज	५ ३ २९	८५
उभान्नित्यम्	५ २ ७२	५३
उभोभयाभ्यामञ्जलि—	५ २ १५४	१४४
उरःसर्पिर्दधि—	५ ४ १७७	२४७
उरसोऽप्ये	५ ४ १०९	१३६
उपासोपसः	६ २ ४०	१९५
उष्णात्	५ २ १०३	५६
उत्सपदादौ	६ १ १२४	१७६

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
उदः	५ २ ५९	२०३
उदि	५ १ १००	१७३
ऊनोदोदो	६ २ १३५	२१९
ऊद् गोहोड्य	६ ३ ९९	२४५
ऊणां हंशुमंस्यः	५ २ २१७	७८
ऊर्ध्वं समस्योद्वलम्—'	६ २ १६०	२९१
ऊर्ध्वं द्वाद्व द्वयसद् च	५ २ ६२	५१
ऊर्ध्वस्य रिक्—'	५ २ ६६	९१
ऊर्णाद्वा	५ ४ १६०	१४५
ऊपमुपि—'	५ २ १५५	६१
ऊचः	५ ४ ८८	१३२
ऊचः क्षाति	६ २ ७७	४०६
ऊतः संयोगादे—'	६ ४ ११२	२८४
ऊत उच्	६ १ १३२	१७९
ऊतस्तासि—'	६ ४ १७७	२९८
ऊतायुष्ण—'	५ ४ १५	११८
ऊतायुभलृ—'	५ १ ११५	२१
ऊते नृधीयात्तमासे	६ १ १०४	१७३
ऊतो रोडयि	६ ४ ६८	२७५
ऊतो विद्यापोनि—'	६ २ ३०	१९४
ऊदुदानरुक्—'	६ ४ ४४	२७२
ऊदृष्टरयकः	६ १ १४४	१८२
ऊदृष्टमेषेमादिभ्य इद्	६ ४ १८१	२९९
ऊपी मित्रे	६ २ १६८	२२३
ऊरिनिपूष्—'	६ ४ १८८	३००
ऊदनिभ्यः—'	६ ४ १८४	२९९
ऊत इक्ष्माणीः	६ ४ ७	२६४
ऊत्यूत ऊ वा	६ १ १२२	१७७
ऊति ख	६ १ १२३	१७७
ऊकः पूर्वपरयोः	६ १ ९१	१६९
ऊकतो पूर्वां दमेक—'	५ २ १७७	७१
ऊक्यष्टि—	५ १ १४५	३१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
एकशालायाएव	५ ३ १४६	१११
एकस्य सकृच्च	५ ४ ८	११७
एकद्विधादौ—'	६ २ ८६	२०९
एकगाराधारे	५ १ ११९	२३
एकाचः	५ २ १७५	७०
एकाच	६ ३ १४९	२५७
एकादन्तादौ—'	६ २ ११४	२१५
एकादाफिमिच—'	५ २ ९२	५५
एकाद् धनुज्	५ ३ ४५	८७
एकान्मर्कि—'	५ ३ १९	८४
एलि पररूपम्	६ १ १०८	१७४
एवोऽति पदादौ	६ ३ १३०	१७९
एव् इत्वात्—'	६ १ ५८	१६६
एधि	६ १ ९८	१७२
एचोऽयवावावः	६ १ ८५	१६८
एज्द्वितीयत्वे—'	५ ३ ११२	१०४
एतद्विधानफचो—'	६ १ १४६	१८२
एतद्वोऽश्	५ ३ १६	८३
एतज्जैवमः	५ ३ २५	६५
एतस्य चान्धादेवो—'	६ ४ ८०	२७८
एधाच	५ ३ ४३	८७
एनयदूरे वा	५ ३ ७३	९२
एरसयोगादे—'	६ ३ ८७	२४४
ओजस्तद्वोऽम्भः—'	६ ३ ५	११९
ओत ओत्	६ ४ ४२	२७२
ओतोऽम्—'	६ १ १२०	१७७
ओमाओः	६ १ ११३	७५
ओरोदस्त्वयंमुचः	६ ३ १५२	२५७
ओस गतिकारकादे—'	६ ३ ८८	२६१
ओपघेरजात्तौ	५ ४ ४९	१२२
ओष्ठोत्थोः—'	६ १ १२०	१७५
औशस्यसु	६ ४ ५६	२७३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
ओ सुखोपध	६ ४ ७४	२०६
कंशंभ्याम्	५ २ २१४	७७
कंसापांभ्यो टिठन्	५ १ ५	२
ककुन् ककुदस्यावरयायाम्	५ ४ १७०	१४६
कभ्वा इत्यख	५ २ १५७	६७
कटघ	५ ० ३२	११
कषडकपुलक—'	५ २ ४	४३
कषट्वादीनां—'	६ १ ११	१५२
कसैश्च	५ २ ११	३
कम्दलशैबल—'	५ २ ७५	७०
कपाले हविषि	६ ४ ६६	६०५
कपिष्ठातिम्वां ठक्	५ १ ४५	३७
कपिपद्मधिरप—'	६ १ ११२	११३
कमलसरोरुह—'	५ १ १९४	७४
ककैलोहिता—'	५ ३ १४७	११
कर्माक्षिन्त—'	५ २ २७	४६
कर्णे पिष्टरप—'	६ २ १७०	११४
कर्मण वकम्	५ १ ११३	२१
कर्मदेशाभ्यां यत्	५ १ १०६	२१
कठापिकुभुमि—'	६ ३ १४१	१५५
कपं चोष्णे	६ २ १४६	१२१
काण्डाण्डाभ्यामीरुषु	५ ३ १६३	६६
कादेबहुलं	६ ३ १५१	१७७
का वम्पयुसोः	६ २ १४३	१२०
काररकरो वृक्षे	६ ३ १५५	१८४
कार्पापण—'	५ ३ ३६	४
कार्पापिणम्—'	५ ३ ६	
काश्चेतु—'	५ ३ ११३	८
काटान्	५ ४ ११	१६०
काटान् काय—'	५ ३ ७७	१६
काटान् काय—'	५ १ १०१	१०
काटान्	५ ४ ११६	१३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठः
क्रासुगोणीभ्यां हरच्	५ ३ १२४	१०६
क्रास्तीराजस्तुन्दे—	५ १ १६७	१८६
क्रियत्तदेकान्येभ्यो—	५ २ १९६	१०७
क्रियत्तदेतदन्येभ्यो—	५ ३ २४	८४
क्रिति च इत्तः	६ ३ ९६	२४६
क्रिति चैतेपां	६ १ २०	१५६
क्रिमः	५ ३ ३६	८६
क्रिमः कः	६ ४ ७१	२७६
क्रिमः कुः	५ ३ १७	८३
क्रिमः सङ्ख्या—	५ ३ ६९	५३
क्रिमिदम्भ्यां षो षः	५ ३ ६७	११
क्रिमोत्तिङ्ग्येभ्य—	५ ३ ७९	९८
क्रिमो उत्तरच्	५ ३ १२८	१०८
क्रिमोऽच्	५ ३ १३	८३
क्रितौ कवने	६ १ १५०	१८३
क्रिष्णिञ्चा गुहायां	६ १ १५९	१८५
क्रिष्टुः प्रमाणे	६ १ १५८	११
क्रुक्क्रुवावपो—	५ ३ ५५	१०१
क्रुदीशमी —	५ ३ १२२	१०६
क्रुवा इपच्	५ ३ १२३	१०६
क्रुत्तिसे	५ ३ १०१	१०१
क्रुमद्वन्पां—	५ ४ ११९	१३८
क्रुमारक्रीदनकेभ्यः—	५ ४ २५	११९
क्रुमार्याः पुत्र—	५ ३ ४७५	८८
क्रुम्भजाड —	५ ४ १६	१४६
क्रुलामुग्य—	५ ३ १०८	४०
क्रुलिजान्तुक् च वा	५ ३ ५४	६२
क्रुलमावावन्	५ ३ ११५	५८
क्रुशामार्थ—	५ ३ १४०	११०
क्रुस्तुम्बुरोपवां	५ ३ १६८	१८६
क्रुष्ट्वाहन—	५ ४ १६८	२९५
क्रुषो द्वितीय—	५ ३ ७१	१२८

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्थम्
कृजोऽसुदः	६ ४ १७६	२९८-
कृत्वेऽप्यद्वयमः	६ २ १-९	२१३
कृद्भ्यश्चाकार्य—'	५ ० १७२	७०
कृष्णात् तिष्ठेषु	५ ३ ५४	८९
कृष्यान्मृगे	५ ४ ४६	१२३
कृष्यासुतिरजः—'	५ ४ १६४	६८
केवलाभ्यां—'	५ १ १९	४
केनामनि—'	५ २ १५९	६४
कोः कत्—'	६ ० १४०	२२०
कोटरमिधक—'	६ २ १६९	२२३
कोथ क्षियाः	५ १ १७१	३८
कौण्डोपरध—'	५ ३ १५३	११३
किञ्चि	६ ३ ३५	२३४
काहनात्मनिके	५ ४ ३९	१९०
किञ्चि दीर्घे	६ ३ ४९	२३७
किञ्चि मिल्यम्	६ ४ १७४	१९७
केरमाह—'	६ ४ १३५	१८९
सिद्ध स्कन्द—'	६ ३ ५०	२३७
कयप्प्योः	६ ३ १६०	२५८
कयस्य वा	६ ३ ४५०	२४०
कमः	६ ० १३९	२८८
कमः त्रिष	६ ३ १४	२३०
क्रियः क्रियायै	६ १ ९०	१६१
क्रियामकारे—'	५ ३ ३८	८६
क्रियायां द्वे—'	५ ४ १५३	१४४
श्रीहृन्नाम्	६ १ ८९	१६४
कुरास्तुमारुघ्	६ ४ ४७	१०२
श्रोत्रयोत्रनादेः—'	५ १ ७१	१५
क्षिदेः के	६ १ १३	१५२
क्षिप्राद्धित्	५ ० ४३	४८
क्षोरेकाभाद्—'	६ ४ १८२	१९९
क्षति	५ ३ १८	८३

सूचक	सूत्रसंख्या	पार्श्व
आवाशास —'	६ ३ ५५	२१८
कुतृह्वमुक्ता —'	५ २ ५६	५०
कुद्रजाम्बूपतापेभ्यश्च	५ ३ १३२	६३
कुषिषसि —'	६ ४ ११८	२८५
कुवचस्वान्त —'	६ ४ १६०	२९४
क्षेत्रियच् परक्षेत्रे —'	५ २ १२४	६०
क्षेः क्षी	६ १ ७१	२४१
क्षन्तासिन्धु —'	५ २ १५६	६७
क्षरक्षुराभ्यां नन् वा	५ ४ १४८	१४३
क्षार्यां वा	५ ४ ११७	११७
क्षितीच एकाचोऽनः	६ २ ४	१८९
क्षित्यनभयस्य	६ २ ९३	२११
क्षयपारपरस्य	६ १ १३३	१०१
क्षुल्लदीन —'	५ १ १४६	३१
क्षणाधिभ्यां परबुः	५ १ १५०	३३
क्षमयन् —'	६ ३ ९५	२४६
क्षमयन् —'	६ ३ ४६	१३६
क्षमहन्तश्च —'	६ ४ १०३	२९९
क्षमेरु च	६ ३ ४७	२३६
क्षमेर्लिङ्यात्मने —'	६ ३ ४१	२३५
क्षमांश्च प्राणिनि	५ २ ५८	५०
क्षवि युक्ते	६ २ ६३	२०५
क्षव्युतिवित्त्व —'	६ १ ८८	१६१
क्षार् दिदि	६ ४ १०२	२६९
क्षान्त्यजगाम्यां —'	५ २ ११६	१८
क्षान्तिद्वि —'	६ ३ १८९	२६१
क्षिप्रिदी —'	५ २ १२३	१३९
क्षुणः स्वानृह —'	६ २ ४१	१९६
क्षुण्वचनेभ्यो —'	५ १ १४३	३०
क्षुण्वादी —'	६ ४ २९	२६९
क्षोप्रक्षरणाच्छाया —'	५ १ १८०	४०
क्षोमिन्, वृज्ये	५ २ २०२	१२

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
गोमूत्रादाच्छादने	५ ३ ५१	८८
गोरतद्वित्तुकि	५ ४ १०८	१३५
गोतो वा	६ १ ११५	१४०
गोर्द्धोमपुच्छाभ्या	५ ३ १४३	१११
गोपदिपेत्वा—'	८ २ २२२	४२
गोहावृ मृतपूर्वे	५ २ ६	४२
गोपदं सेवितासेवित—'	६ १ १६०	१८५
ग्रन्थान्ते च	६ २ १२०	२६६
ग्रहणे वा	५ २ ११	५५
ग्रहिगृहिभ्या—'	६ ४ १५२	२९३
ग्रहिव्यभ्योः	६ २ २१	१५५
ग्रहिस्वपि—'	६ १ ४९	१५४
ग्रहेरस्त्राक्षिदि—'	६ ४ १०६	२८३
ग्रामकौटुम्भ्या—	५ ४ १११	१३६
ग्रामाकुमार—'	५ १ १९	४०
ग्रामि भाव—'	६ १ २८	२३३
घटमकाष्ठेषु—'	६ १ २०	१४२
घरूपकवप—'	६ २ १६	२०१
घासक—'	६ २ ६१	२०४
घुपेरविशङ्कने	६ २ ११५	२९१
जलिजस्तो	६ १ १३१	१७१
किङ्गोवां	६ ३ ११३	२५४
क्ष्वा मरुमस्य वा	६ ३ १५०	३५८
क्ष्वा ईश	५ ४ १८२	४१
क्ष्वापोः संज्ञाभ्या—'	६ १ ९०	११०
क्ष्वापो हीर्षात्	६ १ ७३	१६६
क्षूक्ष्मत.	५ ४ १८१	१६८
क्षिपः—'	६ ६ ८६	१७१
क्षुराव—'	६ ४ ५१	१७३
क्षुरामहत—'	६ १ १३०	१७
क्षुरो वाक्षी—'	६ २ ८२	११
क्ष्वापिचक्ष्वापो वा	६ २ ८२	११६

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाठः
धरणे ग्रहचारिणि	६ २ १२३	२९७
चरिचलि—'	६ २ १४	१५२
चर्मणः कोपो	६ ३ १४३	२५६
चातुर्मास्येभ्यो—'	५ १ १८	१९
चातुर्वर्ण्य—'	५ १ १६०	३५
पापः की	६ ३ ३९	१५७
क्षिप्रगृह्यो—'	६ ४ १२	२६७
चित्तः कपि	६ २ १७४	२२४
चित्तयति नित्यम्	५ १ ८९	१८
चित्पुरोर्जा	६ १ ६४	१६३
चूराभद्रादिभ्योऽण्	५ १ १२१	२३
चौ	६ २ १८४	२२५
एकारण्योऽन्यस्य हुक्	६ २ १३४	२१९
छंदमेद—'	५ १ ५९	१३
जलपदेभ्यो नित्यम्	५ ४ १२०	१३८
जलसप्तजनामात्	६ ३ ३६	२३५
जलाघटाकालाभ्यः शेपे	५ २ १४०	६४
जलाघटाभ्यां शेपे	५ २ १३१	६२
जनीनीदिभ्यः सेभ्योः	६ ४ १९०	३०१
जपिपन्थाश्चति—'	६ ४ १५९	२९४
जराया जरञ्च	५ ४ १२४	१३९
जराया जरत् वा	६ ४ ६९	२७५
जातिनाशः फन्	५ ३ १०८	१०३
जातिरयच् तद्धिते	६ २ ५१	१९९
जातेरतण्डुलादेः	५ २ १७३	५०
जातो गिय—'	५ ४ १०	११८
जात्यन्ताच् वन्धुनि	५ ४ ३४	३२१
जान्तश्चामनिदि	६ ३ ५३	२३७
जीर्जाञ्जलिपु	५ ३ ५१	८८
जीवनस्य मृते वादेः	६ ३ १५०	२२१
जीविज्यै—'	५ ३ १३२	१०८
जीपितस्य च	५ १ ४०	९

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाये
जुषः पादः	६ ४ १६१	१८६
उपः	६ १ ५२	१६०
उपादादीयसः	६ ३ १६६	१५८
उपादधभ्रजाम्	६ १ ६३	१५५
उपोऽज्ञातमिच्छा—'	५ ९ १५१	६६
उपोऽज्ञातमिच्छास्विन्—'	५ ९ १६६	६६
हायः	५ २ १२८	१३५
हासि तिद्घपिति	६ २ ३४	२३४
ममि च पृथोऽश्लो	६ ३ ६६	२६०
मवादीता बहुषु लुक्	५ ३ १५६	११४
दात्राय ज्ञादौ वा	६ ४ ४८	२४३
देरन्यत्रापि	६ ३ १३५	२५५
देरिमेष्टेयसु	६ ३ १६३	२५८
दौसोरनः	६ ४ ७६	२७७
दस्मेकः	६ ४ ३	१६३
दामादावेकाप्—'	५ ३ ११०	१०३
दुमुश्चाष्टा—	५ १ ९७	१६
दे क्षमायी	६ ३ ४४	१६४
दृष्टोपे—'	६ ३ १७५	१४४
नः पन्मश्च नित्यम्	५ १ ७३	१५
नञितुण्म्या नित्यम्	५ ४ ४२	१२२
नेरनिदि	६ ३ ९६	२४०
नेर्भूषं प्रन्धे	६ ४ २६८	२९६
नी नः	६ १ ७९	१६५
नी गमिरवापे	६ ४ ९९	१८१
नी गृह्यमणे	६ ३ २७	२३३
नी संघर्षं	६ १ ४४	१५५
' "	६ ४ १०४	२४३
तं भूतो भाषी	५ १ ८०	२६
तथातीति—'	५ १ ९५	१९
ततः क्षप्तो नः पुंमि	६ १ १२५	१७८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठम्
तत्पचसि ज्ञेयादण् च	५ १ ५०	११
तत्प्रकृषमिति यवद्	५ ४ ८	११७
तत्र कुशल इत्याकर्षात्	५ २ ९३	५५
तत्र घटते—	५ २ ५२	४९
तत्र तस्यैव	५ १ १३१	३५
तत्र द्वायते	५ १ १००	३०
तत्र विधितः	५ १ ३८	४
तत्स्थगुण—	५ ३ ८३	५५
तत्स्वसम—	५ १ १४६	३२
तद्ः सोर्लोपो—	५ १ १४५	१८९
तद्वास्मी—	५ १ ३६	८
तद्धीने	५ ४ ६७	१३७
तद्गन्ताच्च	५ २ १६९	७३
तद्द्विम्	५ १ १३२	२५
तदस्मिन्नधिकं—	५ २ ७४	५३
तदस्य परिमाणम्	५ १ ३९	८
तदस्य ब्रह्मचर्यम्	५ १ ९०	१८
तदस्य सङ्ज्ञातं—	५ २ ५३	४९
तदस्यास्यस्मिन्—	५ १ १२७	६१
तदा दानीम्	५ ३ २१	८८
तद्विज्ञोऽङ्गुलि—	५ २ ४९	१९८
तदुक्तात् कर्मणोऽङ्गु	५ ४ ४०	१३३
तद्वि च	५ २ ३९	४७
तद्वति धण्	५ ३ ४४	८०
तद्विशेषेभ्यो लुक्	५ ३ १३९	६३
तद्विपर्ययोः	५ ४ १३३	२८८
तनोः सूत्रे—	५ ४ ३३	११९
तनोत्तैथि	५ ३ ३९	६३५
तनोर्वा	५ ३ १३	२३०
तन्नादचिरोद्धृते	५ ० १०१	५५
तत्तत्सङ्ज्ञाभ्यामण्	५ २ १५०	६६
तमर्थ इष्टम्	५ ३ ८४	६६
तयोर्विन्मलोऽङ्गु	५ ३ ८५	७

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाठम्
तयममौ छसि	६ ४ ६३	१७४
तसिश्च	५ ३ ७०	६३
तस्करबृहस्पती—'	६ १ १७२	१८५
तस्मान्मुदाचि	६ २ १६२	२१४
तस्मै प्रभवति—'	५ १ १०५	२१
तस्मै मृतोऽधीष्टः	५ १ ७९	१९
तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्य	५ १ ९९	१०
तस्य निमित्तं संयोगोपासी	५ १ २८	१
तस्य पाक —'	५ २ २६	४५
तस्य पूरणे षट्	५ २ ७५	५४
तस्य भावस्यतली	५ १ १३३	२५
तस्य महानाम्नादित्य—'	५ १ ९४	१९
तस्य वापः	५ १ २५	१
तस्य तः सौ	६ ४ ७२	१७६
तादेः सह—'	६ ४ १०४	२८६
तामस्य रूपः	६ ४ १३०	२८८
तिष्ठथ	५ ३ ९१	९७
तिष्ठामरुच् प्राक् टेः	५ ३ ९५	९९
तिष्ठे हृदपरिति	६ ३ ५७	६३८
तिष्ठेवधेपे	६ ३ १११	२६४
तिष्ठुपमस्याः	५ ३ ११५	७७
तिस्तसिर्त्यति	६ ३ १३३	२१८
तिष्ठमापोमा—'	५ ३ ४	४१
तिळादिभ्यः स्नेहे वलच्	५ ३ ५०	४९
तिष्ठपुष्टयो—'	६ ३ १५८	१५८
तिष्ठया संज्ञायाम्	६ ४ ६७	१७८
तीमाद्विष्ठाधार्माक्	५ ४ १३	२१७
तिथिं ये	६ ३ १२४	७७
मुनिपाटिपठेभः	५ ३ २१३	६४
मुन्दीदरीपिचण्ड—'	५ ३ १४१	१७४
मुन्धमासी दधि	६ ४ ६९	११३
मुमथ पात —'	६ ३ १०८	

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठम्
यफ्रान्तवाधिलुप्योनां वा	६ ३ ५९	२३७
यडि च सेदि	६ ३ ११६	२५०
यो न्यः	६ ४ ३९	२७२
इंशिथन्त्रि—'	६ ३ २५	२३३
इक्षिणकट्टुर—'	५ १ ६५	१४
इक्षिणेसा—'	५ ४ २५२	१४४
इक्षिणोत्तराभ्याम्	५ ३ ६९	९१
इण्डदानयोः	५ ४ ४	११६
इण्डमुसड—'	५ १ ६४	१४
इन्तशिथाम्वा—'	६ ३ ११५	६६
इन्ताडुप्रतादुरच्	५ ३ १५४	१७
इमच्छयप्रथम्	६ ३ २२२	२५१
इम्भेः सि सभि च	६ ३ ४४	१३३
परिग्रः फिति	६ ३ १११	२४९
दद्यात्थैकस्य	६ २ ६४	१०५
दरित	६ २ १८१	२१५
दाणिदगायन —'	६ ३ १८१	१६९
दानात् कुरितवे	५ ४ २२	१२९
दामन्यावपि—'	५ ३ १५२	११३
दाधान्माहान् —'	६ ३ १२	१५३
दिक्छन्दाद् सीरत्न—'	६ २ १४७	२३३
दिक्छन्दाद् दिक्—'	५ ३ ५७	८९
दिक्पूर्वपदराय च	५ ३ ६४	९०
दिनमिय—'	६ ४ २५०	२६२
दिय भोग्	६ ४ २१	१७१
दियस् कुरियस्यं वा	६ २ ३९	१९५
दिवोदात —'	६ ३ २९	१९४
दियो दाय	६ २ ३८	१९५
दिव्योऽपि एषा—'	६ ३ २६३	२२३
दीर एतोती	६ १ ५८	१६२
दीवो छिति—'	६ ३ ७३	२४२
दीपंरच	६ १ ८०	१६७
दीपान्—'	६ ४ ७४	११०

सूचक	सूचकक्रमा	पाठ्य
हुयो दादा—	६ २ १५३	१२०
हुयो दौ	५ ३ १३	१८०
हुयाराजः—	५ १ १०८	३२
हुयारिभ्यः पद	५ १ १८८	३६
हुयरा—	५ २ १२७	२१०
हुयः स्थूलयोगिनोः	५ ८ १६२	२१५
हुये प्रा ष	५ ३ ६८	११०
हुयतादासवायुना—	५ २ ३८	११५
हुयताप्रातः—	५ ८ ६०	११५
हुयमनुप—	५ ४ ६१	११८
हुयमत—	५ ३ ११	११
हुयईस—	५ ३ १३३	१०९
हुयान् वल्	५ ४ ५९	११५
हुयानाशिवः	५ ३ १७	११३
हुये लुबिकयो ष	५ ३ १५३	६६
हुयो मः	५ ४ ५७	२७७
हुयान्मन्त्र	५ ३ ११	८५
हुयुम्या मः	५ ३ १५८	६७
हुयान्—	५ २ १७	१११
हुयपक्षान्म्या—	५ ३ ५७	१३
हुयोर्मन्त्रे	५ ३ १३९	११०
हुयान्नाश—	५ ३ १७७	१९
हुयान्नुप—	५ ४ १२१	१३८
हुयान्पताप—	५ २ १८१	४१
हुय सक्तपायो—	५ २ ६८	२८५
हुयोर्गप	५ १ ८२	१७
हुयोर्लुह	५ २ ६८	५१
हुयोर्लुगादिः	५ १ १५	८
हुयोर्वा	५ १ ८६	१७
हुयोः प्रव	५ १ ५३	१२
हुयिचदुर्भ्यः पुत्र	५ ४ ७	११७

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्थम्
द्वित्रिंशत्तयेः—	५ २ १७	४
द्वित्रिंश्यां भसुम्	५ २ ४५	८७
द्वित्रिंश्यामञ्जलेः	५ ४ १२८	१३७
द्वित्रिंश्यामयद् वा	५ २ ७१	५३
द्वित्रिंश्यां मूर्धः	५ ४ २३३	१४०
द्विभ्यादेश्च	५ २ ९३	५
द्वित्वे	६ १ ४६	१६०
द्वित्वे गोपुगच	५ ९ ४८	४८
द्विबहुवृत्—	५ ३ ७७	६३
द्विस्ताया—	५ ४ १००	१३४
द्वेस्तीपः	५ २ ८२	५४
द्वयोऽस्तद्वृत्—	५ २ २९	६
द्वन्तरनदणान्तोपसर्गोभ्यो—	६ २ ३४	२१९
धनादेश्चोभ्यो—	५ २ ९६	५५
धगादुचमर्मे	५ २ १७०	८९
धनुषोऽङ्गत्	५ ४ १६१	१४५
धर्मशीत—	५ २ ११०	७१
धर्मादनिच्—	५ ४ २४९	१४३
धातोऽपदेश—	६ १ ५५	१६१
धातोस्तस्मिन्निचरथैष	६ २ ८७	१६८
धाम्येभ्यो भवने—	५ २ १	४१
धुरोऽनारय	५ ४ ८७	१३१
द्विषद्विभ्यां—	६ ४ १६१	२५५
धेनोर्मेध्यायाम्	६ २ १०४	२१९
न उपधायाः	६ ३ ५	२९८
न किम्; शेपे	५ ४ ८२	१३०
नक्षत्रास्तुः	५ ४ १३७	१४१
नगोऽप्राणिनि वा	६ २ २१५	२१५
नमः क्षिप्रशेष—	५ १ १५८	३४
नमस्तु—	५ ४ ८४	१३१
नमोऽस्मात्पुनश्च	५ ४ १३४	२७
नमो न	६ २ २१०	२१४

सूत्र	सूत्रसंख्या	पार्श्व
सन्तोऽर्थात्	५ ४ १७९	१४८
नञ् ह्रस्वभ्यः —'	५ ४ १४१	१४९
नञ् लङ्भ्यां	५ ४ ८९	१६३
नञ् सुव्युप —'	५ ४ १३८	१४१
न तस्मिन्	६ १ ४७	१६०
न ऋषादिभ्यः	५ २ १७१	७०
न द्विधे	२ १ ११७	१७६
न न्वाः —'	६ १ ५	१५१
न पुंषिपेधे	६ २ ६२	२०४
न पुंसस्येकोऽपि सुभि	६ ४ १८	२६९
न पुंसकाद्वा	५ ४ १२६	१३९
न मधात् —'	६ २ ४५	१९७
न म्नात् —'	६ २ ११३	२१४
नरे संज्ञायाम्	६ २ १६७	२२३
न छिदि	६ ४ १०८	२८३
न ह्यपि	६ ३ ७९	१७३
न वयज्ञादिभ्यः	५ २ १७९	७१
न म्नात्	५ ४ ५६	१२५
न शालध्व —'	८ ३ १२४	२५२
न शोऽपि	६ ३ १२३	२५२
न शो म्नात्	६ ४ १२	१६८
न सम्प्रसारणदीदृशु	६ १ ३५	१७१
न सम्प्रसारणाव्यय —'	६ २ ८९	२१०
न सम्प्रदी	६ ४ ४५	२७२
न संयोगात् वसः	६ ३ १३४	२५४
न संदावे	५ २ ६१	५१
न सामिनेमार्धयोगे	५ ४ ३३	१२१
न सुवृभ्यां —'	६ ४ २३	२६७
न सुभ्रवादिभ्यः	५ ४ १८३	१४८
न स्वादि	६ ३ १४०	२५५
नञ् नास्तिनाया —'	६ २ ७१	२०८
न दस्तदण्ड —'	५ ३ १३५	१०७

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाठम्
नादिवृत्ति —'	६ २ १७८	२२४
नाड्येः पूजायाम्	६ ३ ४८	२२६
नाडीतन्मयोः स्वाद्वे	५ ४ १८८	१४९
नामनेपदेशु	६ ४ १२८	२८५
नाभेः	५ ४ १३९	१३१
नाभ्यस्तापञ्जः	६ ४ ३१	२७०
नाभ्यासोपसर्जन —'	६ १ ९३	१७०
नागागोत्र —'	६ २ १२६	११७
नामरूपाभ्यां धेयः	५ ४ ५३	१९४
नाम्नि नासिकायाः —'	५ ४ १४५	१४३
नाभ्यतिमृचतयोः	६ ३ ३	१२८
नाभो द्विगोः	५ ४ ११५	१३७
नाशिष्यगो —'	६ २ १२१	२१६
नामान्तौ —'	५ २ ३८	४७
निरयं करोतेयं च	६ ३ १०१	२४७
निरयं द्वापि पूर्वस्य	६ ३ ११९	१७७
निरयं द्वापि —'	५ २ ७७	५४
निष्प्रमसिच मजायाः	५ २ १७३	१४३
निरयमिन्द्रे	६ १ १३७	१८०
निद्रातन्त्रा —'	५ २ २२४	७९
निमान निमेषयोर्मपद्	५ २ ७३	५३
निरः कृपः	६ ४ ११५	१८४
निरः पेष —'	५ १ १०८	७१
निर्दुभ्यां कुलात्	५ ३ १४७	३३
निष्पुपेन्द्रः —'	५ १ १०९	२१
निष्प्रमसिचपाद —'	५ २ ४	२
निष्प्रदेः दात —'	५ २ १७८	७१
निष्प्रदासिचोपने	५ ४ ७५	१९९
निष्प्रदां संदि	६ ३ ६७	२४०
निष्प्रदाः	६ ४ ११६	२८५
निष्प्रदापिः	५ ४ १८९	१५०
निगः दातो द्यु	५ २ १२९	१४०
निष्प्र धंषणः	५ ४ ९६	११३

शब्द	सूत्रसंख्या	पार्थक्य
नीति च तदुक्त्याम्	५ ३ १०५	२०१
नुर्वा	६ १ ४	२२८
नेः समीपे	५ २ ३६	४७
नेत्र्यभिभसिद्ध—	६ २ २२	१९२
नेर्धिदञ् —	५ २ ४०	४७
नेकाचः	६ ३ १६९	२५९
नो मद्	५ २ ७९	५४
नोत्तसनेषु	६ ४ ६८	२८०
नोत्तमाकुसामिका—	५ २ १६७	६९
पक्षात् तिः	५ २ २८	४६
पक्षिः	५ १ ४३	९
पयदपवौ —	५ १ ४६	१११
पञ्चम्याः —	६ २ २	१८८
पणपाद्—	५ १ २०	५
पय कापि—	६ २ ४४	२०४
पयन्तपुरोहित—	५ २ १६१	३६
पयमुलाद्—	५ ३ ४८	६८
पयः पन्थ च	५ २ ९५	५५
पयः इन्	५ २ ७२	१५
पयिमध्यभुक्षामात्	६ ४ १३	२७१
पयो वा	५ ४ ८५	१११
पदान्तरय वा	६ १ ८३	१६८
पदान्ते धिप उन्	६ १ १५७	१८२
पद्वन्तपद—	६ १ १०५	१८८
परापय देवापरापयवासां—	६ २ १०	१९५
परापय	५ ३ २३	८८
परापयवासां—	५ ३ ६७	१११
परापयवासां—	५ ३ १३	१८
परापयि—	६ ४ १४१	१९१
परापय	६ १ १८	१९५
परापय—	५ ३ १०	८८

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाथम्
पदेठासनासुद -	५ २ ४३	४८
पर्वमरुत्स्यां तप्	५ २ २०५	५६
पशुरक्षोभुर-	५ ३ १५४	११४
पशुनामभ्यः-	५ २ ४७	४८
पशौ छत्र-	५ ४ ३९	११७
पाटेगिलुम्-	६ १ १६	१५३
पाठेऽवतः	६ ४ १७९	१९६
पाण्डूदत्-	५ ४ १०२	१३४
पाप्रापितादहेभ्यो यो वा	५ १ ५९	१२
पाप्राव छत्र	५ १ २९	६
पाप्रापथ	५ १ ६३	१४
पापः पत्	६ ३ १६८	१५१
पादनिशा-	६ ४ ८२	१७८
पादस्य पाद -	५ ४ १६४	१४७
पादपाम्यां च	५ ४ ६२	१२५
पासमाम-	५ २ १४४	६५
पाररजो देते	६ १ १५४	१८४
पाराधनपुरायण-	५ १ ९८	३५
पाराभारं-	५ २ १७	४४
पार्थनाग्विद्वति	५ २ १०८	५७
पार्थिवमन्योर्द्विषंश्च	५ २ १३५	६३
पिच्छोः पणोदक	५ २ १३९	६४
पिशाचदाद्याने-	६ २ १५७	१२१
पुनरुम्मा -	६ २ ८	१८९
पुनद्व बगं-	६ २ ५२	१९९
पुनोऽग्रम्	६ ४ ४३	१७१
पुन्यादरचरि-	५ १ १२९	२४
पुनान्त्र च	५ १ ३१	७
पुनान्त्र दन्तिमे	५ ४ १६	११९
पुने	६ २ २३	१९४
पुने वा	६ २ २४	१९३
पुनः	६ १ ७	१७१
पुनरुम्मा-	५ ४ १७८	१४८

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाठः
पुरूपथिभ्योऽच्	५ ४ ८६	१३९
पुरुरहृदयाभ्याम्—'	५ १ १७२	१८
पुरुषे वा	६ २ १४५	१२१
पुष्करपक्षोत्पल—'	५ २ १९३	७३
पूराद्वामासणीपूर्वाञ्जयः	५ ३ १४८	१६३
पूरुक्षिभिर्भ्यां क्वबल	६ ४ ११४	१७५
पूजास्ततिभ्याम्—'	५ ७ ८३	१३३
पूरणार्धादिकन्	५ १ ३७	॥
पूरणान्छुक्—'	५ २ ९०	५५
पूर्णमालोऽम्	५ २ १८०	७१
पूर्णाद्वा	५ ४ १४५	१४७
पूर्तर—'	५ ३ ३०	८५
पूर्णपदस्य च	५ ३ १२५	१०४
पूर्वादिभिः	५ ७ १९९	५९
पूर्वाद्दुप्	५ ३ ३२	८५
पूर्वाभरयोः—'	५ ३ ५९	९०
पूर्वाभ्यान्य—'	५ ३ १८	८५
पूर्वापर—'	५ ४ १०४	१३७
पुच्छेरगहि	६ १ २८	१५५
पृथिवीत्वम्—'	५ १ ३२	७
पृथुपृथु—'	५ १ १३६	२८
पृथक् चद्वयो—'	६ २ १४८	२२१
पेषंवात—'	६ २ ८५	२७९
प्यासः पीरुध—'	६ १ ४०	१५९
प्रकारमपि पाठीयः	५ ३ ७५	८७
प्रकृतेः	६ ३ १	१२७
प्रकृष्टप्रकृष्ट	५ ३ ११७	१२
प्रगृह्यः प्रकृत्या	६ १ १३९	१८०
प्रजने विद्यः	६ २ ८५	१६३
प्रजापति—'	५ ३ १२४	१०४
प्रमाणितुमिच्छ—'	५ ४ ४३	११२
प्रज्ञाश्रद्धा—'	५ २ १४९	६६

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
प्रतिकृती च	५ ३ १३०	१०८
प्रतिना पञ्चम्याः	५ ३ ५	८१
प्रतिपर—'	५ ४ १३३	१३९
प्रतिष्कनाः —'	६ १ १७१	१८७
प्रवृत्तेमातरिभ्यम् —'	७ २ २२३	७९
प्रतेः	६ १ ३५	१५८
प्रतेरसः —'	५ ४ ९८	१३४
प्रत्यम्बवेभ्यः —'	५ ४ ९०	१३३
प्रत्ययोचरपदयोश्च	६ ४ १५	२७४
प्रदुष्टार्ण—'	६ १ १०५	१७३
प्रभौ परिवृद्धः	६ ४ १६३	१९५
प्रमाण्याः	५ ४ १३५	१४१
प्रयोजनम्	५ १ १३८	७२३
प्रशस्त्रायां रूपम्	५ ३ ९०	९७
प्रशस्त्यस्य द्वः	५ ३ ८६	९६
प्रसंभ्यां जातुनोर्नुः	५ ४ १५९	१४५
प्रस्कण्य —'	६ २ १६६	१६६
प्रसयाप्रसंसयोः—'	६ १ ३३	१५७
प्रस्य क्तः कः	५ ३ ९४	९९
प्राम्युचो—'	६ ३ १९	२३१
प्रारब्धतेष्टम्	५ ३ २	९
प्रार्चां कारे दृष्टार्चां	६ ३ १३	१९०
प्रार्णिजाति—'	५ ३ १६६	१७
प्राप्यज्ञादतो लृञ् वा	५ ३ १३०	१३
प्राक् गुम्पतेर्गोपि	६ १ १७३	१८७
प्राक् पुराणे नद्य	५ ७ ५८	११५
प्राक् प्रकाशे	५ ३ ३४	४६
प्राद्वोन्नेपैष्वेषु	६ १ १-३	१७३
प्रापमिति—'	६ ३ १७४	१८७
प्रापोऽप्रमद्विमन्—'	५ ३ १३४	५८
प्रिपमुत्ताम्बा—'	५ ४ ७६	११९
प्रिपरिपर—'	६ ३ १६७	२५९

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्थक्यं
श्रियान्नोशा— ^२	६ २ ३७	१९८
श्रोत्राभ्यां वासात्	७ १ ११०	२२
श्रोत्रपदि — ^१	५ ४ १५७	१७५
प्लुतोऽनिशौ	६ २ १४०	१८१
फणस्त्रय— ^१	६ ३ १२०	२५१
फलवर्ध—	५ २ २०४	७६
फेनात्	५ २ १३८	६४
बन्धुनि पटुमीही	६ १ १८	१५४
यन्त्रे धनि	६ २ १९	१९२
घलकुक्षौ— ^१	५ २ १९६	७४
बलवाताभ्यां चूकः	५ २ २२७	८०
वकाप् वाहुर— ^१	५ २ १८९	७२
पहुप्रागण— ^१	५ २ ८४	५४
वह्निं वह्निजं	६ ४ २७	२६९
बहोरेर्भू चास्य	६ ३ १६४	२५८
वहोर्वारा — ^१	५ ४ ६	११६
बहोश्च भापः	५ १ १५६	३४
बहोश्च सक्त्वायाः	५ ३ १०	८३
बह्यचो भनुष्य— ^१	५ ३ २०६	१०९
यज्ञभिलोवपन— ^१	५ ४ २६	१२०
यज्ञवार्पात् — ^१	५ ४ १	११५
यज्ञतदण— ^१	५ १ १३९	२९
बाहीकेन्द्रमाग्रा— ^१	५ ३ १५०	११३
बाहीकेन्द्रं	५ ४ १५५	१४४
विद्वत्कीयादीनामित्यस्य	६ ३ १६१	२५८
सुहृत्वा क्षाण्डादने	५ ४ २४	११९
मत्तं गृह्यः	५ १ २८२	४१
मत्तयो जार्ता	६ ३ १७६	२६१
मत्तवर्षसात्	५ १ ३०	७
मत्तवर्षि— ^१	५ ४ ९३	१३३
मादागगागण— ^१	५ १ १४३	१०

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पादम्
प्रतिकृतौ च	५ ३ ११०	१०८
प्रतिना पद्यम्याः	५ ३ ५	८१
प्रतिपर—'	५ ४ ११३	११९
प्रतिष्कदाः —'	६ १ १०१	१८७
प्रवर्तमातरिचत् —'	७ १ २२३	७९
प्रवेः	६ १ ३५	१५८
प्रवेररसः —'	५ ४ ९८	१३४
प्रत्यन्ववेम्यः —'	५ ४ ९०	१३१
प्रत्यपोसरपदमोक्ष	६ ४ ६५	१७४
प्रददार्ण—'	६ १ १०५	१७३
प्रभौ परिहृहः	६ ४ ११३	१९५
प्रमापयाः	५ ४ १३५	१४१
मयोजनम्	५ ३ ११८	१२३
मधंछापी रूपम्	५ ३ १०	९७
मधस्वस्य द्यः	५ ३ ८६	९६
मसंम्यां जाजुगोशुः	५ ४ १५८	१४८
मस्वप्य —'	६ २ १६६	१८६
मस्यामसंसयोः—'	६ १ ३३	१५७
मात् टणः कः	५ ३ ९४	९९
मात्पुको—'	६ ३ १९	१११
माववेष्टम्	५ ३ २	९
माचां करे हृष्टादी	६ २ १३	१९०
माणिकति—'	५ ३ १६६	१७
मान्यजादानो छज् वा	५ २ १३०	९१
मात् दुम्पतेगंधि	६ १ १७३	१८७
मात् पुराणे मध	५ ४ ५८	११५
मात् प्रफरो	५ २ ३४	४६
मादूहोमेपैषेषु	६ १ १०३	१७३
मापमिति—'	६ १ १७४	१८७
मापोऽष्टमरिमन्—'	५ २ ११४	८८
मिपमुराभ्यां—'	५ ४ ७६	१२९
मिपमिपर—'	६ ३ १६७	१५९

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
त्रियामनोऽज्ञा—	६ २ ३७	१९८
प्रोपाभ्यां दासात्	५ १ ११०	२२
प्रोत्पदि —	५ ४ १५७	१७५
प्लुतोऽगितौ	६ २ १४०	१८१
फणस्त्वम—	६ ३ २२०	२५१
फलपार्श्व—	५ २ २०४	७६
फेनात्	५ २ १३८	६४
गन्धुनि गहुमीहौ	६ १ १८	१५४
यन्धे घणि	६ २ १९	१९२
यत्कुलो—	५ २ १९६	७४
यत्वाताभ्यां चूकः	५ २ २२७	८०
यकात् बाहूय—	५ २ १८१	७२
यत्पूरागण—	५ २ ८४	५४
यहृणि गहुर्विज	६ ४ २७	२६९
यहोरेभूं चास्य	६ ३ १६४	२५८
यहोर्वासा —	५ ४ ६	११६
यहोश्च भापः	५ १ १५६	३४
यहोश्च तस्त्वयायाः	५ ३ १०	८२
यद्यचो मलुप्य—	५ ३ १०६	१०३
यक्षभित्तोऽपक्व—	५ ४ २६	१२०
यक्ष्वापार्श्व—	५ ४ १	११५
यत्तत्त्वम्—	५ १ १३९	२९
यहोक्तेष्वनावाभ—	५ ३ १५०	१५२
यहोर्लिङ्	५ ४ १५५	१४४
यित्दजीपादीनामिस्य	६ ३ १६१	२५८
यहोश्च भाप्यायनं	५ ४ २४	११९
यहोश्च भापः	५ १ १४२	४१
यहोश्च जर्ता	६ ३ १७६	२६१
यहोश्च भापः	५ १ ३०	७
यहोर्लिङ्—	५ ८ ९३	१३३
यहोश्च भापः—	५ १ १४३	२०

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
मादनाचंसी	६ १ ३	१८८
मादनात् —'	५ २ १०९	५६
मुद्वतोऽस्या —'	६ १ १५१	१११
मुषो यधिः	६ ४ ८५	१०५
मत्तो य यत्ने—'	६ ५ ४९	१५४
मन्त्रोद्योगि	६ ३ ५४	१३६
मन्त्रोद्योगोऽकरणे	६ ३ १००	१११
मपरीक्षां पु—'	५ ३ १०	८६
मागाग्रय	५ १ ३८	८
॥	५ ७ ५४	११५
मागोऽष्टमाद्वली वा	५ २ ८६	५०
मागेन्द्र्यम्—'	५ २ ५६	११
मायादिकर्मागौर्वा	६ ४ १५४	१५४
मायिनि गात्रं—'	६ ४ ६	१६४
मियो वा	६ ३ १०७	१४८
मियो द्वेदभवे	६ १ ९६	११३
मुषो धुम्—'	६ ३ ९१	१४५
मूतपूर्वै चरद्	५ ३ ७५	९३
मृत्तिमरणाशाः	५ १ ४९	११
भस्मरत्तु—'	६ ४ १४१	१६०
भाद्रप	५ १ १४०	३६
भाद्रपत्योदिते	६ २ ९६	११३
मधोनः श्री य वा	६ ३ १२६	१५६
मवौ य पत्तो—'	६ ३ १६९	१५३
मत्तो यद्वा—'	६ ३ १०१	१२३
मृद्वमद्राभ्यां यवने	५ ४ ८०	११०
मपुच्छमिदयोऽणम्	५ १ ७६	१६
मन्त्राय दिने	६ ३ १०१	११५
मन्त्रान्तरायां मुनी	६ ३ १४	१६१
मनसः शब्दायाम्	६ २ ६	१८९

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्थम्
मतिपचिमचां नास्ति	६ ३ १२२	२५१
मनोऽहंभ्यां कारः	५ ४ ५०	१२४
मन्धौवन—'	६ २ ८७	२०९
मन्दाद्यपाभ्यां—'	५ ४ १२१	१४२
मस्करमस्करिणौ—'	६ १ १६५	१८६
मसृजोऽन्यान् पूर्वः	६ ४ १३	२६६
मात्रा रीति मयूरः	६ २ १५५	२२९
मांसस्य पचि—'	६ २ २०६	११३
मातृज्मातृक—'	६ १ १९	१५४
मातुः पितर्यरहं च	६ २ ३४	१६५
माद्वर्मण एवापत्ये	६ ३ १७१	२६०
मानान्मात्रद्	५ २ ५९	५०
माने कंक्ष	५ २ ८८	५५
मान्तस्य—'	६ ४ ५९	२७
मात्रायाः क्षेपे	५ २ १८५	७२
मापात् परिमाणे	५ २ ५६	८९
मात्रात् भृतिः—'	५ ४ १५८	१४५
मात्राद् वयसि यत्नजी	५ १ ८१	१७
मास्त्रात्रागा—'	६ ३ ७६	२४२
मिथोरल्लपि	६ १ ६०	१६३
मुचल्लपकिप—'	६ ४ ११	२६५
मृशटुंरीप—'	५ २ ५७	५०
मृदसितकन्	५ ४ ४८	१२३
मेद इद्वा	६ ३ ८०	२४३
मेघारथाभ्यामिरः	५ ३ १६०	१८
मेघावरुणारदीदच्छायाक—	५ २ १८१	४०
मः वा	६ ३ २३	२१४
यकि	६ ३ ६३	२३९
यचि तद्धिते	६ ३ ४३	१९७
यचि स्वादावशिमुदि	६ ३ १२५	२५२
यज्ञाद् वस्तकर्म च	५ २ ६२	१४
यतोऽपतेर्वा	६ ३ ११५	२९३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
यत्तदेतेभ्यो वस्तुप्	६ १	६६ ५२
यत्तदर्थार्होऽपि	६ २	७५ २०४
यत्तदर्थे	६ २	८० २०८
यथाकथाचाणनः	६ १	१०२ २०
यथामुसुरतमुसुराभ्यां—	६ २	१ ४२
यमः सूपने	६ ३	४४ १३६
यमिरमि—	६ ४	१८४ ३००
यमनगान्मः	६ ४	१८४ २९२
यमलाद् भः	६ ४	१४६ १९१
यययवक—	६ २	३ ४१
ययाद् ग्रीहिषु	६ ३	५३ ८८
यस्य हलः	६ ३	६४ २३९
यस्याधुसि	६ ३	१५४ २५४
याप्ये पाशप्	६ ३	५४ ९६
यावमप्यवि—	६ ४	१४ १६८
यि प्रत्ययेऽवाचौ	६ ४	८६ १६८
युजेरममासे	६ ४	२५ २६८
युषात्त्वयोः कन्	६ ३	६९ १०
युषोरनाकापनः	६ ४	१ २६३
युष्मदस्मदोरनादेशे	६ ४	५५ २७३
युम्	६ २	२१३ ४८
यूयययी असि	६ ४	६० १७१
ये वा	६ ३	३८ २३५
योगाद्यथ	६ १	११२ १२
योऽधि	६ ४	५८ २७३
योऽनङ्गच्छति	६ ३	४० १५
योपपाद्—	६ २	१७८ ३९
योधिपशाक्षेप—	६ ३	१५४ ११४
र क्त. इधु—	६ ३	१६० २५९
रभे	६ ४	२० १९०
रक्ष विसाप्—	६ ४	४८ १९३
रजेः पुनर्नापनुज—	६ ३	२१ १३३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
रथस्या नद्याम्	६ १ १५७	१८५
रधनदातृप—'	६ ४ ११४	१८४
रधिजभोरचि	६ ४ १४	२६६
रधेरिटि लिट्येव	६ ४ १५	॥
रभेरदात् लिटोः	६ ४ १६	२६६
रतरूप—'	५ २ १२८	६२
राज्ञोऽग्रियाम्	५ ४ १०७	१३५
रात्रेः कृत्पणिति वा	६ २ १०३	११२
राज्यद्वसंवल्लराच	५ १ ८७	१८
रादिफः	५ ४ ११	१२४
राधो हिंसायाम्	६ ३ ११८	२५०
रायो हकि	६ ४ ५४	२७२
राहोपः	६ ३ १८	२३१
रंदिभ्यपि —'	६ ४ १८९	१०१
रपामत्वर—'	६ ४ १७०	२९६
रहेः प्रादुभ्यां च	५ १ १२५	२४
रुपादादतमशंसयोः	५ २ १९८	७५
रोमाप्रतीकारे	५ ३ २	८०
रुद्ध्या भ च	५ २ १४८	६६
रुद्रिकप्योरुपताप—'	६ ३ ११	२३४
रुजादिविषये—'	५ २ १७४	७०
रुभेध	६ ४ १७	१६६
रुद्रयेत्	६ ३ ७७	२४१
रुद्रसिचो—'	६ ४ १११	२८३
रुद्रि वयो यः	६ २ ४८	१९०
रुद्रि या	६ ४ ९३	२८१
रुद्रिनादेशादेरेक—'	६ ३ ११६	२५०
रुद्रिनामि	६ १ ३	२५०
रुद्रिनामभ्यामस्य	६ १ २८	१५८
रुद्रिपदे	६ २ ४२	१५५
रुद्रिः पूजा—'	६ १ ६८	१६४
रुद्रि या	६ १ ६१	१६१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाथम्
लिबिमृदि —'	६ ४ १४८	२९२
लुक् चास्य वा	५ २ ६०	५१
लुकि च	६ ४ ९६	२६१
लुकि वा	६ ३ ११३	२४५
लुङ्लब् —'	६ ३ ८१	२४३
लुङ्लुगेवा	६ ४ १०३	२४२
लुङ्लनप् —'	६ ४ ९२	२८०
लुभो विमोहने	६ १ १२०	२८५
लुम्भनु०	५ ३ १३१	१०८
लोकसर्व —'	५ १ ३५	७
लोकस्य पूजे	६ १ ९६	२११
लोपोऽधि —'	६ ३ ७४	२४१
लोपोऽनः	६ ३ ६२	१३९
लोपो वि	६ ३ ११०	१४५
लोमरोम —'	५ २ १४३	६५
लोहिताग्मनौ	५ ४ २८	१२०
ल्यपि	६ १ ५१	१६०
ल्यपि च	६ १ ५९	१६२
ल्यपि लघुप्राक्	६ ३ ६९	१४०
ल्यप्युक्तिरियदो जग्धिः	६ ४ ९१	२८०
ल्यप्तिर्यपि —'	६ १ २०	१५४
लटकादिविः	५ २ ११६	५९
लतोः स्वार्थे —'	५ १ ६८	५१
लतोरिट् च वा	५ १ १९	३
लतोरिषट्	५ २ ८५	५४
लती चैङ्किमोशिष्की	६ २ १९८	११७
लासाग्राह्या —'	५ २ १३७	६४
लासोक्ष्येभाक्ष्येभ्य	५ ३ १२५	१०६
लागतिरनामनिटी —'	६ ३ ३१	२३४
लनस्ततिश्च	६ १ १५६	१८४
ल्यपि दत्त इव दत्त	५ ४ १६८	१६६
ल्यपि पूरणान्	५ २ १८३	७३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
वर्णद्वयपरि—	५ १ २३८	२८
वर्णात्	५ १ २१२	७७
वर्णाद् अक्षरांशे	५ २ १९३	७३
वर्णाव्ययेभ्यः स्वरूपे	५ ४ ५१	१२४
वर्षक्षरशर—	६ २ १८	१९१
वर्षादृक्—	६ ३ ८९	२४५
वर्षादृक् च	५ १ ८८	१८
वरुण्यनृस्ताह—	६ १ १४३	६२४
वलादेरिद्	६ ४ १०५	१८१
वशेर्ध्वपिति	६ १ २५	१५५
वसुमन्तुपत्नी—	५ २ १२१	७८
वस्तेर्ङ्	५ ३ १३६	१०९
वाग्विक—	६ ३ २५	१५३
वाग्वाद्स्वेजि—	६ १ १५८	१०३
वा घोपनिष्क—	६ २ ७८	२०८
वाचः सन्वेदो	७ ४ ३९	१२३
वा चास्य म्बोर्लोपः	६ ३ १००	२४७
वा चित्ते	६ ३ ९४	२४६
वाचो विमनिः	५ २ २०८	७६
वा जृधसुप्रसाम्	६ ३ १९९	२६१
वातदन्त—	५ २ १३६	६३
वातपित्त—	५ १ ३७	६
वातातिनार—	५ ३ १८३	७३
वा श्रुन्तश्रान्त—	६ ४ १६९	२९६
वा महर्गो—	५ ३ १३७	१०७
वाम्यवाभ्याम्	६ १ ३६	१५८
वाम्नायोः	६ ३ ८५	१३८
वारवक्ष्याया—	५ ४ ७	११६
वारेर्वा वादके—	६ ३ १९१	२२१
वा णिडि	६ ४ ८३	१७९
वा भिः	६ १ ४३	१५१
वा भञ्जायाम्	५ ४ १८३	१४५
वा भेदोभादेशः	६ ३ ७८	२४२

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाथम्
वा सुपो बहुच्—'	५ ३ ९३	९८
वा सु।प्ल्यु ? प्ल्यु) ति च	६ १ १०७	१५४
वास्ताति	५ ३ ६३	९०
विंशतिकाल् ख।	५ १ १८	४
विंशतिविंशत्वारिंशत्—'	५ २ ४४	१०
विंशतिविंशद्भ्याम्	५ १ १३	३
विंशतेर्दिति ते	६ ३ १३८	२५५
विंशत्पाविभ्य—'	५ २ ७६	५४
वितुदुविदि—'	६ ४ १४९	२९१
विदेरलुक्	६ ४ १३८	१९०
विनम्भ्यां—'	५ २ ३०	४६
विनयसमयाकस्मात्—'	५ ४ ३६	१२१
विभज्योपपदे—'	५ ३ ८०	९४
विमुक्तदेशासुर—'	५ २ २२०	७८
विरागाद्विरहश्च	५ १ ६०	१३
विद्यासापाढाम्यां—	५ १ १२२	२३
विशिपूति—'	५ १ १२७	२४
विष्णो जायौ	५ ४ ६३	१२६
विश्वस्य वसु—'	६ २ १६६	२९३
विष्णुकृष्ण—'	५ ४ १६६	१४६
विष्वादेवयोश्च—'	६ २ १३०	२१८
विभ्यघोऽहृत्—'	५ २ १४६	६५
विस्तारिणो भ्रातृभ्यः	५ ४ ४७	१२३
विस्तारे षट्	५ २ ४६	४८०
विस्मितप्रतिहतयोश्च	६ ४ १७२	२९७
वु तादित—'	६ २ ४८	१९८
वृकाष्टेयम्	५ २ १५२	११२
वृत्तिवृधि—'	६ ४ १२९	२८७
वृद्धस्य च वयः	५ ३ ८०	९७
वृद्धिरेवाष्टः	६ १ ९७	१०१
वृन्दादारकम्	५ २ २०२	७५
वृद्भ्यो वा	६ ४ १०७	२८१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठम्
वेः सुखप्राः	५ ४ १४७	१४३
येनः	६ १ ४९	१६०
वेनो वयिः	६ ४ ९४	२८१
वेरनचः	६ १ ७४	१६६
वेर्यात्तलात्—'	५ १ १४०	२९
वेर्विस्तृते—'	५ २ ३१	४६
वेइशापशास्तिभ्याम्	५ १ १५१	३३
वेकाचः	६ २ ५७	२०२
वोद्गोह	६ ३ ४५	२३६
वो विधिक्रो वा	६ २ १७०	१८७
व्यः	६ १ ५३	१६०
व्यचोऽमृणित्यनसि	६ १ २६	१५५
व्याहुपेभ्यो—'	५ १ १४१	३९
व्युष्टमित्य—'	५ १ १०२	२०
व्योर्वलि छोपः	६ १ ७३	१६६
प्रध्वरतम्प्रसारणं च	६ ४ १२२	१८६
प्राप्तादक्षिणाम्	५ ३ १४९	११२
प्रीहिशालिभ्यां वक्	५ २ २	४१
प्रीहिशालि—'	५ २ १६८	६९
शककुल—'	६ १ १११	१७५
शके लुदितः	६ ४ १३७	३९०
शकेः कर्मणि	६ ४ १५८	३९४
शक्ये क्षिज्योर्य्	६ ४ ८९	१६९
शतात् कैयकात्	५ १ ९	३
शताद्वा	५ १ २१	५
शन्लुल्लतिभ्यो डिनिर्वा	५ २ ६५	५२
शप्पनोर्नित्यम्	६ ४ ३४	२७१
शयवास—'	६ २ २१	१९२
शराद्विपाटनस्—'	५ ४ १२२	१३८
शरवंदा—'	६ २ १७७	३२३
शर्कराकपालिका—'	५ ३ १४२	१११
शाकुली कृतापम्	६ १ १६९	१८७
शामि पूर्वमवर्णः	६ १ १९४	१७८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
शाकीपलाही—	५ २ १४५	६५
शाखामुख—	५ ३ १३८	१०९
शाण्णात्	५ १ २२	५
शावयसः	६ ४ २६	२६८
शासः विकृति	६ ३ ५६	२३८
शा ही	६ ३ ५८	१
शिलाशासा—	५ २ १९५	७४
शित्यविति	६ ३ २२	२३२
शित्नुजितोः	६ १ २२	१५५
शिलासः शीर्षन्	६ २ ८१	१०८
शिलाया डध	५ ३ १३७	१०९
शिसुव्यशी—	६ ३ ६	२२८
शिसुव्ये(र)त्	६ ४ ३८	१०३
शीतद्वयम्—	५ १ १३४	६३
शीतान् कारिणि	५ २ १०८	५६
शीतोष्णवृक्षेभ्य—	५ २ १३५	७५
शीर्षं चेश—	६ १	१४
शीर्षविधेभ्यो हनः	५ १ १५७	३४
शीर्षोऽचि तद्विते	६ २ ८२	१०९
शीर्षं को मञ्जोवध	५ ३ ९९	१००
शुभ्रं शेषजु—	६ २ २८	१९३
शुभ्रोऽवयव—	६ ३ १४४	२५६
शः यात्रिणे	५ ४ २१	११९
शुभ्रापाके	५ ४ ७८	१०
शर्पादम्	५ २ ७	१
शृङ्गलाइ—	५ २ १११	५८
शृङ्गात्	५ २ २०३	७६
शेते महिषः	६ ३ १५६	२१२
शेवत्तुपरि—	५ ३ २१३	१०४
शेषाद्वा	५ ४ १८९	१४८
शेष छोपः	६ ४ ५८	२०३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
शोभते	५ १ १०५	२१
शौ वा	६ ४ ११	१७०
शमसोर्लोपः	६ ३ १०३	२४७
श्रासः	६ ३ २०	२३२
श्राभ्यस्तथोरातः	६ ३ १०४	२४८
श्वेनत्तिलयोः—	६ १ ११०	२१२
श्वन्निग्रन्थि—	६ ३ १३	२१२
श्रपेक्षैकत्र—	६ १ १९	१५०
भावेः श्रुतं—	६ १ ३८	१
श्राद्धमनेनाथ—	५ ३ ११८	५९
शृगुगर्गभ्यः	६ ४ १५१	२९२
श्रीमिथं दृष्टन्वोऽधीते	५ ३ १९५	६१
श्रीमियाद्—	५ १ १७३	३८
श्रिषिषुपि—	६ ४ १३९	२९०
श्रु पठि	६ ३ २	१५०
श्रुवमघोना—	६ ३ १३०	२५३
श्रुतो वसीयसः	५ ४ ९५	१३३
श्रिहीदीविद्वभ्यो—	६ ४ १५४	२९३
पद् कति—	५ ३ ८०	५४
पदस्ये पदगवप्	५ ३ ४९	४९
पठहुकिदत्त—	५ ३ १११	१०३
पण्मासाण्यपद्य वा	५ १ ८३	१७
पयवतुको—	६ ३ ९४	१७१
पर्ययद्—	६ ३ १३२	२५४
पपो दशसु	६ १ १५४	२३९
पट्यादे—	५ ० ७८	५४
पठाद्य	५ ३ ८७	५५
पट्या भाक्रोशे	६ ३ २३	१९३
पट्या रूप्य प	५ ३ ७६	९३
पट्या व्याधायं तत्	५ ३ १	८०
पोरदि—	५ ८ ४४	१९३
पोरन्	५ ४ १८९	१८६

शृङ्ग	सूत्रसङ्ख्या	पाठम्
पोदा ग्रा	५ २ ४०	८७
अथः प्रथमस्य—	६ २ १७	९५३
अथ लोकस्य—	६ २ ७२	२००
सकृत्मासौदश—	५ १ १११	२३
सकृत्पक्षः—	५ ४ १३१	१४०
सकृत्पक्षः—	५ १ १६९	१६
सकृत्पक्षोऽथ	५ ४ १०६	११५
सकृत्पक्षोऽथ	६ ४ ४३	२७२
सकृत्पक्षः	५ ४ १६७	१४६
सकृत्पक्षोऽथ	५ ४ ७२	१२९
सकृत्पक्षोऽथ	६ २ ७६	१०८
सकृत्पक्षोऽथ	५ १ २	१
सकृत्पक्षोऽथ	५ ४ ३	११६
सकृत्पक्षः—	५ १ १०	१
सकृत्पक्षः नदी—	५ ४ १०३	१३४
सकृत्पक्षः सप्त—	५ १ ४१	९
सकृत्पक्षः सप्त—	६ २ १६३	१९३
सकृत्पक्षः सप्त—	५ ४ २	११५
संशयात्	५ ४ १६४	१४९
संशयात्	६ २ ११७	२१५
संशयात्	५ १ १०१	१०१
संशयात्	५ १ १११	१०६
संशयात्	५ १ ४२	९
संशयात्	६ १ १४८	१६६
संशयात्	५ १ १९	१५
संशयात्	५ ४ १५६	१४५
संशयात्	६ १ ८०	१६७
संशयात्	६ २ १५	२११
संशयात्	५ ४ ७९	१३०
संशयात्	५ १ १५९	२५
संशयात्	६ १ ४०	२१५
संशयात्	६ १ १७	२१५

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
सति	५ ४ १००	२८२
सति वीरः	५ १ ६२	१६०
सन्त्यङ्गोराध—'	५ १ १	१५०
सपत्रनिष्पन्नाभ्या—'	५ ४ ७०	१२९
सपूर्वात्	५ २ १२०	५९
सप्तपदात्—'	५ २ ७	४२
सप्तम्याम्	५ ३ १७८	७१
सप्तम्यां वा सा च	६ २ १६०	२२३
सप्तम्यास्तत्तुर्वपे—'	६ २ ११	१९०
सप्तम्यास्तत्	५ ३ ११	८२
सप्तम्याद्यापतावान्	५ ४ ७३	१२९
सप्तम्य मति—'	५ २ १४१	३०
सप्तमस्तत्तद्विषयोः	६ २ १०७	२१३
सप्तमः सप्तमी	५ ३ ३३	४६
सप्तमः सप्तमिः	६ २ १३१	२१८
सप्तमानस्य—'	५ ३ २७	८५
सप्तमानस्य पक्ष—'	६ २ १२२	२०६
सप्तमानस्य—'	५ २ ११	४४
सप्तमाहो विधि—'	५ १ १२६	२८
सप्तमायाः खः	५ १ ८५	१७
सप्तमासाच्च—'	५ ३ १४१	५१०
सप्तमासान्ताः	५ ४ ८१	११०
सप्ताहारे	६ २ १४८	२५७
सप्तमूहवक्ष—'	५ २ २१	११७
सप्तमो गत्युद्वा—'	५ ४ ३७	१२१
सप्तमो वदि—'	६ १ १५५	३४
सप्तपरिम्या—'	६ १ १४८	२८३
सप्तप्रसारणस्य	६ २ १८५	२२९
सप्तप्रसारणात्	६ १ १२१	१७८
सप्तमवलय—'	५ १ ५१	११
सप्तपञ्चः	५ १ २५३	३१
सप्तचर्मणः	५ २ ८	४२
सप्तमामानि—'	६ २ ५४	२०१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
सर्वनाम्नामसौ—'	५ २ १६	९९
सर्वात् स—'	५ ३ २०	८४
सर्वादिपथ्यम्—'	५ २ १०	४२
सर्वोद्देश—'	५ १ १८०	७१
सर्वाद्यमनि	५ १ १४	४१
सर्वोद्देश—'	५ ४ १०५	१३५
सर्वाभ्या—'	५ ३ १७	८६
सर्वाभ्यापार्श्व—'	५ ३ ७	८१
सस्तौ प्रशंसायाम्	५ ४ ४९	१९४
सस्तेन परिज्ञातः	५ २ ९९	५५
सहः द्विवर्ग—'	५ २ १६८	३७
सहस्य सभिः	६ २ १३२	२१८
सहस्य तो—'	६ २ ११६	२१५
सहस्यवसन—'	५ २ १७६	२
सहस्रायुत—'	५ १ ४५	१०
सहायात् स्वम् च	५ १ १७६	३९
सद्विचहो—'	६ २ १७६	२३४
साक्षाद् बृहति	५ २ ११७	५९
साक्षिरमित्रः	६ ४ १२६	२८०
सायं ओहतरयोः	६ २ १६४	२३१
सारवह—'	६ ४ १७४	२९
सावनहृदः	६ ४ ३५	२०१
सिक्ताद्यर्काम्भ्याम्	५ २ १५२	६६
सिद्धि च	६ ३ ४२	२१६
सिद्धि परस्मैपदं	६ ४ १०९	२८३
सिद्धगत्युद्ग	५ ३ १३४	१०९
सिष्मागद्—'	५ २ १३३	१४४
सिध्यतेरपार—'	६ १ ७०	६३
मीगन्तः—'	६ १ ११२	१७५
गुणदुःख—'	५ २ १८४	७२
गुण्यधातो—'	६ ४ २३	२६४
सुदुर्म्या हृदः	५ १ १६९	२८

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
सुप्रातसुख—'	५ ४ १४०	१४९
सुवभातना—'	६ २ ९	१५२
सुराया अदौ	५ २ ५०	६६
सुहरित—'	५ ४ १५०	१४३
सुहृद्बुद्धौ—'	५ ८ १७६	१४०
सूक्तसाज्ञोश्चः	५ २ २१८	७८
सूतोप्रराज—'	६ २ १०५	२१९
सूरमर्ष—'	५ ४ ५५	१२५
सूर्योपस्थ—'	६ ३ १५७	२५६
सुजिह्विभ्याम्	६ ८ १८८	२९९
सुसृष्टुस्तु—'	६ ४ १७५	२९७
सेदि	६ ३ ५१	१३५
सोः	६ २ ७६	१६६
सोऽस्य भामणीः	५ २ १०	५७
सोऽस्य प्रातः—'	५ १ ११४	२९
सोऽस्य प्रह्लाचर्य	५ १ १३	१९
स्तुतौ भ्रातुः	५ ४ १८७	२४९
स्तुतुध्वम्—'	६ ४ १८६	३००
स्तेनाद् दन्तकोपक्ष	५ १ १६३	३६
स्तोमे षट्	५ २ ४७	११
स्त्रियाम्	६ ४ २९	२७३
स्त्रिया संज्ञभ्याम्	५ ४ १७०	१४६
स्त्रियाः	६ ३ ४	२४३
स्त्रीपुंसधेम्—'	५ ४ ९२	१३५
स्वकादेः	५ १ ७५	१६
स्वानान्तात्—'	५ ८ ३५	१२१
स्थूलदूर—'	६ ३ १६३	२५८
स्थूलेषुमणि—'	५ ३ ४६	८७
स्नाताद् वेद—'	५ ४ २०	११९
स्नोरात्मनेपदे	६ ४ १३३	१८८
स्पर्शद्वय—'	६ १ ३४	१५०
स्फामः स्फी	६ १ २७	१५८

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	परिमाणं
इक्ष्वाक्यकोऽह	६ ४ ४८	२७३
हृषि चातो रोः	६ १ १३४	१४९
हस्तकर—'	५ २ १९९	७३
हस्तिनाऽनस्याणि	६ २ ७३	२०७
हस्तिप्रवृत्त्याभ्यामणं च	५ २ ६३	५१
हाकः	६ ३ १०८	२४८
हायनान्त—'	५ ३ १९७	३७
हिंसायां प्रत्येक	६ १ १५१	१८४
हितनाम्नो वा	६ ३ १७५	२६१
हिमात्सहते चेतुः	५ ३ २२६	७९
हिमादिभ्यः	५ - १९९	४५
हीममान—'	५ ३ ४	८१
हुसलभ्यो—'	६ ३ १७	१४६
हुहनुबोरकिटि	६ ३ ९०	२४५
हुवयस्य हृद्—'	६ २ ७१	२०६
हुपेर्लोम—'	६ ४ १७१	२९७
होदयत्तपाक—'	५ १ १३७	१८
ह्री वा	६ ३ १०९	२४९
ह्रस्वस्य पिनि—'	६ १ ७९	१६७
ह्रस्वाणर्द्धिपतां मुख	६ ३ १४	२११
ह्रस्वे	५ ३ ११०	१०६
ह्रः	६ १ ४५	१५९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अञ्	ताक्षशिल्ः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५२	४ ३ २१३
"	(क्षौद्रम्)	तेन कूनमित्यर्थे संज्ञायाम्	२५८	४ ३ २४८
"	आश्वरथम्	तस्येदमित्यर्थे	२५९	४ ३ २५५
"	पालाशः	विकारावयवयोरर्थयोः	२६३	४ ४ ४
"	पारशवः	विकारे	२७०	४ ४ ४१
"	पौत्रम्	धर्म्यमित्यर्थे	२८०	४ ४ १०३
"	वास्त्रं चर्म	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेया- याम्	२९६	४ ४ २०४
अण्	आश्वपतम्	प्राग्जितीयेष्वर्थेषु	१३९	४ १ ४
"	शैवः	अपत्ये	१५५	४ १ ८४
"	शौद्धः	भारद्वाजेऽपत्यविशेषे	१५९	४ १ ९९
"	छागलः	आत्रेये "	"	"
"	वैकर्णः	वात्स्ये "	"	"
"	नानवः	जातौ (अपत्ये)	१७१	४ १ ११६
"	माणवः	अपत्ये कुत्सायाम्	"	४ १ ११७
"	आङ्गः	राजनि चापत्ये	१७२	४ १ १७३
"	कापागम्	रक्तम्	१८३	४ २ १
"	पौषम्	युक्तः कालः	१८४	४ २ ७
"	वासिष्ठम्	दृष्टं साम	१८५	४ २ ११
"	वास्त्रः	परिवृतो रथः	१८६	४ २ १४
"	कौमारी भार्या	परिवरणस्य (पाणिग्रहणस्य) प्राथम्ये	"	४ २ १७
"	शाराव (ओदन्तः)	तत्रोद्भूतमित्यर्थे	१८७	४ २ १८
"	स्याण्डिलः (मिश्रः)	शेते ऋते	"	४ २ १९
"	भाष्ठाः (लजाः)	संस्कृतं भक्ष्यम्	"	४ २ २०
"	पौषः	सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्	१८८	४ २ २५

प्रत्ययः	सदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अण्	ऐन्द्रम् (हविः)	सात्य देवता	१८८	४. २ २८
"	पाङ्क्तः	प्रगाथे	१९१	४ २ ४०
"	आहिमालः, सौमद्रः	योद्धुप्रयोजनवाचिभ्यः सङ्गमे	"	४ २ ४१
"	छान्दसः	तदधीते तद्धेद	१९२	४ २ ४४
"	फाकम्	समूहे	१९५	४ २ ६०
"	शैवः	विषये देशे	१९५	४ २ ८७
"	आर्जुनावः, शैवः	निवासे देशे	२०१	४ २ ९५
"	वैदिशम् (नगरम्)	अदूरमवे देशे	"	४ २ ९६
"	साहसी (परित्ता)	निर्वृत्ते देशे	"	४ २ ९७
"	ओदुम्बरः (देशः)	इहास्ति देशे	"	४ २ ९८
"	वाहीकः	शेषेऽर्थे	२१७	४ ३ २९
"	पार्वतानि (फलानि)	" अनरे	२२८	४ ३ ७८
"	माध्यमाः	" चरणेऽभिधेये	२३०	४ ३ ९१
"	सांवत्सरम्	" फलवर्षागोः	२३४	४ ३ ११४
"	सौख्यः	तत्र जात इत्यर्थे	२३५	४ ३ १२१
"	श्राविष्ठः	" संज्ञायाम्	२३७	४ ३ १३३
"	संज्ञः	कृतकम्भर्काकृशैर्लप्यामभवस- न्मृतादिषु अर्थेषु	२३८	४ ३ १३६
"	हैमनम् (अनुकेपनम्)	सामुपपन्न्यत्यव्यमानेषु	२३८	४ ३ १३७
"	हैमनाः (यवाः)	उत्सेऽर्थे	"	४ ३ १३८
"	नैशः (सगालः)	व्याहरति इत्यर्थे	२३९	४ ३ १४५
"	नैशः	सोदमित्यर्थे	"	४ ३ १४६
"	स्रोतः	भव इत्यर्थे	"	४ ३ १४७
"	सौपम्	भवत्याख्यानयोः	२४४	४ ३ १७९
"	सौघ्नः	तत आगत इत्यर्थे	२४७	४ ३ १९०
"	हैमवती गङ्गा	ततः प्रभवतीत्यर्थे	२४९	४ ३ १९९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अण्	सौघ्नः(पण्याः)	तद्गच्छतीत्यर्थे पथिदूतयोः	२४९	४ १ २०१
"	"	अभिनिष्कामति द्वारमित्यर्थे	"	४ ३ २०२
"	सौमद्रः(ग्रन्थः)	अधिकृत्य कृते ग्रन्थे	२५०	४ ३ २०३
"	सौघ्नः	सोऽस्य निवास इत्यर्थे	"	४ ३ २०४
"	"	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५१	४ ३ २०८
"	"	सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे	२५२	४ ३ २१६
"	औशनसम्	प्रोक्तमित्यर्थे	२५३	४ ३ २२३
"	पैप्पलादाः	तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीत इत्य- र्थयो	२५४	४ ३ २२७
"	आधर्वण	प्रोक्तमित्यर्थे वेदेऽभिधेये	२५६	४ ३ २३९
"	वासिष्ठ	प्रोक्तमित्यर्थेऽनुवाकविषु अभिधेयेषु	"	४ ३ २४१
"	सौरी(बलाका)	तेनैकदिगित्यर्थे	२५७	४ ३ २४२
"	चान्द्रम्	उपज्ञात इत्यर्थे	"	४ ३ २४५
"	शैवो (ग्रन्थः)	कृते ग्रन्थे इत्यर्थे	"	४ ३ २४६
"	माक्षिकम्	तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायाम्	"	४ ३ २४७
"	आधर्वणः	तस्येदमित्यर्थे धर्मान्मन्त्रसङ्क्षेप- मिधेयेषु	२६०	४ ३ २६३
"	कौपिञ्जलः हास्तिपदः	तस्येदमित्यर्थे	२६१	४ ३ २६७
"	वैदः	" रुद्राष्टधोषलक्षणेपु	"	४ ३ २६८
"	आश्मनः, आश्रमः	विकारे	२६२	४ ४ १
"	वैश्वः	विकासवयवयोरर्थयोः	२६३	४ ४ ३
"	हेमनः (निष्कः)	विकारार्थे परिमाणेऽभिधेये	"	४ ४ ११
"	छाक्षम्	विकारावयवयोः फले	२६९	४ ४ ३४
"	जाम्बवम्	विकारे फले	"	४ ४ ३५

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अण्	कौटुम्भम्	संस्कृतमित्यर्थे	२७२	४ १ ४९
,,	कौटिलिको (सूयः)	हरतीत्यर्थे	२७५	४ ४ ६७
,,	मौद्गः	समृद्धमित्यर्थे	२७६	४ ४ ७७
,,	साहिषम्	वर्ष्यमित्यर्थे	२८०	४ ४ १०५
,,	माङ्गुलः	अस्य शिल्पमित्यर्थे	२८२	४ ४ ११३
,,	भाक्तः	तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे	२८४	४ ४ १२७
,,	शाकटः (गौः)	वहतीत्यर्थे	२८६	४ ४ १४०
,,	औरसः	निर्मित इत्यर्थे	२८८	४ ४ १५२
अन्	नीलम्	रक्तम्	१८४	४ २ ४
आरक्	आण्डारः, पाण्डारः	अपत्ये	१६३	४ १ ११८
आहव्	औत्तराहः	शेषेऽर्थे	२१६	४ २ २२
इञ्	दाहिः	अपत्ये	१४३	४ १ २५
,,	औदधिः	संज्ञायाम्	१४५	४ १ ३४
,,	जैबन्तिः	पौत्रादावपत्ये	१५५	४ १ ८२
,,	औदुम्परिः	राजनि चापत्ये	१७३	४ १ १७६
,,	सौतङ्गमिः	निवासादिषु चतुर्थ्येषु	२०९	४ २ १३३
इण्	हारिषेणिः	अपत्ये	१६९	४ १ ११४
इनिः	पाण्डुकम्बली (रथः)	परिवृतो रथः	१८६	४ २ १५
,,	अनुवाङ्मणी	अधीते वेद वा	१९४	४ २ ५५
,,	सालिनी	समूहे	१९८	४ २ ७९
,,	प्रेक्षी	निवासादिषु चतुर्थ्येषु	२०७	४ २ १२३
,,	कर्मन्दिनो (मिस्रवः)	विम प्रोक्तं मिस्रनटसूत्रं वेत्य		
,,	कृशाश्विनः (नटाः)	धीते इत्यर्थेयोः	२५५	४ ३ २३५
इनिः	चूर्णिनोऽपूपाः	संसृष्टमित्यर्थे	२७३	४ ४ ७५
इमच्	अग्निमः	शेषे	२३५	४ ३ १२०

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	संज्ञम्
ऊलः	वातूलः	समूहे	१९८	४ २ ७६
एण्यः	वावृषेण्यः	शेषेऽर्थे	२२४	४ २ ११६
एत्यः	वृतेत्यः	"	२१४	४ १ २१
एरक	वाटकैरः	अपत्ये	१६२	४ १ ११६
कः	क्रश्यकम्	निवासादिषु चतुर्थ्यर्थेषु	२०६	४ २ ११७
कक्	आपमित्यकम्	तेन निर्दुतमित्यर्थे	२७५	४ ४ ७२
कल्यच्	रयकल्य	समूहे	१९८	४ २ ७८
कन्	पीतकम्	रक्तम्	१८४	४ २ ४
"	वृजिकः, मत्रकः	शेषेऽर्थे	२२४	४ २ ६८
"	पूर्वाङ्कः	ज्ञात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२१५	४ २ १२१
"	ललाटिका	मूषणे तत्र भव इत्यर्थे	२४४	४ २ १७२
"	पिष्टकः	संज्ञायां विकारे	२६७	४ ४ २१
"	याचितकम्	तेन निर्दुतमित्यर्थे	२७६	४ ४ ७२
ख	अहीनः	समूहे क्तौ	१९७	४ २ ७१
"	पारावारीणः	शेषेऽर्थे	२१४	४ १ १
"	सर्वधुरीणः	उद्धर्तार्यर्थे	२८६	४ ४ १२८
"	मातृभोगीणः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९४	४ ४ १९५
"	पञ्चजनीनः	तस्मै हितमित्यर्थे कर्मपारे	२९५	४ ४ १९६
सन्	यौष्माकीणः	शेषेऽर्थे	२३१	४ १ ९१
"	रैयञ्जनीनम्	विकारे संज्ञायाम्	२६८	४ ४ २८
"	मातीनः	तेन जीवतृत्त्यर्थे	२७४	४ ४ ६१
"	भातिजनीनः	तत्र साधुत्त्यर्थे	२९०	४ ४ १६८
"	मानवीनः, चारुणीनः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९५	४ ४ २०१
पः	शत्रियः	अपत्ये ज्ञाने	१६४	४ १ १२७
"	शतरुदिग्म	मास्य देवना	१८९	४ २ ३२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुंस्	सूत्रम्
घः	राष्ट्रियः	जातादावर्थे	२१३	४ ३ १
"	राष्ट्रियम्	अभिनिष्क्रामति द्वारम्	२४९	४ ३ २०२
"	राष्ट्रियः	सोऽस्य निवासः	२५०	४ ३ २०७
"	"	अभिजनः	२५१	४ ३ २०८
घन्	शुक्रियं (हविः)	सास्य देवता	१८९	४ २ ३०
छः	आत्रीयः	अपत्ये	१६३	४ १ १२३
"	यामुन्दायनीयः	सौवीरेषु कुत्सितेऽपत्ये	१६६	४ १ १४१
"	राधानुरात्रीया (रात्रिः)	युक्ते काले विशेषेऽविशेषे च	१८५	४ २ १०
"	पैशादीपुत्रीयम्	सास्य देवता	१८९	४ २ ३१
"	अश्वीयम्	समूहेः	१९७	४ २ ७१
"	उत्करीयम्	निवासादिषु चतुर्ध्वरेषु	२१०	४ २ १३७
"	गार्गीयः	क्षेपेऽर्थे	२१९	४ ३ ३७
"	वृक्षगर्तीयः	" देशे	२२७	४ ३ ७४
"	कटनगरीयः	" प्राच्यदेशे	"	४ ३ ७५
"	पार्वतीयानि फलानि	" जनरे	२२८	४ ३ ७८
"	जिह्वामूलीयः	तत्र भव इत्यर्थे	२४३	४ ४ १६७
"	अर्जुनवर्गीयः	अश्वत्थे भव इत्यर्थे	२४३	४ ४ १६९
"	शिशुकन्दीयः	अभिकृत्य कृते ग्रन्थे	२५०	४ ३ २०४
"	हृद्रोलीयाः	अभिजन इत्यर्थे अस्त्रजीविषु	२५१	४ ३ २०९
"	पाणिनीयं	तेनोपज्ञात इत्यर्थे	२५७	४ ३ २४५
"	रवैतिक्रीयः	तस्येदमित्यर्थे	२६१	४ ३ २६६
"	आमिक्षीयम्	तस्मै हितमित्यर्थे हविर्विशेषे	२९३	४ ४ १८८
"	वत्सीयः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९४	४ ४ १९०
"	अक्षरीयाणि (आद्यानि)	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावामिषेयायां	२९६	४ ४ २०२
"	प्रकारीया (इष्टकाः)	तदस्यात्र स्यादित्यर्थे	२९७	४ ४ २०७

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
छः	आयुधीयः	तेन जीवतीत्यर्थे	२७४	४ ४ १२
छण्	पैतृष्वस्त्रीयः	अपत्ये	१६३	४ १ १२५
"	काशुर्भायः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०५	४ २ ११५
"	वैणुकीयः	शेषेऽर्थे	२३०	४ १ ९२
"	श्राविष्टीयः	ज्ञात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२३७	४ ३ १३३
"	साटातुरीयः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५१	४ ३ २१०
"	तैत्तिरीयाः	प्रोक्तं वेदं वेत्स्यधीति इत्यर्थयोः	२५४	४ ३ २२८
"	पार्थिवः	प्राग्जितीयेष्वर्थेषु	१४०	४ १ ७
"	इयैनपाता	इयेनपातोऽस्यां कर्त्त इत्यर्थे	१९१	४ २ ४३
"	वागूरूप्यम्	शेषेऽर्थे	२१६	४ १ २५
"	पौर्वशाळः	" असंज्ञायाम्	२१७	४ १ २६
निठः	काशिका	"	२२१	४ ३ ४६
म्यः	प्रागद्यम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०९	४ २ १३४
"	द्वैप्यः	शेषेऽर्थे अनुसमुद्रद्वीपे	२११	४ ३ ९६
"	गान्भीर्यः	तत्र भव इत्यर्थे	२४१	४ ३ १५४
"	चातुर्मास्यः (यज्ञः)	" यज्ञे	"	४ ३ १५५
"	वैद्वर्यः (माणिः)	ततः प्रभवतीत्यर्थे	२४९	४ ३ २००
"	शाण्डिक्यः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५१	४ ३ २११
"	नाट्यम्	तस्येदमित्यर्थे नृपेऽभिधेये	२६०	४ ३ २६१
"	छान्दोग्यम्	तस्येदमित्यर्थे धर्मान्नायसहेष्व- भिधेयेषु	"	४ ३ २६१
"	गार्हपत्यः (अग्निः)	संयुक्त इत्यर्थे	२८७	४ ४ ११०
"	आर्षम्यः (वत्सः) औपान- द्यः (मुञ्जः)	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेया- याम्	२९६	४ ४ २०३
म्यश्	आम्बष्ठ्यः, आवन्त्यः, दौसस्यः	राजनि चापत्ये	१७२	४ १ १७२
२	पत्तग्रनः	ज्ञात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२३७	४ ३ १३३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
टिकन्	आणिकः (पथ्याशी)	तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे	२८४	४ ४ १२६
टीकक्	वाहीकः	प्राग्जितीयेष्वर्थेषु	१३१	४ १ १६
॥	शाकीकः, याष्टीकः	तदस्य प्रहरणमित्यर्थे	२८२	४ ४ ११६
अण्	सौम्यम् (हविः)	सास्य देवता	१९०	४ २ ३५
दयुः	सायन्तनं, पूर्वोदितनम्	शेषेऽर्थे	२३३	४ ३ १०८
दल्व्	शामीली	विकारावयवयोः	२६७	४ ४ ३३
ठक्	रैवतिकः	अपत्ये	१६५	४ १ १३६
॥	गार्गिकः	अपत्ये कुत्सिते	॥	४ १ १३९
॥	भारविचिकः	॥ (सौवीरेपु)	१६६	४ १ १४०
॥	लाभिकम्	रक्तम्	१८४	४ २ २
॥	दाधिकम्	तत्र संस्कृतं मध्यम	१८७	४ २ २२
॥	अतश्चित्तिकः, आग्र- हायणिकः (भासः)	सास्मिन् पौर्णमासी संज्ञायाम्	१८८	४ २ २६
॥	आग्निष्टोमिकः	अधीति वेद वा	१९२	४ २ ४५
॥	हास्तिकम्, आपूपिकम्	समूहे	१९७	४ २ ६७
॥	कौमुदिकम्	निवासादिषु चतुर्वर्थेषु	२०९	४ २ १६६
॥	कान्थिकः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ६ १५
॥	औपकर्णिकम्	प्रायेण तत्र भव इत्यर्थे	२४४	४ ३ १७४
॥	पेष्टिकम्	भवन्न्याख्यानयोः	२४६	४ ३ १८५
॥	शौल्कशालिकम्	तत आगत इत्यर्थे	२४७	४ ३ १९१
॥	माहाराजिकः	सोऽस्य मक्तिरित्यर्थे	२५२	४ ३ २१७
॥	हालिकम्	तस्येदमित्यर्थे	२५९	४ ३ २५८
॥	आक्षिकम्	तेन जितमित्यर्थे	२७१	४ ४ ४६
॥	आक्षिकः, सानित्रिकः	तेन जयति दीन्यति लनतीत्यर्थेषु	॥	४ ४ ४७
॥	दाधिकम्	तेन संस्कृतमित्यर्थे	॥	४ ४ ४८
॥	औदुपिकः	तेन तरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५०
॥	औष्टिकः	तेन चरतीत्यर्थे	॥	४ ४ ५३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
उक्	वैतनिकः	तेन जीवतीत्यर्थे	२७१	४ ४ ५७
"	औत्सङ्गिकः	तेन हरतीत्यर्थे	२७४	४ ४ ६४
"	आक्षुब्धिकम्	तेन निर्वृत्तमित्यर्थे	२७५	४ ४ ६८
"	दाधिकम्	तेन संसृष्टमित्यर्थे	२७६	४ ४ ७४
"	वामिकः (ओदन.)	तेनोपसक्तमित्यर्थे	"	४ ४ ७८
"	औजसिकः	तेन वर्तत इत्यर्थे	"	४ ४ ७९
"	बाबरिकः	नमुञ्छतीत्यर्थे	२८७	४ ४ ८२
"	सामाजिकः	त रक्षतीत्यर्थे	"	४ ४ ८३
"	शब्दिकः	तं करोतीत्यर्थे	"	४ ४ ८४
"	पाक्षिकः	त हन्तीत्यर्थे	"	४ ४ ८५
"	पारिपन्थिकः	तं तिष्ठति हन्ति इत्यर्थयो.	२७८	४ ४ ८६
"	दाण्डमाधिकः	तं धावतीत्यर्थे	"	४ ४ ८७
"	पौर्वपदिकः	त गृह्णातीत्यर्थे	"	४ ४ ८८
"	द्वैगुणिकः	गर्ह्यं गृह्णातीत्यर्थे	"	४ ४ ८९
"	धार्मिकः	त चरतीत्यर्थे	२७८	४ ४ ९०
"	मातिपथिकः	तमेतीत्यर्थे	२७९	४ ४ ९१
"	सामवायिकः	त समवैतीत्यर्थे	"	४ ४ ९२
"	लालाटिकः, कौक्कुटिकः	तं पश्यतीत्यर्थे	"	४ ४ ९३
"	पारदारिकः	परदारान् गच्छतीत्यर्थे	"	४ ४ ९८
"	सौखातिकः	तत् पृच्छतीत्यर्थे	२८०	४ ४ ९९
"	शान्तिः	तदाहेत्यर्थे	"	४ ४ १००
"	शौक्कशालिकम्	तस्य घर्म्मामत्यर्थे	"	४ ४ १०२
"	शौक्कशालिकः	तस्यावक्रय इत्यर्थे	२८१	४ ४ १०७
"	आपूपिकः	तदस्य पण्यमित्यर्थे	"	४ ४ १०८
"	मार्दङ्गिकः	" शिष्यमित्यर्थे	२८२	४ ४ ११२
"	आसिकः	" प्रहरणमित्यर्थे	"	४ ४ ११४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ठक्	आस्तिकः	मतिरस्येत्यर्थे	२८२	४ ४ ११७
"	आपूपिकः	तदस्य शीलमित्यर्थे	"	४ ४ ११८
"	पेकान्यिकः	" कर्माध्ययने वृत्तमित्यर्थे	२८३	४ ४ १२२
"	आपूपिकः	तदस्मै हितं भक्ष्यमित्यर्थे	२८४	४ ४ १२४
"	आग्रभोजनिकः	तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे	"	४ ४ १२५
"	शौचकालिकः	तत्र नियुक्त इत्यर्थे	"	४ ४ १२८
"	श्मशानिकः	अदेशकालात् तत्राधीते इत्यर्थे	२८५	४ ४ १३०
"	वांशकाठिनिकः	तत्र व्यवहरतीत्यर्थे	"	४ ४ १३१
"	नैकटिकः	तत्र वसतीत्यर्थे	"	४ ४ १३५
"	हालिकः	तद्वहतीत्यर्थे	२८६	४ ४ १४१
"	काधिकः	तत्र साधुरित्यर्थे	२९०	४ ४ १७३
ठक्	कुमुदिकम्	निवासदिषु चतुर्वर्षेषु	२०६	४ २ ११९
"	द्वादशान्यिकः	तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्यर्थे	२८३	४ ४ १२३
ठम्	माहाराजिकः	सास्य देवता	१००	४ २ ३९
"	कावचिकं, कैदारिकम्	समूहे	१९६	४ २ ६६
"	भावरकम्	श्लेषेऽर्थे	२२०	४ २ ४३
"	शारिकं (आन्ध्रम्)	आन्ध्रे श्लेषेऽर्थे	२३२	४ ३ १०४
"	शारदिकः (रोगः, आतपः)	रोगातपयोः	"	४ ३ १०५
"	सांवरसारिकम्	देयमृणमित्यर्थे	२३९	४ ३ १४४
"	आन्तर्गोहिकम्	तत्र भव इत्यर्थे	२४२	४ ३ १६१
"	पात्वनत्तिकम्	भवव्याख्यानयोरर्थयोः	२४५	४ ३ १८०
"	वासिष्ठिकः	भवव्याख्यानयोः (अध्यायेषु)	"	४ ३ १८२
"	होतृकम्	तत आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १९४
"	गौपुच्छिकः	तेन नरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५१
"	श्रागणिकः	तेन चरतीत्यर्थे	२७३	४ ४ ५६
"	लावणिकः	तदस्य पण्यमित्यर्थे	२८१	४ ४ १०९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
दक्	वाडवेयः	वृषेऽर्थे	२१५	४ ३ १०
"	धौरेयः	तद्ग्रहतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३७
ढकब्	कौलेयकः	अपत्ये	१६४	४ १ १६०
"	कात्रचेयकः	शेषेऽर्थे	२१४	४ ६ ६
"	कौलेयकः	शुनि	"	४ ३ ८
"	कौक्षेयकः	असौ अर्थे	"	"
"	प्रैवेयकः	अलङ्कारे	"	"
ढज्	कामण्डलेयः	अपत्ये	१६५	४ १ १३४
"	क्षैरेयी (यवागृः)	तत्र संस्कृतं भक्ष्यम्	१८८	४ २ २४
"	पौरुषेयम्	समूहे	१९७	४ ३ ७२
"	वार्तेयः	भव इत्यर्थे	२४०	४ ३ १५२
"	तौदेयः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५२	४ ३ २१५
"	पौरुषेयम्	तेन कृतमित्यर्थे	२५८	४ ३ २४९
"	ऐणेयम् (मांसम्), कौशे- यम् (वस्त्रम्)	विकारावयवयोः	२६८	४ ३ २६
"	पौरुषेयः	विकारावयवयोर्वधे च	"	४ ४ २७
"	पाथेयम्	तत्र साधुरित्यर्थे	२९१	४ ३ १८०
"	पौरुषेयम्	तस्मै हितमित्यर्थे	२९५	४ ४ २००
"	छादिपेयाणि (तृणानि) बालेयाः (तण्डुलाः)	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेया- याम्	२९६	४ ४ २०५
"	औपवेयम्	स्वार्थे	२९७	४ ६ २०६
"	पारित्येयः (देशः)	तदस्यात्र स्वादित्यर्थे	"	४ ४ २०८
दिनुक्	दानलेयिनः	तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यपीते इत्यर्थयोः	२५५	४ ३ २३४
दृक्	गंधैरः	अपत्ये	१६३	४ १ ११०
णः	गार्गः	श्रियाः अपत्ये कुम्भिते	१६५	४ १ १३९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
णः	फाण्टादृतः	सौवीरेऽपत्ये	१६६	४ १ १४२
"	दाण्डा (कीडा)	प्रहरणमस्यां ऋहायाम्	१९१	४ २ ४२
"	पादावम्	समूहे	१०७	४ २ ७९
"	भारण्याः	शेषेऽर्थे	२१६	४ ३ २३
"	छात्रः	तदस्य शीलमित्यर्थे	२८३	४ ४ ११९
"	आलः	कन्वयर्थे	२६	४ ४ १४५
"	भाक्तः	तत्र साधुरित्यर्थे	२९०	४ ४ १७१
"	सार्वः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९५	४ ४ १७६
णिनिः	क्राश्यपिनः	तेन प्रोक्तं वेदं कल्पं वेत्त्यधीते इत्यर्थयोः	२५४	४ ३ २२९
"	पाराद्धरिणः, दौल्लालिनः	तेन प्रोक्तं मिश्रुनटसूत्रं वेत्त्य- धीते इत्यर्थयोः	२५६	४ ३ २३१
"	शाव्यायनिनः	तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्त्यधीते इत्यर्थयोः	"	४ ३ २३३
"	पैश्री	तेन प्रोक्तमित्यर्थे कल्पेऽभिधेये	"	४ ३ ३८
ण्यः	वैत्यः	प्राग्वितीयेषु अर्थेषु	१३९	४ १ २
"	कौरव्यः	अपत्ये	१६७	४ १ १४४
"	वेराजक्यः	अपत्ये गुर्वावृत्ते स्त्रीवर्जिते	१६८	४ १ १५१
"	साम्राज्यः	क्षत्रियेऽपत्ये	"	४ १ १५२
"	कौरव्यः	राजनि चापत्ये	१७२	४ १ १७४
"	साङ्गाश्यम्	निवासादिषु चतुर्वर्गेषु	२०७	४ २ १२६
"	पागिष्यः	समवैतीत्यर्थे	२७९	४ ४ ९५
"	पार्ष्यः	तत्र साधुरित्यर्थे	२९०	४ ४ १७२
तल्	प्रामता	समूहे	१९८	४ २ ८१
तसि.	सुवामतः	तेनैकजित्यर्थे	२५७	४ ३ २१३
तः	परुल्लः	शेषेऽर्थे	२३३	४ ३ १११

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
त्वक्	दाक्षिणात्यः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ३ ११
त्यप्	कत्यः	,	२१६	४ ३ १७
"	नित्यम्	ध्रुवार्थे	"	४ ३ १८
"	ऐवमस्त्यम्	शेषेऽर्थे	"	४ ३ २०
"	निष्ठः	गतेऽर्थे	"	४ ३ १९
त्रः	गोत्रा	समूहे	१९८	४ २ ७७
ध्यन्	अजध्या(यूतिः), अविध्या	तस्मै हितमित्त्वर्थे	२९४	४ ३ १९४
दिनण्	माध्यन्दिनाः	तत्र भव इत्यर्थे	२४१	४ ३ १७१
दूस्	अधिदूस्	दुग्धे	१९९	४ २ ८५
नः	पुरुषणम्	शेषेऽर्थे	२३३	४ ३ ११०
नञ्	स्त्रैणम्	प्राग्वत्तेरर्थेषु	१४२	४ १ १९
फक्	कौञ्जायना ली कौला- यना बहवः	क्षियां बहुषु पौत्रादावपत्ये	१५३	४ १ ७०
"	नाडायनः	पौत्रादावपत्ये	"	४ १ ७१
"	काष्णायनः, राणायनः	" त्राक्षणवासिष्ठयोरभिनेययोः	"	४ १ ७७
"	हारितायनः	अपत्ये	१५५	४ १ ७९
"	शारङ्गायनः, शौनका- यनः, द्रामायणः	पौत्रादावपत्ये, भार्गवे वाच्ये, वास्त्ये वाच्ये, आप्रायणे वाच्ये	१५५	४ १ ८१
फल्	आश्वायनः	पौत्रादावपत्ये	१५१	४ १ ६०
"	जातायनः	" पुंसि	१५२	४ १ ६५
"	आपायनः, भारद्वाजायनः	आत्रेयेऽपत्यविशेषे	"	४ १ ६६
"	आत्रेयायणः	भारद्वाजे "	"	४ १ ६७
"	भार्गीयणः	त्रैवने "	"	४ १ ६८
"	फाण्डाहतायनिः	सौवीरेऽपत्ये	१६०	४ १ १४२
फिन्	तैकायनिः	अपत्ये	१६०	४ १ १५५
"	काष्णायनिः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०८	४ २ १३३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
फिन्	ग्लुचुफायनिः	अपत्ये	१७१	४ १ १६५
फ्यन्	कौशायन्यः	पौत्रादावपत्ये ०	१५२	४ १ ६९
भक्तल	प्रेषुकारिभक्तः	विषयो देशः	२००	४ २ ९२
मः	आदिमः, मध्यमः	शेषेऽर्थे	२३४	४ ३ ११८
मण्	माध्यमः	तत्र भव इत्यर्थे	१४३	४ ३ १७०
मनुप्	उदुम्बरावती	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु नवा-		
		मभिधेयायाम्	२१२	४ २ १५०
१, मयट्	मधुमान्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	"	४ २ १५१
	देवदत्तभयम्	तत् आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १९७
१, मयट्	अश्ममयम्	अभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयव-		
		योर्भौषायाम्	२६५	४ ४ ११
१, मयट्	वाङ्मयम्	विकारावयवयोः	२६६	४ ४ १४
१, मयट्	गोमयम्	पुरीयेऽभिधेये	"	४ ४ १५
१, मयट्	त्रीटिमयः पुरोडाशः	विकारे पुरोडाशे	"	४ ४ १८
१, मयट्	तिलमयं यवमयम्	असंज्ञायां विकारावयवयोः	"	४ ४ १९
मरीसच्	अविमरीसम्	दुग्धे	१९९	४ २ ८५
मीयः	मध्यमीयः	तत्र भव इत्यर्थे	२४३	४ ३ १७०
यः	पृष्ठयः	समूहे ऋतुविशेषे	१९८	४ २ ७४
१, यः	पाश्या	समूहे	"	४ २ ७५
१, यः	बल्यम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु-	२०८	४ २ १२८
१, यः	ग्राम्यः	शेषेऽर्थे	२१४	४ ३ ५
१, यः	सतीर्थ्यः	तत्र वसतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३
१, यः	सम्यः	तत्र साधुरित्यर्थे	२८९	४ ४ १६७
यच्	दैव्यः	प्राग्जितीयेष्वर्थेषु	१४१	४ १ १५
१, यच्	गार्ग्यः	पौत्रादावपत्ये	१४७	४ १ ४५
१, यच्	वाज्यः	" असमासे	१४८	४ १ ५३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
यञ्	माधव्यः	पौत्रादावपत्ये ब्राह्मणे	१४९	॥ १ ५४
"	वाग्रव्यः	" कौशिके	१५०	४ १ ५५
"	काव्यः	अक्षिरसोऽपत्यविशेषे पौत्रादौ	॥	४ १ ५६
"	कैदार्यम्	समूहे	१९६	४ २ ६५
"	आप्यम्	विकारे	२६८	४ ४ २९
यत्	गन्धम्	प्राग्जितीयेष्वर्थेषु	१४२	४ १ २१
"	राजन्यः	अपत्ये जातौ	१६४	४ १ १२८
"	श्वशुर्यः	अपत्ये	"	॥ १ १२९
"	मनुष्यः	जातौ	१७१	४ १ १६८
"	शूल्यं मांसम्, उरव्यम्	संस्कृतं भक्ष्यम्	१८७	४ २ २१
"	बायव्यं हविः	सास्य देवता	१९०	४ २ ३६
"	दिव्यः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ३ १४
"	दिग्यः	भव इत्यर्थे	२४०	४ ३ १४८
"	उदक्या	भव इत्यर्थे संज्ञायाम्	"	४ ३ १५०
"	अर्जुनवर्म्यः	अशब्दे भव इत्यर्थे	२४३	४ ३ १६९
"	छन्दस्यः	भवव्याख्यानयोः	२४६	४ ३ १८४
"	पिच्यम्	तत् आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १९५
"	उरस्यः	तेनैकदिगित्यर्थे	२५७	४ ३ २४४
"	रक्ष्योऽश्वः	तस्य वोढेत्यर्थे	२५८	४ ३ २५२
"	रथ्यं चक्रम्	तस्येदमित्यर्थे अङ्गेऽभिधेये	"	४ ३ २५४
"	एयम्भः	विकारे	२६८	४ ४ ३०
"	द्रव्यम्	विकारावयवयोः	२६८	४ ४ ३१
"	युग्यः	वहतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३६
"	जन्याः	" संज्ञायाम्	२८६	४ ४ १४२
"	पथाः शर्कराः	अकरणेन तद्विध्यतीत्यर्थे	"	४ ४ १४३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	मूत्रम्
यत्	घन्यः, गण्यः	लब्धेत्यर्थे	२८६	४ ४ १४४
"	वश्यः	गत इत्यर्थे	२८७	४ ४ १४६
"	पद्यः	दृश्यमस्मिन्नित्यर्थे	"	४ ४ १४७
"	मूल्याः सुद्धाः	अस्यादृष्टमित्यर्थे	"	४ ४ १४८
"	धेनुष्या	संज्ञायाम्	"	४ ४ १४९
"	मूल्यम्	संज्ञायाम् आनाम्भमित्यर्थे	"	४ ४ १५१
"	घयस्यः, मूल्यः, (पटः)	संज्ञायां तुल्ये इत्यर्थे	"	४ ४ १५२
"	नाव्यं उदकम्, तुल्यं	तार्यसम्मितवध्येषु	"	४ ४ १५४
"	भाण्डम्, विष्यः शत्रुः			
"	(सीत्यं क्षेत्रम्)	संमितमित्यर्थे	२८८	४ ४ १५३
"	धर्म्यं	प्राप्यमित्यर्थे	"	४ ४ १५६
"	पर्यम्	अनपेत इत्यर्थे	"	४ ४ १५७
"	छन्दस्यम्	निर्मित इत्यर्थे	२८९	४ ४ १५८
"	हृषः	मिय इत्यर्थे	"	४ ४ १६०
"	हृषः (मन्त्रः)	नन्वेने श्रवणविधेये	"	४ ४ १६१
"	मत्यम्	करणेऽर्थे	"	४ ४ १६२
"	जन्यः	जस्येऽर्थे	"	४ ४ १६३
"	हृष्यः	तस्य कर्म इत्यर्थे	"	४ ४ १६४
"	कर्मण्यः	तत्र साधुरित्यर्थे	"	४ ४ १६६
"	सोदर्यः	शयित इत्यर्थे	२९१	४ ४ १८१
"	शङ्ख्यं दास्य, गव्यम्	प्राक् क्रीतीयेष्वर्थेषु *	२९२	४ ४ १८३
"	कम्बस्यं उर्णापलशतम्	" संज्ञायाम्	२९३	४ ४ १८८
"	दन्यम्	तस्मै हितमित्यर्थे	२९४	४ ४ १९२
रः	अश्मरः	निवासादिषु चतुर्थ्येषु	२९७	४ २ १२३
रन्	आमीध्रः	तस्येदमित्यर्थे शरणेऽभिधेये	२६२	४ २ २७१

* तस्मै हितं, तदर्थं निरुतेः प्रकृतौ, तदस्यात्र स्थात्, -एष्वर्थेषु

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
यत्	सेयम्	भावे कर्मणि च	३६	५ १ १६३
"	यव्यम्	मवने क्षेत्रे	४१	५ २ ३
"	अध्वन्यः	अङ्गभागी	४४	५ २ १९
"	(तुर्यः)	पूरणे	५४	५ २ ८१
"	मान्यानि	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५४
"	अग्निदेवत्वम्	तादर्थ्ये	"	५ ४ ६०
यप्	द्विभ.स्यः	मृत इत्यर्थे (वयसि)	१७	५ १ ८२
"	रूप्यः कार्पापणः, रूप्यो गौः	मत्तर्थे आहतप्रशंसयोः	७५	५ २ १९८
"	हिन्मः	मनुवर्थे	"	५ २ १९९
डस्	कंडुः	"	७८	५ २ २१६
रः	ऊपरः	"	६७	५ २ १५५
"	तरः	" संज्ञायां	"	५ २ १५६
"	कुटीरः	स्वार्थे हस्वे	१०६	५ ३ १२२
रिङ्	उपरि	अस्तात्यर्थे	९१	५ ३ ६६
रिष्टात्तिङ्	उपरिष्ठात्	"	"	"
रूप्य	वैयाकरणरूपः	स्वार्थे प्रशंसायां	९७	५ ३ ९०
रूप्य	देवदत्तरूप्यो गौः	मृतपूर्वार्थे	९३	५ ३ ७६
हिङ्	कहिं	अनघतने काळे	८४	५ ३ २४
"	एतहिं	काळे स्वार्थे	८५	५ ३ २५
कः	चिल्लं, पिल्लं, चुल्लम्	चक्षुषि	४८	५ २ ४४
कृच्	चूडाकः	मनुवर्थे	६२	५ २ ११०
"	जटाकः	" क्षेत्रे	६३	५ २ १३६
"	वत्सलः, अंसकः	स्निग्धवह्नियोः	६४	५ २ १३७
कः	केशवः	मनुवर्थे	६७	५ २ १५९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ष्ठल्	आवसथिकः	तत्र वसतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३३
फक्	पाक्षायणः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०८	४ २ १२९
"	वाह्यायणः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ३ १२
"	राक्षवायणः गौः	" प्राणिन्यभिधेये	"	४ ३ १३
सः	तृणसः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०६	४ २ १२१
सोढ	अविसोढम्	दुग्धे	१९९	४ २ ८५
लब्	पौल्लम्	प्राग्वत्तेरर्थेषु	१४२	४ १ १९
"	"	भावे	"	४ १ २०

APPENDIX III

तद्धितप्रत्ययानुक्रमणिका ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अः	सप्तलः	इवावै	१११	५ ३ १९९
अकच्	पचतकि	अशाते	१०१	५ ३ १००
"	"	कुत्तिस्ते	"	५ ३ १०१
"	स्वपितकि	अनुकम्पायाम्	"	५ ३ १०४
"	एहकि	नीतौ च सद्युक्तायाम्	१०२	५ ३ १०५
"	उन्नकैः	अरूपे	१०६	५ ३ ११९
"	"	हस्त्ये	"	५ ३ १२०
"	यकः	बहूनामेकस्य निर्धारणे जातौ	१००	५ ३ ९६
अच्	अर्शसः	मत्त्वर्थे	७७	५ २ २१०
"	द्विपुरी		१११	५ ४ ८६
"	अनृचः, बह्वृचः	माणवचरणयोः	११२	५ ४ ८९
"	अनुगवप्	आयामे	११४	५ ४ ९९
"	द्विस्तावा	वेदिः	"	५ ४ १००
"	गोनसः	संज्ञायाम्	११३	५ ४ ११५
सस्	शौर्यम्	क्रीतार्थे	२	५ १ ७
"	पार्श्वः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	७	५ १ ३२
"	"	ईश्वरः	"	५ १ ३३
"	"	तत्र विदितः	"	५ १ ३४
"	आश्वम्	भावे कर्मणि च	३७	५ १ १६६
"	कौशमाषी	प्रायोऽक्षमस्मिन् संज्ञायाम्	५८	५ २ ११५
"	यौषेयः	स्वार्थे	११४	५ २ १५५
अठच्	कर्मठः	घटते	२०	५ २ ५२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अडच्	उपडः	अनुकम्पार्था, नीतौ च तथुक्ता-	१०२	५ ३ १०५
		मास्		
अण्	साहसः	परिमाणे	२	५ १ ८
"	सार्वभौमः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	७	५ १ ३२
"	"	ईश्वरः	"	५ १ ३३
"	"	तत्र विदितः	"	५ १ ३४
"	द्रौणी	तत् पचति	११	५ १ ५०
"	स्थावपयम्	तेनाहते (मधुकमरिचयोः)	१६	५ १ ७६
"	वैयुष्टम्	कार्यं, दीयते	२०	५ १ १०२
"	आर्तवम्	सोऽस्य प्राप्तः	२२	५ १ ११५
"	चौडम्	सदस्य प्रयोजनम्	२३	५ १ १२१
"	पार्थवम्	तस्य भावः	२८	५ १ १३६
"	द्रिहायनम्	भावे कर्मणि च	३७	५ १ १६७
"	हास्तिनम्	कर्म्मणानि	५१	५ २ १३
"	तापसः	मनुवर्षे	६६	५ २ ११०
"	सैकनः	देशे मनुवर्षे	"	५ २ १५३
"	वैमुक्तः	अभ्यायानुवाक्योर्मित्वर्थे	७८	५ २ १२०
"	शार्करम्	इवार्थे स्वार्थे	१११	५ ३ १४२
"	पार्श्वः	आयुधजीविवाचिनि स्वार्थे	११४	५ ३ १५४
"	ओपधम्	अजातौ (स्वार्थे)	१२२	५ ४ ११
"	साराविणम्	स्वार्थे	"	५ ४ ४२
"	कार्ष्णः	मृगे (स्वार्थे)	१२३	५ ४ ४६
"	येसारिणः	मत्स्ये (स्वार्थे)	"	५ ४ ४७
अन्त	पञ्चत्, दशत्,	परिमाणे	११	५ ४ ४८
"	वय	स्वार्थे	८३	५ ३ ११

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
इतच्	गर्मितो (वीहिः)	अप्राप्तिनि	५०	५ २ ५८
इनच्	चिदिनः	स्थपुटे	४७	५ २ ४९
"	फलिनः	मत्वर्थे	७६	५ २ २०४
इनिः	बटकिनी	प्रायोऽन्नमस्मिन् संज्ञायाम्	५९	५ २ ११६
"	साक्षी	द्रष्टरि संज्ञायाम्	"	५ २ ११७
"	शास्त्री	अथ मुक्तम्	"	५ २ ११८
"	पूर्वा	कृतादिक्रियायाम्	"	५ २ ११९
"	इष्टी	अनेनेत्यर्थे	६०	५ २ १२१
"	अनुपवी	अन्वेषा	"	५ २ १२३
"	ग्रीही	मनुबधे	६९	५ २ १६८
"	धनी	उत्तमणे मनुबधे	"	५ २ १७०
"	पद्ममी	व्यसि मत्वर्थे	७२	५ २ १८१
"	माली	क्षेपे मत्वर्थे	"	५ २ १८५
"	अर्षी	मत्वर्थे याच्यायाम्	७३	५ २ १८८
"	हस्ती	मत्वर्थे जातौ	"	५ २ १९१
"	वर्णी	मत्वर्थे ब्रह्मचारिणि	"	५ २ १९२
"	पुष्करिणी	मत्वर्थे देशे	७४	५ २ १९३
"	कमळिनी	मत्वर्थे नास्ति	"	५ २ १९४
इफः	रेफः	स्वरूपे (स्वार्थे)	१२४	५ २ ५२
इभट्	यावतिबः	पूरणे	५४	५ २ ८५
इमनिच्	प्रथिमा	तस्य भावः	२८	५ १ १२६
इरः	मेपिर.	मनुबधे	६८	५ २ १६२
इरुच्	मिच्छिकः	मनुबधे	६४	५ २ १६९
"	जटिकः	" क्षेपे	"	५ २ १७०
"	कर्जिलः	" वृद्धौ	६५	५ २ १७२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
इलच्	सिकतिलः शर्करिलः	देशे मनुवर्थे	६६	५ २ १५३
”	देविलः	अनुकम्पायां नीतौ च तृण- कायाश्च	१०२	५ ३ १०६
इछन्	पटिष्ठः	तमवर्थे	९३	५ ३ ८४
ईकक्	कार्काकः	इवार्थे	१११	५ ३ १४७
”	द्वितीयकम्	अविद्यायां स्वार्थे	११८	५ ४ १३
ईकन्	द्विखारीकः	आर्हाये परिमाणे	४	५ १ १९
ईमसच्	मलीमसः	मनुवर्थे	६९	५ २ १४६
ईयसुन्	पटीयान्	तरवर्थे	९५	५ ३ ८३
ईरच्	काण्डीरः	मनुवर्थे	६८	५ २ १६३
उकब्	कार्मुकम्	प्रभवति	२२	५ १ ११३
उत्	पलत्	संवत्सरे	८५	५ ३ ३२
उरच्	दन्तुरः	मनुवर्थे	६७	५ २ १५४
एषविः	परेषवि	अहनि (पूर्वतरे परतरे वा)	८५	५ ३ ३०
एथुत्	पूर्वेद्युः	”	”	५ ३ २८
एषाच्	द्वेधा	प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४३
एतप्	अधरेण	अस्तात्यर्थे अवदरे	९२	५ ३ ७३
कः	तूष्णीकः	शीले	१०	५ ३ ९९
”	अश्वकः	अज्ञाते	”	५ ३ १००
”	”	कुत्सिते	१०१	५ ३ १०१
”	तैलकम्	अल्पे	१०६	५ ३ ११९
”	वृक्षकः	इस्वे	”	५ ३ १२०
कः	चिक्कः	स्थपुटे	४७	५ २ ४१
कटच्	विकटः	विस्तृते	४६	५ २ ३२
”	संकटः	संकीर्णे (स्वार्थे)	”	५ २ ३३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
कः	प्रकटः	प्रकाशे (स्वार्थे)	११	५ २ १४
"	उत्कटः	अधिक (स्वार्थे)	४७	५ २ १५
"	निकटः	समीपे (स्वार्थे)	११	५ २ १६
"	अवकटः	अवनते (स्वार्थे)	११	५ २ १७
"	अबावुकटम्	रजसि	४८	५ २ ४४
"	अविकटः	संपाते	११	५ २ ४५
कन्	द्विकः	परिमाणे	३५	१ १०
"	पञ्चकः	परिमाणे सप्तसुत्राध्ययनेषु	९	५ १ ४१
"	पञ्चकाः	परिमाणे संज्ञायाम्	११	५ १ ४२
"	पञ्चकः	भूतिवन्नादिषु	११	५ १ ४९
"	द्रव्यकः	हरति बहत्यावहति	१३	५ १ ५७
"	पट्टिकाः (शाल्यः)	पच्यन्ते	१८	५ १ ९०
"	पट्टकः	माने	५५	५ २ ८८
"	पट्टकः	ग्रन्थं गृह्णाति	११	५ २ ८९
"	द्वितीयकं द्विकम्	ग्रहणे	११	५ २ ९१
"	एककः	असहाये	११	५ २ ९२
"	आकर्षकः	कुशलः	११	५ २ ९३
"	धनकः	कामे	११	५ २ ९४
"	दन्तकः	सक्ते	११	५ २ ९५
"	सस्यकः	परिजातः	११	५ २ ९९
"	अंशकः	हारी	११	५ २ १००
"	तन्त्रकः	अभिरोदुप्युते	५६	५ २ १०१
"	आमगको देशः	संज्ञायाम्	११	५ २ १०२
"	शीतकः	क्षरिणि	११	५ २ १०४
"	अभिको द्राणेः	आरुढे स्वार्थे	११	५ २ १०५
"	अनुकः	कमिति	५७	५ २ १०६

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
कन्	(पार्श्वकः)	अन्विच्छति	५७	५ २ १०८
"	देवदत्तकाः	सोऽस्य ओमणीः	"	५ २ ११०
"	शृङ्खलकः	बन्धनं करणे	५८	५ २ १११
"	उत्कः	स्वार्थे	"	५ २ ११२
"	तृतीयको ज्वरः	रोगे	"	५ २ ११३
"	गुडापूपिका	प्रायोऽक्षमस्मिन् संज्ञायाम्	"	५ २ ११४
"	स्थूलकः	प्रकारवति	८७	५ ३ ४६
"	अवदातिका	सुरायां प्रकारवति	८८	५ ३ ४९
"	सुरकः	अहौ प्रकारवति	"	५ ३ ५०
"	गोमूत्रकम्	आच्छादने प्रकारवति	"	५ ३ ५१
"	जीर्णकाः	शालिषु प्रकारवत्सु	"	५ ३ ५२
"	यवकाः (ग्रीहयः)	प्रकारवत्सु ग्रीहिषु	"	५ ३ ५३
"	कृष्णकाः (तिलाः)	प्रकारवत्सु तिलेषु	८९	५ ३ ५४
"	अणुका (माषाः)	प्रकारवत्सु माषेषु	"	५ ३ ५५
"	माषकः	प्रकारवति परिमाणे च	"	५ ३ ५६
"	शूद्रकः	कुत्सिते संज्ञायाम्	१०१	५ ३ १०२
"	वैमाकरणकत्वं	अवक्षेपणे	"	५ ३ १०३
"	पुत्रकः	अनुकम्पायाम्	"	५ ३ १०४
"	धनकाः	नीतौ च तद्युक्त्याम्	"	५ ३ १०५
"	वंशकः	ह्रस्वे संज्ञायाम्	१०६	५ ३ १०६
"	अश्वकः	इवे संज्ञायाम्	१०८	५ ३ १०८
"	"	इवे प्रतिकृतौ	"	५ ३ १०९
"	याचकः	स्वार्थे	११८	५ ४ ११८
"	उष्णकः	क्रतौ (स्वार्थे)	"	५ ४ १५
"	लज्जकः	पशौ (स्वार्थे)	"	५ ४ १६

प्रत्ययः	उदाहरणम्	वर्गः	पुटम्	सूत्रम्
कन्	प्रियकः	जातौ (स्वार्थे)	११८	५ ४ १७
"	अणुकः	निपुणे (स्वार्थे)	११९	५ ४ १८
"	पुत्रकः	कृत्रिमे (स्वार्थे)	"	५ ४ १९
"	स्नातकः	वेदसमाप्तौ (स्वार्थे)	"	५ ४ २०
"	शून्यकम्	रिक्ते (स्वार्थे)	"	५ ४ २१
"	दानकम्	कुत्सिते (स्वार्थे)	"	५ ४ २२
"	तनुकम्	सूत्रे (स्वार्थे)	"	५ ४ २३
"	गृह्तिका	आच्छादने (स्वार्थे)	"	५ ४ २४
"	कन्दुकः	कुमारक्रीडनके (स्वार्थे)	"	५ ४ २५
"	लोहितकः	मणौ (स्वार्थे)	"	५ ४ २६
"	लोहितकः	रक्ते (स्वार्थे)	"	५ ४ २७
"	लोहितकः	अभित्यवर्णे (स्वार्थे)	"	५ ४ २८
"	भिक्षकः	अमात्यन्तिके (स्वार्थे)	"	५ ४ २९
कप्	व्यूहोरस्कः		१४८	५ ४ १४७
"	मिथपुंस्कः	एकत्वे	"	५ ४ १४८
फल्गुः	पटुः	ईषदसमाप्तौ (स्वार्थे)	९७	५ ३ ९२
काम्	तूष्णीकाम्	अज्ञातपथेषु चोत्पेषु	१००	५ ३ ९८
कारः	मनस्कारः	स्वार्थे	१२४	५ ४ ५०
"	अकारः	स्वरूपे स्वार्थे	"	५ ४ ५१
कुमारश्च	अवकुटारः	अवनते स्वार्थे	४७	५ २ ३७
कुणप्	पीलुः	शकः	४५	५ २ २६
कृतवमुष्	पद्यकृत्वः	क्रियाम्यावृत्तिगणने स्वार्थे	११६	५ ४ ५
"	बहुकृत्वः	वाराविषय्ये स्वार्थे	"	५ ४ ६
नः	द्विविधगतिर्कीनः	आर्हीयाः	४	५ १ १८
"	पात्रीणा	सम्भवत्यवहरति पचति वा	१२	५ १ ५२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
सः	समीनः	निर्वृत्तादिषु	१७	५ १ ८५
"	सर्वचर्मिणः	कृत इत्यर्थे	४२	५ २ ८
"	यथासुखीनः	तद् दृश्यतेऽस्मिन्	"	५ २ ९
"	सर्वपथीनः	ग्याप्नोति	"	५ २ १०
"	आप्रपदीनः	शामोति	४३	५ १ १२
"	अनुपदीना	वद्धा	"	५ ४ १२
"	अंयानयीनः	नेयः	"	५ २ १३
"	सर्वार्थीनः	अप्ति	"	५ २ १४
"	परोवरीणः	अनुभवति	"	५ २ १५
"	अत्यन्तीनः	गामी	४४	५ २ १६
"	अनुगवीनः	अलंगामी	"	५ २ १८
"	समासमीना	विजायते	"	५ २ २१
"	अद्यक्षीनः	विजायते भवति च	४५	५ २ २२
"	आगवीनः	कर्मकारिणि	"	५ २ २३
"	अवदक्षीणः, राजाधीनः	स्वार्थे	"	५ २ २४
खञ्	आर्त्विजीनः	अर्त्विजं तत्कर्म चार्हति	१४	५ १ ६६
"	शाकीनः, कौपीनः	वदहति	"	५ १ ६७
"	मासीनः	भूत इत्यर्थे (वयसि)	१७	५ १ ८१
"	कौलस्थीनम्	भवने क्षेत्रे	४१	५ २ १
"	आश्वीनः	एकाहयमे	४२	५ २ ५
"	गौष्ठीनः	भूतपूर्वे	"	५ २ ६
"	सासपदीनम्	तेनावाप्यं सङ्ख्ये	"	५ २ ७
"	सर्वचर्मिणः	कृत इत्यर्थे	"	५ २ ८
गोयुगच्	गोगोयुगम्	द्वित्वे	४८	५ २ ४८
गोष्ठच्	गोगोष्ठम्	स्थाने	"	५ २ ४७
गिनिनिः	वाग्मी	मत्वर्थे पूज्ये	७६	५ २ २०८

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
घः	यज्ञियः	यज्ञं तत्कर्म चार्हति	५२	५, २ ६२
घन्	देवियः	अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तायाम्	१०२	५ ३ १०६
चणप्	विद्याचणः	वित्त इत्यर्थे	४६	५ २ २९
चरट्	आख्यचरः	मूढपूर्वे स्वार्थे	९३	५ ३ ७५
चुञ्चुप्	विद्याचुञ्चुः	वित्त इत्यर्थे	४६	५ २ २९
चूळः	चूळः	सहते	८०	५ २ २२७
चेळः	हिमेळः	"	४९	५ २ २२६
चिवः	(शुक्लीकरोति)	अमृततद्भावे स्वार्थे	१२६	५ ४ ६४
छः	पुत्रीयः	निमित्तसंयोगोत्पत्तेषु	७	५ १ ३१
"	दक्षिणीयः	अर्हति	१४	५ १ ६५
"	उत्थापनीयम्	तदस्म प्रयोजनम्	२३	५ १ १२३
"	मैत्रावरुणीयम्	भावे कर्मणि च	४०	५ १ १८१
"	अभ्यमित्रियः	भरुंगागी	४४	५ २ २०
"	(हुरीयः)	पूरणे	५४	५ २ ८१
"	अच्छावाकीयं सूक्ते,	मत्वर्थे सूक्तसामोः	७८	५ २ २१८
"	यज्ञायज्ञीयं साम			
"	गर्दभाण्डीयोऽध्यायः,	मत्वर्थे अध्यायाधुवाकयोः	"	५ २ २१९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अः	आद्यम्	भागो	५४	५ २ ८६
इः	लौहध्वज्यः	स्वार्थे	११२	५ ३ १४८
उः	आतिथ्यम्	तादर्थ्ये	१२६	५ ४ ६२
एः	कौण्डीपुत्रः	स्वार्थे	११२	५ ३ १५०
अम्	राजसलः		१३५	५ ४ १०६
इम्	अश्वोरसम्	अर्थे	१३६	५ ४ १०९
उम्	उपानसम्, महानसम्	जातिसंज्ञयोः	"	५ ४ ११०
एम्	वाक्त्रचम्	समाहारे	१३८	५ ४ १२१
दिङ्	कंसिकः	क्रीते	२	५ १ ५
टीङ्	अवटीटम्, अवटीटा	नासान्तौ, तद्धति च	४७	५ २ ३८, ३९
टोण्यण्	बाक्येण्यः	स्वार्थे	११६	५ ३ १५१
ठक्	नैपिकम्	क्रीते	२	५ १ ४
"	वातिकम्	अमनकोपनयोः	३	५ १ २७
"	वाद्यभारिकः	हरति वहत्यावहति	१२	५ १ ५
"	वैष्टिकः	अर्हति	१३	५ १
"	छैदिकः	नित्यमर्हति	"	५ १
"	औदरिकः	आघूने सके	५५	१४५
"	आयश्शालिकः	अग्निच्छति	५	३६
"	आकुलिकः	इवार्थे	४	३९
"	वैनयिकः	स्वार्थे	५ ३	१०६
"	वाचिकम्	" (सन्देशे)		
ठम्	देविकः	अनुकम्पायां नीतौ	१११	५ ३ १४६
"	एकशालिकः	इवार्थे	१४५	५ ४ १५८
"	पञ्चकमासिकः		५	५ १ २४
ठम्	प्राथिकम्	क्रीते		

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
घः	यनियः	यज्ञं तत्कर्म चार्हति	५२	५ २ ६२
घन्	देवियः	अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्त्यायाम्	१०२	५ ३ १०६
चणप्	विद्याचणः	विद्य इत्यर्थे	४६	५ २ २९
चरद्	आद्यचरः	भूतपूर्वे स्वार्थे	९३	५ ३ ७५
चुञ्चुप्	विद्याचुञ्चुः	विद्य इत्यर्थे	४६	५ २ २९
चूलः	बद्धलः	सहते	८०	५ २ २२७
चेद्	हिमेद्	"	७९	५ २ २२६
चिवः	(शुक्लीकरोति)	अमृततद्भावे स्वार्थे	१२६	५ ४ ६४
छः	पुत्रीयः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	७	५ १ ३१
"	दक्षिणीयः	अर्हति	१४	५ १ ६५
"	उत्पापनीयम्	तदस्य प्रयोजनम्	२३	५ १ १२३
"	मैत्रावरुणीयम्	भावे कर्मणि च	४०	५ १ १८१
"	अभ्यभित्रीयः	अलङ्गामी	४४	५ २ ६०
"	(तुरीयः)	पूरणे	५४	५ २ ८१
"	अच्छावाकीयं सूक्तं,	मत्त्वर्थे सूक्तसामोः	७८	५ २ २१८
"	यज्ञायज्ञीयं साम			
"	गर्दभाण्डीयोऽध्यायः,	मत्त्वर्थे अध्यायानुवाकयोः	"	५ २ २१९
"	पलितसम्भीयोऽनुवाकः			
"	कुशाभीया बुद्धिः	इवार्थे धोत्वे	११०	५ ३ १४०
"	काकतानीयम्	इवार्थे आकस्मिके	"	५ ३ १४१
"	दामनीयः	स्वार्थे	११३	५ ३ १५२
"	ग्राहणजातीयः	चन्मुनि स्वार्थे	१२१	५ ४ ३४
"	पितृस्थानीयः	पूर्वपदार्थतुल्ये स्वार्थे	"	५ ४ ३५
जातीयः	पटुजातीयः	प्रकारवति स्वार्थे	८७	५ ३ ४५
जाहन्	कार्जहम्	मूले	४६	५ २ २७

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अः	आद्यम्	भागो	५४	५ २ ८६
अवः	लौहध्वज्यः	स्वार्थे	११२	५ ३ १४८
॥	आतिथ्यम्	तादर्थ्ये	१२६	५ ४ ६२
अयद्	कौण्डीपृष्ठः	स्वार्थे	११२	५ ३ १५०
टच्	राजसखः		१३५	५ ४ १०६
॥	अश्वोरसम्	अर्थे	१३६	५ ४ १०९
॥	उपानसम्, महानसम्	जातिसंज्ञयोः	॥	५ ४ ११०
॥	वाक्त्वचम्	समाहारे	१३८	५ ४ १२१
टिठन्	कंसिकः	क्रीते	२	५ १ ५
टीटच्	अबटीटम्, अबटीट्	नासान्तौ, तद्वति च	४७	५ २ ३८, ३९
टेष्यण्	बाक्येण्यः	स्वार्थे	११३	५ ३ १५१
ठक्	नैष्किकम्	क्रीते	२	५ १ ४
॥	वातिकम्	क्षमनकोपनयोः	६	५ १ २७
॥	वांश्भारिकः	हरति बहल्यावहति	१२	५ १ ५
॥	वैक्षिकः	अर्हति	१३	५ १
॥	छैदिकः	नित्यमर्हति	॥	५ १
॥	जौदरिकः	आद्यने सत्ते	५५	४५
॥	आयश्शूलिकः	अन्विच्छति	५	३६
॥	आङ्गुलिकः	इवार्थे	४	३९
॥	वैनयिकः	स्वार्थे	५ ३	१०६
॥	वाचिकम्	॥ (सन्देशे)		
ठच्	देविकः	अनुकम्पायां नीतौ	११३	५ ३ १४६
			१४५	५ ४ १५८
	एकशालिकः	इवार्थे	५	५ १ २४
	पञ्चकमासिकः			
ठम्	प्रास्थिकम्	क्रीते		

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	श्रुतम्	सूत्रम्
ठञ्	प्रास्थिकम्	तस्य बाप इत्यर्थे	५	५ १ २५
"	साङ्गामिकः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	६	५ १ २८
"	लौकिकः	तत्र विदितः	७	५ १ ३५
"	प्रास्थिकम्	अत्रास्मै वृद्धयायलाभशुक्रोपदं दीयते	८	५ १ ३६
"	प्रास्थिकः	परिमाणे	११	५ १ ३९
"	षाष्टिकः	जीवितस्य परिमाणे	९	५ १ ४०
"	द्वैत्रिकी	तत् पचति	११	५ १ ५०
"	प्रास्थिकी स्थाली	सम्भवत्यवहरति पचति च	११	५ १ ५१
"	पारायणिकः	वर्तयति	१५	५ १ ६८
"	सांघयिकः	भाषणः	११	५ १ ६९
"	यौवनिकः	गच्छति	११	५ १ ७०
"	पौराणिकः	तद्वच्छति ततोऽभिगमनमर्हतीति	११	५ १ ७१
"	आजपधिकः	गच्छन्माहते च [५]	१६	५ १ ७४
"	आह्निकम्	तेन निर्वृतम्	११	५ १ ७८
"	मासिकः कर्मकरः	तस्मै भृतोऽपीष्टः	११	५ १ ७९
"	गामिकः	तं भूतो भावी	११	५ १ ८०
"	द्वैत्रिकः	निर्वृष्टादिषु	१८	५ १ ८७
"	मासिकः	परिजग्यलभ्यकार्यसुकराणि	११	५ १ ९१
"	"	तदस्य ब्रह्मचर्यम्	११	५ १ ९२
"	"	सोऽस्य ब्रह्मचर्ये	१९	५ १ ९३
"	"	ब्रह्मचर्ये	११	५ १ ९४
"	"	चरति	११	५ १ ९५
"	"	दक्षिणा	२०	५ १ ९९
"	"	दीयते	११	५ १ १००
"	"	नैमित्ते	२१	५ १ १०५

प्रत्ययः	उदाहरणम्	वर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ठञ्	सान्तापिकः	प्रमवति	२१	५ १ १०७
"	सामयिकः	सोऽस्य प्राप्तः	२२	५ १ ११४
"	कालिकमृणम्	प्रकृष्टे	"	५ १ ११७
"	ऐन्द्रमहिकम्	प्रयोजनमित्यर्थे	"	५ १ ११८
"	प्रेक्षकालिकः	मतुवर्थे	७१	५ २ १७७
ठन्	शक्तिः	क्रीते	३	५ १ ९
"	पञ्चमिकः	अत्रास्मै पृष्ठ्याचलाभशुक्रोपदं दीयते	८	५ १ ३७
"	वस्त्रिकः	हरति वहत्यावहति वा	१३	५ १ ५७
"	पण्मासिकः	निर्वृत्तादिषु	१७	५ १ ८४
"	आकालिकः	प्रयोजनमित्यर्थे	२३	५ १ १२०
"	आद्विकः	संघ भुक्तम्	५९	५ २ ११८
"	नाविकः	तदस्मास्त्यसिञ्जर्थे	६९	५ २ १६७
"	धनिकः	उत्तमर्णे मतुवर्थे	"	५ २ १७०
डः	विंशम्	तदस्मिन्नाधिकं समानजातीयम्	५३	५ २ ७४
डञ्	निर्दिशानि		१४०	५ ४ १२९
डद्	पञ्चदशः	परिमाणे	११	५ १ ४७
"	एकादशम्	पूरणे	५४	५ २ ७५
डण्	त्रैशानि ब्राह्मणानि	परिमाणे	११	५ १ ४८
डतमञ्	कतमः	बहूनामेकस्य निर्धारणे जाते	१०७	५ ३ १२७
डतरञ्	कतरः	द्वयोरेकस्य निर्धारणे (स्वार्थे)	"	५ ३ १२६
"	"	बहूनामेकस्य निर्धारणे	१०८	५ ३ १२८
डति	कति	सङ्ख्याप्रश्ने	५२	५ २ ६९
डाञ्	पटपटाकरोति	स्वार्थे	१२८	५ ४ ७०
"	द्वितीयाकरोति	कृपौ	१२९	५ ४ ७१
"	समयाकरोति	वापन्यायम्	"	५ ४ ७३

प्रत्ययः	सदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
॥	सपत्राकरोति	अतिगम्यथने	१२९	५ ४ ७४
॥	निष्कुटाकरोति	निष्कोपणे	॥	५ ४ ७५
॥	मियाकरोति	आनुकूल्ये	॥	५ ४ ७६
॥	दुःखाकरोति	प्रातिकूल्ये	१३०	५ ४ ७७
॥	शलाकरोति	पाके	॥	५ ४ ७८
॥	सत्याकरोति	अज्ञापये	॥	५ ४ ७९
॥	मद्राकरोति	वपने	॥	५ ४ ८०
दिनिः	देवमती	चरति	१९	५ १ ९६
॥	पञ्चदशिनः	माने	५२	५ २ ६५
उपश्	कुतुपः	हस्ये स्वार्थे	१०६	५ ३ १२३
इवन्	विशकः	क्रीतेऽसंज्ञायाम्	३	५ १ १४
इवन्	अष्टाचत्वारिंशकः	चरति	१९	५ १ ९७
दः	शिलेयं दधि	इवार्थे स्वार्थे	१०९	५ ३ १३७
दक्	कापेयम्	मार्थे कर्मणि च	३७	५ १ ११५
॥	त्रेहेयम्	भवने क्षेत्रे	४१	५ २ ६
दन्	वास्तेयः	इवार्थे	१०९	५ ३ १३६
णः	पान्थः	नित्यं गच्छति	१५	५ १ ७३
॥	याथाकथाया दक्षिणा	दीयते कर्म	२०	५ १ १०३
॥	माञ्चः	मनुष्ये	६६	५ २ १४९
प्यत्	वाष्मास्यः	तं भूतः	१७	५ १ ८६
॥	॥	निर्वृत्तादिषु	॥	५ १ ८४
त	शतम्	परिमाणे संज्ञायाम्	१०	५ ४ ४४
तः	कन्तः	मत्स्थर्थे	७७	५ २ २१५
तन	नूतनम्	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५७
॥	प्रतनम्	पुराणे	॥	५ ४ ५८
तप	पर्वतः	मत्वर्थे	७६	५ २ २०५

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
तमद्	विद्यतितमः	पूरणे	५४	५ २ ७६
तमप्	शुक्रतमः	सजातीयाविदूरप्रकर्षे स्वार्थे	९३	५ ३ ७७
"	श्रेयसितमा	प्रकर्षे	९४	५ ३ ७८
तयद्	पञ्चतयः	अंशे	५२	५ २ ७०
तरप्	शुक्रतरः	सजातीयाविदूरप्रकर्षे स्वार्थे	९३	५ ३ ७७
"	श्रेयसितरा	प्रकर्षवतां प्रकर्षे	९४	५ ३ ७८
"	स्निग्धतराः	अर्थे प्रकर्षे	"	५ ३ ८०
"	पटुतरः	अभिन्नस्यापि भेदे गुणक्रिया- प्रकर्षविवक्षायाम्	९५	५ ३ ८१
"	अभिन्नतरम्	स्वार्थे	"	५ ३ ८२
तल्ल	गोला	तस्य भाव इत्यर्थे	२५	५ १ १३३
"	जडता	भावे कर्मणि च	३०	५ १ १४३
"	देवता	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५९
तस्	अर्जुनतः	व्याभये	८०	५ ३ १
"	प्रवाहिकातः	प्रतीकारे	"	५ ३ ३
"	वृत्ततः	अतिग्रहान्यथनक्षत्रेषु अकर्तारि	"	५ ३ ३
"	"	अकर्तारि हीयमानपापयोगे	८१	५ ३ ४
"	अर्जुनतः	स्वार्थे	"	५ ३ ५
"	परितः, अमितः	सर्वोभयार्थे	"	५ ३ ७
"	बहुतः	स्वार्थे (सङ्ख्यावाचिनि)	८२	५ ३ १०
तसिः	दक्षिणतः	अस्तात्यर्थे	९३	५ ३ ७०
तिः	पङ्क्तिः	परिमाणे संख्यायां च	९	५ १ ४३
"	पक्षतिः	मूले	४६	५ २ २८
"	कन्तिः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१५
तिकन्	श्रुतिक्	स्वार्थे	१२३	५ ४ ४८
तिभद्	(बहुतिभः)	पूरणे	५४	५ २ ८४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
तीयः	द्वितीयः	पूरणे	५४	५२ ८२
द्व	द्वन्द्वः	मत्वर्थे	७७	५२ २१५
तैलच्	तिक्तैलम्	खेहे	४९	५२ ५०
लप्	नूनम्	स्वार्थे	१२५	५४ ५७
"	प्रसनम्	पूरणे	"	५४ ५८
त्पकुच्	उपत्यका, वाचित्यका	पर्वतासन्नारूढमुवोः	४८	५२ ४६
नञ्	सर्वत्र	स्वार्थे	८२	५३ ११
त्रा	देवत्राकरोति	तदधीने देवे	१२८	५३ १८
"	"	स्वार्थे	"	५३ १९
त्वं	गोत्वम्	तस्य भावः	२५	५१ १३३
"	जहत्वम्	भावे कर्मणि च	३०	५१ १४२
यद्	षष्ठः	पूरणे	५४	५२ ८०
यम्	इषम्	प्रकारे	८६	५३ ३५
याङ्	सर्वथा	"	"	५३ ३७
वज्रद्	ऊरुवज्रम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५२ ६२
दा	एकदा	काले स्वार्थे	८४	५३ १९
दानीम्	तदानीम्	"	"	५३ २१
देशीयर्	पटुदेशीयः	ईषदसमाप्ती स्वार्थे	९८	५३ ९२
देश्यः	पटुदेश्यः	"	"	५३ ९२
ञः	अद्य	अहनि कालविशेषे	८५	५३ २६
"	सद्यः	समानेऽहनि स्वार्थे	"	५३ २७
द्युः	उभयद्युः	अहनि स्वार्थे	"	५३ २९
द्वयसद्	ऊरुद्वयसम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५२ ६२
घण्	मत्तिघ्नैधानि	प्रकारवत्प्रभिकरणाविचालयति	८७	५३ ४४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
घमुञ्	द्वैधम्	प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४२
धा	एकधा	स्वार्थे क्रियाप्रकारे	८८	५ ३ ३८
"	पञ्चधा	" अधिकरणविचाले	"	५ ३ ३९
"	बहुधा	" वाराविप्रकर्षे	११७	५ ४ ६
घेयः	नामधेयम्	"	१२५	५ ४ ५३
ध्यस्तुञ्	ऐकध्यम्	" प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४१
नः	पामनः	मनुवर्थे	६५	५ २ १४४
"	अङ्गना	" कल्याणे	६६	५ २ १४७
"	प्रणम्	पुराणे	१२५	५ ४ ५८
ना	विना	पृथग्भावे	४६	५ २ ३०
नास्	नाना	"	"	"
माटच्	अवनाट	नासान्तौ तद्वति च	४७	५ २ ३८, ३९
पटच्	अविपटः	विस्तारे	४८	५ २ ४६
पाशप्	वैयाकरणपाशः	स्वार्थे (याप्ये)	९३	५ ३ ७४
पिटच्	चिपिटः	स्वपुटे	४७	५ २ ४१
बहुच्	बहुपटुः	ईपदसमाप्तौ	९८	५ ३ ९३
विडच्	निविडः	नरिन्ध्रे	४७	५ २ ४०
विरिसिच्	निविरिसिः	"	"	"
भः	तुन्दिभः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१२
अटच्	अवअटः	नासान्तौ तद्वति च	४७	५ २ ३८, ३९
मः	धुमः, दुमः	मनुवर्थे	६७	५ २ १५८
मद्	(पञ्चमः)	पूराणे	५४	५ २ ७९
भतुप्	भोमान्	भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे- ऽतिशयायने संसर्गेऽस्ति विवक्षायां च	६१	५ २ १२७

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटेम्	सूत्रम्
मयद्	द्विमयम्	निम्नाननिमेययो	५३	५ २ ७३
"	अक्षमयम्	तत् प्रकृतमिति स्वार्थे	११७	५ ४ ९
"	अत्रमयो यज्ञः	तदस्मिन् प्रकृतमिति स्वार्थे	"	५ ४ १०
मात्रद्	हस्तमात्रम्	माने	५०	५ २ ५९
"	ऊरुमात्रम्	उर्ध्वमाने	५१	५ २ ६२
"	यावन्मात्रम्	स्वार्थे	५२	५ २ ६८
मिनि	गोमी	पूज्ये मत्वर्थे	७६	५ २ ९०७
यः	पाण्ड्यः	अर्हति	१४	५ १ ६३
"	सख्यम्	भावे कर्मणि च	३६	५ १ १६२
"	शाख्यः	स्वार्थे इवार्थे	१०९	५ ३ १३८
"	द्रव्यम्	" इवार्थे द्रव्ये	११०	५ ३ १३९
यम्	कंस्यः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१५
यङ्	सैनापत्यम्	भावे कर्मणि च	३६	५ १ १६१
यञ्	आभिजित्यः	स्वार्थे	११५	५ ३ १५७
यत्	शत्यः	आर्हीये श्रीतार्थे	३	५ १ ९
"	धन्यः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	६	५ १ २९
"	भाग्यः	अत्रास्मै वृद्ध्या यत्नामशुक्कोपदं दीयते	८	५ १ ३८
"	शीर्षच्छेद्यः	नित्यमर्हति	१४	५ १ ६१
"	मास्यः	भूत इत्यर्थे (वयसि)	१७	५ १ ८१
"	हस्त्यः	कार्ये दीयते	२०	५ १ १०४
"	कर्मण्यः	श्रोमत इत्यर्थे	२१	५ १ १०६
"	योग्यः	तस्मै प्रभवति	२२	५ १ ११२
"	काल्यम्	सोऽस्य प्राप्तः	५	५ १ ११६
"	स्वार्थम्	तदस्य प्रयोजनम्	२४	५ १ १२८

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
रूप्यः	देवदत्तरूप्यम्	तत् आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १४६
वयः	दुवयम् (मानम्)	विकारे माने	२६८	४ ४ ३२
बलच्	शिखाबलम् (लगम्)	निवासादिषु चतुरर्थेषु	२११	४ २ १४५
विधल्	भौरिकिविधः	विषये देशे	१००	४ २ ९१
बुक्	कान्यकः	शेषे	२१५	४ ३ १६
बुज्	औपगवकम्	समूहे	१९६	४ २ ६४
"	राजन्यकः	विषयो देशः	१९९	४ १ ८९
"	आरिहणः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०४	४ २ ११३
"	मालामस्थकः	शेषेऽर्थे देशेऽभिषेये	२२२	४ ३ ५३
"	काकन्दकः	" प्राग्देशवाचिनि	२२३	४ ३ ५४
"	दार्बकः, कालखरकः	" जनपदतदवधयोः	"	४ ३ ५६
"	व्याहावकः	शेषेऽर्थे	२२४	४ ३ ६०
"	कौलकः	" सौवीरेषु	"	४ ३ ६२
"	सामुद्रिका नौः, सामुद्रको	" नौमनुष्ययोः	"	४ ३ ६३
	मनुष्यः			
"	नागरकाः	शेषेऽर्थे (कुत्साभावीण्ययोः)	२२५	४ ३ ६४
"	आरण्यकः	" षड्विंशत्यायाध्यायहस्तिवर- विहारेषु	"	४ ३ ६५
"	आरण्यको गौमयः	" गोमये	"	४ ३ ६६
"	काच्छको मनुष्याः, का- च्छकमस्य हसितम्	" मनुष्यतत्स्थयोः	२२३	४ ३ ७१
"	सात्त्विको गौः, सात्त्विका	" गोयवात्सोः	२२७	४ ३ ७२
	यवागुः			
"	शारदवा मुद्राः	जात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२३५	४ ३ १२३
"	आश्वयुजका माषाः	उत्पेऽर्थे	२३८	४ ३ १३९
"	भैष्मिकम्	देवमृणमित्यर्थे	२३९	४ ३ १४३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
बुन्	औषाध्यायकम् , पैता- महकम्	तत आगत इत्यर्थे विद्यायो- निसम्बन्धे	२४८	४ ३ १४८
"	औषगदकः	तत आगत इत्यर्थे	"	४ ३ १९
"	"	सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे	२५३	४ ३ २२०
"	कौलालकम्	तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायाम्	२५८	४ ३ २५०
"	ग्लौचुकार्यनकम्	तत्स्येदमित्यर्थे धर्मान्नायसहे- ष्यभिधेयेषु	२६०	४ ३ २६४
"	"	तत्स्येदमित्यर्थेऽदण्डमाणवान्ते- वासिषु	२६१	४ ३ २६५
"	"	"	"	" " "
"	औष्टकम्	विकारावयवयोः	२६७	४ ४ २४
युन्	क्रमकः	अधीते वेद वा	१९४	४ २ ५६
"	करापकम्	देयमृणमित्यर्थे	२३८	४ ३ १४२
"	बासुदेवकः	सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे	२५३	४ ३ २१९
"	वात्रवसालङ्कारानिका	तत्स्येदमित्यर्थे वैरेऽभिधेये	२५९	४ ३ २५९
"	जत्रिभरद्वाभिक्षा	तत्स्येदमित्यर्थे विवाहेऽभिधेये	२६०	४ ३ २६०
व्य	पितृव्यः	आतरि	१९९	४ २ ८२
व्यत्	आतृव्यः	अपत्ये	१६३	४ १ १२१
व्यन्	"	सपत्ये	"	४ १ १२२
पेण्यण्	सामिधेन्यो मन्त्रः	तत्स्येदमित्यर्थे आधानेऽभिधेये	२६२	४ ३ २७२
ठन्	शतपाथिकः	अधीते वेद वा	१९४	४ २ ५४
"	पौरोडाशिकः	भवव्याख्यानयोः	२४५	४ ३ १८३
"	पार्थिकः	तेन चरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५५
"	भक्षिकः	तेन हस्तीत्यर्थे	२७४	४ ४ ६५
"	दशैकादशिकः	गर्भे गृह्णातीत्यर्थे	२७८	४ ४ ९१
ठन्	किसरिकः	अस्य पञ्चमित्यर्थे	२८१	४ ३ ११०
ठल्	आकर्षिकः	तेन चरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
घञ्	दीर्घसम्बन्धः		१४०	५ ४ १३
॥	द्व्यङ्गुलं दारु	(दारुण्यभिधेये)	॥	५ ४ १३
पङ्गवञ्	उष्ट्रपङ्गवम्	पदत्वे	४९	५ २ ४९
ष्टञ्	पात्रिकः	तस्य वाप इत्यर्थे	६	५ १ २६
॥	द्विपात्रिकी	सम्भवत्यवहरति पचति च	१२	५ १ ५६
॥	पथिकः	तद्गच्छति	१५	५ १ ७२
ष्टञ्	कासूतरी	स्वार्थे हस्ते	१०६	५ ३ १२
॥	वत्सतरः	स्वार्थतनुत्वे	॥	५ ३ १२
प्यञ्	जाड्यम्	भावे कर्मणि च	३०	५ १ १४
॥	चातुर्वर्ण्यम्	स्वार्थे	३५	५ १ १६
स	सृत्सा	प्रसंसायां	१२४	५ ४ ४९
समसणिः	ऐषमः	संवत्सरे	८६	५ ३ ३४
सातिः	अभिसात् संपद्यते	अभिविधौ अमृततद्भावे	१२७	५ ४ ६६
		स्वार्थे		
सातिः	राजसात्करोति	तदधीनवचने	१२७	५ ४ ६७
॥	देवसात्करोति	तदधीने देयेऽभिधेये	१२८	५ ४ ६८
सुञ्	द्विः	वारगणने स्वार्थे	११७	५ ४ ७
स्न	सृत्स्ना	प्रसंसायाम्	१२४	५ ४ ४९
ह	इह	स्वार्थे	८२	५ ३ १२

APPENDIX IV.

उदाहरणानुक्रमणी ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अ		अद्वयः	220
अंशुकम्	206	अधमसाक्षीयः	230
अंशुमती	270	अधमः	235
अकरसीयः	292, 294	अधार्मिकः	278
अक्षर्यम्	292	अधमार्थम्	231
अगस्त्यः	176	अध्वन्यम्	292
अग्निवेशदत्तेरकाः	178	अनन्तरीयः	228
अग्निहोमः	244	अनभिहितः	177
अग्नीयस्	210	अनात्मनः	294
अग्नीषोमीयम्	190	अनुपदाः	177
अग्नीषोम्यम्	"	अनुमास्यनि	194
अग्निमः	235	अनुमास्यणी	"
अग्न्याः	"	अनुरागः	236
अग्नाः	174, 211, 188	अनुलोमानः	177
अङ्गारीयणि	296	अनुवन्द्यः	240
अङ्गाया	198	अन्तरीयः	224
अङ्गिरसः	76	अन्तर्यः	240
अङ्गीयः	228	अन्तस्थः	233
अङ्गुलीयः	243	अन्तस्थीयः	228
अजध्या	294	अन्तिमः	235
अजयतयः	175	अन्यवीयः	228
अजिनीयम्	210	अन्यः	240
अजयकाः	177	अपरवादि	234
अणकीयम्	210	अपरशक्तिरम्	233
अतिगन्धम्	292	अपरार्थम्	231
अवयः	176	अपराधकः	235
अग्निभरद्वाजिका	260	अपराधेनम्	233
अथर्व	256	अपाच्यः	215
		अपाच्यीयम्	239

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अपूर्वाक्षम्	293	अवरोहितीगम्	210
अपूर्वक्ष	"	अवस्करकः	235
अपोनग्रीवम्	189	अवस्पन्दगीघः	239
अपोपीया.	293	अवारपारीण.	214, 235
अपेष्वाः	"	अवारीणः	214
अप्सव्यः	240	अविध्या	94
अभिजित्	236	अविद्वसम्	199
अभ्युषीया.	293	अविमरीसम्	"
अभ्युष्याः	"	अविसोढम्	"
अमास्यः	216	अशनिकम्	206
अमावास्याः	236	अशोकम्	270
अमावास्याकः	"	अस्मका	174
अम्मयम्	268	अस्ममयम्	265
अम्बिका	269	अम्गर	207
अमस्स्थूणाः	175	अर्मायम्	210
अरदुकम्	206	अधरयः	185
अरदुमयम्	265	अधरयकम्	238
अरणीयम्	210	अध्र धाम.	140
अर्धायम्	"	अध्रपामा	244
अर्गतीयम्	293	अध्रियकम्	206
अर्गल्यम्	"	अध्रियकः	272
अर्जुनक.	253	अध्रिपलः	206
अर्जुनवर्गीण.	243	अध्रयोयः	210
अर्जुनवर्गीयः	"	अध्रयुक्	37
अर्जुनवर्गः	"	अधिकः	272
अर्जुना.	176	अधिकी	"
अर्गस.	206	अधिनः	237
अर्घ्यम्	288	अधिनी	"
अर्घ्यम्	231	अधीवम्	196, 293
अलीक्यः	243	अरन्यम्	293
अवरक.	236	अपाढः	237
अवर्गायः	292, 294	अएका	195
अवन्ता	173	अएक्यम्	292
अवम	235	अगुयम्	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अस्मदीयः	231	आमहायणिकः	188
अहीनः	197	आप्रायणः	154
अहिनकुलिका	259	आहः	172, 180
आस्यम्	207	आत्रकः	223, 253
आकरिकम्	247, 280	आहविः	247
आकरिकः	284	आहारम्	195
आकार्षिकः	272	आह्वयम्	208
आकार्षिकी	"	आचयकः	224
आकषापेयः	160	आचार्यभोगीणः	294
आकषापेयिः	166	आच्युतिका	221
आकषापेयिकः	"	आच्युतिकी	"
आकाशः	240	आचकम्	196
आकाशिकः	278	आजकम्बकः	223
आकाशूतिकम्	275	आजकरोणः	204
आक्षिकम्	271	आजधेनविः	144
आक्षिकः	"	आजयार्थः	167
आक्षयः	148	आजमीदकः	223
आक्षयातिकम्	246	आजवस्तेयः	161, 165
आगस्तीयाः	178	आजवाहः	226
आगस्त्यम्	208	आजवाः	172
आगस्त्यः	148	आजायनः	153
आमिदत्तेयम्	207	आजिकूलकः	224
आमिद्वेद्यः	147	आजिनीयः	205
आमिशर्मायणः	153	आजिरिः	209
आमिशर्मिः	145	आजिरेयः	160
आमिशर्मायः	229	आजीगर्तिः	144
आमिशोभिकम्	245	आज्यः	147
आमिशेमिकः	192	आहृत्सलकः	225
आमीधम्	262	आहारकेयः	177
आमेयम्	185, 258	आहृत्कुलीनः	164
आमेयः	142	आणीवेयः	160
आमभोजनिकः	284	आण्डायनः	208
आमहायणकम्	239	आण्डान्तायनिः	209
आमहायणिकम्	"	आतपीयम्	210

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
आतिथेयम्	291	आनुचारकम्	280
आतिथेयः	161	आनुतापनः	181
आतिथायनः	208	आनुतिथ्यम्	242
आत्मकामेयकः	200	आनुतिः	181
आत्ममीनः	294	आनुष्टुभेयः	162
आत्रेयः	160	आनुष्टेयः	161
आत्रेयायनः	152	आनुपप्यम्	241
आषर्षणम्	195	आनुपदयः	177
आषर्षणः	256, 260	आनुषदिकः	192, 278
आषर्षणिकः	193, 260	आनुषयम्	241
आदिलम्	189	आनुमत्रपम्	242
आदिरयः	139	आनुमाप्यम्	"
आदिनः	234	आनुषय्यम्	"
आद्यः	240	आनुष्यम्	241
आधिदैविकम्	243	आनुष्यम्	145
आधिभौतिकम्	"	आनुरहतिः	181
आप्यधीयः	229	आनुराहायनः	"
आप्यात्मिकम्	243	आनुराहतिः	281
आश्वरायनः	154	आनुतेपिकम्	177
आश्वरिकम्	246	आनुलोमयः	276
आश्वर्षयम्	259	आनुकोमिकः	242
आनकायनिः	209	आनुवैरयम्	226
आनभिहितयः	177	आनुपङ्कः	140, 191
आनुगुणिकः	193	आनुष्टुभः	242
आनहुकम्	258	आनुसीर्यम्	"
आनहुदिः	145	आनुसीर्यम्	182
आनहुयः	147	आनुसूकः	162
आनहुषायनः	151	आनुसहिनेयः	226
आनहुषायनिः	209	आनूपः	283
आनभिम्लानः	156	आनृतः	200
आनर्तकः	224	आनृतकः	229
आगित्तः	158	आनृतसीयः	257
आनुवृत्तिः	277	आन्तःकणम्	242
आनुप्रामिकः	242	आन्तरगारिकम्	224
		आन्तरीयकः	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	हरणम्	पुटसङ्ख्या
आन्तर्गैहिकम्	242	आमिश्रायणः	153
आन्तर्वैदिकम्	"	आमिश्रायणिः	169
आन्तेदोक्तम्	248	आमित्रावः	229
आन्तः	286	आमुष्यकुलीनः	290
आन्त्यतरेकः	160	आमुष्यायणः	153
आन्वीपिकः	276	आम्बरीषपुत्रकः	200
आपणिकम्	247, 280	आम्बराः	174
आपणिकः	284	आम्बरायः	172
आपत्कामिका	222	आम्बिकेयः	161
आपत्कालिकी	"	आम्भारिकः	276
आपत्कामिकम्	275	आम्भिः	145
आपराधकः	217	आम्भुसायनिः	170
आपराधिकम्	233	आम्भुतिः	"
आपविन्दायनः	151	आम्भयम्	286
आपस्तम्बः	147	आयःस्थूयः	156
आपिण्डम्	258, 257	आयसीसम्	205
आपिण्डः	194	आयुधिकः	274
आयुषिकम्	197	आयुवीनः	"
आयुषिकः	253, 281, 282, 284	आयुर्वेदिकः	192, 291
आयुषिकाः	291	आरगलः	149
आयुष्यम्	268	आरग्यम्	264
आभयजालः	148	आरग्यः	202
आभिलषीयः	203	आरग्यः	225
आभिहितः	236	आरग्यकः	"
आभिदिपः	203	आरग्यरानि	"
आभिसम्भम्	204	आरग्याः	116
आभिरः	167	आरग्यायनिः	160

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आरिहणकम्	205	आलम्बिनः	255
आरिहणकीयः	227	आत्मप्यः	149
आरुणकः	224	आलीढेयः	160
आरुणपराजिनः	256	आत्वानि	270
आरुणपराजी	"	आवकरः	236
आरुपिनः	255	आवक्यः	147
आरुपीयम्	205	आरुनतीयम्	205
आरुप्यः	147	आरुम्यः	172
आरुपायणिः	209	आरुसमकम्	289
आरुयणः	151	आरुस्पन्दनीयः	229
आरुयणिः	209	आरुसयिकः	285
आरुयणः	246	आरुसयिकी	"
आरुभिन्ः	255	आरुदानः	259
आरुिकम्	246	आरुप्यः	288
आरुयनः	154	आरुकायनः	208
आरुनायनः	182	आरुकेनम्	207
आरुनायनकः	200	आरुकेयः	161
आरुनावः	201	आरुमः	268
आरुनावकः	224	आरुमकम्	206
आरुनिः	144, 182, 209	आरुमिकः	178
आरुभागः	147	आरुमनम्	265
आरुपिकः	278	आरुमनः	268
आरुपिक	235	आरुमरुप्यः	149
आरुप्यीयम्	210	आरुमायनः	151
आरुप्यः	168	आरुमेयः	181
आरुमासिकम्	190, 238	आरुमायनः	154
आरुमासिकः	273	आरुम्य	197
आरुप्येतः	157	आरुप्यः	213, 259
आरुप्यः	246	आरुप्यम्	269
आरुप्यः	296	आरुप्यप्यः	227
आरुपिकः	296	आरुप्यिकम्	209
आरुप्यः	247	आरुप्यिकः	186
आरुप्येणः	146, 156	आरुप्यतम्	189
आरुप्येणः	151	आरुप्यतः	142

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
सत्तरीयः	२२८	एकसुरीणः	२८६
उदक्या	२४०	एकपलाशकीयः	२२७
बदीचयः	२१५	एकसूक्ष्मीयः	"
सुध्वराः	१७४	एकशास्त्रीयः	२३७
सुधुधरावती	२१२	एकीयः	२२०
उद्गुलकाः	१७६	एपीपचनीयः	२१९
उपकलमकाः	१७८	एतदीयः	२२०
उपकाः	१७६	ऐकटावतम्	२०२
उपगुलकम्	२०६	ऐकलम्बः	१४९
उपरिमेखलाः	१७५	ऐकान्तिकः	२८३
उपनिमम्	२७५	ऐक्षः	२६८
उन्नतकुम्भाः	१७७	ऐश्वाकः	१७२
उरत्यम्	२०८	ऐश्वाक्या	२२६
उरसलहटाः	१७८	ऐश्वाकीयः	१७८
उरसा	२१२	ऐष्टम्	२६९
उरस्तः	२५७	ऐष्टः	१५७
उरस्त्यः	२५७, २८८	ऐणम्	२६८
उरस्याः	२८६	ऐण्यम्	"
उर्यती	२५०	ऐण्यः	२७०
उर्याः	१७४	ऐतरः	२०३
उर्यम्	२०८	ऐतरेयः	१६०
उर्यारिकः	२८१	ऐतरेयिणः	२५६
उर्यम्	१९०	ऐतिहायनः	१५३
उर्यायनभक्तः	२०१	ऐतिहायनीयः	२१९
ऊकिनी	१९८	ऐतिहायनः	१५३
ऊपन्यम्	२९३	ऐतिहासिकः	१९३
ऊपरः	२०७	ऐदंगुलीनः	२७०
ऊतम्बम्	१९०	ऐन्दुवक्त्रकः	२२४
ऊर्यनकम्	२०६	ऐन्यः	१६७
ऊर्यवान्	११३	ऐन्द्रम्	१८८
एकमासीयः	२२९	ऐन्द्रजाप्यः	१६७
एकीयः	२३०	ऐन्द्रचर्मिः	१४५
एकपुरः	२८६	ऐन्द्रहयः	१४९

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
ऐन्द्रावसानः	140	औत्तराहः	216
ऐरक्यः	167	औत्पलः	203
ऐरग्डानि	270	औत्पातः	246
ऐरावतः	158	औत्पपः	203
ऐरावतकः	222	औत्पुटः	"
ऐलः	157	औत्पुटिकः	274
ऐलकीयः	227	औत्सम्	258
ऐपमस्तनम्	216	औत्सः	140, 142, 235, 239,
ऐपमस्त्यम्	"		247.
ऐपुकारिभक्तः	200	औत्पतिकः	274
ऐष्टकः	257	औदक्षिः	144
ऐष्टिकम्	246	औदञ्जनकम्	205
ऐहलङ्किकम्	242, 243	औरुचिः	145
ऐश्वर्यः	167	औदनिकः	284
औदनीयम्	293	औदनिको	"
औदभ्यं	"	औदपानम्	258
औदभ्यं	240, 294	औदपानः	140, 148, 235, 239
औन्धिकः	192	औदमजिः	180
औन्धिक्यम्	260	औदमजिः	"
औन्धकं	196	औदमेधिः	"
औन्धायनिः	170	औदमेधीयः	261
औन्धायः	254	औदवापीयः	"
औन्धेयः	160	औदधुतिः	180
औन्धेयिकः	276	औदधितः	188
औन्धेयितः	224	औदधितः	"
औन्धेयिहानिः	180	औदस्थानः	141
औन्धेयः	149	औदुम्बरः	201, 261
औदुषिकः	274	औदुम्बरकः	200
औदुषः	203	औदुम्बरवणः	154
औदुषिकः	272, 274	औदुम्बरीः	173, 179
औत्तध्यायनिः	109	औदुम्बरीः	280
औत्तकारयः	157	औदुम्बरीयः	180
औत्तक्षिपः	"	औदुम्बरीयः	205
औत्तरपदकीयः	231	औदुम्बरीयः	144
औत्तरादिकः	278	औदुम्बरीयः	2

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

औदन्यायेनि

169

औरसः

252, 288

औपकर्मिकम्

244

औरसायनि

169

औपकलाप्यः

241

और्णम्

267

औपरायनः

153

और्णकम्

"

औपकायना

176

और्णनाम.

156

औपगवम्

258

और्णनामकः

200

औपगवः

142

और्णगवः

215

औपगवकम्

186, 196, 249,

और्णवकालिका

222

260, 261.

और्णवकालिकी

"

औपगवक

248, 258

और्णवदेहिकम्

248

औपगवीय.

219

और्णवदीमिकम्

"

औपगविकम्

244

और्ण.

146

औपदशिकः

273

और्णिक

148

औपधेयम्

297

और्णद्वयम्

205

औपनिषदः

246

और्णपः

247

औपनीविकम्

244

और्णपिनः

255

औपमाहविः

144

और्णकम्

195

औपवेन्दविः

"

और्णक्य

149

औपमन्यव

146

और्णसल

213

औपयासिक

291

और्णनसम्

185, 253

औपवेशिक

273

और्णान्वर.

140

औपसार्यम्

242

और्णकम्

198, 267

औपस्थानः

283

और्णक

270

औपस्थानिकः

273

और्णस्थानकम्

205

औपस्थूल्यम्

241

और्णिक.

272

औपहस्तिकः

273

और्णिक.

140

औपध्यायकम्

248

और्णिकः

223

औपानकम्

296

कसीयम्

270

औपानकः

"

कट्टिक.

206

औमम्

267

कट्टी

207

औमकम्

"

कट्टीयम्

293

औम्मेयकः

214, 235

कट्टकम्

"

औम्भकम्

196

कट्टोषाय

227

औम्भ.

156

उदाहरणम्	पुस्तकख्या	उदाहरणम्	पुस्तकख्या
कटनगरीयः	227	कर्णिकारम्	270
कटवर्तकीयः	"	कर्ण्यम्	244
कटुकषदरी	212	कर्दमकम्	206
कटाः	255	कर्दमिलः	"
कटेरणयः	177	कर्पूरिलः	206
कटरकृपाः	175	कर्ण्यः	289
कवारजौमेनीय	219	कर्मेन्द्रितः	255
कणा	269	कलशीकण्डवः	172
कण्टकारः	264	कलशीकण्डः	176
कण्टकिलः	206	कलाप्रकम्	288
कण्ठ्यम्	240, 294	कलिदाः	174, 211
कण्ठ्यम्	270	कण्ठीयः	248
कण्ठ्यम्	207	कवीयम्	297
कपिरथमयम्	265	कशकृत्ताः	177
कपिष्ठलाः	176	कहाः	175
कपोतकीयम्	210	कांसः	252, 264
कपोतमकम्	265	कांस्यम्	270
कमण्डलव्यः	292	कांस्यः	"
कम्बलपारायणीयाः	219	काकम्	195
कम्बलभाराः	175	काककायनिः	171
कम्बल्यम्	293	काकुन्दकः	223
कम्बोजः	173	काकुन्दः	204
करभीयः	292, 294	काकुत्स्थः	156
करवीरम्	270	काकुम्भः	140, 156
करिणहाः	177	काकोलाकिहाः	259
करौरमयम्	265	कासवतः	202
करिबान्	212	कारवणः	203
कर्कन्धूमान्	"	कारवतीरम्	216
कर्णकाः	177	काच्छा	226
कर्णवेष्टकः	204	काच्छकम्	"
कर्णवेष्टकीयम्	293	काशी	212
कर्णवेष्टक्यम्	"	काठकः	260
कर्णाटाः	175	काठशठिनः	254
कर्णिका	244	काटेरणाः	177

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
काठेरणीयः	229	कापोतम्	195,264
काणेय	163	कापोतः	270
काणेयविधः	200	कामण्डलेयः	159,165
काणेयः	163	कामलक्रीकरः	218
काण्टकमर्दनिकम्	276	कामलवीटः	"
काण्डधारः	252	कामलभिदः	"
काण्डहृदिकः	272	कामकिनः	255
काण्डामकः	223	कामुकायनः	154
काण्डाः	218	काम्पिल्यम्	207
काण्ड्यः	148	काम्पिल्यकः	222
कातरायणः	163	काम्बलः	186
कातलायनः	"	काम्बलिकायनः	208
कात्यः	148	काम्बोजः	226,252
कात्र्येयक	214,235	कायम्	189
कायवय	148	कायिका	221
कायिकः	290	कायिकी	"
कादम्बपुष्पिकम्	232	कायवीरेयम्	207
कादरेयम्	207	कायिजङ्गयः	177
काद्वेयः	160	कायोरम्	263,265
कानिष्ठिनेयः	162	कायोरः	263
कानीनः	159	कायोरम्	195
कान्यकः	215	कायेणुपाठायनः	181
काभ्यिकः	"	कायेणुपाठिः	"
कापटवर्क	186	काकंदेलवः	202
कापटवर्क	249,253	काकंदेल्यः	149
कापालः	203	काकंदेल्यकायनिः	171
कापिलः	157	काकंदेल्यः	247
कापिललाहः	167	काकंदेल्यम्	269
कापिललाहः	179	काकंदेल्यः	263
कापिलम्	264	काकंदेल्युत्तमम्	204
कापिलवरनः	202	काकंदेल्यः	181
कापिलिकः	157	काकंदेल्यः	"
कापिशान्ता	215	काकंदेल्यः	161
कापिल्यः	176	काकंदेल्यः	144

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
कार्कवम्	264	कार्णपिङ्गलकयः	176
कार्कवः	270	कार्णसुन्दरयः	„
कार्कवाम्	204	कार्णानिजयः	„
कार्कसेयः	161	कार्णायनः	154
कार्णः	156	कार्णिः	144
कार्णकयः	177	कार्ण्यः	149
कार्णकार्यः	167	वालकीटः	218
कार्णमाहिकः	165	वालकूटिः	173
कार्णचिह्नकः	204	वालजरकः	223
कार्णयनिः	209	वालशाः	187
कार्तम्	245	वालक्षेयम्	240
कार्तुः	„	वालपकः	260
कार्तिकः	188	वालपाः	255
कार्तिकिकः	„	वालपयः	151
कार्तिकी	241	वाल्लिः	172, 180
कार्तिकपुरकः	222	वाल्लिन्वम्	200
कार्त्यः	167	वाल्लेयम्	258
कार्त्रायम्भिः	170	वाल्लेयः	142, 235, 247
कार्वमम्	184	वाल्लिकः	193
कार्वमिकम्	1. 4	वाल्ल्यः	240
कार्वरः	187	वाल्ल्याणिनेयः	162
कार्पासः	263	वाल्लविकम्	196
कार्परम्	204	वाल्ल्यः	148, 150, 167
कार्परेयः	160	वाल्ल्यायनः	153
कार्मः	283	वाल्लकृत्स्नम्	257
कार्मारकम्	258	वाल्लकृत्स्नकम्	205
कार्मार्यायणिः	170	वाल्लकृत्स्नयः	177
कार्मदाब्दिकः	280	वाल्लफरेयः	214
कार्मद्वियः	205	वाल्लायनः	151
कार्पः	283	वाल्लिका	221
कार्पकयः	148	वाल्लिकी	„
कार्पापणं	265	वाल्लिल	206
कार्पेयः	161	वाल्लीयः	210
कार्पकृण	204	वाल्लमीरः	226, 252

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
काश्मीर्यम्	207	कूप्यम्	292
काश्यपः	146	कृष्णीयम्	228
काश्यपायन	153	कृत्तिकाः	285
काश्यपिनः	254	कृत्रिमम्	275
काश्यायन	153	कृत्वाश्विन	255
काषायम्	180	कृष्णतिथ्यं	294
काषासिणः	254	कृष्णपिङ्गलाः	176
काष्टकीयम्	210	कृष्णमुद्रा	"
काहूथः	156	कृष्णाजिनम्	244
काहोडः	"	कृष्णाजिनकृष्णमुद्राः	178
किष्वावाः	293	कृष्णाजिनाः	176
कितवीयम्	210	केरलः	173
किमीय	220	केदरायणः	158
किष्वावाद्	212	केदुरावनः	"
किष्परिः	281	कैतवायनि	169
किष्परिकी	"	कैदारकम्	196
कुटीमयम्	266	कैदारिकम्	"
कुट्टिमम्	211	कैदार्यम्	"
कुण्डिना	174	कैन्नरः	252
कुत्सा	176	कैन्दासः	147
कुन्ती	173	कैन्दासायनः	155
कुन्दुमिनी	198	कैरणकम्	205
कुन्धयः	175	कैर्मेदुरः	252
कुण्डविकं	206	कैलासः	146
कुसुद्रान्	211	कैलिकम्	197
कुर्वः	174, 211	कैशिन्य	167
कुलीना	164	कैशोरिषेयः	161
कुन्यम्	208	कैशोर्बः	167
कुन्यः	164	कैश्यम्	197
कुपबं	269	कैप्तिन्धः	252
कुशीतकाः	177	कैटरम्	207
कूपकी	207	कोविदारम्	270
कूपिकम्	206	कोशातकी	269
		कोकिलः	158

उदाहरणम्

१०. पुटसङ्ख्या उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

कौन्कुटाक्षिकः	165	कौमारः	186
कौन्कुटिकः	279	कौमारावणः	153
कौक्षकः	224	कौमारिकेयः	161
कौक्षेयः	240	कौमारी	186
कौक्षेयकः	214	कौमुदिकम्	209
कौक्षुमम्	183	कौम्भः	203
कौक्षवारः	147	कौम्भकारकम्	258
कौक्षवार्यः	251	कौम्भः	208
कौक्षायना	153	कौम्भ्यम्	207
कौक्षायन्यः	152	कौरवः	140, 156, 225, 226
कौक्षायन्यौ	"	कौरवकम्	226, 258
कौक्षिः	143	कौरवकः	225, 226
कौक्षिणीयः	227	कौरवायविः	170
कौक्षायनः	151	कौरव्यः	167, 172, 182
कौक्षिलिकः	275	कौरव्यायविः	167, 169
कौक्षिगव्यः	149	कौरव्य	147
कौक्षीयम्	205	कौक्षीकः	274
कौक्षीरः	263	कौलः	157
कौक्ष्यम्	208	कौलकः	225
कौक्षारः	156	कौलद्विनेयः	162
कौक्षेयकः	214	कौलदेयः	162, 163
कौक्ष्यः	167	कौलदेरः	"
कौक्षलिकम्	209	कौलव्यः	149
कौक्षायनः	208	कौलव्यम्	272
कौक्षिद्विनेयकः	214	कौलपतम्	139
कौक्षिद्विनेयः	148	कौल्यनः	151
कौक्षोपरथः	157	कौल्यनकम्	258
कौक्षेयः	165	कौल्यस्येविनिः	209
कौनायिः	145	कौल्यः	226
कौनायिका	221	कौल्यकः	164, 214
कौनायिकी	"	कौल्यारिकाः	291
कौन्यः	172	कौविदार्यम्	209
कौपिञ्जलः	261	कौल्यान्वेयः	160
कौवेरिकेयः	161		

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
कौशाम्बी	201	क्षेत्रम्	198
कौशाम्बेयः	214	क्षेत्रपतम्	139
कौशिकः	146	क्षेमवृत्तीयः	229
कौशिकिनः	254	क्षेमवृद्धिः	145
कौशिकनन्दः	177	क्षेमवृद्धीयः	261
कौशिककेयम्	207	क्षैरहः	156
कौशेयम्	268	क्षैरेयी	188
कौशातकेयः	162	क्षौद्रकमालवी	196
कौस्तुभः	172	खज्जपान्	218
कौस्तुभानिः	170	खण्डकम्	206
कौस्तुभम्	183	खण्डरम्	207
कौट्टः	156	खरपाः	175
कमकः	194	खरपातः	236
कमविक्रमिकः	273	खर्यम्	292
कमिक	"	खसः	173
कामेतरः	246	खदिरकम्	206
कामेतरिकः	192	खदिरियम्	210
कुकुकीरम्	211	खलत्रिनीयम्	"
कोटुकर्णकः	252	खलिनी	198
कोटुपादः	175	खल्यम्	294
कोटुमानः	"	खल्यः	198
कोटुमायाः	176	खान्नः	156
कोशम्	183	खान्नेः	"
कोशः	158	खान्दान	151
कोशदनः	154	खान्दानिन	254
कोश	216	खान्दानकम्	205
क्षमिषः	164	खान्दाननीयः	229
क्षमिषुत्तमः	"	खान्दान्यम्	209
क्षमिषः	247	खान्दान्मतेषः	161
क्षान्तायनः	151	खान्दानम्	204
क्षान्तीयम्	210	खान्दवीरपकम्	205
क्षिती	207	खान्दवीरपकः	201
क्षुदीदम्	21	खान्दिकम्	195
क्षेत्रपतनीः	169	खान्दिकीयाः	254

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आदिरः	263	गातानुगतिकम्	275
आदिरकम्	205, 209	गादिः	144
आदिरेयः	214	गान्धर्पिज्ञेयः	161
आदूरकः	156	गान्धारः	172, 226, 252
आदूरकेयः	160	गान्दिदः	252
आनिप्रकः	271	गामोरः	203
आरपायणः	154	गाम्भारिः	"
आर्जुनकर्णः	157	गाम्भार्यः	241
आर्जुनायणः	151	गारेधकायनिः	171
आख्यकायनिः	170	गारोधिः	"
गणयः	240, 286	गार्गम्	249, 261
गया	212	गार्गः	165, 249, 261
गर्गकुलम्	174	गार्गकुम्	186
गर्गभार्गविका	260	गार्ग्यः	167
गर्गाः	174	गार्गायणकम्	196
गर्तिकम्	206	गार्गिः	143
गर्तीषम्	210	गार्गिका	165
गर्भरम्	207	गार्गापुत्रकायनिः	171
गर्हीयः	228	गार्गापन्नायणेः	"
गर्ह्य	198	गार्गीपुत्रिः	"
गर्ह्यम्	14, 2258, 292, 294	गार्गीयः	219
गर्ह्यः	247	गार्गीयाः	179
गर्ह्या	198	गार्ह्यः	143, 147
गर्हरम्	207	गार्ह्यकुलम्	174
गार्हः	157	गार्ह्यायणः	143, 155, 179
गार्हायनिः	157, 170	गार्ह्यायणीयाः	179
गार्ह्येयः	157, 161	गार्तम्	204
गार्हिव्यम्	209	गार्तकः	224
गार्णपतम्	139	गार्मिणम्	195
गार्णायन्वः	152	गार्ह्वः	165
गार्णिकः	192, 291	गार्ह्वपतम्	139
गार्णिक्यम्	197	गार्ह्वपत्यः	287
गार्णितिकः	192	गार्विष्ठिरः	147
गार्हागतिकम्	275	गार्विष्ठिः	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
गावेयुकः	265	गौपयनाः	178
गाहम्	204	गोपातिकः	157
गुग्गुलुकः	281	गौपिकः	"
गुडरम्	207	गौपुष्टिकः	272
गुहिलः	206	गौतः	202
गुहसायनम्	257	गौतेयः	159
गुहमेधायिम्	190	गौवाहायनः	151
गुहमेधम्	"	गौमिलेयम्	207
गौरायनः	151	गौमृतः	203
गौकर्णियाः	219	गौमठिकम्	209
गौवमाः	176	गौमतः	217
गौत्रा	198	गौमतायनकम्	205
गौदी	212	गौरमीवीयः	261
गोघूमाः	269	गौरवातिकः	279
गौमती	212	गौरिनिबः	191
गौमपम्	266	गौरेनिबः	250
गौमायनः	151	गौलक्षानिकः	173
गौशालः	236	गौलन्यः	149
गौस्थानः	"	गौल्लिकम्	280
गौकक्ष्यः	148	गौवासनिका	221
गौकक्ष्याः	218	गौवासनिका	"
गौकक्ष्यायनिः	169	गौडः	217
गौवर्गाः	219	गौहलक्ष्यः	148
गौदधानिकः	284	ग्रामनः	232
गौदिकाः	291	ग्रामना	198
गौमिकः	192, 291	ग्रामरक्षायनिः	170
गौममार्थिकः	232	ग्रामरक्षिः	"
गौदन्तेयः	160	ग्रामाणः	214, 235, 239,
गौद्विषः	278	"	247, 252
गौधारः	163	ग्राम्यागार्थः	214
गौलः	263	ग्रामेयकः	"
गौधेयः	161	ग्राम्यम्	258
गौधेरः	161, 163	ग्राम्यः	214, 235, 239
गौधवनः	247	ग्राम्यायनिः	169

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अवैम्	240	वाटारकयः	177
अवायणः	151	वाणक्यः	149
अधेयम्	240	वाण्डः	156
अवेयकः	214	वाण्डालकम्	258
अव्यम्	233, 238	वाण्डालकिः	146
अव्यः	141	वातुर्द्वित्वम्	240
अव्यकम्	238, 239	वातुरम्	213
अव्यः	238	वातुर्दशम्	,,
अव्यायणः	151	वातुर्दशः	284
अव्यः	238	वातुर्दक्षिकः	285
अल्लुच यनिः	171	वातुर्मसी	241
अल्लुचकायनः	165	वातुर्मस्यः	,,
अल्लुचकायनकम्	260, 261	वातुर्णयिकः	285
अल्लुचकायनिकः	165	वान्द्रमसायनिः	169
अल्लुचकिः	171	वान्द्रसंज्ञकम्	257
अटिकः	272	वान्द्रायणभक्तः	201
अतुरौडीयाः	219	वापः	267
अपत्यलकः	225	वापयत्यवः	105
अप्यकः	224	वापलायनः	151
अटका	162	वा. फन्दकायनः	181
अटारकाः	177	वाफन्दकिः	,,
अव्यकम्	270	वामरम्	265
अव्यः	212	वामसायनः	154
अरकाः	255	वामस्यः	147
अरकाः	292	वारकीणः	205
अर्मियम्	210	वारमिकः	193
आकृताकेयम्	207	वारायणः	153
आकायणः	151	वारिः	144
आमिकः	282	वारवक्त्रकः	224
आकेयम्	207	वारवर्तकः	,,
आधुपम्	213	वार्धः	246
आटकायनः	154	वार्धिकः	192
आटपैरः	162	वानंगम्	195

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्य	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
चामेनः	186	जगदेवम्	207
चार्मिकावतिः	171	जगदेविनः	255
चित्रा	269	जगन्मापतिः	170
चित्रः	297	जगन्मापः	283
चित्रा	"	जगन्मापि	296
चित्रः	283	जगन्मापः	102, 246
चित्रन्तनम्	"	जगन्मापः	260
चित्रन्तनः	"	जगन्मापः	247
चूर्णितः	276	जगन्मापः	"
चूर्णितः	"	जगन्मापः	"
चोदका	221	जगन्मापः	"
चोदिका	"	जगन्मापः	175
चोदिकः	138	जगन्मापः	240
चोदिकः	149	जगन्मापः	177
चोदिकः	181	जगन्मापः	265
चोदिका	218	जगन्मापः	230
चोदिका	200	जगन्मापः	198
चोदिका	169	जगन्मापः	206
चोदिका	188, 297	जगन्मापः	289
चोदिका	153, 208	जगन्मापः	286
चोदिका	183	जगन्मापः	210
चोदिका	173	जगन्मापः	212, 260
चोदिका	209	जगन्मापः	140, 191
चोदिका	144	जगन्मापः	164
चोदिका	200	जगन्मापः	167
चोदिका	169	जगन्मापः	275
चोदिका	283	जगन्मापः	"
चोदिका	149	जगन्मापः	144
चोदिका	238	जगन्मापः	169
चोदिका	246	जगन्मापः	177
चोदिका	159, 252	जगन्मापः	131
चोदिका	114	जगन्मापः	163

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
जातुकर्ण्यः	149	क्षार्जरः	282
जातुपम्	265	क्षार्शरिकः	"
जानपथः	140	क्षुत्ति	207
जानवादिकः	291	तक्षकीयम्	211
जानिवादिकः	"	तक्षशिला	212
जामदग्न्यः	149	तक्षशिलावान	213
जाम्बवन्	269	रागरिकः	281
जाम्बवकम्	203	तगरिणी	"
जाम्बवतकम्	"	तण्डुलकिण्डीयम्	294
जाम्बेयः	165	तण्डुलकिण्डीयम्	"
जाम्बवकः	228	तण्डुलीयाः	293
जाम्बः	156	तण्डुल्याः	"
जारसिनेयः	162	ततस्यः	216
जारतेयः	161	तत्रत्यः	"
जारत्कारयः	157	तदीयः	220
जारमाथ्यः	147	तर्कमयम्	265
जालकीयः	218	ताक्ष्यः	167
जालन्धरायणकः	209	ताक्षिलः	252
जालपदा	212	ताक्ष्यः	156
जालहृदः	156	ताण्डवम्	204
जालिकः	273	ताण्डिनः	255
जिह्वामुखीयः	243	ताण्डाः	118
जैर्तापथ्यः	148	तप्तकालिका	222
जैरथायनिः	209	तप्तगमिणी	"
जैमिनीयाः	219	तान्त्यः	148
जैवन्तावनः	155	तान्दुवाथिः	169
जैवन्तायनिः	209	तान्दुवाथ्यः	"
जैवन्तिः	155	तापनः	283
जैविः	209	तान्ताथ्यम्	207
जैवेयः	160	तामरा	212
जैवः	150	तान्तरः	115
जैवन्तिनेयः	163	तान्तरः	116
जैवन्तिनेयः	162	तान्तरः	147
जैवन्तिनेयः	192	तान्तरः	150, 217

संज्ञा	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
तालम्	264	तैत्तिरीयः	169
तालव्यम्	240	तैत्तिरीकः	264
तालः	148	तैत्तिरीकम्	272
तालः	140	तैत्तिरीम्	195, 264
तावकः	231	तैत्तिरीयाः	254
तावकीनः	"	तैर्षः	247
तिष्ठकितवाः	177	तैर्षम्	208
तिष्ठकम्	210	तैर्षकः	224
तिष्ठकालः	174	तैलवलिः	173
तिष्ठकितः	199	तैलव्याजः	191
तिष्ठकैः	"	तैलीनकः	217
तिलमयम्	266	तैपम्	233
तिलाः	269	तैपिः	145
तित्थम्	294	तौदेयः	160, 252
तिथ्यः	230	तौमुद्रविषः	255
तिथ्यपुनर्वसवीयम्	185	तौलासः	203
तुष्टकभक्तः	200	तौत्वलासनः	181
तुष्टम्	283	तौत्वलिः	"
तुष्टकर्गः	175	तौपायणः	208
तुष्टकौयम्	210	तुष्टदीपः	220
तुष्टमयम्	266	तुष्टादः	170
तुष्टः	206	तुष्टात्मनिः	"
तुष्टिलः	"	तुष्टमयम्	265
तुष्ट्या	198	तुष्टम्	"
तुष्टायनः	153	तुष्टोदः	231
तुष्टानिः	169, 182	तुष्टुतः	257
तुष्टम्	245	तुष्टाः	195
तुष्टः	"	तुष्टायः	259
तुष्टिः	149	तुष्टेदः	141
तुष्टकैः	156	तुष्टित्वः	259
तुष्टिन्दविः	106	तुष्टुदी	257
तुष्टिन्दविकः	"	तुष्टकः	264
तुष्टायनः	151	तुष्टकः	200

संदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
त्रैगतायनकम्	205	दाक्षिणापथकः	224
त्रैगुणिकः	278	दाक्षिणार्थाः	232
त्रैमातुरः	153	दाक्षिणाधिकम्	231
त्रैवर्ण्यम्	210	दाक्षिणाधिकः	232
त्रैविणः	158	दाक्षिणगरीयः	228
त्रैविष्टः	247	दाक्षिपलदीयः	"
त्रैशङ्क्यः	226	दाक्षिहदीयः	"
त्रैष्टुभः	140	दागव्यावनिः	170
व्याख्यानभक्तः	200	दाण्डग्राहकः	105
व्याहावकः	224	दाण्डमाधिकः	278
व्यस्यम्	266	दाण्डा	191
त्वदीयः	231	दाण्डायनस्थलकः	225
दक्षिणधुरीणः	286	दाण्डिकः	278
दक्षिणार्थम्	231	दाण्डिनावनः	154
दण्डकम्	206	दाप्तः	202
दाक्षिणमयम्	265	दाप्तमित्रो	203
दन्ताभ्याः	229	दाप्तेयम्	207
दन्तयम्	240, 294	दाप्तेयः	150
दर्भमयम्	266	दाहकम्	27
द्वयम्	292	दायिकम्	167, 271, 276
दशकाः	195	दायिकः	27
दशमामिकम्	206	दायित्वम्	164
दर्शनादक्षिकी	276	दायकः	167
दर्शकादक्षिकः	"	दायकृण्यः	177
दाक्षम्	204, 249, 261	दायकृष्ठाः	"
दाक्षः	249, 261	दायकृष्णीयः	167
दाक्षकः	200, 253	दायतः	252
दाक्षाः	218	दायदी	249
दाक्षायनः	155	दायित्वः	240
दायि	143	दायुरिकः	277
दाक्षिकन्दीयः	227	दायुरिकः	264
दाक्षिमार्गः	225	दायोजनः	155
दाक्षिणम्	195	दायकः	225
दाक्षिणायनः	215	दायकः	214

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
दापदः	213	दैवतरेवः	160
दान्धः	149	दैवतायनः	181
दासामिहम्	209	दैवतिः	"
दासिनल्यम्	208	दैवदत्तम्	248
दासकायनः	153	दैवदत्तः	219
दासमिहिका	221	दैवदत्तिका	221
दासमिहिका	"	दैवदत्तिका	"
दासमिहिका	200	दैवदत्तिका	254
दासमिहिका	201	दैवदत्तिका	264
दासमिहिका	221	दैवदत्तिका	181
दासमिहिका	"	दैवदत्तिका	"
दास्यः	163	दैवदत्तिका	"
दास्यः	"	दैवदत्तिका	"
दास्यः	240	दैवदत्तिका	199
दास्यः	233	दैवदत्तिका	169
दास्यः	215	दैवदत्तिका	258
दास्यः	293	दैवदत्तिका	145
दास्यः	"	दैवदत्तिका	229
दास्यः	164	दैवदत्तिका	232
दास्यः	216	दैवदत्तिका	180
दास्यः	265	दैवदत्तिका	149
दास्यः	230	दैवदत्तिका	191
दास्यः	248	दैवदत्तिका	141
दास्यः	"	दैवदत्तिका	161
दास्यः	219	दैवदत्तिका	252
दास्यः	265	दैवदत्तिका	233
दास्यः	284	दैवदत्तिका	163
दास्यः	240	दैवदत्तिका	162
दास्यः	160	दैवदत्तिका	144
दास्यः	139, 142	दैवदत्तिका	265
दास्यः	202	दैवदत्तिका	165
दास्यः	181	दैवदत्तिका	264
दास्यः	"	दैवदत्तिका	164
दास्यः	141, 258	दैवदत्तिका	14

उदाहरणम्	पुस्तकसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुस्तकसङ्ख्या
शावापृथिवीयम्	190	धान्वपतम्	139
शावापृथिव्यम्	"	धारणायनः	181
द्रव्यम्	268	धारणिः	"
शाखा	269	धार्तराजः	284
द्रव्यम्	268	धामपतम्	139
द्रव्याः	175	धार्मिकः	278
श्रीणायनः	155	धार्मिण्यः	161
श्रीणिः	"	धार्म्यः	240
श्रीहणकम्	205	धुर्यः	285
श्रीष्टः	156	धुवकी	207
श्रीदधान्यिकः	283	धूम्या	198
हिरण्यः	259	धेनुप्याः	287
हिचीत्यम्	288	धेनवः	140, 147
हिह्वयः	289	धेनुकम्	197
दीयः	220	धौमकः	224
हिरण्यिकः	278	धौमायनः	151
द्वैपः	186, 226	धौमीयः	205
द्वैपकः	224	धौम्यः	147
द्वैप्यः	231	धौमायनः	151
द्वैपदिकः	192	धौम्यः	285
द्वैपान्विकः	283	धौम्यः	207
द्वैपायनः	153	धौम्यः	144
द्वैमातुरः	158	धौम्यः	169
द्याहासगमकः	200	धौम्यः	151
द्याहासकः	221	नगरम्	207
धन्यः	286	नदकीयम्	210
धन्यम्	260, 288	नदयः	206
पातक्यः	167	नदिकः	"
पानक्यः	147	नद्या	138
पानाक्यम्	139	नद्वारम्	211
पानुदम्बिकः	273	नद्वारम्	"
पानुदम्बः	273, 282	नद्वारम्	207
पानुदम्बम्	139		

उवाहरणम्

पुटसङ्ख्या उवाहरणम्

पुटसङ्ख्या

अभ्ययम्	292	नास्तिकः	282
नलदि	281	नितान्तराख्यम्	210
नाकुलः	158, 180	नित्यम्	216
नाकुलकः	253	निधानकम्	206
नागरकाः	225	निबन्धकम्	"
नागरमदिः	145	निशातीयः	210
नागरेयः	214	निषधाः	174
नागरेयकः	"	निष्पः	216
नाव्यम्	260	नीलम्	184
नादायनः	153	नैकटिकः	236
नादायनकम्	260, 261	नैकतः	217
नाडिः	143	नैगमः	246
नातानतिकम्	245	नैवाकनीयम्	210
नादेयः	159, 214	नैवायनिः	169
नानान्नः	146	नैत्यशब्दिकः	280
नापितवास्तुकः	220	नैधामः	203
नापितायनिः	170	नैशदकम्	209
नापितिः	"	नैमकम्	"
नाभागः	156	नैमित्तः	246
नाभ्यम्	294	नैमित्तिकः	192
नामदाशकायनः	151	नैमिशाननः	181
नामस्यः	147	नैमिषिः	"
नामाख्यातिकम्	246	नैयप्रोषम्	269
नामिकम्	"	नैयङ्गम्	264
नारम्	280	नैयतः	209
नारदीयम्	257	नैयातवः	248
नारायणः	153	नैयाविक	192
नार्मदः	158	नैयाविकः	"
नावकौशान्देयः	214	नैरुषः	192, 246
नाविकः	272	नैवाधिकः	291
नाविका	"	नैवेद्यः	203
नाभ्यम्	238	नैशम्	232
नापिकम्	208	नैशः	239

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
नैशिकम्	232	पम्पा	212
नैशिकः	239	पयस्यः	268
नैयध्यः	172	परस्त्रीयः	230
नैयादः	146, 147	परपत्नीयः	"
नैयादकम्	258	परमरथ्यम्	259
नैयादकर्तुः	220	परमसीत्यम्	288
नैयादादिः	146	परशब्दम्	270
नीवाहायनिः	170	परारितनः	233
नीवाहिः	"	परारिजः	"
न्यग्रोधकम्	206	परार्थम्	231
न्यग्रोधिकम्	"	परिगृहकम्	206
न्यग्रोधी	207	परिवंशकम्	"
न्यङ्कुमयम्	265	परिवापिकम्	206
न्याप्यम्	288	परिवृत्तकम्	"
पक्षिजम्	275	पक्षतः	233
पक्ष्यः	240	पक्षनः	"
पक्षकसलम्	141	पर्णकाः	177
पक्षजनीनः	295	पर्णसः	206
पक्षाकाः	174, 182, 183, 211	पर्णिकः	281
पटव्यम्	294	पर्णियम्	210, 228
पतञ्जलयः	177	पापकः	272
पञ्चीयम्	293	पथिनी	"
पथ्यम्	"	पर्वतीयः	228
पथ्यम्	288	पलाशिलः	206
पथ्यः	240	पलाशीयम्	210
पथ्या	269	पवर्गीयः	243
पदकः	194	पथिमः	235
पदिकः	273	पाथिनम्	275
पदोत्तरपदिकः	193	पाथाद्यः	215

प्रादुरागम्	पुस्तकसंख्या	प्रादुरागम्	पुस्तकसंख्या
प्रादुरागम्:	241	प्रादुरागम्	196
प्रादुरागम्पानि.	209	प्रादुरागम्.	161
प्रादुरागम्पानि.	234	प्रादुरागम्:	173
प्रादुरागम्.	140, 172, 183	प्रादुरागम्	196
प्रादुरागम्पानि:	154	प्रादुरागम्:	224
प्रादुरागम्पानि.	178	प्रादुरागम्पानि:	208
प्रादुरागम्पानि.	183	प्रादुरागम्पानि:	181
प्रादुरागम्पानि.	146	प्रादुरागम्पानि.	207
प्रादुरागम्पानि.	245	प्रादुरागम्पानि.	276
प्रादुरागम्पानि.	217	प्रादुरागम्पानि.	290
प्रादुरागम्पानि.	263	प्रादुरागम्पानि.	279
प्रादुरागम्पानि.	227	प्रादुरागम्पानि.	290
प्रादुरागम्पानि.	270	प्रादुरागम्पानि.	242, 248
प्रादुरागम्पानि.	223	प्रादुरागम्पानि.	145, 270
प्रादुरागम्पानि.	214	प्रादुरागम्पानि.	282
प्रादुरागम्पानि.	224	प्रादुरागम्पानि.	162
प्रादुरागम्पानि.	282	प्रादुरागम्पानि.	290
प्रादुरागम्पानि.	258, 257	प्रादुरागम्पानि.	219, 254
प्रादुरागम्पानि.	194	प्रादुरागम्पानि.	218
प्रादुरागम्पानि.	219	प्रादुरागम्पानि.	198
प्रादुरागम्पानि.	194	प्रादुरागम्पानि.	256
प्रादुरागम्पानि.	156, 174	प्रादुरागम्पानि.	205
प्रादुरागम्पानि.	160	प्रादुरागम्पानि.	149
प्रादुरागम्पानि.	163	प्रादुरागम्पानि.	218
प्रादुरागम्पानि.	186	प्रादुरागम्पानि.	297
प्रादुरागम्पानि.	173	प्रादुरागम्पानि.	"
प्रादुरागम्पानि.	177	प्रादुरागम्पानि.	242
प्रादुरागम्पानि.	168	प्रादुरागम्पानि.	161
प्रादुरागम्पानि.	291	प्रादुरागम्पानि.	278
प्रादुरागम्पानि.	224	प्रादुरागम्पानि.	277
प्रादुरागम्पानि.	192	प्रादुरागम्पानि.	"
प्रादुरागम्पानि.	278	प्रादुरागम्पानि.	241
प्रादुरागम्पानि.	246	प्रादुरागम्पानि.	259
प्रादुरागम्पानि.	275	प्रादुरागम्पानि.	218

अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
पारिषदकम्	258	पाशुपतम्	939
पारिययः	279	पाद्यायः	215
पारिशीर्षम्	242	पाद्या	198
पारिहृत्यम्	241	पिङ्गलः	176
पारीणः	214	पिचवीयम्	210
पारेवन्धकः	222	पिचम्यः	292, 296
पार्णः	156, 247	पिठक्या	198
पार्णकथः	177	पिठाय्या	"
पार्थः	157	पिण्डीजङ्घाः	176
पार्थिवः	140, 142	पितामहः	199
पार्थिवी	140	पितामही	"
पार्थाङ्गदः	147	पितृभोगीणः	294
पार्थायनः	215	पितृभ्यः	194
पार्थीपतिकः	280	पिण्यम्	190, 248
पार्थुल्लक्ष्यम्	241	पिप्पली	269
पार्थीयम्	"	पिप्पलीमूर्खीयम्	210
पार्थ्वानि	228	पिप्पलीयम्	"
पार्थ्वायनः	155	पिष्टकः	267
पार्थ्विः	"	पिष्टमयम्	"
पार्थ्वीषानि	228	पिष्टसुरीयम्	294
पार्थ्वः	257	पिङ्गः	177
पार्थ्वीयः	230	पिङ्गीयाः	298
पार्थ्वः	201	पिष्टयाः	"
पार्थ्वः	140, 290	पीतकम्	184
पार्थ्वः	290	पीयूषिलः	206
पालदी	218	पुस्त्यम्	142
पालायाः	203, 263	पुनर्वस्तुः	286
पालाशकम्	209	पुराणम्	288
पालिक्किनः	255	पुरातनम्	"
पालकः	224	पुरोडाशिकः	246
पाल्पलतीरम्	216	पुरोडाशिकी	"
पालिनायकः	151	पुरोडाशोयाः	293
पाषाणम्	157	पुरोडाश्याः	"
पाशिलः	206	पुष्करम्	212

खदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	खदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
पुष्करसङ्घः	175	पैतृव्यकम्	248
पुष्करावली	212	पैतृव्यसेय	164
पुष्पः	185, 236	पैतृव्यवीयः	163
पुष्पः	240	पैतृव्यम्	209
पूर्वमैथः	233	पैप्पलव्यः	149
पूर्वपदीयः	230	पैप्पलादकः	260
पूर्वपदिकः	198	पैप्पलादाः	254
पूर्ववार्तिकम्	234	पैप्पलीकवल्कः	223
पूर्वद्वैतम्	"	पैगुङः	265
पूर्वार्थम्	231	पैरदावः	181
पूर्वाङ्कः	235	पैलः	169, 180
पूर्वाङ्कनम्	233	पैलकुलः	140
पूर्वाङ्कितम्	"	पैलवङ्कः	222
पुष्पकीयाः	293	पैलेयः	159
पुष्पव्याः	"	पैव्यः	167
पुष्पतः	257	पैव्यः	156
पुष्पः	198	पैष्टः	177
पैहदावः	153	पैष्टावनः	181
पैहलवः	176	पैसीतावनः	"
पैहलादावनिः	180	पौरनम्	142, 258
पैहलावनः	153	पौरनः	235, 247
पैहलवः	149	पौटायनः	151
पैहलापुत्रीयम्	189	पौटिकः	272
पैहलेनः	256	पौण्डः	172
पैत्री	"	पौतिकः	203
पैटकः	156	पौतिमाव्यः	149
पैटिकः	274	पौतुकम्	248
पैटाकः	156	पौत्रम्	280
पैटाकिकः	274	पौत्रः	146
पैण्डरायनः	151	पौनरुक्तः	246
पैतदारवः	264	पौनरुक्तिकः	192
पैतामहकम्	248	पौनर्भवः	146
पैतुकम्	"	पौरटीयम्	205
पैतुमावः	167	पौरुषराणिकम्	246

अक्षरानुसूचि

पुस्तकसूचि

अक्षरानुसूचि

पुस्तकसूचि

पौरस्त्यः	215	प्रतिपथिकः	279
पौराणिकः	193	प्रतिलोभाः	177
पौरुषेयम्	197, 258, 295	प्रतीच्यः	215
पौरुषेयः	268	प्रदीपीयम्	294
पौरुडाधिकः	246	प्रदीप्यम्	"
पौरुडाधिकी	"	प्रदोषकः	235
पौरुहितम्	280	प्रशुभागमनीयः	250
पौर्णमासम्	234	प्रहितनरकाः	177
पौर्ण्यः	167	प्राकारमर्दिः	145
पौर्वनगरेयः	214	प्राकारीयः	297
पौर्वपादिकः	278	प्राकारीयाः	296, 297
पौर्वमशः	217	प्राचनम्	215
पौर्वमद्री	"	प्राचयम्	209
पौर्वशाकः	"	प्राचीनयोस्यः	147
पौर्वार्धः	232	प्राच्यः	215
पौर्वार्धिकम्	231	प्राजापत्यम्	258
पौर्वार्धिकः	232	प्राजावतम्	280
पौर्वार्धिकम्	233	प्राणवतम्	139
पौर्वेयः	214	प्राणायनः	158
पौलस्त्यः	147	प्रातरीयम्	205
पौलाशः	263	प्रादानयः	177
पौलाशः	208	प्रातिकृष्टिकः	278
पौलिन्बम्	208	प्रातिकूलिकः	276
पौपम्	184, 185, 233	प्रातिजकीनः	290
पौषः	188	प्रातिपथिकः	279
पौषी	184, 185	प्रातिपदम्	234
पौष्करसादायनः	181	प्रातिपादकीयम्	245
पौष्करसाधिः	145, 181	प्रातिपादिकीयः	"
पौष्करेयकः	214	प्रातिनोषः	147
पौष्कलः	203	प्रातिलोमयः	177
पौष्कलेयकः	214	प्रातिलोमिकः	276
पौष्कीयाः	"	प्रातीपिकः	"
पौत्तनम्	233	प्रात्यग्रथिः	175
प्रताप्ताः	177	प्रात्यमिकम्	246

अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
प्राथमिकः	193	फल्गुनः	137
प्रादोषम्	232	पल्गुनी	237
प्रादोषः	239	फाष्टाद्वतः	166
प्रादोषिकम्	232	फाष्टाद्वतायनिः	188, 237
प्रादोषिकः	239	फाल्गुनः	188
प्रादोषायनः	181	फाल्गुनिकः	241
प्राद्युग्मिः	144	फाल्गुनी	241
प्राभूतिकः	280	वकनसम्पुर्णपरिणद्धाः	178
प्रारोहः	283	वकसक्याः	175
प्रालोपिकम्	281	वधिरकाः	177
प्रावाचिकः	291	वन्धुकी	207
प्रावाहणम्	160	वन्धुता	198
प्राह्मिकः	233	वन्धुतिलः	206
प्राह्मण्यम्	190, 234	वर्षरितः	292
प्राशाखम्	280	वर्षिष्यम्	206
प्रास्तपः	285	वल्गः	266
प्रासादीयम्	297	वल्गजमयम्	206
प्राधिकः	282	वल्गजिकम्	208
प्रास्तारिकः	285	वल्गम्	236
प्रास्तकीयः	281	वल्गुलः	195
प्रास्तावनः	151	वाकम्	158
प्राष्टेत्तनम्	233	वाकावनः	195
प्रेक्षी	207	वाकवम्	161, 215
प्रेयकः	147	वाकवेयः	197
प्रेयज्ञविकः	193	वाकम्पम्	154
प्रेयणिकः	273	वाकरावणः	277
प्रीष्ठः	156	वाधिरिकः	205
प्रीष्टपदिकः	190	वाधिरिकम्	177
प्रीष्ठिकः	156	वाधिरिकयः	157
सङ्कीर्णम्	210	वाधिरिकः	162
सङ्गम्	269	वाग्धकिनेयः	258
सङ्गाः	218	वाग्धवकम्	259
सङ्गिः	143	वाग्धवकालसङ्गविकः	145, 150
सङ्गो	207	वाग्धवः	

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
बाधभ्यक्तः	200	विल्वकोयम्	210
गानेरः	252	विचवान्	212
गार्ग्यरक्तः	224	विसिलः	206
बाह्वत्तम्	269	योगिकम्	206
बाह्वत्तः	140, 149	युक्ता	207
बाह्वत्तोष्णः	161	युस्यम्	208
बाह्वत्तग्न्यः	149	युसमः	206
बाह्वत्तस्यम्	253	युन्दरम्	207
बाह्वत्तस्थम्	189, 258	युहता	270
बाह्वत्तस्यः	142	यैजवापिः	209
बालाकिः	144	यैजवापीयः	261
बालायनिः	169	यैजावकः	228
बालिशायनः	154	यैदम्	249, 261
बालीवर्दिनेयः	162	यैदः	146, 182, 183, 244, 261
बालीवर्देयः	161	यैदकुलम्	174
बालेयाः	296	यैदिः	143
बालेयार्थिकः	232	यैदो	183
बाल्यजः	201	यैन्दवः	147
बाष्कसः	141	यैन्दवाः	178
बास्त्रायनः	151	यैन्दकिः	146
बाह्विः	144	यैलायनः	208
बाहीकः	141, 235	यैल्वः	268, 270
बाहीषी	141	यैत्यकम्	203
बाहुकम्	209	यैत्ववनकः	200
बाहुकः	272	यैवः	150, 251
बाहुका	"	यैव्यम्	
बाहुकीडः	218	यैव्ययनाः	153
बाहुलः	203	यैव्ययन्यः	152
बाह्यः	141, 235, 247	यैव्यिनः	143
बाह्यस्कः	147	यैव्यकृतेयः	160
बाह्ययनः	215	यैव्युक्तः	157
बाह्य्यम्	260	यैव्यकम्	258
विदकुलम्	174	यैव्ययनः	154
विदाः	174, 182, 183		

उदाहरणम्	पृष्ठसङ्ख्या	उदाहरणम्	पृष्ठसङ्ख्या
आङ्गणिकम्	246	आण्डवम्	204
आङ्गण्यम्	197	आण्डागारिकः	284
आङ्गदत्तायन	154	आण्डितायन-	151
आङ्गिता	175	आण्डित्यः	149
आङ्गिलाः	,,	आण्डिलायन-	151
आण्डिताः	,,	आण्डीजाङ्ग-	179
आण्डिता	,,	आण्डारवम्	264
आण्डिकः	274	आण्डातुर-	158
आण्डिकी	,,	आण्डिका	221
आण्डिकः	,,	आण्डिकी	,,
आण्डनाः	175	आण्डतः	140, 191
आण्डतकम्	269	आण्डेय	160
आण्डाय-	220	आण्डाजः	146
आण्डक-	274	आण्डाजायन	152
आण्डिकी	,,	आण्डेय	160
आण्डीयम्	210	आण्डाङ्गक	223
आण्डनयम्	205	आण्डायण-	152
आण्डः	284, 290	आण्डवीया	178
आण्डा	290	आण्डेयः	167
आण्डिक	204	आण्डन्द	156
आण्ड-	283	आण्डाङ्गीयः	141
आण्डाङ्गक	221	आण्डाङ्ग-	208
आण्डाङ्गम्	205	आण्डाङ्गलेयम्	207
आण्डाङ्गः	144	आण्डाङ्गिनः	256
आण्डाङ्गिता	179	आण्डाङ्गयम्	207
आण्डाङ्गित्यनः	166	आण्डाङ्गम्	220
आण्डाङ्गित्यः	166, 179	आण्डाङ्गम्	,,
आण्डाङ्गित्येय-	159	आण्डाङ्गयकम्	205
आण्डाङ्गित्यः	147	आण्डाङ्गनम्	265
आण्डाङ्गिता	178	आण्डाङ्गन	263
आण्डाङ्गितायन	151	आण्डाङ्गान्य	152
आण्डाङ्गित्यः	149	आण्डाङ्गः	176
आण्डाङ्गित्यन-	151	आण्डाङ्गित्यिका	260
आण्डाङ्गित्यः	151	आण्डाङ्गित्यम्	275

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
भैक्षम्	195	मध्यमः	234
भैक्षः	283	मध्यमविः	230, 243
भैक्षकम्	195	मध्यविः	243
भैतायनिः	169	मनुष्यः	171
भैषज्यः	149	मन्थकाः	175
भोजकटीयाः	251	मन्थरेपणाः	176
भौजीयः	229	मयूरमयम्	265
भौमः	157, 247	मरुत्ततीयम्	190
भौविः	145	मरुत्तयम्	"
भौरः	157	मरुत्तान्	218
भौरिकायनिः	169	मरिका	269
भौरिकिविधः	200	मशकावती	212
भौलिकायनिः	169	मसूरकणाः	177
भौलिकिविधः	200	मसूराः	269
भौलिहिः	173, 180	महाकुलीनः	165
भैष्टकपिहलाः	178	महिष्मान्	211
भ्रष्टकाः	176	मही	207
भ्रातृकम्	248	महेन्द्रियम्	189
भ्रातृव्यः	163	महेन्द्रीयम्	189
भ्रात्रायः	112	मांसिकाः	284
भ्राष्टक्यः	176	मांसिकी	"
भ्राष्ट्राः	187	मांसौदनिकः	"
भ्रावेयः	162	मांसौदनिकाः	291
भगधाः	174, 211	मांसौदनिकी	284
भग शिवः	228	माकन्दकः	223
भक्त्यम्	289	माकण्डेयः	161
भक्त्याः	211	मागवाम्	209
भदीयः	231	मागधः	172, 180
भद्रकः	226	माघम्	184
भद्री	173	माघी	"
भधुमान्	212	माहुव्यः	148
भधुरा	"	माजमिकः	156
भध्यम्	234	माजिष्ठम्	133
भध्यः	"	माठरः	147

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
मठरकः	३२४	माधुकार्षिकम्	२०९
मठरेयणिः	१८१	माधुमतः	२२६, २५२
माद्विकः	२८२	माधुरम्	२४९
माद्विकिकः	"	माधुरः	२३५, २३९, २४७, २४९, २५०, २५१, २५२
मणयः	१७१	माधुकः	२६४
माणवीनः	२९६	माध्यन्दिनः	१४१
माणव्यम्	१९७	माध्यन्दिनाः	२४३
माणिपाकम्	२८०	माध्यमः	"
माणिपालिकः	१६५	माध्यमकीयः	२८१
माणव्यः	१४४	माध्यमाः	२३०
माण्विकः	१५९	माध्यमिनेयः	१६२
माण्विकिः	"	मानवः	१७१
माण्विकेयः	"	मानवी	"
मासामहः	१९९	मानव्यः	१४८
मातामहकम्	२४८	मानवी	२५७
मातामही	१९९	मानस्थलकः	२२५
मातुलः	"	मानावी	१४८
मातुलकम्	२४८	मानाव्यः	"
मातृकम्	"	मातृवः	१७१
मातृकल्पिक	१९३	मातृव्यकम्	१९६
मातृभोगीणः	२९४	मातृव्यः	१४८
मातृव्येयः	१६४	मातृव्यः	१४९
मातृव्यकीयः	१६३	मातृव्यिका	२२२
मातृव्यः	१६७	मातृव्यिकी	"
मातृव्यिकः	२७७	मातृव्यः	२३१
माद्विकः	१६७	मातृव्यीनः	"
माद्विकस्थलकः	२२४	मातृव्यम्	१९५, २६४
माद्विकारिः	१७३	मातृव्यकर्म	१५७
माद्विकव्यः	२२४	मातृव्यिक	२७७
माघकः	१५८	मातृव्यः	२१४
माघनगरम्	२१७	मातृव्यकम्	२७१
माघवी	२७०	मातृव्येयः	१६०
माघव्य	१५०	मातृव्यिकः	१५६
माघीप्रस्थ	२१७		

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
मार्गशीर्षः	237	महाराजिकः	190, 252
मार्गिकः	277	माहित्यम्	264
मार्जार्यम्	209	माहिषम्	280
मार्तिकः	263	माहिषकः	226
मार्दङ्गिकः	282	माहिष्मतेयकः	214
मार्देयः	161	माडेन्द्रम्	189
माछती	269	माहेयः	214
मालाप्रस्थकः	222	मिन्नयवः	178
मालिन्धम्	208	मिथ्यः	240
मालः	187	मनिरम्	207
माल्लवर्तकः	224	मोमासकः	194
मादाब्दिकः	280	मुखतः	257
मापस्थकः	225	मुखतीयः	230
मापाः	269	मुख्यम्	240
माषिः	145	मुख्यः	"
माष्यम्	294	मुद्राः	269
मास्तिकम्	190, 232, 288	मुरलः	173
मासूरः	263	मुसलीयम्	293
मासूरकर्णः	177	मुसल्यम्	"
माहकस्थलकः	274	मूर्धन्यम्	240
माहकिप्रामीयः	228	मूर्धन्यम्	265
माहकिनगरीयः	"	मूलकः	285
माहकिरुलीयः	"	मूल्यम्	208, 287
माहतः	141	मूल्यः	287
माहाकुलः	165	मूल्याः	"
माहाकुलीनः	"	मुगधिराः	237
माहाक्षितिः	209	मुदव्यम्	294
माहाजनिकः	295	मुद्दीका	269
माहाजनीनः	290	मुन्मवम्	266
माक्षानदः	141	मन्यः	240
माहानसः	"	मेघ्यम्	292
माहापुत्रिः	209	मेघ्यः	240
माहाप्राणः	141	मैत्रकः	224
माहाराजन्म	184	मेघ्रायणः	153

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
मेवायणकम्	205	यमसमीयः	250
मैत्रायणादीयाः	251	यवतुलकम्	238
मैत्रेयः	165	यवमयम्	266
मैत्रिकः	217	यवपुत्रीयम्	294
मैमलः	16	यवाः	269
मैमलायनः	1*	यवापूपीयम्	294
मैमलायनिः	166	यवापूप्यम्	"
मौजायनः	153	यवातिकम्	206
मैष्यः	167	यव्यम्	294
मौष्यः	360	यस्काः	175
मौदकिकः	281, 284	याचितकम्	276
मौदनिक्का	221	याजमानम्	280
मौदनिक्की	"	याज्ञः	246
मौदनेयकः	214	याज्ञवल्क्यः	148
मौदमानिक्का	22	याज्ञायनिः	169
मौदमानिक्की	"	याज्ञिकः	192
मौदाः	254	याज्ञिक्यम्	260
मौद्रः	263, 276	यावोपयानिकम्	275
मौद्र्यः	148	यादः	170
मौद्र्यलोचम्	20	यादायनिः	"
मौद्री	275	यामकायनः	208
मौनः	137	यामहेयः	161
मौनिचितिः	209	यामुनः	158
मौनिरुपयानिकम्	"	यामुन्दायनिः	189
मौरजिकः	282	यामुन्दायनिकः	186
मौर्यः	167	यामुन्दायनीयः	"
मौर्वम्	263, 265	याम्यः	189
मौलासः	203	यायातः	250
मौषिकः	141	यावकीतिकः	193
मौष्ट	191	यावायः	253
मौष्ट्यः	149	याद्यीकः	282
मौहर्तः	246	याष्टीकः	"
महावसमयम्	248	यास्कः	106
महास्वाः	216	यास्कायनीयः	179

उदाहरणम्	पुनर्विज्ञप्ता	उदाहरणम्	पुनर्विज्ञप्ता
यास्क्रीयाः	179	राहुवायणः	215
युग्मः	285	राजकम्	196
सुगमम्	291	राजक्रीयः	230
युधिष्ठिराः	176	राजप्रहकः	224
युवकी	207	राजतः	246
युष्मदीयः	231	राजदन्त्यम्	294
यूथ्यः	240	राजन्यः	164
यूपीयम्	293	राजन्यकम्	196
यूयम्	"	राजन्यकः	198
यूपरः	207	राजपुत्रकम्	196
यौगम्	195	राजमृतः	203
यौगन्धरः	225	राजमोगीणः	294
यौगन्धरकः	"	राजमान्यम्	"
यौगन्धरायणः	154	राजसूयः	244
यौगन्धरिः	173	राजस्थलकः	225
यौगवस्त्रम्	195	राज्यकुण्डिनः	254
यौधिष्ठिरः	144	रादिमम्	275
यौधिष्ठिरायणः	182	राण्यनः	154
यौग्यम्	207	राणिः	180
यौवतम्	195	रायकारिकम्	209
यौवतेयः	159	रायकार्यः	167
यौष्माकः	231	रावेन्तरः	141, 147
यौष्माकीणः	"	राधीतरः	147
रक्षोमुखाः	175	राधः	287
रथकल्पा	198	राधा	"
रथिकः	272	राधानुराधीयः	185
रथ्यम्	259	राधानुराधीया	"
रथ्यः	258	रामिः	144
रथ्या	198	रामोदायनः	151
रथ्याः	294	रायस्योधकम्	205
रन्ध्रकः	180	रावणः	157
रथः	240	रावणायनः	181
राहुनः	215, 226	राष्ट्रपतम्	139
राहुनकः	226	राष्ट्रियम्	249, 258

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
रात्रिः 213, 235, 238, 239, 247,	रौम्यम्	207	
249, 250	रौहिणः	237	
रासलः	213	रौहिणक्षयः	151
राघवः	259	रौहिणेयः	161
राघभार्यम्	"	रौहितकः	264
राहसति	180	रौहितिक	157
राहुण्य	148	रौहिण्यम्	233
राहुनयम्	265	रौहेयम्	207
राष्ट्रः	251	सङ्क्रान्तमुखाः	178
रिद्धिवाच	213	सङ्क्रान्ताः	175
रेशतः	237	समधा	176
रेशती	"	समादिक्	244
रेशः	156	सवय	276
रेश्यः	147	सवणा	"
रेशतः	237	साक्षणिः	169
रेशतकम्	205	साक्षणिः	192
रेशतिकः	165	साक्षणेयः	161
रेशतिकोवः	261	साक्षण्यः	169
रेशन्तायनिः	170	साक्षिकम्	184
रेशन्ति	"	साक्षिकः	192
रेशमान्	212	साक्षिकायनिः	171
रेशिण	237	साक्षिकायनिः	169
रेशिणी	"	साक्षिणीयः	229
रेशितकमयम्	265	सामकाशनः	153
रेशितगिरीयाः	251	सामकायनाः	176
रेशिमणेयः	161	साक्षादिकः	279
रेशनेकम्	184	सालामिकः	278
रेशीया	219	साक्षिण्यः	281
रेशः	204	साक्षिः	144
रेश्यायकिः	169	साक्षः	156
रेशिकः	217	सङ्क्रान्तम्	203
रेशिकीयम्	205	सङ्क्रान्तः	177
रेशिकीयम्	"	सङ्क्रान्तः	166
रेशिकयः	208	सङ्क्रान्तः	"

वडाहरणम्	पुटसंख्या	उडाहरणम्	पुटसंख्या
कैलाश्रेयः	161	कलमी	212
कैलाश्रेयाः	177	कलमः	"
कैलाश्वः	148	कश्यपः	287
कैलाश्विनः	153	कशिपुः	256
कौटायतिकः	192	कशिपुकादवापिका	260
कौमः	203	कशिपुः	176
कौमकायनिः	170	काशकठिनिकः	285
कौमायनः	208	काकिनकायनिः	171
कौमायन्यः	152	काकिनिः	"
कौम्यम्	207	कागमायनः	161
कौहः	264	काभूप्यम्	216
कौहायनः	153	काभः	172, 180
कौहित्वः	148	काभकः	223, 258
कौहिरयावनी	"	काभमयम्	206
काश्यपः	240	काश्यपः	167
काश्यपभगवतीरथाः	177	काजपेयः	244
काशः	174, 188, 211	काजपेयिकम्	246
काशीबः	228	काजपेयिकः	192
काढाकाः	175	काजप्यायनः	153
काढाकाः	218	काजसुतोपिनः	254
कातग्री	150	काज्यः	149
कातकुशिकिका	260	काकमीकार्यः	168
कातघालः	236	काणिजकविधः	200
काताः	174	कातण्डः	156
कातीयः	292, 294	कातण्डः	148, 150
कात्तिकः	274	कातवहकः	222
कातिकः	200	कातुः	198
कावम्	208	काव्या	"
कावा	193	काव्यम्	196
काव्यः	287	काव्यकावः	236
काव्यः	296	काविः	143
कावाः	211	काव्यः	179
कावः	249	काव्यहरणः	255
काव्यः	295	काव्यः	14
काव्यः	175	काव्ययनः	"

उदाहरणम्	पुस्तकस्य	उदाहरणम्	पुस्तकस्य
भारतवायनीयाः	179	वार्तिकः	192, 291
वाध्वीयः	147	वार्तिकनिकः	193
वान्तद्वयः	168	वादोन्निधानम्	213
वामदेव्यम्	186	वार्धकम्	196
वामरथाः	168	वार्धकिः	169
वामरथानि	,,	वार्धक्यः	,,
वामरथी	■	वार्धुषिकः	278
वामरथ्यः	,,	वार्धुषू	296
वामरथ्यायनः	,,	वार्धुषेयः	252
वामरथ्यायनी	,,	वार्धुषेयकः	214
वायव्यम्	190	वार्धुषेयगणः	171
वायव्यविधिः	193	वार्धुषेयनाशनः	153
वायुदत्तम्	207	वार्धुषेयः	148
वायुदत्तवः	160	वार्धुषेयम्	234, 236
वारजानि	270	वार्धुषेयः	157, 193
वारजायनः	181	वार्धुषेयः	156
वारजायतम्	202	वार्धुषेयगणः	170
वारजान्तबीया.	254	वार्धुषेयगणिकः	168
वारजान्तबीयः	220	वार्धुषेयगणिकः	,,
वारजान्तवः	214	वार्धुषेयः	165
वारजान्तम्	209	वार्धुषेयः	148
वारजान्तिकः	146	वार्धुषेयः	219
वारजान्तम्	258	वार्धुषेयम्	291
वारजः	203	वार्धुषेयः	200
वारजान्तवः	169	वार्धुषेयम्	190, 233, 238
वारजान्तिकः	165	वार्धुषेयम्	238
वारजान्तिकः	,,	वार्धुषेयः	,,
वारजान्तिकः	144	वार्धुषेयः	193
वारजान्तिकः	285	वार्धुषेयः	250
वारजान्तिकः	224	वार्धुषेयः	193
वारजान्तिकः	201	वार्धुषेयः	170
वारजान्तिकः	220, 252	वार्धुषेयः	200
वारजान्तिकः	148	वार्धुषेयः	206
वारजान्तिकः	166	वार्धुषेयः	

अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वासिष्ठम्	185	वावीपकी	274
वासिष्ठः	158, 182, 256	वृक्षगर्तीयः	227
वासिष्ठार्थिनः	209	वृजिकः	256
वासिष्ठिकः	243	वृष्यम्	294
वासुदेवः	158	वेषकम्	206
वासुदेवकः	253	वेषुकीयम्	210
वासुविद्यः	247	वेषुगान्	212
वास्तेयम्	240	वेतसकीयम्	210
वास्तोष्पतीयम्	190	वेतस्वान्	211
वास्तोष्पत्यम्	"	वेत्रकीयम्	211
वाल्म	195, 256	वेस्मकम्	206
वाल्मः	186	वैकृतः	233
वाल्मिकः	273	वैकथिकः	221
वाहीकः	217	वैकरः	140
विकृतिकम्	206	वैकर्णम्	204
विकथिकः	273	वैकर्णः	159
विदारी	270	वैकर्णकः	200
विभीतकम्	205	वैकर्णायनः	"
विचपिकः	274	वैकर्णयः	162
विचपिकी	"	वैकर्णम्	208
विद्यालः	236	वैकुण्ठतीयम्	205
विद्यालीयम्	210	वैकुण्ठिकः	203
विधयः	175	वैतायनः	151
विभञ्जनीनः	295	वैमिः	200
विभामित्रः	256	वैमेषः	260
विपुलाः	175	वैजीयः	220
विपनमयम्	246	वैद्यः	239
विषगन्धम्	"	वैद्यम्	269
विषलीयः	228	वैद्यः	263
विष्णु	292	वैदिहः	232
विष्यः	238	वैद्यः	221
वीरगन्धम्	206	वैद्यः	251
वीरगन्धी	212	वैद्यः	261
वीरगन्धः	274	वैद्यः	275

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वैतिलकः	200	वैरल्यम्	208
वैशकीयः	231	वैरलः	156
वैश्वकम्	209	वैराङ्गीयम्	210
वैदर्भः	146	वैराज्यः	168
वैदह्य	149	वैराटक	200
वैरायनः	151	वैरुपाङ्कः	156
वैदेशम्	201	वैरोहित्यः	148
वैदेहः	172	वैरेरिकम्	281
वैदेहकः	224	वैशभिकः	274
वैद्यः	247	वैशधिकी	274
वैधवेयः	161	वैशम्पायनः	151
वैश्वमानी	204	वैशखम्	280
वैश्वनाथ	264	वैशापन्यः	152
वैश्वतीयम्	205	वैशाकायन	151
वैश्वेत्यः	159	वैशामीयः	205
वैमदः	140	वैशिकः	278
वैम्यः	167	वैशिखः	288
वैपथकम्	205	वैद्येय	160
वैपाश	157	वैभरण	157
वैपाशकम्	205	वैभेय	161, 165
वैपाशापन्यः	157	वैश्वकपिकः	291
वैश्विती	209	वैश्वनीन	290
वैभन्नम्	"	वैश्वदेवमन्त्रः	201
वैभानिम्	280	वैश्वधः	288
वैभीतक	264	वैश्वधेनवमन्त्रः	201
वैभुजाप्रकः	224	वैश्वमानवमन्त्रः	"
वैमः	203	वैश्वानरः	146
वैमतायनम्	05	वैश्वानरायणः	151
वैमात्रेय	161	वैश्वामित्रम्	185
वैपाकरण	192, 246	वैश्वामित्रः	158, 256
वैपात्रः	186	वैश्वामित्रिकः	245
वैपात्राङ्कः	147	वैश्वामित्रन्यः	147
वैपात्रक	217	वैद्यपुरेयः	160
वैपात्रिकः	140	वैष्णवः	117

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वेहतायनः	181	शर्करकम्	206, 212
व्याधीयः	229	शर्करा	212
व्याधिकः	273	शर्करिकं	206, 212
व्याधिकः	,	शर्करीयम्	210, 212
वातीनः	274	शर्याणवान्	212
व्रीहितण्डुलीयम्	294	शलाकानान्	213
व्रीहितण्डुल्यम्	"	शलायलाः	177
व्रीहिमयः	266	शशित्यः	148
व्रीहः	263	शशिसायनी	"
व्रीहिपलाशिकम्	232	शाकजम्बुकः	280
शाकः	173	शाकटः	286
शाकटिकः	206	शाकटावनः	154
शाकट्या	198	शाकटिकः	272
शाक्तिमान्	213	शाकन्धव्यः	167
शाकुटी	207	शाकन्धेयः	161
शाकुल्यम्	292, 296	शाकुलम्	184, 249
शाकुलान्यम्	294	शाकुलः	249, 261
शातपथिकः	194	शाकुलकम्	"
शातपथिकी	"	शाकुलकः	262
शातभिषक्	237	शाककाः	218
शातरत्रियम्	189	शाकलिकम्	134
शातरत्रीयम्	"	शाकलिकः	235
शतिकः	267	शाकलिका	222
शालः	"	शाकलिकी	"
शौफरीयम्	210	शाकलेयः	160
शमीवान्	212	शाकल्यः	148
शामण्डभक्तः	200	शाकापन्यः	152
शायण्डभक्तः	"	शाकुनिकः	277
शायण्डी	212	शाकुनेयः	161
शयाभ्रभक्तः	200	शाकुलादिका	221
शरण्याः	289	शाकुलादिकी	"
शरमिलीनकम्	206	शाक्यः	251
शरमयम्	266	शाक्तिकः	273
शरवान्	213	शाक्तीकः	262

उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या	उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या
शायीकी	282	शारदः	232
शास्त्रकम्बः	148,167	शारदकाः (सुताः)	235
शास्त्रव्या	"	शारदकिः	173
शास्त्रव्याः	167	शारवाः	238
शास्त्रव्यायनी	"	शारविकम्	239
शास्त्रायनः	151	शारविकः	193
शास्त्रायन्यः	151,152	शारवतः	147
शास्त्रिः	143	शारवतायनः	155
शास्त्रयः	147,151,257	शारवतेयः	160
शास्त्रकविः	147	शारलोभिः	145
शास्त्रायन्यः	152	शारवा	187
शास्त्र	147	शारविः	146
शास्त्रायनिः	167	शारीरः	203
शास्त्रायनिनः	256	शार्वरम्	212
शास्त्रीयः	229	शार्वरकम्	209
शास्त्रकम्	21	शार्वरास्वः	149
शास्त्रायनः	154	शार्वरिकम्	209,212
शास्त्रिक्यः	257	शार्वरिभिः	145
शास्त्रिक्यः	148	शार्वरिचः	272
शास्त्रिक्यायनकम्	205	शार्वरायनः	154
शास्त्रः	208	शार्वरायनकः	200
शास्त्रपतम्	139	शार्वरिः	145,180
शास्त्रमिष	237	शार्वराभिषः	161
शास्त्रायन,	152	शार्वरकिकम्	271
शास्त्ररिचः	277	शार्वरकिः	"
शास्त्ररः	147	शार्वराकेयः	161
शास्त्रराम्मुक	220	शार्वरायलेयः	177
शास्त्रकीयम्	205	शार्वरायलेयः	160
शास्त्रिक	277	शार्वरिपुरकः	222
शामील	270	शार्वरिचः	167
शामीली	267	शार्वरीयम्	210
शाम्बर	147	शार्वरीयः	210
शाम्बिक	273	शार्वरकेयः	160
शार्वर	232	शार्वरतयः	213

अक्षरानुसारम्	पुटसङ्ख्या	अक्षरानुसारम्	पुटसङ्ख्या
आत्मलिकम्	209	बोधपः	268
आत्मलिकीयः	227	बोधपकम्	205
आत्मकायनिः	170	बोधपायनः	154
आत्मः	159	बोधः	246, 283
आत्मेयः	"	बोधितः	158
आवाकर्मम्	204	बोधपदम्	204
आवादनकः	224	बोधायनिः	170
आवाकर्मिकम्	197	बोधवम्	269
आवाकर्मिकः	253, 281, 282 284	बोधवः	147
आवाकः	224	बोधवाः	178
आवायेनिः	254	बोधियाहेयः	165
आवाकः	194	बोधकालम्	204
आवाकम्	207	बोधः	199, 201
आवाकम्	211	बोधरीपम्	263, 265
आवाकम्	212	बोधरीपः	263
आवाकम्	265	बोधरीपकम्	205, 209, 212
आवाकः	211	बोधरीपति	270
आवाकः	270	बोधकल्पः	167
आवाकम्	206	बोधकालिनः	256
आवाकन्दीयः	250	बोधकः	199
आवाकः	274	बोधः	156, 257
आवाकः	176	बोधपुरम्	217
आवाकः	271	बोधकल्पम्	216
आवाकम्	189	बोधकम्	204
आवाकः	"	बोधकविः	144
आवाकः	212	बोधकम्	233
आवाकः	190	बोधकः	238
आवाकः	"	बोधकः	193
आवाकम्	293	बोधकः	229
आवाकः	173	बोधकम्	248
आवाकम्	210	बोधपायनः	154
आवाकम्	187	बोधकम्	195
आवाकः	212	बोधकः	160
आवाकः	269	बोधकः	206

उदाहरणम्	पुस्तकपा	उदाहरणम्	पुस्तकपा
शौक्रेयः	160	श्यामाबनिनः	255
शौहः	159	श्यामेयः	161
शौत्रीयः	229	श्याम्पनाः	178
शौनिः	209	श्यावनादीवम्	210
शौण्डभक्तः	200	श्यावनाध्यः	168
शौण्डायन्यः	152	श्यावपुरुषः	"
शौषिकः	247	श्यावरप्य	"
शौद्रायणभक्तः	201	शैदनंताता	191
शौनकः	147	शपीयाः	298
शौनकायनः	155	शप्याः	"
शौनकिनः	254	शवणः	237
शौनेयः	161	शवणा	185, 237
शौपाककम्	258	शविष्ठः	287
शौभायनिः	169	श्राणिकः	284
शौभायन्यः	152	श्राणिकी	"
शौत्रेयः	160	श्रावणः	188, 218
शौत्रपः	167	श्रावणिक	188
शौरमसः	172, 180	श्रावस्तेवः	214
शौरसेनः	218	श्राविष्ठः	237
शौरसेन्यम्	207	श्राविष्टावनः	161
शौरिः	144	श्राविष्टीयः	237
शौर्यणाध्यः	168	श्रावण्यः	246
शौक्कमाधिकः	278	श्रावणिकः	192
शौक्कशालिकम्	247, 280	श्रावणिकः	273
शौक्कशालिकः	281, 284	श्रावणिकी	"
शौवम्	196	श्रावण्यः	164
शौवस्तिकम्	216, 233	श्रावणालिका	259
शमाशानिकः	285	श्रावतनम्	216, 233
श्यापर्णः	147	श्रावत्यम्	"
श्यामाकः	147, 265	श्रावणिकः	273
श्यामाकाः	178	श्रावणिकी	"
श्यामादिकः	277	श्रापर्णः	178
श्यामायनः	151	श्रापितीयः	261
श्यामायनकः	223	श्रापिकः	158, 180

संदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	संदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
श्वेतपादो	269	सांवत्सरिकम्	190, 232, 238, 239
श्वेतगङ्गिकः	209	सांवहिकम्	262
पट्टिपथिकः	194	सांवहिकः	291
पट्टिपथिकी	"	सांवाहिका	221
पापकः	224	सांवाहिकी	"
पातवगणिकम्	245	सांवोढम्	262
संस्थः	283	सांस्कृत्यः	147
सक्तव्याः	292	सांस्तीयकः	224
सतीर्थः	285	सांस्थानिकः	285
सदामत्ताः	175	सांहितिकः	192
समज्ञानम्	292	साधर्माकायनः	208
सभ्यः	280	साकर्णयम्	"
सममयम्	248	साहलोमः	218
सममयी	"	साकेतकः	224
समरूप्यम्	"	सावतुकाः	291
समानग्रामीयः	229	सावतुसैन्यवः	226
समानशास्त्रीयः	230	साध्यः	240
समीयम्	248	साखेयम्	207
समीयः	228	साक्षकः	203
सर्वजनीनः	295	साक्षरपणिः	144
सर्वतन्त्रः	194	साक्षर्यम्	207
सर्वधुरीणः	286	साक्षात्पथः	222
सर्ववेदः	194	साक्षरचितः	252
सर्वायः	295	साक्षरविणः	254
सर्वाधिकः	194	साक्षरहस्तिकः	193
ससङ्गः	"	साक्षरहिकः	192, 291
सदामत्ता	198	साक्षाधिकः	291
सांज्ञायमिः	170	साक्षादिकः	192
सांज्ञातिका	221	साक्षात्तिका	291
सांज्ञातिका	"	साध्यः	251
सांज्ञातिका	290	साक्षरतः	140
सांवत्सरम्	234	साक्षः	283
सांवत्सरः	246	साक्षकः	144, 180
सांवत्सरिकम्	239	साक्षकामिः	180

सहाहरणम्	पुटसहस्रपा	सहाहरणम्	पुरसहस्रपा
सायकायनः	168	सायकायनः	153
सायसादकः	224	सायन्तनम्	233
सायोजः	203	सारथेयम्	207
सान्धः	157	सारथ्यम्	"
सान्धिवेद्यः	234	सारमेयम्	"
सान्ध्यः	157, 234	सारसायनः	208
सामिषेयिकः	277	सारथेयम्	207
सापत्नः	157	सारस्यायनभक्तः	201
सामेयिनः	254	सार्दारवः	147
सामेयनः	153	सार्पविधिकः	193
सामेयम्	207	सार्धः	295
सापत्तिः	145	सार्धेयः	251
सामापतम्	139	सार्धजनिकः	295
सामकः	194	सार्धजनीनः	290
सामयुगीनः	290	सार्धेयः	251
सामसायनः	208	सालययम्	266
सामेयम्	207	सालादुरीयः	251
सामहयम्	"	सान्वः	226, 227, 252
सामवायिकः	279	सान्वकम्	227
सामाजिकः	277, 279	साररकः	"
सामानर्मात्मिकः	242	साल्विका	"
सामानदेशिकः	"	सान्देवः	172, 214
सामानिकः	"	सावर्ग्यः	149
सामिषेयनीः	262	साण्ड्यम्	207
सामिषेयः	"	साहदेवः	158
सामुद्रकः	225	साहदेवकः	253
सामुद्रिका	"	साहसिकः	276
सामुद्रिकः	279	साहस्यम्	195
साम्प्रदायिकम्	205	साहस्यः	267
साम्प्रदायिकः	200	साहस्यी	201
सान्वः	144	सिन्धुः	236
सान्वुषिः	145	सीताम्बेयनीयः	250
साम्प्रदायिकः	159	सामनयम्	265
साम्प्रदायिकः	168	सुगन्धम्	292

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
सुदामतः	257	सैरिकम्	259
सुधाशुकाः	177	सैरिकः	286
सुपर्णायम्	210	सैरकावणः	208
सुषिष्टः	177	सैसः	264
सुमनोत्तरा	250	सोदयः	292
सुल्यम्	208	सोममयम्	266
सूपीयम्	293	सौकरिकः	277
सूप्यम्	"	सौकरीयम्	205
सुगालगर्तीयः	227	सौख्यः	156
सुजायम्	266	सौख्यरात्रिकः	280
सेधिमम्	275	सौख्यशाविकः	"
सैहकर्णकः	252	सौख्यिकः	278
सैहिकरोणः	264	सौख्यीयः	205
सैकतः	203	सौगत्यायनः	154
सैक्यतविधः	200	सौतज्ञमिः	209
सैक्यतायनिः	169	सौत्रीयः	229
सैद्यवायनः	208	सौदक्षः	203
सैतिकेयः	214	सौदक्षेयः	160
सैनकम्	258	सौदत्तः	203
सैनापतम्	139	सौदत्तेयः	160
सैनामस्थकः	222	सौदर्शनिका	222
सैनिकः	279	सौदर्शनिकी	"
सैन्यम्	207	सौदर्शनोया	"
सैन्यः	279	सौदामिनी	257
सैन्दुकावतम्	202	सौदामेयः	161
सैन्धवः	226, 236, 252	सौदाम्यम्	205
सैन्धवकः	226	सौधातकिः	146
सैन्धवायनिः	169	सौधामित्रिका	221
सैन्धुमित्रिका	221	सौधामित्रिकी	"
सैन्धुमित्रिकी	"	सौधाशुक्रयः	177
सैन्धुवक्त्रकः	224	सौधावतानिका	221
सैरः	263	सौधावतानिकी	"
सैरनिद्रकम्	258	सौधावतिः	145

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
सौनव्यः	148	सौवनायनः	151
सौनामिः	145	सौवर्गमानिकः	280
सौनामय	161	सौवर्चलीयम्	205
सौनेत्रः	203	सौवर्ग	140
सोपम्	245	सौवर्ण्य	149
सोप	"	सोपस्तिकः	280
सौपथ्यम्	208	सौवास्तवम्	204
सोपन्धम्	"	सौवीरभक्तः	200
सौपामायनिः	169	सौवीराः	174
सौपिक	276	सौवीर्य	172
सौविद्या	156	सौशर्मकम्	205
सपिष्टा	177	सौमुक्षीय	227
सौभद्र	191, 250	सौप्रातिकः	289
सौभाग्येयः	162	सौझ	172
सौभूमः	203	सुहृद्	212
सौभृतः	"	सुशान्दायम्	152
सौमङ्गल	"	सुशान्तिन	251
सौमतावनः	154	सुशान्तायन्यः	152
सौमतायनकम्	205	सुतवम्	292
सौमनोत्तरिकः	193	सुशान्तावनः	154
सौमिनि	144	सुशान्तिन	251
सौमिनीयः	229	सुशान्तिम्	142
सौम्यम्	190	सुशान्तिम्	142, 258
सौम्यी	"	सुशान्तिम्	235, 247
सौम्यकम्	205	सुशान्तिम्	281
सौयामायनिः	169	सुशान्तिम्	212
सौयामायनिकः	166	सुशान्तिम्	187, 247
सौयामायनीयः	"	सुशान्तिम्	285
सौरभेयः	105	सुशान्तिम्	"
सौरसेयम्	207	सुशान्तिम्	206
सौरी	257	सुशान्तिम्	154
सौर्मम्	207	सुशान्तिम्	149
सौगमिष	149	सुशान्तिम्	209
सौगम्येयः	161	सुशान्तिम्	213

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
स्फैराद्यभिः	209	हाकिम्	259
स्फैरिकः	273	हालिकः	286
स्वानन्दनः	263	हालेषः	165
खान्वः	148	हासकायनः	154
स्त्रुग्यम्	292	हास्तायनः	208
क्षौघ्नम्	249	हास्तिकम्	197
क्षौघ्नः	235, 238, 239, 247, 249, 250, 251, 252,	हास्तिकर्षुका	221
स्वकीयः	230	हास्तिकर्षुकी	"
स्वलीयः	163	हास्तिनायनः	154, 208
स्वागतिकः	280	हास्तिपदः	261
स्वातिः	236	हास्तिपादः	157
स्वापतेयम्	291	हारितर्षीर्दिः	145
स्वारनादिः	145	हिमवतः	257
हरिद्रा	270	हिमवान्	212
हरिद्रिकः	281	हद्रोलीयाः	251
हरितकी	269	हृषः	289
हल्यः	289	हेमः	23
हल्या	198	हेमनम्	234, 238
हविष्यम्	292, 294	हेमनः	265
हस्तः	235	हेमनाः	238
हाटकम्	265	हेमन्तम्	234, 238
हारिणिकः	277	हेमन्तिकम्	"
हारितायनः	155	हेमन्तिकः	198
हारिद्रम्	183, 184	हेमन्तम्	201
हारिद्रविणः	255	हेमवती	249, 257
हारिभेजिः	169	हेमवतीगम्	268
हारिषेयः	"	हेरम्यिका	221
हारीतः	147	हेरम्यिकी	"
हारीतिः	144	हेह्यः	156
हार्दिक्यः	167	हातृकम्	248
हार्धः	147	हौत्रम्	280
हार्दयः	165	हास्तनम्	216
हालः	263	हास्त्यम्	"
हालबन्धम्	195	हीबेराणि	270
		हीबेराणि	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
शंशकः	56	अज्ञाना	66
शंसलः	64	अज्ञारकितः	40
शकतता	27	अचनुरा	141
अकतत्वम्	"	अचतुरता	27
अकमण्यः	2	अचतुरत्वम्	"
अकारः	124	अचातुर्यम्	"
अकिञ्चनता	28	अच्छावाकीयम्	40,78
अकिञ्चनत्वम्	"	अजगवम्	68
अकिञ्चनिमा	"	अजपयः	109
अक्षत्वम्	27	अजपदः	142
अक्षिजाहम्	46	अजरी	74
अक्षिभुवम्	132	अजाकृपाणीयम्	110
अक्षेत्रज्ञता	34	अजातकः	118
अक्षेत्रज्ञत्वम्	"	अजिनकः	105
अक्षेत्रज्ञ्यम्	"	अणव्यम्	42
अयदी	74	अणिमा	28
अगौः	131	अणुकः	89,119
अग्निदेवत्वम्	125	अणुता	28
अग्निसाकरोति	127	अणुत्वम्	25,28
अग्निसाम्भवति	"	अणुवान्	68
अग्निसात्सम्पद्यते	"	अण्वीरः	"
अग्निसात्त्वात्	"	अतः	83
अग्नीकरोति	"	अतिगौः	131
अग्नीभवति	"	अतितमाम्	94
अग्नीरवात्	"	अतिवराम्	"
अग्रतः	82	अनिदिबम्	131
अग्रेतनाम्	94	अतिराजा	"
अग्रेताराम्	"	अतिरात्रः	135
अग्रः	110	अतिम्वः	136
अङ्कुरितः	49	अतिश्री	"

सदाहरणम्

पुटयन्त्रया सदाहरणम्

पुटयन्त्रया

अतिचला	131	अनुना	84,85
अतिचारका	72	अध्यधेकः	3
अतीवतमाम्	94	अध्यधेकाकणीकः	5
अतीवतराम्	"	अध्यधेकापीपणम्	4
अत्यदुलम्	135	अध्यधेकापीपणिकम्	"
अत्यध्वम्	131	अध्यधेकातेक-	5
अत्यन्तीन-	44	अध्यधेकापणम्	"
अत्र	83	अध्यधेकापणम्	"
अत्रभवान्	"	अध्यधेकापणम्	"
अदूरदशाः	140	अध्यधेकापणिकीनः	4
अद्य	85	अध्यधेकापणम्	5
अद्यधेनः	45	अध्यधेकापणम्	4
अद्यधीना	"	अध्यधेकापणम्	5
अद्यः	90,91	अध्यधेकापणम्	"
अधरस्ताद	91	अध्यधेकापणम्	"
अधराद	91,92	अध्यधेकापणम्	4
अधरेण	92	अध्यधेकापणम्	"
अधरेणुः	85	अध्यधेकापणम्	"
अधस्ताद	90,92	अध्यधेकापणम्	"
अधिकः	57	अधनानः	44
अधिकदशाः	140	अध्यधेकापणम्	"
अधिका	57	अधधेकः	148
अधित्यका	18	अनुक	57
अधिपौर्णमासम्	139	अनुक	140
अधिपौर्णमासि	"	अनुक	"
अधिमनसम्	138	अनुक	14
अधिराजम्	130	अनुक	60
अधिराजता	33	अनुक	134
अधिराजत्वम्	"	अनुक	44
अधिसामम्	139	अनुक	139
अधिसाम	"	अनुक	"
अधिसह	110	अनुक	"
अधिसहम्	"	अनुक	60

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अनुपयम्	139	अन्धेषुः	85
अनुपदी	60	अन्वक्षम्	139
अनुपदीना	43	अन्वचुहम्	"
अनुप्रवचनीयम्	23	अपतिता	27
अनुयदम्	139	अपतित्वम्	"
अनुरक्षम्	134	अपत्यवाम्	70
अनुरोधणीयम्	24	अपयम्	131
अङ्गुलोमम्	132	अपन्थाः	"
अङ्गुवचनीयम्	23	अपरथा	86
अङ्गुवासनीयम्	"	अपररात्रः	135
अङ्गुवेशनीयम्	"	अपरेण	93
अङ्गुसामम्	132	अपरेषुः	85
अनृचः	"	अपूर्णमद्यम्	117
भ्रनैश्वर्यम्	34	अपूर्णमद्यः	118
अन्ततः	82	अप्रजाः	142
अन्तर्गिरम्	139	अवक्षता	27
अन्तर्गिरि	"	अवक्षत्वम्	"
अन्तर्लोमः	141	अदुधता	"
अन्धकारितः	49	अदुधत्वम्	"
अन्धतमसम्	133	अन्विनी	74
अन्धवार्तिकीयम्	110	अभावत्वम्	26
अशमयम्	117	अधिकः	57
अन्नमयः	"	अभेतः	81
अन्यकः	107	अभिदग्धम्	139
अन्यतः	82	अभिघत्तरम्	95
अन्यतमः	107	अभिघत्तरकम्	120
अन्यतरः	"	अभिघट्टवतम्	138
अन्यतरेषुः	85	अभीकः	57
अन्वत्र	82	अभ्यमित्रिणः	44
अन्यथा	86	अभ्यमित्रियः	"
अन्यदा	84, 85	अभ्यमित्र्यः	"
अन्यर्हि	85	अत्रम्	7
अन्यस्मिन्	82	अत्रितः	30

उदाहरणम्	पुस्तक्या	उदाहरणम्	पुस्तक्या
अमृतारमः	136	अधंरुतम्	121
अमृदुता	27	अधंरुतम्	137
अमृदुत्वम्	"	अधंरुति	"
अमेषाः	142	अधंरुतीयम्	110
अम्भोजिनी	74	अधंनान्वम्	137
अम्भः	62, 77	अधंनान्वम्	3
अम्भतः	29	अधंनान्वम्	1
अम्भान्वम्	"	अधंभित्वम्	121
अम्भिता	"	अधंभित्वम्	132
अयदीर्घातुः	83	अधंभित्वम्	135
अयं अवान्	"	अधंभित्वम्	115
अयायातयम्	84	अधंभित्वम्	2, 8
अयायातयम्	"	अधंभित्वम्	2
अयानधीनः	43	अधंभित्वम्	10
अयुतम्	10	अधंभित्वम्	104
अयोदती	146	अधंभित्वम्	"
अरमणीयता	27	अधंभित्वम्	"
अरमणीयत्वम्	"	अधंभित्वम्	77
अरविन्दिनी	74	अधंभित्वम्	34
अरुता	27	अधंभित्वम्	"
अरुगम्	"	अधंभित्वम्	45
अराजो	131	अधंभित्वम्	"
अरुहरोति	127	अधंभित्वम्	27
अरुभवति	"	अधंभित्वम्	"
अरुह्यतु	"	अधंभित्वम्	"
अरुह्यतु	146	अधंभित्वम्	"
अरुह्यम्	125	अधंभित्वम्	48
अरुिणी	60	अधंभित्वम्	75
अरुनः	103	अधंभित्वम्	72
अरुनः	80, 81	अधंभित्वम्	115
अरुनाद	81	अधंभित्वम्	112
अरुन	68	अधंभित्वम्	115
अरु	12	अधंभित्वम्	93

संदाहरणम्	पुटसंख्या	संदाहरणम्	पुटसंख्या
अस्मकस्मात्	100	आचितीना	12
अस्मकामि	,	आजनिन्यम्	36
अस्माकम्	"	आजपयिकः	16
अस्मिन्	82	आञ्जलिकम्	36
अहंयु	78	आढिकी	12
अहंहर	124	आढकीना	"
अहस	142	आढ्यम्	39
अह्निः	"	आढ्यचर	93
अहिर्दिवम्	133	आढ्यचरी	"
अहिर्दम्	146	आढ्यतम	"
अहिदन्तः	"	आढ्यतमा	"
अहीरात्र	133	आढ्यतमौ	"
आकरयम्	27	आढ्यतर	"
आकर्षय	137	आढ्यपदि	145
आकस्मिक	121	आढ्यवम्	38
आकालिक	28	आढ्यवीनम्	42
आकालिका	"	आढ्यव्यम्	126
आकालिकी	"	आढ्यवक	131
आकाशत्वम्	26	आदित	81
आकाशभारिक	13	आदित्य	108
आकाशव्यम्	34	आदित्यत्रतिकम्	19
आकाशीन	45	आदित्यत्रतिक	"
आमनादणव	78	आधिपत्यम्	33
आग्निपद्मम्	20	आधिराज्यम्	"
आग्निष्टोमिकम्	"	आध्यव्यम्	37
आग्निष्टोमिकी	"	आनन्दम्	118
आग्नीय	123	आनुकूल्यम्	35
आग्नीध्रीयम्	40	आनुगादिक	121
आग्रयण	123	आनुपूर्व्यम्	35
आग्रहाशन	"	आनुष्ठम्	123
आह्वयिक	111	आनुष्ठम्	37
आश्वत्थम्	139	आनुष्ठम्	34
आचितिकी	12	आनैश्वर्यम्	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आन्यभाष्यम्	32	आर्धमासि	16,19
आपिबुन्धम्	34	आर्धमासिकः	16,18
आपूषिकम्	117	आर्हन्त्यम्	34
आपूषिकः	"	आलवण्यम्	27
आप्रपदानः	43	आलस्यम्	27,31
आयज्यम्	27	आचक्रयोः	100
आयुष्यम्	"	आवश्यकम्	39
आभिजात्यम्	35	आवस्यम्	118
आभेजिताः	115	आविर्द्वयम्	84
आभेजित्यः	"	आविर्दन्तयः	113
आभेजित्यौ	"	आविर्दन्तीय	"
आभिरूप्यम्	35	आशनः	114,123
आभोक्ष्यम्	31	आशनौ	114
आमयवान्	75	आशितहर्षानम्	45
आमयावी	"	आशिता	28
आमयी	"	आशुता	"
आमुष्यकलिका	39	आशुत्वम्	"
आमुष्यपुत्रिका	40	आश्मभारिकः	13
आम्नाती	60	आदिमकः	"
आम्ल्यम्	29	आश्वम्	37
आययातय्यम्	34	आश्विकम्	2
आयथापुत्रम्	"	आश्वीनः	42
आयशालिकः	57	आषाढः	23
आयाती	74	आषाढ्यम्	27
आयासी	"	आश्वयुजः	140
आयुषी	60	आश्वयुज्यम्	32
आयुष्याम्	6,24	आयुतीतलः	68
आरस्यम्	27	आमुरः	114, 123
आरोहणीयम्	24	आमुरी	114
आरोही	75	आग्नेयिता	60
आर्चः	66	आग्नेययम्	35
आर्ज्यम्	28	आस्वहृजः	78
आर्ज्यम्	22	आस्वस्थ्यम्	32
आर्ज्यजिनः	14	आर्ज्यम्	16
आर्ज्ययम्	35	इक्षार	124

उदाहरणम्	पुटपट्ट्या	उदाहरणम्	पुटपट्ट्या
इष्टुशकटम्	49	उत्कृष्टितः	49
इष्टुदीर्घम्	"	उत्कृष्टितः	"
इष्टुजम्	138	उत्कृष्टितः	147
इष्टः	82,83	उत्कृष्टितः	134
इष्टरथा	86	उत्कृष्टितः	92
इष्टरेषु	85	उत्कृष्टितः	91
इष्टिकारः	124	उत्कृष्टितम्	137
इष्टोदीर्घाः	83	उत्कृष्टितः	92,93
इष्टोभरान्	"	उत्कृष्टितः	"
इष्टम्	86	उत्कृष्टितः	92
इष्टानीम्	84,85	उत्कृष्टितः	"
इष्टः	109	उत्कृष्टितः	85
इष्टियम्	61	उत्कृष्टितम्	23
इष्ट्यः	14	उत्कृष्टितः	74
इष्टान्	53	उत्कृष्टितः	68
इष्टुकः	88	उत्कृष्टितः	74
इष्टेन्यक	79	उत्कृष्टितः	90
इष्टकावः	67	उत्कृष्टितः	63
इष्टी	60	उत्कृष्टितः	127
इष्ट	82,83	उत्कृष्टितः	"
इष्टदीर्घाः	93	उत्कृष्टितम्	"
इष्टारान्	70	उत्कृष्टितः	"
उत्तरः	124	उत्कृष्टितः	61
उत्तरः	107	उत्कृष्टितः	127
उत्तरः	100,101,106	उत्कृष्टितः	"
उत्तरः	127	उत्कृष्टितः	"
उत्तरः	"	उत्कृष्टितः	14
उत्तरः	"	उत्कृष्टितः	134
उत्तरः	130	उत्कृष्टितः	62
उत्तरः	91	उत्कृष्टितः	65
उत्तरः	91,95	उत्कृष्टितः	74
उत्तरः	26	उत्कृष्टितः	45
उत्तरः	58	उत्कृष्टितः	60
उत्तरः	47	उत्कृष्टितः	75

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
उद्यमी	75	उपकृती	60
उद्यतम्	143	उपाकृती	"
उन्मनीकरी	127	उपाग्रहायणम्	139
उन्मनीभवा	"	उपाग्रहायणि	"
उन्मनीस्यात्	"	उपानसम्	136
उपकः	102	उपिकः	102
उपचक्षुराः	141	उपिपः	"
उपचर्मम्	139	उपिलः	"
उपचर्म	"	उपेन्द्रदत्तकः	"
उपशरसम्	"	उपैङ्गविट्	140
उपशः	102	उपैङ्गविडम्	"
उपशका	48	उपोपानहम्	138
उपश्याः	140	उभयः	53
उपशपत्	"	उभयतः	82
उपशपदम्	"	उभयथा	86
उपनदम्	139	उभयद्युः	85
उपनदि	"	उभयाकार्णि	144
उपपञ्चतरम्	95	उभयाञ्जलि	"
उपपञ्चतरकम्	120	उभयादन्ति	"
उपथामी	75	उभयापाणि	"
उपराजम्	130, 139	उभयाबाहु	"
उपरि	91	उभयाहस्ति	"
उपरिष्ठात्	"	उभयी	53
उपलपत्	140	उभये	"
उपलपदम्	"	उभयेषुः	85
उपविपाशम्	138	उभाकर्णि	144
उपशरदम्	"	उभाञ्जलि	"
उपशुनम्	133	उभादन्ति	"
उपशामित्	140	उभापाणि	"
उपसामिधम्	"	उभाबाहु	"
उपसादिती	60	उभाहस्ति	"
उपस्थापनीयम्	23	उमानन्दम्	48
उपशुक्	140	उभ्यम्	42
उपशुचम्	"	उरसः	77
		उरसिलः	64

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अस्त्रः	110	अश्रुता	28
अरिमा	28	अश्रुत्वम्	"
अदता	"	अपगतः	107
अदत्वम्	"	एकः	"
अशिनिरः	114	एकतः	82
अव्यः	82	एकतमः	107
अव्यकः	56, 58, 99, 118	एकतरः	"
अव्यता	29	एकत्रिसम्	54
अव्यत्वम्	"	एकत्वम्	26
अव्यष्टः	79	एकदा	84
अव्यिका	56	एकधा	86, 87
अव्यिमा	29	एकपदि	145
अव्यकः	101	एकभावता	32
अव्यगोपुगम्	48	एकभावत्वम्	"
अव्यमीवा	109	एकविकम्	54
अव्यपङ्गवम्	49	एकशान्तिकः	111
अव्यदध्नम्	51	एकादशम्	54
अव्यद्वयसम्	"	एकीपदः	142
अव्यधली	72	एतन्मात्रम्	52
अव्यमानम्	51	एतद्दि	85
अव्यस्वसः	69	एतावद्द्वयसम्	52
अव्यस्वी	"	एतावन्मात्रम्	"
अव्यन्तः	141	एतावान्	"
अव्यपुः	78	एककः	88
अव्यष्टीवम्	132	एककतैलम्	49
अव्यरः	67	एककारः	124
अव्यवान्	"	एकद्वयः	"
अव्यमणः	85	एकध्वम्	87
अव्यसामे	132	एकभाष्यम्	81
अव्यशुषम्	"	एकविर्यकः	72
अव्यजिमा	28	एकजतिकः	"
अव्यजीपितः	50	एकशान्तिकः	111
		एकशान्तिकः	23

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
एकागारिको	23	औपसर्गिकः	21
ऐकहिनी	20	औनौनम्	42
ऐष्टभारिकः	13	औरवम्	28
ऐष्टिकः	"	और्णावताः	115
ऐडः	78	और्णावत्यः	"
ऐतिहास्यम्	35, 118	और्णावत्यौ	"
ऐदम्पर्यम्	31	और्वः	78
ऐम्भदिकम्	23	औलपयः	113
ऐम्भम्	35	औलपीयः	"
ऐम्भः	86	औलपीयौ	"
औडगाहम्	46	औशिगाः	122
औषिती	31	औशीनरः	114
औषित्यम्	"	औशीनरौ	"
औषयः	113	औषयम्	122
औडवीयः	"	औष्टम्	37
औडवीयो	"	औष्णिहम्	123
औत्तरपार्श्विकः	16	औष्ण्यम्	29
औत्तरार्धम्	35	कंसः	77
औद्वयः	113	कंसः	"
औद्वीयः	"	कंसुः	78
औद्वीयी	"	कंसः	77
औदतिकम्	22	कंसिकः	2
औदरिकः	55	कंसिकी	"
औदरिक्कः	111	ककारः	124
औवार्यम्	30	ककुदावर्तिनी	61
औदासीन्यम्	35	ककुदावर्ती	71
औद्वात्रम्	37	करी	72
औन्नेत्रम्	"	ककुद्वयः	103
औपचारिकः	131	ककुद्वरः	67
औपम्यम्	35	ककुद्वनाम्	"
औपदिक्कम्	122	ककुद्वलिः	50
औपवद्वम्	22	ककुद्ववर्तिनी	71
औपवासम्	20	ककुद्वरीयः	14
औपवासिकम्	21	ककुद्वरीयः	"
औपवद्वः	78		

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वडाः	77	करीषिणी	74
वणशः	115	कर्कशुकुणः	15
वण्टोक्तः	49	कर्कशः	65
कण्टिकिनः	62	कर्गजाहम्	26
कण्डूसः	63	कर्गल	40
कतम	17	कर्गलः	83
कतर	107, 108	कर्गवान्	65
कति	52	कर्गिकः	9
कतिशः	5	कर्गिल	11
कतिष्टव.	116	कर्षी	11
कनिधा	86, 87	कर्दसिन	30
कषम्	86	कर्दमिनी	74
कदा	84	कर्मेठ.	49
कदुगम्	85	कर्मेण्यः	21
कनिष्ठः	97	कर्षी	75
कनोमान्	1	कर्हि	84
कन्तः	77	कलङ्कित.	11
कन्ति.	1	कलिक्वाधन्	48
कन्तु.	1	कालिकाधन्तः	1
कन्दासित	50	कलिष्ठ.	63
कन्दुकः	120	कलदागधमेक	143
कनिता	37	कन्दागीदसम.	142
कनिधिनी	74	कन्यापधर्मा	145
कनिध्वम्	37	कन्याजापय.	141
कनिश.	62, 77	कञ्जोल्ह	49
कनिश.	65	कञ्जेभिनी	74
कपोतवाहा.	114	कन्या	14
कनराक्षम्	132	कन्या	82
कमलिनी	74	कस्मिन	42, 85
कर्मोक्त	149	कहि	104
करी	73	कर्दस	1
करीरुतः	45	कर्दिज.	1

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
कासिकम्	5, 8	कार्पापणिकम्	5, 8
काकणीकः	5	कार्पापणिकः	2
काकतालीयम्	110	कार्पापणिकी	1
काकतालुकी	71	कार्पापणौ	114
काकतुण्डः	109	कार्पिकः	13
काकन्दकयः	113	कार्पः	128
काकन्दकीयः	"	कार्पर्यम्	29
काकन्दकीयौ	"	कालकम्	120
काकिलः	65	कालकः	88, 124
काचपुष्पकः	58	कालता	28, 29
काठिका	40	कालत्वम्	"
कायः	77	कालायसम्	186
काण्डवान्	68	कालिकम्	22
काण्डीरः	"	कालिमा	28, 29
काण्डुकम्	37	कालिलः	64
काण्डिचक्रः	121	काल्यम्	22, 29
कान्तारपथिकः	16	कात्यायनकम्	39
कापाटिकम्	111	काशीव्रजः	138
कापालिकम्	"	कासूतरी	106
कापिकः	"	किमौ	181
कापुष्पम्	32	कितमाय	94
कापेयम्	37	कितराय	"
कामगलवम्	"	कितराय	131
कामिनी	74	किष्का	"
कान्ताम्	24	किष्कद्वयम्	52
कारकान्	70	किन्तः	"
कार्किणः	112	किन्नायम्	"
कार्किणिकम्	91	किद्वान्	"
कार्किणम्	87	किद्वान्	71
कार्किणम्	122	किन्नायम्	42
कार्किणम्	22	किन्नायम्	67
कार्किणम्	22	किन्नायम्	106
कार्किणः	114	किन्नायम्	51
कार्किणः	115	किन्नायम्	146

संवाहरणम्	पुटसङ्ख्या	संवाहरणम्	पुटसङ्ख्या
कुह्यसामन्तः	146	कुशाग्रीया	110
कुह्यसितः	49	कुष्ठा	71
कुम्भः	77	कुम्भमितः	49
कुम्भलीकरोति	126	कुम्भ्रीता	88
कुम्भलीभवति	"	कुम्भ्रीत्वम्	"
कुम्भलीस्यात्	"	कुम्भ्रो	72
कुम्भीवृत्ताः	112, 114	कुम्भूषी	59
कुम्भोपरयाः	114	कुम्भवान्	70
कुम्भः	82, 88	कुम्भणी	72
कुम्भः	106	कुम्भता	29
कुम्भसित	50	कुम्भत्वम्	"
कुम्भोदीर्घायुः	83	कुम्भानवक	79
कुम्भोभवान्	"	हृदिमान्	88
कुम्भ	82, 88	कुम्भोवतः	"
कुम्भोदीर्घायुः	83	कुम्भः	62, 77
कुम्भभवान्	"	कुम्भता	29
कुम्भिकः	104	कुम्भस्त्वम्	"
कुम्भिवः	"	कुम्भकाः	89
कुम्भितः	"	कुम्भलः	68
कुम्भजः	119	कुम्भकपयः	181
कुम्भः	138	कुम्भभूमः	184
कुम्भ	"	कुम्भिया	59
कुमारवः	67	कुम्भोस्त्यकः	111
कुमारित	104	कुम्भरिका	58
कुमारीपुत्रकः	88	कुम्भी	74
कुमारीधनुः	"	कुम्भचयः	46
कुम्भिनी	74	कुम्भपुत्रः	"
कुम्भधरवान्	70	कुम्भजाह्व	"
कुम्भोत्तमः	143	कुम्भनवकः	55
कुम्भपुत्रवत्	40	कुम्भः	67
कुम्भपुत्रता	"	कुम्भवान्	"
कुम्भो	74	कुम्भोदीर्घो	144
कुम्भपुत्रः	45	कुम्भी	87
कुम्भकथितः	50	कुम्भवत्	37

अक्षरानुसारम्	पुस्तकसंख्या	अक्षरानुसारम्	पुस्तकसंख्या
केरिणी	74	कीचः	128
केसोरथ	37	किनिणः	65
केदोषांशुः	88	कीशशक्तिकः	15
कोमबाह	"	कौमुदयः	114
कोमबोरः	149	कौमुदयः	"
कोरहितः	49	कौमुदीषी	"
कौटिल्यभारिकः	13	कप	88, 84
कौटिल्यः	"	कन्दरीयायुः	88
कौटिल्यः	186	कमपान्	"
कौटिल्यः	"	कश्चित्प्राप्तयः	121
कौटिल्यः	66	कश्चित्प्राप्तयः	24, 25
कौटिल्यः	112	क्षिप्रता	28
कौटिल्यः	"	क्षिप्रत्वं	"
कौटिल्यः	"	क्षीरिणः	62
कौटिल्यः	118	क्षुद्रकाः	112
कौटिल्यः	"	क्षुद्रता	28
कौटिल्यः	"	क्षुद्रत्वं	"
कौटिल्यम्	37	क्षुपितः	50
कौटिल्यः	66	क्षेत्रियं	60
कौटिल्यम्	37	क्षेत्रियः	"
कौटिल्यम्	41	क्षेत्रियता	"
कौटिल्यम्	15	क्षेत्रिमा	28
कौमारम्	37	क्षेत्र्यः	125
कौलपुत्रकम्	40	क्षेत्र्यं	37
कौलिशिकः	111	क्षोदिमा	28
कौलीतं	37	क्षोदनी	112
कौलुभीनं	41	क्षोदक्यः	"
कौल्मापी	58	क्षोदक्यो	"
कौशलं	37	क्षकारः	124
कौशिक्यं	31	क्षयः	77
कौशिक्यं	38	क्षण्डता	28
कमशः	116	क्षण्डत्वं	"
कम्यबाह	70	क्षण्डिमा	"
कश्चिमा	29	क्षदिरकुणः	45

अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	अदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अर	67	गहदः	108
अरकुटी	108	गर्दभक	"
अरण्य.	14	गर्दमाण्ड	78
अरणा	"	गर्दभागदीय	"
असतिविस्वीय	110	गर्दित	50
अवधट.	77	गर्दित	"
अवान्	70	गर्वित	49
अद्वाभारिक	13	गल्ल	64
आद्विक	"	गभ्यवान्	70
आगन्ध	28	गाङ्गुय	31
आगिन्धय	36	गाणपत्त	38
आरक्षतिक	8	गाणिव	68
आरक्षिकः	"	गाणिव	"
आरिक	2	गायत्र	123
आरीर्व	6	गार्मिकया	40
आरीक	5, 8	गार्मिका	"
आलिक	111	गारधेदेन	"
अरण्य.	149	गार्दपत्त	66
अरणा.	"	गुडकल्या	98
गङ्गुल	63	गुडका	102
गङ्गुलता	31	गुडापूर्विका	58
गङ्गुलव	"	गुणवान्	75
गणकः	3	गुण्यः	"
गणकुम्भ	116	गुहतर.	96
गणपा	87	गुहता	28
गणपतिता	43	गुह्य	25, 28
गणपतिर्व	"	गुह्यजाद	46
गणरात्र	135	गुहिलः	63
गणित	60	गुह्यक	118
गणपूर्व	59	गुह्यवेदानीय	24
गण्ववान्	62	गुह्यता	60
गरितः	50	गोमोगुग्म	48
गरिमा	8	गोमोष्ठ	"
गरीयान्	96	गोमीतरी	106

अक्षरानाम्	पुटनं	अक्षरानाम्	पुटनं
गोदा	25	गोदा	126
गोदा	11	गोदा	114
गोदा	143	गोदा	"
गोदा	110	गोदा	"
गोदा	61	गोदा	110
गोदा	76	गोदा	73
गोदा	88	गोदा	106
गोदा	118	गोदा	124
गोदा	79	गोदा	62
गोदा	133	गोदा	88
गोदा	111	गोदा	108
गोदा	19	गोदा	63
गोदा	"	गोदा	88
गोदा	41	गोदा	28
गोदा	3	गोदा	"
गोदा	111	गोदा	"
गोदा	26	गोदा	117
गोदा	28	गोदा	77
गोदा	111	गोदा	135
गोदा	42	गोदा	142
गोदा	71	गोदा	58
गोदा	65	गोदा	56
गोदा	40	गोदा	53
गोदा	"	गोदा	"
गोदा	"	गोदा	3
गोदा	81	गोदा	53
गोदा	136	गोदा	10
गोदा	40	गोदा	118
गोदा	"	गोदा	98
गोदा	81	गोदा	50
गोदा	36	गोदा	26
गोदा	77	गोदा	110
गोदा	63	गोदा	75
गोदा	64	गोदा	123
गोदा	126	गोदा	28
गोदा	"	गोदा	112

सदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	सदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
चातक्यः	112	चौक्यम्	29
चातक्यौ	"	चौटम्	23
चातुराश्रम्यम्	35	चौरः	123
चातुर्मासकः	19	चौरिका	39
चातुर्मासी	"	चौदम्	31
चातुर्वर्ग्यम्	35	चुग्री	62
चातुर्वैद्यम्	"	छत्रोपावह	138
चातुर्वारिणामि	11	छत्रोपावही	"
चान्द्रायणिकः	1,25	चान्द्रकम्	89
चापलम्	37	चान्द्रिकम्	36
चापल्यम्	31	चान्द्रिकम्	39
चामरिकः	13	चित्रकः	120
चारिमा	28	चैदिकः	13
चारता	"	चषन्यः	110
चादत्वम्	"	चय	77
चार्मिक्यम्	36	चयलः	63
चिकित्स	17	चटिक.	64
चिकः	"	चटता	29,30
चिकित्ता	62	चटवम्	"
चित्रक	118	चडिमा	29
चित्रगुल्यम्	26	चतश्च	109
चिपिट	47	चलसरस	136
चिप्पु	48	चलपतकि	101
चिह्नः	"	चायतम्	123
चुक्ता	29	चायतर्पा	16
चुक्कम्	"	चायाम्	29, 30
चुकिमा	"	चातकः	118
चुल्ल	13	जातोसः	133
चुलः	"	चातोस्य	"
चुडान्	62	चानक्यः	113
चुडवान्	"	जानकीयः	"
चुडी	74	जानकीवी	"
चेकीर्णः	123	जानराज्यम्	38
चोरत्	81	चापुड	118
चोरतः	"	चापुद्री	51

उदाहरणम्	पुस्तकस्थान	उदाहरणम्	पुस्तकस्थान
तरङ्गिणी	74	तिलतैलम्	49
तरङ्गिनः	19	तिलमयी	19
तरङ्गता	29	तिलकः	115
तरङ्गत्वम्	"	तिलकम्	42
तरङ्गिनी	"	तुन्दः	77
ताडि	84	तुन्दवान्	65
ताम्बान्	52	तुन्दिह	"
तरङ्गाभवन	83	तुन्दिमः	77
तद्दिगन्मरति	"	तुन्दिहः	65
तद्दिगन्मरते	"	तुन्दी	"
तद्दिगन्मरत	"	तृणीकः	100, 101
तानवं	28	तृणीकं	"
तावयः	66	तृणबन्धो	113
तामरविनी	71	तृतीयक	58
तामिरः	66	तृतीयाकरोति	129
तारः	64	तृप्तता	28
तारङ्गिणम्	49	तृप्तवम्	"
तारङ्गम्यम्	31	तृप्त्यः	79
तारङ्गिण	111	तृप्ती	79
तारङ्गम्	29	तृपिः	50
तारङ्गिणम्	118	तेनभवता	83
तारङ्ग्य	31	तेन	20
तारङ्गि	3	तेनक	103
तारङ्ग	3	तेनरस्या	98
तारङ्ग	116	तेनन	42
तारङ्गम्यम्	62	तेनरस्यिह	1, 15
तारङ्गम्यम्	"	प्रतिना	28
तारङ्गम्	"	प्रव	53
तारङ्गम्	32	प्रव	"
तारङ्ग	88	प्रिण	51
तारङ्गम्	48	प्रिणकः	3
तारङ्गः	102	प्रिणर	10
तारङ्गकः	59	प्रिणरः	5
तारङ्गि	50	प्रिणर्या	52
प्रिण	81	प्रिणरः	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
त्रिः	117	त्रैपतेः	114
त्रिकं	9	त्रैपती	"
त्रिरुः	3	त्रैवं	87
त्रिकुट्ट	147	त्रैपारावणिकः	1
त्रिकाः	9	त्रैमान्वम्	32
त्रिखारिकः	4	त्रैखोन्यम्	35
त्रिगताः	114	त्रैख्यम्	"
त्रिगुणाकरोति	129	त्रैगणम्	8
त्रिचतुराः	141	त्रैटुभन्	123
त्रितयं	53	त्रैसन्ध्यम्	35
त्रिदशाः	140	त्रैस्वर्गम्	"
त्रिधा	86, 87	त्रैदायणम्	37
त्रिपुरी	132	त्र्यङ्गुलम्	133, 140
त्रिगायं	137	त्र्यजलम्	138
त्रिनिष्कं	4	त्र्यभिलि	"
त्रिनैष्ठिकं	"	त्र्यायुषम्	133
त्रिपदिका	116	त्वचिष्ठ	96
त्रिपुटिका	58	त्वचीयान्	"
त्रिपुरी	130, 131	त्वद्भवति	126
त्रिविस्तं	4	त्वयका	1, 0, 101
त्रिवेस्तिफं	"	त्वयदि	100
त्रिमयं	53	दक्षिणतः	92
त्रिमयाः	"	दक्षिणपश्चात्	91
त्रिमूर्धः	110	दक्षिणपश्चार्धः	"
त्रिरात्रः	135	दक्षिणा	92
त्रिविंशतिः	4	दक्षिणान	"
त्रिचः	115	दक्षिणादि	"
त्रिगणं	5	दक्षिणीयः	14
त्रिगण्यम्	"	दक्षिणेन	20
त्रिगुण्यम्	4	दक्षिणेर्मा	144
त्रिस्तावा	134	दक्षिण्यः	14
त्रेधा	87	दण्डकः	106
त्रैशानि	11	दण्डवतीः	71
त्रैकाल्यं	35	दण्डवान्	69

उदाहरणम्	उटसङ्ख्या	उदाहरणम्	उटसङ्ख्या
दग्धावणिः	144	दशार्हः	114
दण्डिकः	00	दंष्ट्री	74
दण्डितम्	26	दाहकम्	30
दण्डी	62, 69	दाण्डकः	113
दण्डः	14	दाण्डनीयः	"
दण्डः	1, 15	दाण्डनीयौ	"
दण्डः	"	दाण्डनिनिः	57
दण्डः	"	दण्डिकम्	36
दण्डः	"	दानकम्	119
दण्डः	"	दामनः	112
दण्डः	65	दामनी	"
दण्डकरोति	126	दामनीवी	"
दण्डभवति	"	दायादम्	31
दण्डस्यात्	"	दारगवम्	132
दन्तकः	55	दाहम्	29
दन्तजाहम्	46	दाहनीयकम्	30
दन्तावतः	68	दाहणीः	78
दन्ती	73	दाधारः	78, 114, 123
दन्तुरः	67	दाघी	108
दन्तुलः	64	दिकत्वम्	26
दन्तोष्ठः	55	दीर्घजीवितः	78
दमदमाहरोति	128	दीर्घजीवित्यः	"
दमदमाभवति	"	दीर्घता	29
दमदमारयात्	"	दीर्घराम्	"
दयाल	79	दीर्घरामः	133
दशार्हः	93	दीर्घरामः	140
दशकम्	8, 9	दीर्घरामः	"
दशकः	11	दुःखाकरोति	130
दशगवत्रियः	136	दुःखिनः	50
	53	दुःखी	72
	11	दुःखकः	101
	89	दुःखी	142
	131	दुःखिनः	108
	72	दुःखः	142

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
दुर्गलिः	142	देवसात्स्नाय	148
दुर्हत	147	देवस्यत्वकः	79
दुर्दशकः	142	देविकः	102, 103
दुग्गाफिः	,	देवियः	102
दुग्गुरुपता	32	देविकः	"
दुग्गुरुपत्वम्	"	देवपिचकः	79
दुग्गुज्जाः	142	देवीरायकः	"
दुर्गावधः	"	दैर्घ्यम्	29
दुर्गात्वम्	36	दैर्घ्यम्	31
दुर्गता	"	दैवतम्	122
दुर्गम्	"	देवासुरः	78
दुर्गता	29	देवोत्पत्तिकम्	23
दुर्गायम्	"	देहितः	50
देवः	105	दीप्तम्	31
देवकः	102, 105	दीर्घात्रम्	38
देवता	125	दीर्घदं	"
देवत्राकरोति	128	दीर्घुत्पम्	32
देवत्रागच्छति	"	दीर्घम्	37
देवत्राभवति	"	दीर्घस्यम्	32
देवत्रासम्पद्यते	"	दीर्घम्	38
देवत्रास्वाय	"	दीर्घिकः	13
देवदक्षः	105	द्युमः	67
देवदत्तकः	102, 105	द्युमिमा	29
देवदत्तकाः	57	द्रव्यम्	110
देवदत्तचरः	93	द्रव्यकः	13
देवदत्तत्वम्	26	द्रव्यवान्	70
देवदत्तकल्पः	93	द्राधिमा	29
देवदत्तवत्	25	द्रुणसः	143
देवपथः	109	द्रुमः	67
देवराजः	135	द्रोहितः	50
देवमती	19	द्रौणिकम्	2, 6, 8
देवसात्करोति	128	द्रौणिकः	"
देवसाद्भवति	"	द्रौणिनी	11
देवसात्सम्पद्यते	"	द्रौणी	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
शौचिकः	13	द्विपलम्	51
दयम्	53	द्विपात्रिकी	12
द्वयी	"	द्विपात्री	"
द्वादश.	54	द्विपात्रीणा	"
द्वादशादिकी	20	द्विपात्रम्	5
द्विः	178	द्विपुरी	130, 181
द्विक	2	द्विपुरुषम्	51
द्विकाचपीठः	5	द्विपुरुषी	"
द्विकाचपी	51	द्विप्रस्थम्	"
द्विकाचपणम्	4	द्विप्रस्थी	"
द्विकाचपणिकम्	"	द्विदिस्त्रम्	4
द्विकुचिका	8	द्विपैस्तिकम्	"
द्विकुचिकी	12	द्विभूम	134
द्विकुलिनी	"	द्विरुषम्	53
द्विखारम्	137	द्विमया.	"
द्विखारि	"	द्विमाष्यं	5
द्विखारीकः	4	द्विमास्वः	17
द्विगुणाकरोति	129	द्विमुत्ती	144
द्वितायम्	53	द्विगुर्ध.	140
द्वितायाकरोति	129	द्विमोदिकाम्	116
द्विनाः	140	द्विरानीणा	18
द्वित्वम्	26	द्विवर्ष	"
द्विदण्ड	114	द्विनिवृत्तिकालः	1
द्विदशा	140	द्विषा	115
द्विषा	86, 87	द्विषानम्	5, 51
द्विपूरी	132	द्विषावमानम्	4
द्विनावम्	137	द्विषावमानम्	"
द्विनावधन	"	द्विषातिकाम्	116
द्विनावधनम्	"	द्विषात्रम्	5
द्विनावधनम्	"	द्विषाणम्	5
द्विनिष्कम्	1	द्विषाण्यम्	"
द्विनिष्कम्	"	द्विषाण्यम्	4
द्विपयम्	5	द्विषाष्टिक	8
द्विषाष्टिकम्	116	द्विषाष्टिकी	18

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
द्विसमीनः	17	आढकी	12
द्विसहस्रम्	4	आढकीना	"
द्विसांवरसरिकः	18	आयुषम्	133
द्विसासतिषः	8	अकिन्	100
द्विसाहस्रम्	4	अनिकः	69
द्विसुबर्णम्	"	अनी	"
द्विसौवर्णिकम्	"	अन्यः	"
द्विस्तावा	134	अन्यम्	24
द्विहस्तम्	51	अन्वी	75
द्विहस्ति	"	अमनितान्	63
द्विहायनता	37	अमनीलः	"
द्विहायनत्वम्	"	अरणमात्रम्	51
द्वीपम्	131	अर्मा	75
द्वेधा	87	अवस्तदिरत्वम्	20
द्वैकलिङ्गिको	12	अनकाः	102
द्वैधं	87	अन्यकः	88
द्वैतम्	123	अन्यमायवान्	70
द्वैतार्थिकम्	118	अन्यवान्	"
द्वैतद्विकः	18	अन्यार्थी	73
द्वैतमीनः	17	अर्सेयः	114
द्वैतपारायणिकः	1	अर्सेयाः	"
द्वैतान्यम्	32	अर्सेयौ	"
द्वैतार्थिकः	18	अर्मित्वम्	86
द्वैतानम्	5	अवकिलः	64
द्वैतानम्	37	अवकिलः	"
द्वैतकम्	135	अनुगोदुहम्	138
द्वैतकम्	138	अनुमयम्	117
द्वैतकलि	"	अनुमयः	118
द्वैतपिकाम्	116	अन्वडुही	132
द्वैतनः	18	अनुकम्	117
द्वैतनता	12	अनुकः	118
द्वैतनिकी	"	अर्तकम्	39
द्वैतनता	"	अर्तम्	31, 21
द्वैतनिकी	"	अर्तान्द्रम्	133

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
नखकः	55	निदुतम्	10
नखजादम्	46	निरङ्गम्	135
नखरः	67	निरध्वम्	134
नगरम्	"	निराकृत्य	60
नवद	106	निष्कारिचक्षुः	140
नतनाम्	94	निधोपसम्	133
नतराम्	"	निपादिती	60
नमस्कारः	124	निष्कलता	82
नलिनी	74	निष्कलत्वम्	"
नवति	10	निष्कलकरोति	129
नवीनम्	125	निष्प्राकरोति	"
नव्यम्	"	निष्पावतः	63
नाकुलम्	111	निष्प्रवाणि	150
नाना	46	नेत्रिणः	140
नानात्मम्	26	नेत्रिणानि	"
नाभिलः	63	नीचैः	100, 101
नामधेयम्	124	नीचैर्धुरः	130
नारायणम्	111	नीचैस्त्वम्	26
नार्तिक	13	नीरानः	135
नालीकिनी	74	नूतनम्	12
नावयज्ञिकः	71	नूतनम्	125
नाविकः	69	नेदीवान्	97
नास्तिदयम्	15	नेदिष्ठः	"
निन्दः	47	नेमकृतम्	121
नि-विदी	60	नेमभिन्नम्	"
नि-द्वयम्	145	नेष्ट्रीयम्	40
निचुली	75	नेष्ट्र्यम्	35
निष्ठमा	94	नेष्ट्र्यम्	84
नितराम्	"	नेष्ट्र्यम्	20
निद्रा	79	नेष्ट्र्यम्	3
निद्रावान्	"	नेष्ट्र्यम्	31
निद्रित	50	नेष्ट्र्यम्	21
निद्रि	47	नेष्ट्र्यम्	77
निद्रिणी	"	नेष्ट्र्यम्	"

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
नैतिकम्	2, 5	पञ्चदशः	11
नैष्कृत्यं	32	पञ्चदशमाघाः	52
नैष्कर्मणं	20	पञ्चदशिनः	"
नैषेधिकः	21	पञ्चदशी	11
नैसर्गिकः	"	पञ्चषा	86
नौमान्	69	पञ्चदं	134
न्ययुद्धम्	10	पञ्चनावप्रियः	137
पञ्चतुल्यम्	26	पञ्चमिकः	8
पञ्चतः	82	पञ्चमी	72
पञ्चतिः	46	पञ्चरात्रः	135
पञ्चमलः	63	पञ्चशूर्पम्	4
पञ्चविनी	74	पञ्चपाः	140
पञ्चिलः	65	पञ्चद्वलम्	"
पञ्चितः	10	पञ्चदशत्	10
पञ्चितशः	115	पञ्चपटाकरोति	128
पञ्चतकि	99, 101, 106	पञ्चपटाभवति	"
पञ्चतिक्कनं	98	पञ्चपटाख्यात्	"
पञ्चतितमो	94	पञ्चिमा	28
पञ्चतितरां	"	पञ्चिष्टः	96
पञ्चतिदेशार्थं	98	पञ्चोभवन्ति	162
पञ्चतिदेशयं	"	पञ्चोवात्	96
पञ्चतिरुपं	97	पञ्चोवांसः	"
पञ्चतोक्कपं	"	पञ्चकल्पः	9
पञ्चतिरुपं	"	पञ्चमातीयः	87
पञ्चकं	8	पञ्चतमाः	96
पञ्चकः	3, 9, 11, 45	पञ्चतरः	95, 96
पञ्चकमासिकः	145	पञ्चगः	16
पञ्चकाः	9	पञ्चगः	28
पञ्चकारवः	116	पञ्चगाना	143
पञ्चपदपनः	136	पञ्चगम्	28
पञ्च	11	पञ्चदेशीयः	38
पञ्चदशः	53	पञ्चदेशः	"
पञ्चदशी	"	पञ्चदश	29
		पञ्चदश	60

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
पञ्चाशः	115	परिपद्मः	68
पण्डितः	50	परव	86
पण्डिता	29	परोक्ष	85
पण्डितत्वम्	"	परोक्षम्	139
पण्डितिमा	"	परोक्षरीणः	43
पताकी	74	पर्णः	63
पत्रकः	88	पर्णितः	64
पत्रकम्	147	पर्वतः	76
पत्रमूलकः	88	पर्ववान्	"
पत्रलः	63	पर्वसः	115
पपिकः	15	पर्वसः	114
पपिकी	"	पर्णाङ्क	63
पदधीवम्	133	परमात्रम्	51
पद्मनाभः	111	पलसः	115
पद्मिनी	71	पलाकिनम्	65
पद्मसः	65	पलाली	"
पद्मवरा	99	पलिन	77
पद्मी	75	पलिनस्तम्भ	78
पदत	81	पलिनस्तम्भीव.	"
पदमग्न	136	पलपर्वतम्	133
पदमराजः	135	पलपित	49
पदमाहः	"	पलुः	63
पदमरीम	43	पधात्	90
पदस्ताव	91	पधार्थम्	91
परादि	45	पधार्थः	"
परिकल्पिनी	80	पधिमराजः	135
परिकल्पिनी	"	पधिमुरः	67
परिकल्पिनी	"	पधिमुरः	63
परिणादी	75	पाकना	22
परितः	81	पाकपद्म	"
परिचिती	60	पाकपद्मिः	71
परिचिता	29	पाकिमा	28
परिचिता	"	पाटुम्	121
परिचिता	"	पाकपद्मः	93

पुस्तकनाम	पुस्तकसंख्या	उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या
पाचकतमाः	93	जोरावारीणः	44
पाचकतमौ	93	पारिभाष्यम्	35
पाचकतरः	"	गोरिमाण्डल्यम्	"
पाचकत्वम्	28	परिवृत्त्यम्	29
पाटवम्	28, 39	पारिभाष्यम्	37
पाणिनम्	2, 5	परिशेष्यम्	85
पाण्डवम्	42	परिषत्तरकः	78
पाण्डित्यम्	22	जोराणः	44
पाणिन्या	28	पार्श्वम्	28
पाण्डुता	"	पार्श्वः	7
पाण्डुत्वम्	"	पार्श्वः	114
पाण्डुभूसः	134	पार्श्वौ	"
पाण्डुरः	67	पार्श्वतः	82
पातत्रिणः	78	पार्श्ववान्	63
पातिगणकं	27	पार्श्वालः	"
पात्नीवन्तः	7	पित्तलः	"
पात्रिकः	6	पित्तण्डलः	65
पात्रिकी	6, 1	पित्तलान्	64
पात्रियः	1	पित्तिलः	"
पात्रीणा	15	पित्तम	136
पात्र्यः	11	पित्तदेश्यम्	126
पादबाहम्	46	पित्तस्थानः	121
पादत्वम्	27	पित्तस्थानीयः	"
पादघः	115	पिपासितः	50
पादिकम्	2	पित्तम्	48
पादिलः	65	पित्तः	"
पाद्यम्	125	पिशानकी	72
पाण्यः	15	पिशान्वाः	114
पाण्याः	"	पिशितः	115
पायनः	65	पिशितः	115
पायनान्	"	पिशितः	115
पायनस्थम्	35	पिशितः	115
पायनस्थम्	85	पिशितः	115
पायनस्थः	1, 15	पिशितः	115

सदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
पुण्यवान्	70	पुष्पकः	109
पुण्याहम्	135	पुष्पजाहम्	46
पुण्याहवाचनम्	24	पुष्पित.	49
पुण्ड्रकः	88	पुष्पनेत्राः	141
पुनक	101, 119	पुष्पस.	115
पुत्रमौश्रीणः	43	पुष्पैक	101
पुत्रस्थानः	121	पुष्पैककुट	147
पुत्रस्थानीयः	„	पुष्पैककुट	„
पुत्रावल	68	पुष्पैककुटः	„
पुनीयः	7	पुर्त	60
पुण्यः	„	पुर्वत.	82
पुरः	90	पुर्वराजः	135
पुरस्तात्	89, 90	पुर्वसकथम्	137
पुशीपित	50	पुर्वोद्वेष्टाम्	94
पुष्टनाकरोति	126	पुर्वोद्वेष्टाराम्	„
पुष्टनागेच्छति	„	पुर्विणः	59
पुष्टनाभवति	„	पुर्विणौ	„
पुष्टनावसति	„	पुर्वी	„
पुष्टनास्थात्	„	पुर्वेण	93
पुष्टता	38	पुर्वेष्टुः	85
पुष्टपत्राकरोति	128	पुष्टकत्	100
पुष्टपत्रागच्छति	„	पुष्टकत्वम्	26
पुष्टपत्राभवति	„	पुष्टता	28
पुष्टपत्रावसति	„	पुष्टत्वम्	„
पुष्टपत्रास्थात्	„	पुष्टलः	88
पुष्टपत्वम्	38	पुष्टल.	82
पुष्टपदम्	51	पुष्टलः	63
पुष्टपद्वयम्	51	पुष्टिकम्	6
पुष्टपमानम्	„	पुष्टिकम्	20
पुष्टपशुम्	133	पुष्टाचः	114, 123
पुलकितः	49	पुष्टाचौ	114
पुष्कराष्टम्	132	पुष्टानम्	37
पुष्करिणी	74	पुष्टन्यम्	81
पुष्करः	80	पुष्टन्यम्	40

उदाहरणम्	पटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पटसङ्ख्या
प्रादेशमात्री	51	फलकसकथम्	137
प्राणम्	134	फलदती	146
प्राण्यः	"	फलवान्	76
प्राणासम्	20	फलितः	50
प्राणाधिकम्	21	फलिनः	76
प्राणवैषम्यम्	20	फली	75, 76
प्रावेशनम्	"	फूटकारः	124
प्राणासम्	37	फेनलः	64
प्राशिनम्	22	फेनवान्	64, 70
प्रासादारीहणीयम्	24	फेनिलः	64, 70
प्रास्थिकम्	5, 6, 8	बहिमा	29, 39
प्रास्थिकः	8, 12	बडवी	74
प्रास्थिकी	12	बदरकुणः	45
प्राकृतमाम्	94	बधिरता	29
प्राह्मेतराम्	"	बधिरत्वम्	"
प्रियक	118	बधिरिमा	"
प्रियता	28	बन्धुरः	67
प्रियत्वम्	28	बन्धुघः	65
प्रियदाधिक	148	बर्हवान्	76
प्रियनीकः	"	बर्हिणः	"
प्रियपयस्कः	"	बर्ही	"
प्रियमुस्कः	"	बलवान्	62, 75,
प्रियमधुकः	"	बलावी	74
प्रियरुमीका	"	बलिनः	65
प्रियसर्पिकः	"	बली	74
प्रियारोति	129	बटलः	64, 6
प्रियानदकः	148	बहिलोवः	141
प्रोगम्	125	बहु	115
प्रेमा	28	बहुकः	3
प्रेमिकः	13	बहुपर्वकः	116
प्रेमपद	142	बहुकुमारिकः	"
प्रेमपदी	145	बहुकनम्	98
प्रेमधुवः	106	बहुधनः	11
कलकथः	137		

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
बहुखट्वः	148	बहुमातः	148
बहुखट्वकः	"	बहुमालकः	"
बहुगरीयान्	149	बहुमृदुः	98
बहुगुदः	98	बहुरात्रः	135
बहुचन्द्रः	"	बहुलता	29
बहुच्छत्रिका	148	बहुलत्वम्	"
बहुशयायान्	149	बहुवाग्मिका	148
बहुतः	82	बहुवीणः	"
बहुतश्रीः	149	बहुवीणकः	"
बहुतारकम्	120	बहुवाः	115
बहुता	28	बहुश्रेयसी	149
बहुतैलम्	98	बहुश्रेयान्	"
बहुत्र	82	बहुपु	82
बहुभाकरोति	128	बहुस्वामिका	148
बहुभागच्छति	"	बहुवृषः	182
बहुभाभवति	"	बाल्यम्	31
बहुभागयति	"	बाधिर्यम्	29
बहुभास्यान्	"	बान्धवः	123
बहुत्वम्	28	बाधुकः	111
बहुदण्डिका	148	बार्हतम्	128
बहुधा	86, 87, 117	बार्हवन्तः	78
बहुनाटिः	149	बार्हस्पत्यम्	36
बहुनिष्कम्	4	बालता	29
बहुनैक्किफम्	"	बालत्वम्	"
बहुयन्त्रकः	148	बालिमा	"
बहुविस्तम्	4	बाल्दियम्	31
बहुपास्तकम्	"	बाल्यम्	29
बहुभाषिता	34	बाल्यजभारिकः	13
बहुभाषितम्	"	बाल्याजिकः	"
बहुभिः	115	बाहुवली	72
बहुभ्यः	82, 115	बाहुभाष्यम्	34
बहुपटुः	98	बाहुलकम्	39
बहुपयः	"	बाहुल्यम्	29, 39
बहुपीतम्	"	बाहुबाह्वि	144

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
यदस्त	28	मालवी	112
महरश्मं	"	मालव्यः	"
महद्भूत	126	मालव्यौ	"
महिमा	28	माली	72, 74
महिमिनी	74	माल्यवान्	70
मदानसम्	136	माषकः	89
महावक्त्र	138	माषत्वम्	27
महामङ्गा	"	माषल	115
महामती	19	माषिकम्	2
महोदः	133	माषीणम्	42
महोक्ष	"	माष्यम्	"
मानक	63	माषिकम्	16, 19, 20
माखिरम्	22	माषिकः	16, 18
मांसीदनिक्कम्	"	मासीन.	17
माणव्यम्	31	मास्थः	"
माणिक्यम्	35	माहानाम्बिकम्	19
माण्डरिकः	111	माहानाम्बिक	"
माण्डलिकः	"	माहारान्धम्	33
मातरिक्षकः	79	मिष्ट	15
माधुर्यम्	29	मित्रः	"
माष्यस्वम्	32	मुद्रितः	50
मानघम्	123	मुद्रितः	49
मानी	75	मुद्रती	75
माधुप्यम्	35	मुद्रजाहम्	46
मानोऽहम्	39	मुद्रत	82
मान्यम्	29	मुद्रारः	67
मायावान्	69, 75	मुख्यः	110
मायावी	"	मुद्रितः	50
मायिन	69	मुष्करः	67
मायी	69, 75	मुष्टीमुष्टि	141
मारतः	114, 123	मुष्क्य	11
मारती	114	मुष्कना	"
मादगम्	28	मुक्तम्	"
मात्रा	112	मुक्तिमा	"

संज्ञाहरणम्-	पुटसङ्ख्या	संज्ञाहरणम्	पुटसङ्ख्या
सद्व्ययम्	52	वाचस्पतिम्	52
यन्मात्रम्	"	वाचान्	"
यदि	84	युग्मः	14
यवकाः	88	युधिष्ठिरः	108
यवक्यं	41	युवकयोः	100
यवसाविकः	69	युष्मकभ्यम्	"
यवागूमयम्	117	युष्मकस्मात्	"
यवागूमयो	"	युष्मकाभिः	"
यवाविनी	74	युष्माकम्	"
यविष्ठः	65	यूकाः	62
यविष्ठ	97	योग्यः	22
यविष्ठः	125	योग्यवत्	31
यवीयान्	97	योगिक-	22
यम्यम्	41	योगिनस्तिकः	15
यवास्थं	24	योजविकः	"
यशस्य	6	यौध.	121
यशस्वान्	75	यौधेयः	114
यशस्वी	"	यौधेयाः	"
यष्टिककुल	147	यौधेयी	"
यस्मात्	82	यौवनम्	37
यस्मिन्	"	यौवनकम्	59
यानमानम्	37	यौवराज्यम्	33
याज्ञिककृष्.	97	रघुसः	114
यायाकसान्	20	रघोद्वेगकः	79
यायाकानी	31	रजस्वला	68
यायाकाम्यम्	"	रणपुरा	182
यायातप्यम्	31, 35	रघवान्	65
यायापुत्रं	31	रघिरः	"
याभिनी	71	रघोरसम्	136
यावकः	118	रघोर्वायता	39
यामतिकः	3	रघोर्वायताम्	"
यावकः	"	रसम्	23
यावद्वयम्	52	रसवान्	62

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
लौकिकः	77	वडिनः	77
लौहध्वजः	112	वडिभः	"
लोहध्वज्या	"	वडिमान्	"
लोहिती	29	वराकः	106
लोहितीकः	112	वपदकारः	124
यकता	26	वास्तिहः	18
वक्रत्वम्	"	वसवः	114
वक्रिमा	"	वसिष्ठ	96
वटकायी	117	वसीयान्	"
वटाकेमी	59	वास्तिहः	13
वाटिभः	77	वांछभारिकः	96
वागिज्यम्	36	वांशिक	"
वासक	101	वाक्त्वचम्	138
वास्तवः	107	वाक्त्वचम्	"
वास्तवः	26	वाग्दृष्टिना	130
वास्तवम्	"	वाग्मी	76
वासलः	64	वाग्मिप्रवृत्तम्	139
वाचिमा	28	वाग्मनसः	132
वाच्यः	14	वाचस्पतकः	79
वयसः	114	वाचाटः	76
वराहदन्त	146	वाचानः	"
वराहदन्तः	"	वाचिकम्	129
वहणिकः	104	वाचिकः	103
वहणियः	"	वाचिधः	"
वहणिल	"	वाचिनः	"
वर्गवाच	62	वाजपेयिकम्	20
वर्णा	73	वाजपेयिका	"
वर्षिका	108	वागिधः	132
वर्षा	75	वागिज्यम्	36
वर्षागात्र	135	वागर्ध	72
वर्षिमा	28	वातवान्	64
वर्षिधः	97	वातिहः	6
वर्षीयान्	"		

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वाक्छलः	64,80	वाक्छलः	13
वाक्छवम्	87	वाक्छिकम्	9
वाक्छीगसः	143	विशम्	54
शमनः	65	विशकः	3
शर्मरञ्जुः	109	विशतिः	10
वायसः	78,114,123	विशतिकः	3
वायसीयम्	110	विशतिद्वयः	116
वायसी	14	विशतिमात्राः	52
वाक्छेयः	113	विशिनः	19
वाक्छेयौ	1	विश्रुतः	46
वार्तः	66	पिकाङ्कम्	147
वार्धकम्	39	विद्यः	148
वारिपयः	109	विद्युः	1
वारिपधिकः	16	विद्युः	1
वार्षिकम्	37	विद्युतुरः	141
वार्षिकमतिकः	9	विद्युत्कालः	63
वार्षिकम्	16,20	विद्युत्कालोक्ति	127
वार्षिकः	16	विद्युत्कालवति	1
वार्षिक्यम्	36	विद्युत्कालस्यात्	1
वार्षिक्यः	111	विद्युत्कालमात्रम्	54
वाहनः	2	विद्यमानता	27
वाहनिकम्	20	विद्यमानत्वम्	1
वासवः	114,123	विद्याचयः	46
वासवी	114	विद्याचुम्बुः	1
वासुदेवः	108	विद्यायी	73
वासुमन्दः	78	विद्युः	130
वासुयः	105	विद्या	46
वासुयः	1	विद्युत्कालधर्मता	143
वासुयः	49	विद्युत्कालधर्मा	1
वासुयः	109	विद्यादिफलः	63
वासुयी	1	विद्यादिता	30
वासुयुनिः	21		

वशहरणम्	पुटसङ्ख्या	वशहरणम्	पुटसङ्ख्या
विशतिरवम्	30	विश्वकर्मै	100
विशतिमा	"	विश्वकैः	101
विमनस्ता	"	विद्यतः	82
विमनस्त्वम्	"	विद्यदेवः	149
विमनिमा	"	विश्वययाः	"
विमातकः	118	विश्वस्मात्	82
विमातता	29	विद्यपुष्पकः	58
विमातत्वम्	"	विद्यागित्वम्	70
विमातिमा	"	विपुणः	65
विदजीकरोति	"	विणुः	105
विदजीभवति	"	विष्णुमित्रः	"
विदजीस्यात्	"	विश्ववान्	65
विदहीकरोति	127	वांणी	74
विदहीभवति	"	वैरवान्	71
विदहीस्यात्	"	वृकाः	113, 114
विदापयता	33	वृषकः	108
विदापयत्वम्	"	वृषवान्	61
विदातता	29	वृत्तनः	80, 81
विदातत्वम्	"	वृत्तन	80
विदातिमा	"	वृद्धता	28
विद्यकृष्टः	41	वृद्धवम्	"
विद्याखिलः	104	वृद्धोऽः	133
विद्यारदता	29	वृद्धोऽः	"
विद्यारदत्वम्	"	वृन्दयः	115
विद्यारदिमा	"	वृन्दवान्	76
विद्यालः	46	वृन्दारकः	"
विद्यालाघः	140	वृषदन्	146
विद्यालाडी	"	वृषदन्तः	"
विद्यालिङ्गः	104	वृषितः	50
विद्यान्वयः	"	वृषुकः	106
विद्यास्त्रिः	"	वृषपथः	131
विधकः	100	वृषया	21
विधस्मात्	"	वृषानेकः	2
विधस्मिन्	"	वृषटः	123

चंदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	चंदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वैद्यालं	34	वैश्वरूप्यम्	35
वैदग्धी	31	वैषमस्यम्	32
वैदग्ध्यम्	9	वैसर्गिकः	21
वैदतः	123	वैसर्पः	66
वैदमृताः	115	वैसारिणः	123
वैदमृत्यः	"	व्याकरणसमापनार्थम्	24
वैदमृत्यौ	"	व्याकुलितौ	60
वैद्यम्	123	व्याघ्रकः	103, 105
वैद्यव्यम्	35	व्याघ्रधान्	70
वैनायिकः	121	व्याघ्राजिनकः	105
वैपादिकः	66	व्याघ्रिक	103
वैमकारिकः	13	व्याघ्रियः	"
वैमयोगिकः	"	व्याघ्रिलः	"
वैमल्यम्	30	व्याघ्रितः	50
वैमनस्यम्	"	व्यायामी	74
वैमुक्तः	78	व्यावकीर्णः	122
वैयाकरणकत्वेन	101	व्यावचर्ची	"
वैयाकरणपाठाः	93	व्यावहारिकः	121
वैयाकरणरूपः	97	व्यावहारिकः	148
वैयाकृतः	123	व्यावहारिकः	50
वैयात्यम्	29	व्यावहारिकः	75
वैयुष्टम्	20	व्यावहारिकः	69
वैरत्रिकः	13	व्यावहारिकः	"
वैराव्यम्	33	व्यावहारिकः	65
वैरूपकम्	39	व्यावहारिकः	69
वैलाप्यम्	29	व्यावहारिकः	77
वैलाप्यम्	33	व्यावहारिकः	76
वैलाप्यः	23	व्यावहारिकः	77
वैलाप्यम्	33	व्यावहारिकः	108
वैलाप्यम्	29	व्यावहारिकः	71
वैलाप्यः	13	व्यावहारिकः	10
वैलाप्यः	121	व्यावहारिकः	2
वैलाप्यः	126	व्यावहारिकः	3
वैलाप्यम्	39	व्यावहारिकः	119

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
शतभा	87	शान्तिवाचनम्	24
शतपथः	109	शामना	65
शतमात्रम्	51	शामीवताः	115
शतिकम्	5,8	शामीवत्व	"
शतिकः	3,6,11,13	शामीवत्यौ	"
शत्यम्	3,5,8	शारिबुद्धः	142
शत्यः	3,6,11,13	शार्करम्	111
शनैः	100,101	शार्करः	66,67
शान्तः	77	शाखावताः	115
शान्तिः	"	शाखावत्वः	"
शम्भुः	"	शाखावत्यौ	"
शम्भवान्	62,70	शाष्टिकः	69
शमीकुणः	45	शास्त्रिमान्	"
शमीरः	106	शाली	"
शम्भाकरोति	129	शालीनः	14
शाम्नः	77	शालिकिनी	74
शरण्यः	110	शास्त्र्यम्	41
शरभक	103	शाष्टुलिकम्	2,117
शर्करा	67	शाष्टुलिकः	111,118
शर्करावान्	"	शाश्वित-	50
शर्करितः	"	शिखरदन्	146
शकुलमिवम्	117	शिखरदन्त	"
शम्भुलीमय	118	शिखातः	62
शास्त्रिन्	65	शिखावत्	65
शास्त्री	"	शिखावान्	62,74
शास्त्रन्तरः	113	शिखी	74
शास्त्रन्तरीयः	"	शिवय	112
शास्त्रन्तरीवी	"	शिरस्य	110
शास्त्री	74	शिरोविणी	74
शास्त्रः	110	शिलाघातकरोति	127
शास्त्रमपि	16	शिलाघातकम्पये	"
शास्त्रेणम्	111	शिलाघातस्थाय	"
शास्त्रिमानः	2	शिलाघातमवति	"
शास्त्र	123	शिटीकरोति	"

शिक्षीभवति	127	शुचित्वम्	39
शिलीस्यात्	"	शुष्कारः	106
शिलयम्	109	शुद्धम्	146
शिष्योपाध्यायता	39	शुद्धदन्तः	"
शिष्योपाध्यायत्वम्	"	शुभम्	78
शीतः	62	शुभदन्	146
शीतकः	56, 58, 118	शुभदन्तः	"
शीतता	29	शुष्कारः	124
शीतत्वम्	"	शुद्धः	101
शीतलः	63	शून्यकम्	119
शीतवान्	"	शुलाकरोति	130
शीताङ्गः	79	शृङ्खलकः	58
शीतिमा	29	शृङ्गजाहम्	46
शीर्षघातिता	34	शृङ्गवान्	7
शीर्षघातित्वम्	"	शृङ्गारकः	"
शीर्षच्छेद्यः	14	शृङ्गारितः	49
शीर्षधान्	69	शृङ्गिणः	76
शीर्षिकः	"	शृङ्गी	"
शीर्षी	"	शृङ्गस्यः	110
शीलवती	62	शेषलिकः	104
शुभः	62, 77	शेषनियः	"
शुभतमः	93	शेषलितः	"
शुभतमता	25	शेषापताः	115
शुभतमाः	93	शेषायत्यः	"
शुभतमौ	"	शेषम्	28
शुभतरौ	"	शेष्यः	118
शुभतरत्वं	25	शैर्षपात्यम्	34
शुभता	25, 29	शैर्षच्छेदिकः	14
शुभत्वम्	"	शैली	31
शुक्तिमा	29	शैलेयम्	109
शुक्लीकरोति	126	शैवचितः	50
शुक्लीभवति	"	शैव्योपाध्यायिका	39
शुक्लीदयाप्	"	शोभितः	103
शुभिता	39	शोभितः	"

वृत्तारणम्	पुटसंख्या	वृत्तारणम्	पुटसंख्या
शोभिजः	103	धेनिरदखम्	38
शौकेय	114	शौचम्	38,123
शौचो	29	धौधेयवकम्	38,39
शौक्यम्	"	धामता.	115
शौचम्	88	धामलः	"
शौचैवः	114	इलाङ्गमारिकः	18
शौचम्	2	सङ्घिकः	"
शौचैकम्	"	सङ्घनः	63
शौचम्	30	सौमिकम्	6
इयामलः	63	इव धेयसम्	183
इयावदन्	146	इवतच्छत्रिक.	18
इयावदन्तः	"	श्वरसावसम्	183
भद्रालः	79	पठिकः	103
भद्रम्	23	पठिवः	"
भद्रः	66	पठितः	"
भद्रिक	59	पट्टा	87
भद्रो	"	धम्मसिकः	17
भद्रगम्	87	धम्मास्यः	"
भौजगम्	188	वष्टेः	10
भुली	60	पट्टिकाः	18
भेदसितमा	94	पट्टिकम्	41
भेदसितरा	"	वाङ्गुण्यम्	35
भेदसितमा	"	वाङ्मासिक	17
भेदसितरा	"	वाङ्मास्यः	"
भेदसिकः	120	पट्टिकम्	2
भेदसितमा	94	पट्टिकः	9
भेदसितरा	"	पट्टिकम्	54
भेदाव	96	पट्टिकम्	146
भेदः	"	पट्टिकम्	3
भेदगम्	94	पट्टिका	87
भेदपम्	35	पट्टिकः	123
धेनिरय	81	सङ्घी	74
धेनिरयकवेन	101	सङ्घः	143
धेनिरयता	38	धेनिरयता	60

सहादरणा	पुटसङ्ख्या	सहादरणा	पुटसङ्ख्या
श्रवादिषा	34	समचयम्	132
श्रवादिवम्	"	समिहः	69
संहतपुच्छ	145	समक्षम्	139
संहितोरुः	149	समयाकरोति	129
सकः	100,107	समाञ्जसीना	44
सकृद्	117	समारम्भणीयम्	24
सक्रियतः	36	समावेशनयम्	"
सञ्चिता	"	समिद्धयदम्	138
सञ्चितम्	"	समानः	17
सङ्कम्	"	समीपम्	131
सङ्ख्यान	70	समर्पाकरोति	126
सङ्कटः	46	समर्पाकभवति	"
सङ्कलित	60	समीपस्थान	126
सङ्कवातरात्रः	13	सम्पन्नशालिकः	148
सङ्कशः	115	सम्मतता	30
सङ्गीभवन्ति	120	सम्मतित्वम्	30
सत्ता	27	सम्मतित्वा	30
सत्यवान्	70	सम्मतस्ता	"
सत्याकरोति	130	सम्मतत्वम्	"
सर्वम्	27	सम्मानना	"
सत्त्वतः	114	सम्पुत्तना	12
सदा	84	समादत्ता	38
सद्यः	85	समादित्वम्	"
सधर्मत	35	सरजसम्	138
सधर्मत्वम्	"	सराजिनी	79
सन्तमसं	133	सरोरुदणी	"
सपन्नाकरोति	129	सर्वकः	100
सपत्नः	111	सर्वरम्यः	43
सप्तकः	9,11	सर्वस्मात्	100
सप्तगोदावरं	134	सर्वकस्मिन्	"
सप्ततिः	10	सर्वकस्मिन्	"
सप्तपर्णम्	26	सन्निधी	75

धदाहरणम्

पुटसङ्ख्या वदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

सर्वश्रेः	101	साक्षुक्तम्	22
सर्ववर्माणः	42	साक्षी	59
सर्वतः	82	साक्ष्यम्	35
सर्वत्र	"	साक्षुक्तिम्	125
सर्वपा	88	साक्षतिकम्	"
सर्वदा	84	साक्षामम्	20
सर्वधनी	73	साक्षमिकः	6,21
सर्वपत्रीणः	43	साक्षतम्	22
सर्वपात्रीणः	"	साक्षतिकः	21
सर्वपयीनः	42	साक्षतः	78,114,123
सर्वौजी	73	साक्ष्यम्	30
सर्वरात्रः	135	साक्षर्म्यम्	"
सर्वोद्गीणः	43	साधारण-	123
सर्वोद्गीनः	"	साधिया	28
सर्वपनैतन्	49	साधिया	97
सर्वितुयः	105	साधोयान्	"
सर्वितुक्त-	"	साधुता	28
सर्वपकः	55	साधुत्वम्	"
सर्वस्ता	37	सान्तापनम्	123
सर्वस्तवम्	"	सान्तापिकः	21
सर्वज्ञम्	106	सान्नायिकः	"
सर्वज्ञपा	86	सान्निध्यम्	35
सर्वज्ञवान्	66	साक्षतिकम्	5
सर्वज्ञरीपिकः	79	साक्षरीदीनम्	42
सर्वरी	69	साक्षपदेनः	"
सर्वायता	38	साक्षज्ञचारम्	37
सर्वायत्वम्	"	सामग्री	31
सर्वोपिकः	21	साम्यम्	"
सर्वोपिणम्	122	सामयिकः	22,121
सर्वस्तारिकम्	16,19,20	सामस्यम्	32
सर्वस्तारिकः	16,18	सामान्यारिकम्	122
सर्वपादम्	34	सामिह्वम्	121
सर्वेष्टिकः	21	सामिनी	74
सर्वेष्टिकः	15	सामिनिम्बम्	121

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

सामीप्यम्	35	सिक्तावान्	66, '67
सामुत्कर्षिकम्	122	सिक्तातिलः	67
सामुद्रिकम्	"	सिद्धगतिः	103
साम्पराधिकः	21	सिध्यलः	68, 70
साम्येधिकः	"	सिध्यवान्	"
साम्प्रदानिकम्	122	सिन्धुरः	67
साम्प्रयोगिकः	18	सोत्कारः	124
साम्प्रदानिकः	"	सीनन्तः	50
साम्भाष्यम्	34	सुकरतरकम्	120
साम्भष्यम्	30	सुकुमारतरौ	95
साम्भनस्यम्	"	सुसदुःखी	72
साम्भोदनिकः	21	सुखाकरेति	129
साम्राज्यम्	33	सुखितः	50
सायन्तनम्	20	सुखी	72
सारक्यम्	36	सुखुरः	141
सारथ्यम्	"	सुजम्भा	143
सारसपुत्रकम्	40	सुविनादम्	135
सार्वभौषः	42	सुदिवः	142
सार्वभौमः	7	सुनराम्	"
सार्वभौमिकः	"	सुतनाम्	94
सार्वभौमम्	35	सुपरिकः	104
सार्वसेनयः	113	सुपरियः	"
सार्वसेनीयः	"	सुपरिकः	"
सांकेतिकः	21	सुप्रभाः	142
सावित्रीपुत्राः	113	सुप्रातः	"
सावित्रीपुत्रावः	"	सुप्राता	149
सादृश्यम्	37	सुप्रातृता	38
सादृश्यः	2, 6, 11, 66	सुप्रातृन्वम्	"
साक्ष्यकम्	39	सुभः	149
साक्ष्यम्	"	सुभः	142
सिद्धः	108	सुभः	88
सिद्धः	103	सुभः	62
सिद्धवान्	70	सुभः	138
सिद्धः	66	सुभः	142

वृत्तसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अक्षरः	142	सोहित्वम् 31
सुधः	"	सौहृदम् 38
सुपि	67	स्कन्दः 108
सुसुक्थः	142	स्कन्धः 110
सुसुक्थः	"	स्तम्भितः 49
सुहृत्	"	स्तम्भनी 75
सुहृत्	"	स्तेनता 36
सुहृत्	147	स्तेनत्वम् "
सुहृत्	38	स्तेयम् "
सुहृत्	"	स्तन्यम् "
सुहृत्	74	स्तोकः 115
सुहृत्	125	स्तोता 27
सुहृत्	26	स्त्रीत्वम् "
सुहृत्	36	स्त्रीपुंसौ 132
सुहृत्	"	स्त्रीप्रमाणाः 141
सुहृत्	111	स्त्रीणम् 27
सुहृत्	66, 67	स्थालपत्रम् 16
सुहृत्	36	स्थालपत्रिकः "
सुहृत्	35	स्थानीविलीया 14
सुहृत्	36	स्थानीविलीया "
सुहृत्	72	स्थानिर्विस्था 37
सुहृत्	143	स्थानिरम् 29
सुहृत्	103	स्थिरता "
सुहृत्	35	स्थिरत्वम् 88
सुहृत्	"	स्थूलक 147
सुहृत्	36	स्थूलककुप 29
सुहृत्	"	स्थेयम् "
सुहृत्	78	स्थेयम् 13
सुहृत्	38	स्थौर्वागारिक 119
सुहृत्	76	स्थौर्वागारिक 95
सुहृत्	33	स्थौर्वागारिक 63
सुहृत्	67	स्थौर्वागारिक 62, 70
सुहृत्	38	स्थौर्वागारिक
सुहृत्	"	स्थौर्वागारिक

APPENDIX VI.

हृदयहारिण्युद्धृतवाक्यानि ।

पार्श्व	वाक्यानि	ग्रन्थाः
९	'शतायुर्वै पुरुषः'	... ..
॥	'शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः'	.... ..
२५	'यस्य गुणस्य हि भावाद्—'	महाभाष्यवार्तिकम् (५. १. [११९])
६१	'भूमनिःशप्रशंसासु—'	महाभाष्यम् (५. २. ९४)
६२	'शैपिकान्मदुबर्धोयात्—'	॥ ५. २. ९४)
॥	'यवमतीभिरद्धिः—'	तै. सं १. १. १.
॥	'अस्तिमानयमद्यापि—'	... ..
९४	'देवो वः सविता—'	... ..
९८	'निर्जातस्वं स्वर्गस्य—'	महाभाष्यम् (५. ३. ६७)
९९	'लिङ्गमशिष्यं लोका—'	॥ (२. १. १६)
१०२	'मकृष्ट इति शुक्रावि—'	वाक्यपदीयम् (२. ४)
१०५	'तुल्यायामनु—'	॥ (२. १६६)
११०	'क्रिया हि द्रव्यं—'	.... ..
॥	'निर्द्रव्यं पुरुष—'	... ..
१११	'कामक्रोधो मनुष्याणां—'	... ..
१२४	'पूर्वावस्थामविजहत्—'	... ..
२०४		
१३३	'सरजसमपदाय—'	किराताजुनीयम् (१०. २६)
१३५	'स्वेनाङ्गुल्यमाणेन—'	
१४१	'प्रायेण गृहिणीनेराः—'	सुमालम्बः (६. ८५)
१४१	'संश्लिख्युर्वसनचारु—'	मिद्रापनः (५. ३)
१६७	'मंहितकपदे—'	.... ..

पार्थ	वाक्यानि	ग्रन्थाः
१७४	'यत्क्रियायुक्ताः—'	महाभाष्यम् (१. १. २०)
१७५	'स्वस्यैवैतन्मतं—'	....
"	'यथैव तर्हि ह्यैव स्यात्—'	"
"	'यदेव पूर्वं—'	कुमारसम्भवः (१. ५. ३)
"	'अथैव वा रणरण—'	....
१८२	'सैष दाशरथी रामः'	....
"	'सैष राजा युधिष्ठिरः'	....
१८३	'पूर्वं धातुरूपसर्गेण—'	महाभाष्यम् २. २. १९
"	'अश्वदीनां व्यवस्थार्थ—'	वाक्यपदीयम् (२. १८१)
२००	'कामिनां मण्डनश्री—'	शिशुपालवधः (११. ३६)
"	'सैन्याः भ्रियामनुपमोग—'	" (५. २८)
"	'बभौ बहुच्छप्रतया पताकिनी'	....
"	'व्याकोशकोकनदता—'	शिशुपालवधः (७. ४६)
"	'सा धवे चरति दुःसशीलता'	....
"	'हयेष सा कर्तु—'	कुमारसम्भवः (५. २)
"	'बद्धनारूपसरूपतोयाः'	शिशुपालवधः (२. ४२)
"	'रचितामृतभूरि—'	....
"	'निरीक्ष्य मेने—'	किरातार्जुनीयम् (४. ९)
"	'वपुरन्वलिप्त—'	शिशुपालवधः (९. ५१)
"	'मर्तुर्विप्रकृतापि—'	शाकुन्तलम् (४. १७)
"	'सिष्यतां निष्ठुवनो—'	कुमारसम्भवः (८. १७)
२०१	'बद्धकोपविकृतीरपि—'	किरातार्जुनीयम् (९. ६४)
"	'पृष्टता रहसि—'	शिशुपालवधः (१०. ७१)
"	'हीनतामुपगतास्वनुवेले'	" (१०. १४)
"	'शुण्णपूगपूरितमृतस्रतया—'	" (९. ६४)

पार्श्व	वाक्यानि	ग्रन्थाः
२०२	'अतिसुरभिरमाजि—'	शिशुपालवधः (६. ६७)
"	'तव प्रियासञ्चरिता—'	...
२०३	'जहद् धर्मान्तरं—'	...
२०९	'हास्तिशीर्ष्या—'	....
"	'इदं चला मृगशीर्षस्य'	...
२७८	'अभिविधौ च यः—'	महाभाष्यम् (१. १. १४)
२९६	'जुष्टुष्टुः पुष्यमाणवाः	" (७. २. २३)

APPENDIX VII.

Page	Line	Manuscript reading	Suggested reading.
३	४	तच्चेत्	न चेत्
"	६	प्रकृतार्थ एव	प्रकृत्यर्थ एव
६	११	पथ्यमपथ्य	पथ्यापथ्य
७	२०	भूमिभ्यां तत्र विदित	भूमिभ्यां विदित
१२	२२	परिमाणस्य घाणाकुलिजस्य	संवत्सरपरिमाणस्याघाणकुलि- जस्या
१६	१५	नाम्यादिभ्य इतिवत्	नाम्यादित्य इति यावत्
१७	५	तद्धितावृद्धिहेतुररक्तविकारयोः	तद्धितोऽवृद्धिहेतुररक्तविकारे
"	२१	खञो	ठञो
"	२३	द्वैसमीनः	द्वैसमिकः
१९	९	आदित्यमादित्यव्रतिकम्	आदित्यव्रतिकम्
२५	१३	आर्हणस्य कर्तुः	अर्हणस्य कर्त्र्या
२६	१५	अनु	ननु
"	१६	जात्यभिमानम्	जात्यभिधानं
२७	८	प्रयोगो	प्रत्ययो
"	१५	अस्य	तस्य
३०	१४	अगुण	गुण
३१	"	तद्धितः	तद्धितान्तः
३२	४	अन्य	आन्य
"	२२	समासाद् भावे	समर्थाद् भावे
३५	७	पारिमण्डल्यं	पारिमाण्डल्यं
३८	४	सौहार्द	सौहृदं
"	१८	द्व्यदणल्लक्षेणु.	द्व्यदणल्लक्षलक्षेणु
"	२०	मूलमत्यादिषु	शूलशल्यादिषु

Page	Line	Manuscript reading	Suggested reading.
३९	२५	अन्ययस्यानगिति	अन्ययस्य चानारादिति
४८	९	मयन्तस्यकानां	न यत्तस्यकानां
५१	२०	अनपत्ये च	अनपत्ये
५३	२१	तदा	तथा
५४	४	शद्वग्रहणेन दश	शद्वग्रहणेन सिद्धे दश
५७	१२	भवति पार्श्वेन	भवति । पार्श्वकाः । पार्श्वेन
५९	७	अन्ययस्यानामच्छत्ससतीति	अन्ययस्य चानाराच्छब्धतो- ऽसितीति
६०	११	स्तस्य चेन्विषयकर्मणि	स्तस्येन्विषयस्य कर्मणि
६१	१४	मोगाय यानि चक्षु	मोगाय चक्षु
६५	२६	विष्वङ्मोगेनाकृत	विष्वङ्मुयोगेऽकृत
६७	३	चातुरार्थिकेनैव संज्ञायां वचनं संज्ञार्थं	चातुरार्थिकेनैव सिद्धे वचनमसे ज्ञार्थं
८७	२	एको वा भवन्ति	एकौ वा त्रिधा द्विधा एकधा भवन्ति ।
१०१	२२	सामान्यस्य विशेषः	सामान्यस्य भेदको विशेषः
८९	११	इत्यनेन	इत्यनेन
९९	१७	केचिदत्रापि वर्तन्ते	केचित्कतिवर्तन्ते ।
१००	२४	द्योत्येषु प्राक्	द्योत्येषु तिङां प्राक्
१००	३	भक्षारादिवर्जितसुबन्तानां	भक्षारादिसुबन्तवर्जितानां
१०१	२५	देशोऽपि	देशेनापि
१०३	१४	तथा कर	तथाकचा
१०४	१७	प्राग्ग्रहणं पूर्वं	एकाच्पूर्वं
१०४	१७	कुमारिः शृङ्गादिक इत्यादयो	कुमारिः इत्यादयो
१०८	८	सदृशस्य वा संज्ञा	सदृशस्य संज्ञा
१२१	२१	को न । (अ)कस्माद् (षष्ठः ? चान्तः) इति	तोऽन्यकस्माच्छब्धत इति

Page	Line	Manuscript reading	Suggested reading.
१२६	१७	समीपीकरोति समीपीभवति	समीपीभवति समीपीकरोति
"	१८	काष्ठं च	काष्ठं
"	२५	जायते नो	जाममानो
१४३	१०	नसादेशः समासान्तो	नसादेशोऽचप्रत्ययश्च समासान्तो
१५१	५	सम्बन्धी य एकाच् (तद्स्स) द्वि	सम्बन्धी द्वितीय एकाच् द्वि
१५४	२४	गन्धीमातः	गन्ध्यामातः
१५६	२२	इदर्थमिदं	पिदर्थमिदं
१५८	१८,	श्रुतं वा निपात्यते	श्रुतं निपात्यते
"	२२		
१६१	८	प्रत्ययोत्पत्तौ	प्रत्ययोत्पत्तेरात्वे
१६८	२१	एव	एचः
१९२	१३	हृदयस्य हृद्वेलेषु	हृदयस्य हृद्वदण्वेलेषु
२११	१२	खित्तिज्ञं भवति	खित् संभवति
२१८	१३,	अश्वतावप्रत्ययान्त	अश्वतौ वप्रत्ययान्त
	१९.		
	२२		
२३१	२	स्योमा	स्यूमा
"	३	नमनिन्	नमन्

पाठशेदाः ।

क्र०	पा०	सू०	मदनगरमातृशपाठः	सू०	पा०	सू०	धनन्तरायनमातृशपाठः
५	१	७	निष्कपणपाद	७	१	७	निष्कपणपाद
		९	शतात् केवलात् उन्मतागस्मिन्	९		९	शतात् केवलात् उन्मतावतस्मिन्
		१२	गतोरिङ् च पा	१२		१२	गतोरिङ् च वां
		५२	पात्राचितादाढकेभ्यः	५२		५२	पात्राचिताढकेभ्यः
		६२	यत्नाद् घृष्टात्कर्म च	६२		६२	यत्नाद् घृष्टात्कर्म च
		८२	द्विगोर्यप्	८२		८२	द्विगोर्यप्
		८८	वर्षास्तुक् च	८८		८८	वर्षास्तुक् च
		८९	तेन	८९		८९	चित्तवति नित्यम्
				९०		९०	तेन
		९१	तदस्य त्रसचर्यम्	९१		९१	तदस्य त्रसचर्यम्
		९२	तस्य	९२		९२	सोऽस्य त्रसचर्ये
				९४		९४	तस्य

अ०	पा०	स०	मद्रनगरमातृकापाठः	अ०	पा०	स०	बनन्तवयमातृकापाठः
५	१	११८	अकालात् ठंश्च	५	१	१२०	आकालात् ठंश्च
		११७	व्याजुपेभ्यो			११९	व्याजुपेभ्यो
		१५९	पत्यन्तपुरोहितवर्षिक			१६१	पत्यन्तपुरोहितवर्षिक
		१७६	मुलाभ्युपसरोभ्यः			१७८	मुलाभ्युपसरोभ्यः
५	१	१३३	किं गच्छाद्विष्टपिष्टबुद्ध	५	२	१३२	किं गच्छाद्विष्टपिष्टबुद्ध
		१७०	अथै सद्व्यायास्तयद्			१७०	अथै सद्व्यायास्तयद्
		१३३	निमाननिमेययोः			१३३	निमाननिमेययोः
		१९९	नो नद् पदकृतिपेभ्यस्यद् /			१९९	नो नद्
		८०	चतुर यच्छौ षलोपधाद्वितीयः			८०	पदकृतिपेभ्यस्यद्
		८४	आगेऽष्टमादञ्चौ वा			८१	चतुरो यच्छौ षलोपधा
						८२	द्वेस्त्रीय.
						८६	आगेऽष्टमादञ्चौ वा

८७	२	तेन ग्रन्थं गृह्णातीति पूरणास्तुक्	८९	२	तेन ग्रन्थं गृह्णातीति
		चास्य वा			पूरणास्तुक् चास्य वा
१३७		वत्तासंभ्यां	१३०		वत्तासंभ्यां
१४०		लोमरोमपपुन्यमुदुदुरुहरीकपि-	१४३		लोमरोमपपुन्यमुदुदुरुहरीकपि
		कर्णेभ्यः शः			कर्णेभ्यः शः
११	३	एकाद् व्यमुञ्	११	३	एकाद् व्यमुञ्
१२		एधाच	१२		द्वित्रिभ्यां धञ्
			१३		एधाच
७६		द्विबहुसजातीया	११७		द्विबहु संजातीया
१५१		दामन्यौत्ति...मौज्यायनि	१५२		दामन्यौत्ति...मौज्यायनि
१५३		पशुरसो...मत्तोशीनरेभ्यः	१५४		पशुरसो...मत्तोशीनरेभ्यः
९४	४	जवसमन्तेभ्यः	९४		जवसमन्तेभ्यः
१०२		पाण्डूदङ्ग्योभ्यः	१०२		पाण्डूदङ्ग्योभ्यः
१०३		सङ्ख्यानदी	१०३		सङ्ख्याया नदी
१५७		प्रोक्षयदिनिष्कुच्यकर्णौ	१५७		प्रोक्षयदिनिष्कुच्यकर्णौ
१५८		मासाद् भृदि	१५८		मासाद् भृदि

अ०	स०	स०	अ०	पा०	सू०	अनन्तशयनगतु कोपाठः
१	१	१६१	५	४	१६१	धनुषोऽनन्त
		१६६			१६६	विष्णु...शकृत्...निरष्टाम्यश्च
		१७७			१७७	उग्ममविर्द्धिमधूपातत्
२	१	६	६	१	६	अपि र.
		७			७	पुनः
		८			८	ईष्यो विः
		११			११	कण्डूवदीनां हृदीवात् ।
		१२			१२	सूत्रमितं न दृश्यते क, मातृकायास् ।
		१७			१७	वरिचलिपतिवदीनां मानपाम्मासस्य
		२२			२२	प्यदः...सम्पत्तारणं
		२५			२५	निश्चितोः ।
						वदोष्येति

१५	हः द्वित्वे	१५	हः
२०	ल्यपि ज्यः	४६	द्वित्व
८८	गन्धूतिरुह्वमाने	५१	ल्यपि
९०	क्रिया क्रियार्थे	५२	ल्यः
१०७	वा सुब्ल्यति	८८	गन्धूतिरित्यह्वमाने
१२०	ओतोशसोरास्	९०	क्रियः क्रियार्थे
१४१	ईण्य वा	१०७	वा सुब्ल्यति
१४२	आण्य च कचित्	१२०	ओतोशसोरास्
७४	पत् ..... इन् सु	१४१	ई ३ वा
७५	संख्यादेर्वुनि	१४२	आ ३ च कचित्
१९	विष्णुदेवयोश्च देवद्वन्वतौ वा	७४	पत् ..... इन् सु
१४८	अवाप्योत्तंसनद्ध	७५	यत्पतदर्थोर्होषे
		७६	संख्यादेर्वुनि
		१२०	विष्णुदेवयोश्च देवद्विगुणौ वा
		१४९	अवाप्योत्तंसनद्ध

प्र०	पृ०	सू०	मदनमरमातृकापाठः	अ०	पा०	सू०	अनन्तशयनमातृकापाठः
१	२	१५१ १५२	आको व्युः शेते महिषः	६	२	१५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १७१	आको व्युः दुरो दासनादावभवेपुत्र पवो दशसु मद्यां शेति म्यूरः शेते महिषः कोटरमिन्नक मती बहुचोऽनजिरस्सदिरखपुरस्यवि- रयुत्तिमस्यकारणदवचनवाका- दीनाम् शारवंगशुचिकुशपूमादिकवैदनुमुन्या
२	३	१ ३	नाग्यतिसुचतमोः न उपधायाः	६	३	१७२ ३ ४ ५	दीनां च नाग्यतिसुचतमोः नुर्वी न उपधायाः

२५	रुहोः ध्युन्	रुहोः ध्युनधिनुण्स्सुडमुन्नियु च	२६	
२६	घिनुण्			
२७	सुडसुडविह च ।			
१५६	स्याः		१५५	उचां मत्स्यस्य यः
१५७	मत्स्यस्य यः		१८	यि सुट्येरत्
३८	सि सुट्येः ।		४८	दादास्त्रादौ वा
४८	दादास्त्रादौ वा क्षियाम्		४९	क्षियाम्
५०	चतुरश्व		५१	चतुरश्व सि सुटि
५१	सि सुटि		७०	त्वादादीनां तसादिषु चाद्वेः
७०	त्वादादीनां तसादिषु चाद्वेः		१३५	केरग्रहः.....दीधीमयादिभ्यः
१३५	केरग्रहः.....दीधीदिभ्यः		१३९	क्षिपि.....स्मिदिमनः एयना
१२९	क्षिपि ..... स्मिदिमस्यना			

APPENDIX. IX.

शुद्धिपत्रम् ।

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१८	दाही	दाही
४	५, ६	अध्यर्धपूर्वपूरणात्	अध्यर्धपूर्वपूर्णाः
"	७	द्विः शर्पेण	द्विशर्पेण
११	१५	चत्वारिंशानि	चत्वारिंशानि
१२	४	पचती	पचति
"	१२	चितादका	चितादका
२२	१४	ऋतूप	ऋतूप
२५	१३	दार्हणस्य	दार्हणस्य
३१	३	बाधनार्थ	बाधनार्थ
४०	१९	मैत्रावरुणानीध्राच्छा	मैत्रावरुणाग्नीदच्छा
"	२२	अग्नीधीयम्	अग्नीधीयम्
४७	१४	अपकुष्ट	अपकुष्ट
५२	२	शक्तिभ्या	शक्तिभ्यो
५४	१८	पष्ट्यादेः	पष्ट्यादेः
५५	८	कुशलमिति	कुशल इति
५७	५	संज्ञा	संज्ञा
"	२१	तेन (न) ठक्	(ते?) न ठक्
६१	२	साय	सायां
६४	१६	लजेव	लजेव
६५	२५	नप्रत्ययो भवति षष्ठ्यतीति	न प्रत्ययः (भवति) षष्ठ्यतीति
११	१४	तदस्यास्त्यस्मिन्नर्थे	तदस्यास्त्यस्मिन्निति य ।

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६८	२५	ग्रहाणा	ग्रहणा
"	२६	दीर्घाभावः	दीर्घाभावः
६९	६	विनिर्बलम्	विनिर्बलम्
७१	६	याज्या	याज्या
८१	१०	पञ्चम्याः	पञ्चम्याः
८३	९	तस्मै	तस्मै
८७	"	ऐक्यं	ऐक्यं
९३	२२	आर्धकः	स्वार्धकः
९४	१२	तरुमौ	तरुमौ
"	२१	नितमाम्	नितमाम्
९५	४	ओष्ठौ च पादौ	ओष्ठौ च पाणी च पादौ
"	२२	नादिभ्यः	नादिभ्यः
"	२५	सञ्	सञ्
९९	२२	उष्णकः	उष्णकः
१०१	२८	प्रातिपदिकात्	प्रातिपदिकात्
१०६	३	नितं परि	नितं परि
११२	१५	अमीवृत्ते	अमीवृत्ते
११३	९	स्वार्थि	स्वार्थि
११५	२२	शतश्रुत्या	शतश्रुतो
१२०	२४	पटः	पटः
"	"	मुम	मुमं
१२४	४	रूपव	रूपव
१२८	३	विशेष	विशेष
१२९	१९	गर	गरं
१४१	१२	अन्वर्तिम्ना	अन्वर्तिम्ना

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४५	१५	प्रसभ्यां	प्रसभ्यां
१४६	१९	दन्नादेश	दन्नादेशः
"	२२	वराह	वराह
१५१	१२	विधीयमानः	विधीयमानः
"	१८	द्वितीय	द्वितीय
"	१९	द्विवचनं	द्विवचनं
१५२	१३	कण्डूयिथिपति	कण्डूयिथिपति
१५४	२४	गन्धीमातेति	गन्धीमात इति
१५९	२७	नित्यार्थः (?)	नित्यार्थः
१६०	३	हस्यते	हस्यते
"	४	द्वित्वे	द्वित्वे
"	५	विधायके	व्ययभावके
१६१	९	सत्यागाक्रान्त	सत्यागागन्त
"	१८	संविध्यः	संविध्ययुः
१६५	१८	सुसर्पति	सुसर्पति
१७०	५, १२	ह्रस्व	ह्रस्व
"	१६	७३	७६
"	१७	७४	७५
"	२३	१२९	१३०
१७१	५	प्रेत्यादा	प्रेत्येत्यादा
"	६	ह्रस्वं	ह्रस्वं
"	१०	१२९	१३०
"	१४	बहि	बहि
"	१५	बहि	बहि
१७२	१०	तत्राप्यन्तर	तत्राप्यान्तर
"	१९	३४	३६

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९८	२५	आर्ध	अर्ध
"	२६	४५	४८
२०२	२	ब्राह्मणि	ब्राह्मणि
"	४	ब्राह्मणि	ब्राह्मणि
२०४	१३	पाका	पाकाः
"	१५	सामानाधिकरण्या	सामानाधिकरण्य
"	२२	महत्या करो	महत्याः करो
२०५	१५	अष्टकपालं	अष्टकपालं
२०६	७	अशीत्योरिति	अशीत्योरिति
२१०	२०	ह्रस्वो	ह्रस्वो
२१६	९	सब्रवा	सब्रवा
"	१५	कलार्थ	कालार्थ
२२०	८	कटुष्टः	कटुष्टः
२२३	२३	चक	चक
२२४	१८	४७	४६
२२९	३०	तैच	चैत
२३०	१३	२६	२५
"	१७	१२४	१२३
२३१	१५	१३६	१३५
२३२	२१	(पुष्पाति अश्नाति)	(पुष्पाति अश्नाति !)
२३४	७	(वृं - वृ)	(वृं ! वृ)
२३८	१६	युवां शिष्टः (यूयं शिष्मः ?)	(युवां शिष्टः । यूयं शिष्मः ?)
२४०	"	१२६	१२५
"	"	१५६	१५५
२४१	१९	अवधिपातां	अवधिपातान
"	२८	ह्रियेत	ह्रियेत

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४५	४	वषाभ्वौ	वर्षाभ्वौ
२४७	२	चोरय	चोरय
"	६	किम्	किम्
२४९	१६	विषय	विषय
२५१	५	जभ्रमु	जृभ्रमु
२५२	९	निपपरतु	निपपरतुः
२५३	८	स्वाजैसित्यत	स्वाजसित्यत
"	११	विदुपे	विदुपे
२५४	१२	प्रकृतेरलोपो	प्रकृतेर(तो)लोपो
"	२१	पूर्व	पूर्व
"	२३	४८	४८
"	२५	यचि	यचि
२५५	२	आकारान्तायाः	आकारान्तायाः
"	१	प्रकृतेर्यचि	प्रकृतेर्यचि
२५६	८	सौकरसद्वा	सौकरसद्वाः
२५७	८	सद्ख्याताह	सद्ख्याताहः
"	१६	परतष्टेर्लोपो	परतष्टेर्लोपो
२६०	१७	अपत्य	अपत्यं
२६३	१४	कञ्च्यदिभ्यो	कञ्च्यदिभ्यो .
"	"	काशेयकः	काशेयकः
२६६	२१	अवधारणार्थः	अवधारणार्थः,
२६८	४	किम्	किम्
२७१	९	नु (गा ! मामी)	नुमामा(मी)
२७५	६	तिस्म	तिस्म
२७८	२२	एतस्म	एतस्मै
२७९	२४	ख्यानवगाना	ख्यान्वगाना

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८२	१३	स्य	त्ये
"	१४	२६	२७
"	१५	गाढादेशो	गाढादेशो
२८४	५	ऋतः	ऋतः
"	१४	स्व	स्व
२८७	४	ह्रस्व	ह्रस्व
"	२५	संजिगंसते	संजिगंसते
२८८	१६	९	४
२९०	२४	ब्रूमादेशो	ब्रूमादेशो
२९४	४	भिन्नवान्	भिन्नवान्
२९७	१५	प्रतिषेधः	प्रतिषेधः
"	१९	इत्यादिनैव	इत्यादिनैव
२९९	२७	ऋहनि	ऋहनि